

COLECCIÓN **BASE**

De acordo coa descrición comunemente aceptada da organización das variedades dialectais galegas, no nivel máis básico dispóñense en bloques, no sentido dos meridianos, e só secundariamente en áreas, no sentido dos paralelos. Neste volume, titulado de forma significativa *Lingua e Territorio*, bótanse novas olladas complementarias sobre esta disposición territorial.

Con esta obra colectiva preténdese afondar nas orixes da organización xeográfica das variantes lingüísticas nunha abordaxe interdisciplinar. A voz dos xeógrafos, historiadores, antropólogos e xenetistas únese á dos dialectólogos, con resultados moi interesantes que se recollen de forma sintética no «Limiar».

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

SECCIÓN DE LINGUA

Serie
Lingüística
4

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

ROSARIO ÁLVAREZ
FRANCISCO DUBERT GARCÍA
XULIO SOUSA FERNÁNDEZ
EDITORES

LINGUA E TERRITORIO

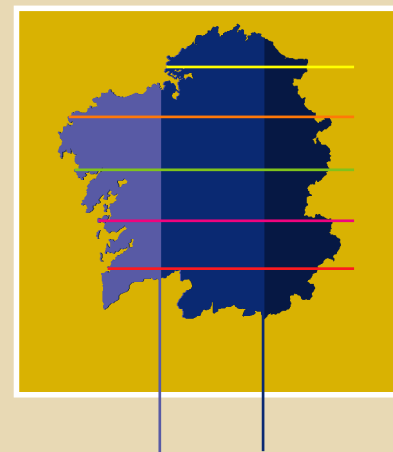
COLECCIÓN **BASE**

COLECCIÓN **BASE**

Serie
Lingüística

LINGUA E TERRITORIO

ROSARIO ÁLVAREZ
FRANCISCO DUBERT GARCÍA
XULIO SOUSA FERNÁNDEZ

EDITORES

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

SECCIÓN DE LINGUA

LINGUA E TERRITORIO

Lingua e territorio / Rosario Álvarez, Francisco Dubert García e Xulio Sousa Fernández (editores). — Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega : Instituto da Lingua Galega, 2006. — 527 p. ; 22 cm. —

(Colección Base. Serie Lingüística; 4)

DL xxxx/2006 — ISBN 84-96530-20-5

1. Lingua Galega-Xeografía Lingüística. 2. Galicia-Historia. 3. Galicia - Xeografía. I. Álvarez, Rosario, ed. lit. II. Dubert García, Francisco, ed. lit. III. Sousa Fernández, Xulio, ed. lit. IV. Consello da Cultura Galega (ed.). V. Instituto da Lingua Galega (ed.).

Serie Lingüística n.º. 4

Directores Rosario Álvarez

Henrique Monteagudo

REVISIÓN EDITORIAL

María Vilasó Martínez

Silvia Viso Pérez

© CONSELLO DA CULTURA GALEGA

Pazo de Raxoi, 2º andar

Praza do Obradoiro, s/n

Tel. 981 957 202 Fax 981 957 205

correo@consellodacultura.org

© INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

Praza da Universidade, 4

15782 Santiago de Compostela

Tel. 981 563 100 Fax 981 572 770

ilgsec@usc.es

Proxecto gráfico e deseño de cubertas

Manuel Janeiro

ISBN 84-96530-20-5

Depósito legal: C-2773-06

Imprime: Grafisant, S.L.

LINGUA E TERRITORIO

Rosario Álvarez
Francisco Dubert García
Xulio Sousa Fernández
(editores)

Os capítulos desta obra foron previamente presentados como relatos no Simposio *Lingua e Territorio*, que tivo lugar na Universidade de Santiago de Compostela entre o 4 de novembro e o 3 de decembro de 2004, organizado polo ILG en colaboración co CCG. A súa celebración foi posible mercé ao financiamento fornecido pola Secretaría General de Política Científica y Tecnológica (Ministerio de Educación y Ciencia), a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria (Xunta de Galicia) e o Vicerreitorado de Investigación e Innovación (Universidade de Santiago de Compostela).

ÍNDICE

Dedicatoria.....	9
Limiar.....	15
<i>Michel Contini</i>	
Présent et passé: la notion de frontière dans une lecture interdisciplinaire de l'espace linguistique.....	23
<i>Antonio Salas Ellacuriaga e Ángel Carracedo Álvarez</i>	
Xenes, historia e lingua: estrutura xenética da poboación galega.....	55
<i>Luis Xulio Carballo Arceo e Ramón Fábregas Valcarve</i>	
Variacións rexionais nas sociedades pre e protohistóricas galaicas.....	67
<i>Carlos Balñás Pérez</i>	
Terra, tempo e xente: as orixes altomedievais da comarcalización de Galicia.....	93
<i>Pegerto Saavedra</i>	
Algunhas diversidades internas na Galicia dos séculos XVI-XIX: o hábitat, o sistema agrario e a herdanza.....	103
<i>Xosé Ramón Mariño Ferro</i>	
Variacións locais na cultura popular.....	131
<i>Xosé Manuel Souto</i>	
Xeografía do Eixo Atlántico e cultura territorial.....	157
<i>Augusto Pérez Alberti</i>	
Variables xeográficas e variacións lingüísticas.....	175
<i>Juan J. Moralejo</i>	
Documentación prelatina en Gallaecia.....	191
<i>Ana I. Boullón Agrelo</i>	
Antroponimia e territorio: sobre a difusión dos apelidos en Galicia.....	235

<i>Xosé Afonso Álvarez Pérez, Xacinta Varela Martínez e Antón Santamarina</i> Permanencia de léxico antigo no galego actual: o caso de <i>Quiroga</i>	257
<i>Manuel González González, Kristal Veiga Novoa e María Vilasó Martínez</i> Dialectoloxía e xeografía humana.....	309
<i>Irene Bravo Pérez, Mª Luisa Vázquez Freire e Francisco Fernández Rei</i> A configuración do espazo a través do léxico: <i>fragas, freitas e lameiros</i>	357
<i>Francisco Fernández Rei</i> No mar todo se move: áreas léxicas na nomenclatura da fauna marítima de Gallacia.....	387
<i>Rosario Álvarez Blanco, Francisco Dubert García e Xulio Sousa Fernández</i> Aplicación da análise dialectométrica aos datos do <i>Atlas Lingüístico Galego</i>	461
Bibliografía.....	495

DEDICATORIA

En 1991, despois de 25 anos de cátedra na Universidade de Santiago, o Departamento de Filoloxía Galega ofreceulle a Constantino García un feixe de estudos con colaboracións de antigos discípulos e colegas de claustro. Entre os colaboradores estaba a totalidade dos investigadores que entón compoñían o Consello Científico do Instituto da Lingua Galega, e moitos outros que pasaran por el como investigadores e daquela pertencían xa ao *staff* doutros centros. Isto inhibiu entón unha homenaxe específica do ILG. En novembro de 2004 celebrouse o trinta aniversario do comezo dos traballos do *Atlas Lingüístico Galego*, que el iniciou e dirixiu; por iso o Consello Científico do ILG, promotor do simposio *Lingua e territorio*, no que participa en pleno o actual equipo do *ALGa*, tomou o acordo de dedicalo á súa honra, así como as actas resultantes.

Foron moitos os acontecementos que tiveron lugar na historia lingüística deste territorio nestes corenta anos. Algúns deles, especialmente os que se refiren ao estudo científico da lingua e a produtos derivados, foron postos en marcha por iniciativa de Constantino García.

En 1963 comezaron en Santiago os estudos de Filoloxía Románica; daquela chamábase así a única licenciatura que existía, e equivalía en contidos aproximadamente ao que é hoxe Filoloxía Hispánica. En 1966 os trinta e pico alumnos que escolleramos aquela especialidade asistíamos ás aulas do que estaba sendo o noso derradeiro curso de licenciatura; era nun dos locais do edificio López Ferreiro, nun espazo que correspondía parcialmente ás actuais dependencias de Lexicografía e Estudos Medievais do actual ILG. Moi andado xa o curso compareceu en Santiago Constantino García; viña tomar posesión dunha praza gañada había pouco e, á parte de asinar os papeis correspondentes e impartir a lección inaugural da súa cátedra, que naquela época aínda se

facía no Salón Artesoado de Fonseca ante o claustro de profesores, un día que tiñamos aula da súa disciplina, á hora de clase, visitou os que xa non podíamos ser alumnos seus porque o curso estaba a rematar; tiña que regresar a Bonn finalizar os compromisos docentes que tiña aló. A miña memoria del remóntase a aquela cerimonia en Fonseca e a outros dous ou tres contactos menos cerimoniais a principios do 66.

No curso seguinte, 1966-1967, comezou o seu labor académico en Santiago, que durou de maneira ininterrompida ata a súa xubilación.

Este labor foi, claro está, o docente, que se limitou á Filoloxía Románica, excepto algún breve encargo de sintaxe do español. Constantino non pertence a esa clase de profesores que deixaron memoria imborrable por unhas clases sempre brillantes como a que deixaran Cotarelo e Otero, de quen se falaba aínda na miña época de estudante; a filoloxía require unha certa vocación e a porcentaxe de alumnos con vocación de filólogos, en cursos de corenta ou cincuenta, en xeral non chega á media ducia e o profesor non pode falar só para eles; aínda así as clases de Constantino tiveron sempre sona de estimulantes entre outras razóns porque estaba constantemente exixindo intervencións orais ou escritas e traballos prácticos de moi diverso tipo entre os que estaban os de temática galega (onomasioloxía, toponimia...). Era en cambio no grupo reducido dun seminario, no cara a cara cun titorado, ao discutir os pormenores dunha etimoloxía ou o valor dun tempo verbal ou dunha partícula (agora xa con xente máis motivada) onde o seu mestrado deixou unha marca maior entre os seus discípulos.

Constantino García estudara en Oviedo, fixera o doutoramento en Madrid e ensinara castelán en Bonn. En Oviedo os mestres del, entre eles Alarcos, estimulaban a realización de traballos de dialectoloxía; varios colegas seus e algúns xa máis veteranos foron autores de monografías sobre falas do astur-leonés (Cabranes, Lena, Babia, a Cabreira Alta...), de maneira que ao remate dos anos 50 unha boa parte dos vales de Asturias e algún dos de León tiñan a súa monografía dialectal. En Madrid os círculos cos que traballou, especialmente o de Pidal e Lapesa, orientaban os seus estudos máis ben á busca das orixes do idioma, daquela era cara ao léxico hispánico primitivo. E en Bonn o catedrático do que dependía o seu lectorado, Harri Meier, era basicamente etimólogo. Así é que a súa carreira de romanista viña en certa maneira orientada para calquera destas parcelas.

A circunstancia galega coa que se encontrou á súa chegada fixo o resto. De feito aquí había unha lingua románica que ata 1966 fora estudada só moi parcialmente, e de maneira seria (fóra do dicionario) case só por estranxeiros; había unha cátedra de Filoloxía Románica, nunha primeira etapa sen ningunha outra que lle fixese competencia pois, ata ben entrados os setenta, as outras cátedras ou estaban sen cubrir ou estaban cubertas por profesores en tránsito; había ademais unha licenciatura nova, Filoloxía Románica (sección de español), creada en 1963, cada vez con máis alumnos, moitos deles vocacionais e tamén moi motivados polo galego.

Todo iso, formación e circunstancias, ademais do seu talento e aplicación, predestinaron o novo profesor, que viña con idea de quedarse, a facer unha escola filolóxica. Así é que unha vez establecido en Santiago case a totalidade dos seus traballos acabaron tendo como argumento algún asunto galego (maiormente referidos a cuestións onomasiolóxicas) o mesmo que a maior parte dos traballos que dirixiu, ben como teses de doutoramento, ou como memorias de licenciatura, que foron moi numerosas e de temática moi variada: falas de lugares (as máis abondosas), nomenclaturas, argots, gramática moderna e histórica, sociolingüística, toponimia, estudos literarios etc. Os traballos realizáronse a un ritmo tal que en pouco tempo non quedou comarca galega sen a súa monografía dialectal ou aspecto da gramática que non tivese algún estudo, pequeno ou grande.

Quen fose titorado de Constantino García recordará que, aínda que a súa formación fora *tradicional* nunca impuxo criterios, de maneira que nos traballos da escola de Santiago que el impulsou as bases metodolóxicas escollíaa o autor, así é que entre as monografías dos seus discípulos hainas de moi variadas orientacións, desde a neogramática ata a xenerativo-transformacional. Os que fixemos traballos dirixidos por Constantino García poida que non atopásemos nel a sabiduría e a disciplina dun Pidal ou un Lapesa pero encontramos sempre o seu apoio para poder dispor de canto medio era preciso tanto para acceder á información como para realizar os traballos ou proxectos.

No currículo de Constantino García, paralelas á docente, hai aínda outras empresas de maior envergadura e que perviven asociadas co seu nome, mesmo despois de apartado o seu fundador da actividade académica; empresas que prolongarán a súa memoria ata máis alá da súa

existencia física. Unha delas é a fundación do ILG; outra a creación da revista *Verba* e da súa irmá menor *Cadernos de Lingua*; a terceira, a posta en marcha do *ALGa*; a cuarta, a creación do Seminario de Lexicografía da Real Academia Galega; a quinta o Seminario de Sociolingüística na mesma institución. O significado de todas elas tanto para coñecer cientificamente a lingua e a súa situación social, así como para tomar decisións de carácter normativo non necesitan ponderación. O testigo das cinco empresas foi transferido xa a outras persoas pero a pegada do seu fundador é permanente e a débeda dos que agora son responsables da súa perduración é impagable.

Certamente cambiaron moito as cousas desde 1966. Cambiaron as cidades e as aldeas galegas; o Santiago que el atopou á súa chegada aínda era invadido cada xoves por carros de bois e por piadas de vacas, porcos e cabalos que confluían en Santa Susana procedentes de varias leguas á redonda. As cidades fixéronse máis cidade e as aldeas menos aldeas e cada vez máis diferenciadas unhas das outras. Nestes corenta anos a maior parte dos traballos tradicionais e os aveños que se usaban para realizalos pasaron a ser arqueoloxía (que perdurarán para a investigación en boa medida grazas ao *ALGa*). Lembramos isto intencionadamente polas repercusións sociolingüísticas que comportou. Pasou unha ditadura, veu unha democracia; o galego mesmo pasou de perseguido, ou como moito tolerado, a estar instucionalizado. No plano lingüístico, cinguíndonos neste caso estritamente á historiografía lingüística, as cousas tamén mudaron radicalmente; de termos unha lingua sen case presenza ningunha nas bibliografías da romanística, como moito de sermos un apéndice minúsculo da lingüística española ou da portuguesa pasamos a ter epígrafe propia. A lingua mesma, de ser ignorada completamente ou rebaixada a un dialecto do español nos manuais de romanística, acabou adquirindo un certo recoñecemento internacional. Isto é debido, claro está, ao novo status adquirido pola lingua na nova situación política, pero tamén, en boa medida á cantidade e calidade de estudos sobre a lingua mesma. Naturalmente moitos destes traballos non se deben xa a escola de Santiago porque o galego é obxecto de estudo para investigadores das tres universidades galegas e tamén de moitas universidades estranxeiras; é tamén tópico de investigación para moitos *free lancers*, principalmente galegos, que fan achegas moi valiosas. Con todo, o impulso inicial e non pouco

dese material científico procede da escola de Santiago, e principalmente do ILG.

Sería absurdo pensar que todo isto non se tería feito sen Constantino García como guieiro. Cando el se avenciñou en Santiago os tempos eran chegados para esta e para outras empresas e se non a acometese el seguramente a podería ter acometido outro. Pero el foi a persoa adecuada, no momento adecuado e hai que recoñecer que tivo o talento, a sagacidade, a maña e a vontade de facelo e que o fixo con notable mestría. Algún día hase de facer a historiografía lingüística de Galicia e nela, por todo iso, ha ter un capítulo non pequeno a figura de Constantino.

Desde o ILG así o acreditamos e así o queremos demostrar publicamente con esta homenaxe, aínda que cativa en volume, grande en recoñecemento. Cando se faga a presentación pública probablemente Constantino García (que gozaba cos regalos, aínda que fosen tan cativos coma unha paipa de carozo) non asistirá á cerimonia nin desfrutará desa pequena vaidade que dan os honores, pero aínda que lle falte esta pequena adealla, e se cadra máis por iso precisamente, é polo que queremos que quede constancia do noso recoñecemento á súa figura singular.

Antón Santamarina
Santiago, 29 de xuño de 2006

LIMIAR

Todos os lingüistas que desde hai algo máis dun século se ocuparon da variación diatópica do galego salientaron que as diferenzas entre as distintas rexións non son profundas e que, en todo caso, se organizan de oeste a leste, o que os levou a falar de trazos occidentais fronte a trazos orientais, ou de trazos occidentais, centrais e orientais. Máis modernamente, a primeira idea formulouse no contexto do continuum lingüístico que se estende de Fisterra ao cabo de Creus, formado no territorio constitutivo –para o galego e o portugués, o situado ao norte do Douro–; nel as isoglosas corren de maneira natural de norte a sur, sen xebrar lingüisticamente o territorio mais deixándoo *organizado* en faixas no sentido dos meridianos.

O día 9 de novembro de 2004 cumpríronse trinta anos do inicio do traballo de campo do *Atlas Lingüístico Galego* (*ALGa*), que se veu sumar a unha curta pero vizosa tradición de estudos dialectolóxicos e achegou datos máis fiables e dunha rede moito máis mesta cós dos traballos anteriores. O *ALGa* permitiu que hoxe teñamos un coñecemento pormenorizado da variación xeográfica interna e que poidamos concibir unha visión do mapa dialectal de Galicia sobre unhas bases moito máis seguras do que se podía supoñer hai un cuarto de século. Produciuse tamén un adianto significativo no coñecemento da variación diatópica histórica no noso territorio, ao punto de que podemos albiscar que ao longo dos séculos a organización dialectal do territorio era en moitos aspectos coincidente coa actual, a pesar de se basear nun feixe de trazos distinto.

O desenvolvemento da dialectoloxía galega a partir da década dos sesenta e, sobre todo, a información facilitada pola base de datos do

ALGa, permitiron o avance dunha liña de investigación moi fructífera que propón unha organización espacial das variantes diatópicas en bloques e áreas lingüísticas: os primeiros dispóñense en franxas no sentido dos meridianos (occidental, central e oriental); as segundas son compartimentación deles no sentido dos paralelos (con frecuencia en coincidencia admirable cos límites diocesanos), e que aínda son susceptibles de se subdividiren sucesivamente en territorios máis pequenos. Na descrición da variación xeolingüística do territorio galego evítase o termo *dialecto*, que non ten un recoñecemento na percepción dos falantes, pois non teñen consciencia de falar unha variedade distinta da dos seus veciños en ningún lugar da nosa xeografía; son, en cambio, moi conscientes de trazos que os diferencian volta deste territorio volta daqueloutro. Os resultados desta aproximación tiveron unha grande aceptación, tanto entre os especialistas coma na sociedade en xeral, o que non significa que non sexan perfectibles nin que non se poidan avanzar máis nunha descrición máis completa.

O noso afán como dialectólogos non remata en dar conta da distribución dos trazos lingüísticos no territorio, senón continúa na procura das razóns últimas que explican por que unha ou máis isoglosas significativas cruzan o espazo lingüístico por un certo lugar, e dese xeito organizan o territorio en compartimentos relacionados pero distintos. Concibimos este volume *Lingua e territorio* como unha achega multidisciplinar ao estudo dos límites lingüísticos interiores e, coma os precedentes volumes desta serie, tivo en primeira instancia unha presentación pública como *Símposio ILG (Lingua e territorio)*. Santiago de Compostela. 4 de novembro-3 de decembro 2004). O coloquio aberto que seguiu a todas as conferencias, o debate e intercambio de ideas entre os especialistas participantes e as conclusións conxuntas, presentadas en sesión plenaria, arrequeñaron as contribucións iniciais no sentido que se plasma nos textos que agora editamos.

O obxectivo deste volume é afondar nas motivacións desta organización xeográfica que se manifesta a través da variación lingüística, coa axuda de especialistas doutras disciplinas, aos que lles propuxemos temas ou liñas abordables desde os seus respectivos campos de especialización. Desde o campo da historia, contamos coa participación de Lois Xulio Carballo e Ramón Fábregas (sociedade prehistórica e protohistórica), Carlos Baliñas (as xurisdicións altomedievais) e Pegerto

Saavedra (a Galicia dos séculos XVI-XVIII); non demos atendido debidamente o aspecto das vías de comunicación marítimas e terrestres, que consideramos fundamental, pero agradecemos a José Manuel Caamaño Gesto (Facultade de Xeografía e Historia, USC) que aceptase ditar a conferencia sobre “Vías romanas de Galicia” no marco do simposio, moi esclarecedora. A visión dos historiadores complementábase ben coa de Xosé R. Mariño desde o campo da antropoloxía cultural; lamentamos que obrigas sobrevidas impedisen aos etnógrafos Xosé Carlos Sierra Rodríguez (Museo Etnolóxico de Ribadavia) e Xerardo Pereiro (Univ. de Trás-os-Montes) preparar para a publicación o texto da conferencia “Territorios percibidos e territorios nomeados. Identidades en mudanza”, pronunciada no seo do simposio e seguida dun longo coloquio, do que se aproveitan as nosas conclusións. Desde o campo da xeografía contamos con senllas contribucións de Xosé Manuel Souto (xeografía humana) e de Augusto Pérez Alberti (xeografía física); os resultados acadados mostran que o interese desta perspectiva é aínda maior do que xa cabía esperar, polo que será preciso volvermos a ela de xeito particular. Complemeta o cadro a visión de equipo do Instituto de Medicina Legal que traballa no mapa xenético da poboación galega, co capítulo redactado por Antonio Salas e colaboradores.

O monllo de contribucións lingüísticas está nucleado por investigadores do ILG. Entre eles, todos os que nesa altura constituíamos o equipo de *ALGa*, coa encarga de achegármonos ao tema desde diferentes perspectivas: o equipo coordinado por Francisco Fernández Rei foi encargado de poñer en relación as áreas léxicas dalgunhas palabras estudadas coas características do terreo e a paisaxe, e el mesmo é autor doutra contribución persoal sobre as áreas de distribución do léxico mariñeiro; o equipo coordinado por Manuel González procurou a relación doutras áreas léxicas con aspectos culturais e de xeografía humana; o equipo dirixido por Antón Santamarina indagou nas áreas debuxadas por palabras de orixe prelatina; o equipo coordinado por Álvarez, Dubert e Sousa revisitou o tema da organización das variedades diatópicas coa metodoloxía da dialectometría. Acompañánnos Ana I. Boullón, desde a sección de Onomástica do ILG, achegando a perspectiva da cartografía dos apelidos; o profesor Juan José Moralejo, que reelabora para esta ocasión parte dos seus resultados de investigación sobre toponimia e hidronimia prerromanas; e o profesor Michel

Contini, que abre o volume, cunha reflexión sobre o cerne do simposio e deste volume, facendo unha lectura da variación dentro do espazo lingüístico.

Dixemos máis arriba que o encontro dos investigadores, intermedio entre a concepción do volume e a súa edición, permitiu arrequentar os estudos particulares e chegar a algunhas conclusións interesantes, que convén presentar como suxestións ou puntos de partida para novos proxectos, pois este é, en última instancia, o obxectivo dos Simposios ILG e desta serie de monografía: facer que progrese o coñecemento centrando o interese dun grupo de investigadores escolleitos sobre un tema ou aspecto desatendido ou non desenvolvido abondo.

Na opinión dos participantes, confírmase que a organización das variedades diatópicas galegas descansa nun sistema básico que segue a liña dos meridianos, pero precísase que o fai en dous niveis: en primeira instancia, distínguese Galicia occidental e Galicia oriental, e só a seguir se percibe a división nos tres bloques descritos tradicionalmente (occidental, central e oriental). A análise dialectométrica mostra con datos estatísticos tanto a grande homoxeneidade de base coma a diferenza de nivel entre a estrutura en bloques (seguindo os meridianos) e a estrutura en áreas (seguindo os paralelos). Tamén confirma a coincidencia na distribución dos datos fónicos e morfolóxicos, e a singularidade do reparto en áreas dos trazos léxicos.

As contribucións dos xeógrafos corroboran que a organización dialectal básica ten correspondencia na disposición orográfica, pois Galicia está deitada baixando en terrazas sobre o Atlántico. Otero Pedrayo vía nisto o cerne da nosa vocación atlántica: a propia terra, as augas dos regatos e dos ríos baixando desde os altos cumes que nos separan do resto da Iberia, buscando o solpor, o occidente, o océano. Os tres grandes bloques correspóndense con características físicas, tanto na configuración de cada un deles coma na xerarquía que ocupan: toda a franxa oriental, coa sucesión de diversas serras desde o norte ata o sur, fronte ao resto; no occidente, a liña está marcada pola depresión meridiana, un corredor transitado por galegos de todas as épocas, na dirección norte sur (cf., por exemplo, o trazado da Vía de Antonino). Aos investigadores en ciencias humanas e sociais non nos sorprende que unha determinada configuración do terreo propicie a creación de espazos diferenciados (non comunicados) e que o dominio e inter-

cambio dos homes sobre ese espazo configure ao longo dos séculos un tipo de sociedade, con formas de habitación, tecnoloxías, costumes, etc. máis ou menos homoxéneas (e máis ou menos singulares respecto doutros territorios), e que todo isto se traslade ás características da variedade de lingua compartida.

Outras contribucións confirman esta organización, sobre todo para a Galicia atlántica, xa desde a antigüidade. A achega de Carballo e Fábregas resulta moi ilustrativa neste sentido, se ben estes autores nos fan ver que asemade a cultura castrexa ten grandes diferenzas nun eixe norte/sur; é importante a constatación de que hai diferenzas culturais prehistóricas, marcadamente territoriais, e isto permite conxectar que, antonte coma hoxe, se acompañarían de diferenzas lingüísticas. Xosé M. Souto móstranos que esa constante occidente/centro-oriente se percibe cada vez con maior intensidade e de feito está provocando un desenvolvemento acelerado no corredor atlántico en contra do resto da eurorrexión Galicia-Norte de Portugal. Tamén quedou patente que os grandes movementos demográficos se produciron en distintas etapas históricas, seguindo unha liña xeral que leva a un despoboamento da parte oriental e a unha maior presión sobre a área occidental, polo que á hora de estudar as variantes históricas e a forma de configurarse as áreas actuais non poderemos pasar por alto o desprazamento poboacional de leste a oeste.

A homoxeneidade de base advertida na lingua non é un feito illado. Foi sinalada tamén por Mariño Ferro desde o punto de vista da antropoloxía cultural e por Antonio Salas desde o campo da xenética. Ora ben, a existencia dunha certa comarcalización xenética apoia a idea de que, desde antigo, se produciu no interior do territorio un intercambio (non só xenético: cultural e lingüístico) máis continuado que cos territorios colindantes. Os mapas monoxenéticos presentados por Ana Boullón ao falar dos apelidos mostran tamén ese carácter bastante endogámico: a difusión non só se produce sobre todo na contorna, sen un radio de expansión moi grande, senón que revela que se produce tendencialmente cara a partes do territorio que en última instancia constitúen a área xeográfica (física e humana) e lingüística.

A organización secundaria –baseada aínda en trazos fónicos e morfolóxicos– segue outras pautas, que semellan moito máis complexas e por iso máis difíciles de determinar. Por veces semella que algúns

territorios, con todo e seren colindantes, se organizan de xeito un tanto independente ao longo dos séculos. Nalgúns casos, segue sendo válido o condicionante orográfico: así se explica a fragmentación en bandas separadas por liñas leste-oeste en todo o bloque oriental, como consecuencia de que os pasos montañosos se producen nesa dirección, fronte á fragmentación en bandas no sentido norte-sur na área mindoniense, seguindo a disposición dos vales. Queda tamén patente a importancia dos cauces fluviais, non como barreiras naturais senón como elementos que cohesionan o territorio, xa desde a antigüidade: a auga e a beira do río como vía de comunicación, como fonte de aprovisionamento; o val como territorio humanizado, poboado, cultivado. E o mesmo se pode dicir do mar, en canto que as posibilidades técnicas e explotación dos recursos dun determinado territorio facilitan a comunicación duns puntos de costa con outros, por veces maior que con outros puntos ribeiráns con intereses non compartidos.

A pesar de non podermos ofrecer aínda un capítulo específico, non debemos deixar de sinalar a importancia concedida ao trazado dos camiños e vías de comunicación na configuración de espazos de sociabilidade. Para comprendermos o pasado cómpre termos presente, por un caso, que nas vías romanas, tan perdurables no tempo, prevalecía o trazado máis curto entre dous puntos e non a comodidade do camiñante, de maneira que discorren por territorios de montaña hoxe afastados das vías modernas e que, por iso, podían pór en comunicación e cohesionar territorios que na actualidade semellan sen contacto. É este un tema sobre o que haberá que volver, para tentarmos dar resposta a algunhas das interrogantes que se nos abren: por exemplo, sobre o papel xogado pola grande vía de comunicación que atravesaba desde antigo a Galicia oriental, e logo o Camiño de Santiago, na configuración do galego lucense, tan homoxéneo, con trazos menos específicos ca outras variedades e compartidos con amplos territorios centrooccidentais; cómpre lembrar que neste grande bloque é lucense todo o que non é nin mindoniense nin auriense (ambos con marcas moi características); o mesmo se pode dicir da continuidade entre o galego do Baixo Miño e o portugués miñoto occidental, con camiños que os conectan desde a noite dos tempos. Sería interesante afondar máis no trazado dos camiños terrestres e nas conexións marítimas, así como nos medios para salvar as correntes de auga e a súa ubicación (pontes,

pasais, barcas, etc.); a este respecto non podemos deixar de mencionar as comprobadas conexións marítimas en época prehistórica, tanto na costa atlántica coma co mundo mediterráneo.

En distintos capítulos ponse en evidencia unha vez máis a importancia dos límites diocesanos, visible nas propias denominacións usuais na organización dialectal destas áreas: tudense, mindoniense, lucense, auriense, etc. As contribucións de Pegerto Saavedra e de Xosé Ramón Mariño mostran con claridade que esta partición non se manifesta só na territorialidade da lingua. Nalgúns casos semella que os condicionantes son moi antigos, como tamén o son obviamente os que propiciaron o trazado dos límites das dioceses por eses lugares: nos mapas achegados por Carballo e Fábregas móstrase unha área SW que comprende a diocese de Tui e dá a volta, con maior ou menor extensión, pola parte occidental de Ourense; unha área que os lingüistas estamos afeitos a ver debuxada nos nosos mapas, tanto cando falamos das variedades de galego moderno coma cando cartografamos a variación medieval. Tamén é persistente no tempo a área oriental de Ourense, que xa non formou parte do convento bracarense. Finalmente, é significativo o silencio arredor dos posibles poboadores dos grandes baleiros do mapa elaborado por Baliñas para a Galicia altomedieval; non sabemos a que atribuílo, pero en todo caso salienta a ausencia en tres áreas con características marcadamente diferenciais, desde o punto de vista lingüístico: a mindoniense, a tudense e a asturicense.

Nun terceiro nivel hai outra organización, de base sobre todo léxica. Semella que se crean espazos sobre a base de determinados intereses comúns, como consecuencia dunha especialización. Fernández Rei mostra como o mundo mariñeiro se relaciona pouco co mundo labrego que ten ás súas costas e, no simposio, Sierra mostrounos como a actividade vitivinícola axudou a configurar un modo de habitación, de organización do espazo, de calendario agrícola, de apeiros, etc. propio dun territorio debuxado no mapa cunhas formas que semellan caprichosas (seguindo os cauces e as costeiras de maior insolación), e que ten pouco que ver coas áreas agrarias situadas ás súas costas, a un tiro de pedra. Mostrounos, ademais, como estes territorios, cun certo grao de homoxeneidade por causa destes intereses produtivos compartidos, avanza e retroceden consonte movementos socioeconómicos ou socioculturais, polo que se impón unha ollada diacrónica.

O mesmo se podería dicir se, en lugar desta especialización vitivinícola, consideráramos outras actividades produtivas non xeneralizadas, como o pastoreo.

É preciso considerar factores de intercambio cultural que poden afectar a grupos de palabras concentradas ou non nun mesmo campo semántico. Foi sinalada, por exemplo, a influencia que grupos minoritarios de cataláns tiveron na difusión de nomenclatura relacionada coas innovacións tecnolóxicas na captura e no procesado do peixe, estendidas ao longo de grandes treitos de costa, e a presenza de palabras de orixe francesa, e máis concretamente da contorna de Clairvaux, no vocabulario do viño a partir dos asentamentos de mosteiros cistercienses. Tamén neste caso pode haber condicionantes físicos, como se mostra no capítulo coordinado por Fernández Rei; e non só porque, como é obvio, a existencia dunha determinada conformación xeolóxica ou doutro tipo condiciona que sexa ou non nomeada, senón porque a partir dunha mesma voz se producen especializacións en función da realidade xeográfica, co resultado de dúas ou máis voces con trazos semánticos diferentes distribuídas territorialmente consonte eses condicionantes naturais. Pode haber aínda outras motivacións: o traballo de Carlos Baliñas sobre as xurisdicións dos galegos do ano mil permitiunos recoñecer, aos que neste momento traballamos coa cartografía do léxico, pequenos territorios que aparecen diferenciados de maneira reiterada nos nosos mapas, como a Terra de Abeancos ou a de Caurias.

O Instituto da Lingua Galega agradece as axudas económicas do Ministerio de Educación e Ciencia, da Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia e do Vicerreitorado de Investigación e Innovación da Universidade de Santiago de Compostela para a organización do Simposio ILG 2004, e á Facultade de Filoloxía a acollida sempre xenerosa. Esta obra non vería a luz sen o patrocinio do Consello da Cultura Galega, que colabora connosco desde a primeira edición e creou para nós a Serie Lingüística, dentro da Colección Base, que distribúe en formato libro e mais en edición electrónica gratuíta (<http://www.consellodacultura.org>). A todos eles e aos autores convidados, o noso recoñecemento.

Os editores

PRÉSENT ET PASSÉ: LA NOTION DE FRONTIÈRE DANS UNE LECTURE INTERDISCIPLINAIRE DE L'ESPACE LINGUISTIQUE

Michel Contini

Université Stendhal, Grenoble

«La difficoltà di tracciare confini linguistici o dialettali,
universalmente accettata, è particolarmente evidente
nell'ambito della 'Romània continua'».
(Pellegrini 1977: 19)

Au cours de ces dernières années, un nombre croissant de rencontres scientifiques consacrées à la géolinguistique, a choisi comme thème central le problème des frontières¹. Comme si, dans le contexte socio-politique actuel, avec une ouverture vers des espaces plus vastes, supranationaux, et la mondialisation en marche, on s'efforçait de rechercher ou de redéfinir, avec une certaine angoisse, l'espace et les limites des nos identités linguistiques et culturelles menacées. Exigence, cette dernière, particulièrement visible lorsqu'il s'agit de délimiter l'espace des langues dites *minoritaires* ou régionales, en faisant appel à des traits retenus comme significatifs permettant de les distinguer des aires linguistiques environnantes.

En tant qu'insulaire, j'ai une image relativement claire de ce qu'on peut appeler une frontière qui, pour moi, se confond avec la mer. Une fois la mer franchie, la nature, avec ses couleurs et ses odeurs, change; changent aussi le paysage humain, les villes et, surtout, les villages et les gens; changent la façon de parler, la gestualité, la langue, le rythme de vie. Je ressens que ne suis plus *chez moi*: j'ai donc conscience d'une mer-

¹ Dans une communication présentée à un Colloque consacré, justement, au problème des frontières dialectales, M. Lőrinczi (2000) rappelle qu'une recherche sur Internet sous des entrées comme *frontière linguistique* ou *isoglosse* est révélatrice d'un large débat sur la question.

frontière délimitant mon espace linguistique et culturel renforcée, sans doute, par l'insularité. Je me suis souvent demandé si une telle conscience était aussi bien établie pour ceux qui habitaient de l'autre côté de la mer, sur le *Continente*; si, par exemple, un Piémontais, percevait une frontière culturelle aussi tranchée entre sa région et les régions limitrophes; si un habitant de la Provence avait conscience des limites de sa région historique ou encore jusqu'où, géographiquement parlant, un Andalou où un Galicien se sentaient dans leur terres respectives.

En parcourant nos pays, tout en sachant que nous franchissons des limites de circonscriptions administratives (provinces, départements ou régions historiques), que nous traversons des aires dialectales diverses, nous observons rarement des changements abrupts. Et même, avec la suppression des contrôles frontaliers, dans notre Europe en formation, qui s'aperçoit vraiment de traverser une frontière entre l'Italie et la France, pour prendre un exemple, mettons entre Chamonix et Courmayeur ou entre Menton et Ventimille? Sans doute, la présence d'une autre langue nationale signale qu'on change de pays, mais une écoute attentive des habitants nous rappelle aussi —ou nous rappelait encore il n'y a pas longtemps— que les dialectes sont les mêmes, ou très proches, des deux côtés de la frontière d'Etat. Il faut dire aussi que, dans de nombreux cas, la définition de cette dernière a été le résultat de conventions liées aux aléas de l'histoire, ne tenant pas toujours compte de facteurs humains et de l'héritage culturel. Il arrive certes que son parcours coïncide avec des frontières naturelles; mais il n'est pas rare qu'il soit tout à fait arbitraire, parfois tracé au cordeau par des instances internationales (que l'on jette un coup d'oeil à une carte de l'Afrique!). On sait par ailleurs qu'il est susceptible de varier dans le temps: l'histoire de l'Italie m'en fournit quelques exemples. Ainsi, il y a 145 ans, la frontière du Royaume de Piémont-Sardaigne, avant qu'il ne devienne le Royaume d'Italie, était à 30 km de Grenoble, à la limite de la Savoie: après le référendum de 1860 marquant l'annexion de cette région par la France, la frontière politique fut repoussée à quelques 120 km plus à l'est, jusqu'au tracé actuel, le francoprovençal continuant à être parlé de part et d'autre de la nouvelle limite. Mais qui s'occupait du francoprovençal dans ce marchandage territorial? Les cartes de l'*AIIS* nous fournissent un autre exemple: elles nous montrent la situation linguistique de l'Italie après la première guerre mondiale, sur un territoire qui s'étend, au nord-est, bien au-delà des

frontières actuelles, définies seulement après la deuxième et comprenant, notamment, la presqu'île d'Istrie, aujourd'hui intégrée dans la républiques de Croatie. Quelques années plus tôt, à l'époque où Gilliéron et Edmont enquêtaient pour l'*ALF*, la frontière italienne, dans ce secteur nord-oriental, aurait été beaucoup plus en retrait, de vastes territoire des Vénéties tridentine et julienne (avec des villes comme Trento, Bolzano, Gorizia ou Trieste) faisant encore partie de l'Autriche, germanophone, tout comme la Lombardie et la Vénétie au milieu du siècle précédent. On pourrait faire des remarques semblables, en France, pour des régions comme l'Alsace ou la Lorraine, ou encore, plus loin dans le temps, pour le Roussillon, annexé seulement au XVIIe siècle mais qui demeure jusqu'à nos jours une terre catalane. Tous ces faits, bien connus, montrent en même temps que les frontières administratives ne constituent pas forcément des limites linguistiques: depuis la préhistoire les Alpes connaissent une culture relativement unitaire et des langues communes parlées des deux versants, tout comme les Pyrénées avec, notamment, la continuité transfrontalière des domaines basque et catalan.

Qu'en est-il des frontières dialectales? Traditionnellement elles sont matérialisées par les tracés d'isophones, isolées ou, mieux, en faisceaux aux parcours très rapprochés sinon identiques. On peut cependant se poser la question sur le critère qui détermine le choix des isophones et sur le rôle qu'on leur accorde dans la délimitation d'un espace linguistique autonome. Par ailleurs, l'existence de faisceaux-frontières n'est pas le cas de figure le plus fréquent. A l'intérieur d'un même domaine linguistique –je prends le cas du domaine roman– on observe, rarement des changements brusques sur de faibles distances: je sais cependant que cela peut se produire dans certaines régions, pour des raisons historiques ou pour des contraintes géographiques. Il en est de même pour d'autres traits culturels. Prenons l'aspect du paysage humain. Quand on descend par la vallée du Rhône, à partir de Valence on commence à sentir un air de Provence: ce sont d'abord les maisons, les villages, les abords des routes qui évoquent le Midi; un peu plus au sud, les cultures, celle de la lavande ou de l'olivier. Et pourtant, si on reste sur la rive gauche, on est encore en Dauphiné, dans une région cependant qui n'a rien en commun avec celles de Grenoble ou des plaines du nord-Isère appartenant à cette même entité historique. Ce n'est pas encore la Provence mais cela lui ressemble de plus en plus: la vraie Provence, historique, commence avec

le Vaucluse à quelques 80 km en aval. Ses traits culturels, visibles, apparaissent, ainsi, bien avant et vont en s'intensifiant au fur et à mesure que l'on descend vers le sud. On peut faire le même constat pour d'autres régions: ainsi, l'habitat breton s'annonce déjà bien avant la Bretagne et, au Portugal, les villages blancs aux cheminées moresques se rencontrent déjà dans le sud de l'Alentejo, avant de devenir l'un des traits dominants de l'habitat de l'Algarve. Pas de changements abruptes donc, mais des changements progressifs: les traits culturels ne se laissent pas délimiter, d'une façon stricte, par des frontières aux parcours stables, observables dans le temps présent. On sait par ailleurs que, comme les traits linguistiques, ils sont sujets à des variations au cours du temps: certains peuvent gagner du terrain et d'autres, au contraire, reculer, pour des raisons diverses et, en particulier, pour le plus grand prestige accordé à certains d'entre eux. Malgré tout, même s'il est difficile d'établir de véritables frontières, l'existence d'espaces linguistiques et culturels distincts ne fait pas de doute.

L'un des problèmes très débattus actuellement et celui de l'origine de ces derniers: se sont-ils formés à des dates relativement récentes ou, au contraire, ont-ils des racines beaucoup plus anciennes? Des approches linguistiques novatrices –je pense en particulier aux approches prenant en compte la motivation dans la création lexicale– semblent indiquer qu'ils recouvrent des territoires déjà établis peut être depuis la préhistoire et que certaines limites dialectales actuelles pourraient bien continuer d'anciennes frontières culturelles et donc linguistiques. Cela ressort aussi des rapprochements avec les recherches de disciplines comme l'ethnologie, l'archéologie ou la génétique: les généticiens, en particulier, ont mis en évidence une corrélation entre les grandes familles linguistiques de la Planète et la distribution géographique des caractères génétiques (Cavalli-Sforza et al. 1988; Piazza et al. 1995) et, pour ce qui nous concerne d'avantage, une certaine correspondance entre les principales aires linguistiques de pays comme la France ou l'Italie et les espaces définissant des populations génétiquement proches (Piazza 1995, Contini et al. 1989).

Dans la suite de mon exposé j'essaierai de montrer l'intérêt d'une collaboration interdisciplinaire pour comparer les espaces et les éventuelles frontières mis en évidence par les approches de chaque discipline. Je prendrai quelques exemples aux trois domaines linguistiques qui me sont le plus familiers: gallo-roman, italo-roman et sarde.

Du premier on connaît bien la tripartition avec les domaines d'oïl, occitan et francoprovençal qui apparaît sur la première carte (traits marqués). Même si cette réalité est admise par tous les romanistes –et j'en fais partie– on peut quand même se demander si de véritables frontières séparent les trois domaines. Un regard aux données phonétiques sur lesquelles reposent prioritairement les divisions dialectales, montre que ces *frontières* sont représentées souvent par un nombre très limité d'isophones délimitant l'extension géographique de traits retenus comme fondamentaux. Ainsi, les deux derniers domaines se différencient du premier, surtout par la conservation de voyelles finales inaccentuées, ce qui rend possible une accentuation paroxytonique, impossible dans les parlers d'oïl où l'oxytonie est de règle (ROTA > [roda, -o/ru] 'roue') ou encore par la conservation de A accentué en syllabe ouverte qui, au nord, se palatalise en -e- (CANTARE > [kan'tar/ʃãte] 'chanter'). Des isophones relatives à d'autres traits considérés également comme caractéristiques de l'occitan, délimitent en fait des aires interne à ce domaine: celle, par exemple, de la non palatalisation de C-/G- devant [a] (CAPRA > [kabra/ʔjabro, ʔsabro] 'chèvre', etc.)², de la conservation de -s final en syllabe interne (CASTANEA, TESTA > [kastapo, 'testa/ʔʃa'tapo, tsa'tapo, 'teta] 'châtaigne, tête') ou encore celle du pluriel sigmatique [las 'pulas] 'les poules' (carte 1). On observe que leurs cours suivent des parcours indépendants et qu'elles constituent une transition graduelle vers le domaine septentrional³. D'autres, laissent apparaître une différenciation interne sur l'axe ouest-est. Ainsi, par exemple, les isophones de la laryngalisation F- > h-: femina > [henno] 'femme'; de la chute de -N- intervocalique: FARINA > [ha'ria] 'farine'; du bétacisme: VACCA > [bako] 'vache'; de la conservation de -/final: CASTELLU > [kastel/ka'teʝ] 'château') ou encore celle du pluriel sigmatique conservé: [las 'pulas > leʝ 'pula] 'les poules', permettant de délimiter des aires gasconnes, languedociennes ou provençales à l'intérieur d'une *occitania continua*. En fait, les limites des trois domaines linguistique demeurent peu tranchées: le choix d'un ou deux traits différenciateurs, aussi importants soient-ils, ne peut pas faire oublier que, des deux côtés de

² Trait que l'on retrouve aussi dans le nord du domaine d'oïl (picard et parlers normands).

³ L'existence d'une aire de transition entre le domaine d'oc et le domaine d'oïl est par ailleurs encore plus évidente dans l'aire appelée *croissant*, située vers le nord-ouest de la *frontière* entre les parlers d'oïl et les parlers occitans.

cette *frontière*, les parlers des régions limitrophes ont en commun tous les autres. Pour cette raison, à la notion de frontière, évoquant l'image d'un tracé bien établi et stable, je préfère celle de gradient, notion développée en particulier par les dialectologues de Toulouse (J. Séguy: 1954-1973 VI), notamment à propos de la définition de l'aire gasconne ('gradient de la gasconnalité'), sur la base d'une approche dialectométrique.

Quant à la délimitation du francoprovençal, la référence à une frontière apparaît encore plus illusoire si non impossible, comme le soulignait déjà Paul Meyer⁴. Face à l'occitan mais aussi, de l'autre côté des Alpes, aux parlers gallo-italiens (piémontais), l'identité de cette variété romane repose, en fait, sur un trait fondamental, à savoir le double traitement du -A final inaccentué ou du A accentué interne en syllabe ouverte: dans les deux cas la voyelle garde son timbre initial, sauf après une consonne palatale ou résultant d'une ancienne palatalisation, où elle aboutit à -e/-i: on aura donc, LUNA > [lyna] 'lune' mais FILIA > [fiʎe, 'fiʎi] 'fille'; CANTARE > [tsan'ta] 'chanter' mais SECARE > [se'ji] 'faucher' (Ascoli 1878; Tuaillon 1988) (cette limite est matérialisée par l'isophone 2 de la première carte). En réalité, aucune véritable frontière continue, ne sépare les domaines occitan et francoprovençal. La carte 2, extraite d'un ouvrage de J. C. Bouvier (1976) montre en particulier que dans la région rhodanienne (département de la Drôme), la succession de plusieurs dizaines d'isophones laisse apparaître un large gradient variationnel s'étendant sur une centaine de kilomètres où s'opère une transition progressive entre les deux domaines. On remarquera cependant que la plupart des isophones convergent, à l'est, vers une région étroite au sud de l'Isère (elle correspond surtout au cours de la rivière Drac, séparant le plateau Mathéysin du Trièves): ici seulement –et il en est de même dans un autre secteur situé au sud du département de la Loire (Gardette 1939)– en quelques kilomètres, des changements phonétiques nombreux s'opèrent, laissant apparaître véritablement une frontière linguistique.

Si l'on prend comme référence le lexique, on remarque également, et sans doute encore d'avantage, l'impossibilité de définir, avec précision, nos trois domaines: les mots, cela est bien connu, sont plus voyageurs. Certes, on peut dire que des désignations comme *burnat*, *banduga*, *ceba*,

⁴ Pour l'analyse des différentes positions sur le francoprovençal je renvoie à Tuaillon (1994).

mostela, *fau* sont occitanes alors que les correspondants *ruche*, *toupie*, *bellette*, *oignon*, *hêtre* ne le sont pas. Mais où s'arrête exactement, l'aire des premières et des secondes? Sans doute pas sur les limites phonétiques dont il a été question. On sait qu'un même mot peut être employé dans une partie seulement d'un domaine ou, à l'inverse, être présent dans des domaines différents. Ainsi en occitan, les noms de la brebis, par exemple, se rattachent aux trois bases OVICULA, FETA et VERVECE, dont les continuateurs débordent largement ses limites: ceux de FETA, par exemple, sont typiques aussi du francoprovençal. De la même façon, des mots caractéristiques de ce dernier domaine, comme *darbon* 'taupe', *larmuse* 'petit lézard gris', *poulaille* 'poule', *vogue* 'fête du village', etc., ont des aires de diffusion qui empiètent dans le domaine provençal alpin, pouvant intéresser une vaste région du sud-est de la France entre les Alpes et le Rhône ou des espaces plus vastes. A ce sujet, Schmitt (1977), après dépouillement du FEW (1922), relevait une plus grande affinité du francoprovençal avec l'occitan (205 étymons communs) qu'entre le francoprovençal et le domaine d'oïl (90 étymons). Il signalait par ailleurs que plus de 80% des mots communs au francoprovençal et à l'occitan appartiennent au fonds ancien de la langue tandis que plus de 70% des mots communs au francoprovençal et aux parlers d'oïl étaient de formation récente (dûs probablement à la diffusion du français): sur la base de ces observations il avançait l'hypothèse d'une romanisation primitive reliant Narbonne à Lyon. Les recherches sur la microtoponymie des Alpes réalisées par Bessat et Germin (2001) montrent aussi d'une part que la *frontière* francoprovençal/occitan ne coïncide pas avec des limites toponymiques et que, d'autre part, l'appartenance d'un toponyme à un seul domaine est aussi exceptionnelle (le cas du francoprovençal *molar* 'talus, côteau, tas de pierre', signalé par Gardette [1950, 1960], ferait partie des exceptions).

La tentation a toujours été grande, chez les dialectologues, de rechercher d'éventuelles correspondances entre frontières linguistiques et frontières culturelles⁵. Ainsi, en France, G. Tuaillon (1988) avait signalé que la limite septentrionale de la *génoise* (rangée simple

⁵ Preuve en est que de nombreux Atlas ont accordé une large place à l'ethnographie, montrant l'intérêt des auteurs non seulement pour le mot en tant que tel, mais aussi pour le référent lui-même, en tant qu'élément d'un univers culturel. Depuis l'*AIS*, c'est l'orientation qu'a été retenue, en particulier, par les Atlas régionaux de la France et de l'Espagne et par l'*Atlas Linguistique Italien*, en cours de publication.

ou multiple de tuiles-canal placées au-dessous d'une avancée du toit de la maison), caractéristique de l'habitat méridional, coïncidait, du moins dans le sud-est, avec la frontière provençal~francoprovençal. Une analyse plus détaillée montre cependant que cette affirmation mériterait d'être plus nuancée. S'il est vrai que le trait architectural en question est caractéristique de l'aire provençale, il est vrai aussi que sa présence ne s'arrête pas d'une façon brutale: son emploi diminue au fur et à mesure que l'on remonte vers le nord et on peut rencontrer encore des *génoises* dans des régions tout à fait francoprovençales comme le nord de la Drôme. Difficile de savoir en revanche si, dans ces dernières, le trait en question constitue un héritage ancien ou une innovation: l'emploi de la *génoise*, élément considéré peut être comme plus prestigieux, a pu s'étendre à des dates relativement récentes en dehors de l'aire primitive.

Parallèlement à la bipartition linguistique et toujours dans le domaine de l'architecture, J. R. Pitte (1983), relèvait une opposition nord-sud de la France, dans le choix des matériaux utilisés pour les toitures dans le paysage rural, les toits pointus, de type du nord de l'Europe s'opposant à des toits à faible pente, avec les caractéristiques tuiles rondes. Même si cette limite culturelle ne correspond pas tout à fait à la *frontière* septentrionale de l'occitan⁶ il n'en est pas moins vrai que l'emploi de cette tuile s'étend sur la majeure partie de l'aire occitane, avec des prolongements vers le domaine francoprovençal, à l'est, et l'embouchure de la Loire, au nord-ouest.

Le Bras et Todd (1981) avaient souligné, de leur côté, un autre aspect de la bipartition nord~sud de la France: au nord une structure familiale *monofamiliale*, dans laquelle les jeunes couples ne vivent pas avec les parents; au sud, au contraire, ces derniers ont tendance à vivre en groupes multifamiliaux, parfois sous un même toit, et cela dans toutes les catégories socio-professionnelles (paysans, ouvriers des villes, etc.). Le deuxième cas semble avoir favorisé l'émergence de figures de *leader* et de comportements de coopération étroite, aspect qui ne serait pas sans expliquer la plus grande résistance face à la langue française: plus la communauté familiale est vaste, plus

⁶ On notera par ailleurs que le Massif Central adopte d'autres matériaux et qu'on relève une aire à tuiles rondes dans le nord-est de la France

elle apparaît comme conservatrice de traits culturels et de la langue locale.

Quant au problème de l'origine de cette bipartition fondamentale, la contribution des historiens, des archéologues et des généticiens apparaît incontournable. Si l'on prend l'exemple de l'espace occitan, on s'aperçoit qu'il apparaît déjà culturellement et sans doute linguistiquement différencié, depuis la préhistoire. Dans le processus de la néolithisation de l'Europe envisagé par Renfrew (1990), la *Culture de la céramique cardiale* (VII millénaire), intéresse une large bande côtière du nord de la Méditerranée occidentale (des côtes de l'Adriatique au sud de l'Espagne et jusqu'au Portugal⁷): M. Alinei (1996, 2000), qui définit cette culture comme *italide* ou *ibero-dalmatica*, pense qu'elle pourrait aussi représenter un premier groupe linguistique séparé des autres groupes linguistiques européens. En France, elle intéresse l'espace méridional pour s'étendre ultérieurement vers le nord, comme ce sera le cas, au néolithique moyen, pour la *Culture chasséenne*, développement de la précédente. En époque proto-historique et historique, la même région fait partie d'un vaste territoire s'étendant du nord-ouest de l'Italie aux Pyrénées occupé par les Ligures, dont le souvenir pourrait bien survivre dans les toponymes et les ethniques en *-asc/-osc*, fréquents, en France, entre les Alpes et la vallée du Rhône. Une fois de plus et en l'état actuel des connaissances, les limites de ces anciennes cultures, sont difficiles à établir: il apparaît malgré tout que, depuis la plus haute antiquité, la partie méridionale de la France qui ressent des influences d'origine méditerranéenne, est déjà différenciée du nord du pays où se développent des cultures d'origine septentrionale ou d'Europe centrale. Concernant l'origine de la fragmentation dialectale actuelle, certains linguistes proposent une datation plus *basse* et pensent que certaines limites pourraient correspondre à celles de territoires appartenant à différentes peuplades gauloises. Ainsi Bouvier (1976: 465) voyait dans le faisceau d'isophones les plus septentrionales de son domaine d'enquête (le provençal rhodanien de la Drôme), la persistance de la frontière séparant le territoire des Allobroges, au nord, de celle des Cavares et des Voconces au sud, frontière conservée au Moyen Âge pour délimiter le Diocèse de Vienne de ceux de Valence et de Grenoble.

⁷ Site de Palmela, près de Setubal.

Qu'en est-il du francoprovençal dont on vient de voir le faible nombre de traits permettant de le caractériser? Il est difficile d'établir, avec certitude, l'origine de cette aire linguistique. Face à l'opinion généralement admise d'une origine au haut Moyen Age (Tuaillon 1988, 1994), Alinei (2000, 2001) propose une datation nettement plus reculée dans le temps en faisant remonter le francoprovençal à la *Culture de Cortaillod* (IV millénaires: néolithique moyen), du nom de la localité du Canton de Neuchâtel (Suisse) où on a relevé des éléments culturels spécifiques, que l'on retrouve aussi dans des sites de la haute vallée du Rhône (Valais, Suisse) et de la Vallée d'Aoste. L'hypothèse est sans doute séduisante: on doit souligner cependant que la *Culture de Cortaillod*, dérivée aussi, comme la *Culture chasséenne*, de celle de la céramique cardiale, méditerranéenne, n'est attestée que dans quelques sites dans des parties périphériques du domaine francoprovençal actuel et rappeler aussi la difficulté de caractériser ce domaine linguistique. Une autre piste intéressante pourrait être, à mon avis, la comparaison de l'aire francoprovençale avec celle de la culture des Allobroges, peuple gaulois établi entre les Alpes du nord et la vallée du Rhône, ramenant ainsi l'origine de cette variété à une période plus récente: ce qui n'excluerait pas la première hypothèse dans la mesure où des populations d'origine celtique établies dans cette région auraient pu hériter des traits des cultures précédentes ou même assimiler des traits de cultures contemporaines –celle des Ligures en particulier– avec lesquelles elles se trouvaient en contact. Ce que l'on observe en tout cas c'est que l'aire de diffusion de la céramique dite *allobroge* (Dangéreaux 2001, 2004) couvre la majeure partie et, en tout cas, la partie centrale du domaine francoprovençal. Au sud, la céramique voconce (Die) occupe l'espace des Voconces (avec le Trièves) alors que cette dernière est peu attestée dans celui des Allobroges: il se confirme donc que la frontière méridionale de la culture allobroge est représentée par les cours de l'Isère et du Drac, limite qui coïncide, grosso modo, avec celle francoprovençal.

L'approche toponymique peut contribuer à la mise en évidence d'anciennes frontières. Bessat et Germi (2001) rappellent que lorsque plusieurs termes-frontière (*Morge, Randa, Terme, Confin, Vena...*) se rencontrent dans une aire restreinte ou sur un axe déterminé, cette conjonction rend possible l'hypothèse de la présence d'une frontière ancienne, surtout si elle est confirmée par des témoignages historiques ou archéologiques.

Cela se produit plusieurs fois. Aux marges du territoire des Allobroges, en particulier sur leurs confins avec les Nantuates du Valais (*Morge* et *Lindar*); avec les Ceutrons de Tarantaise (*Venaz*, *Randa*, *Terme* et à proximité de bornes frontières romaines et de camps fortifiés de la Haute Vallée de l'Arve ou du val d'Arly), avec les Uceni de l'Oisans (*Morge*, *Avorand*) à l'entrée de l'Oisans aux environs de la station FINES de la voie romaine). Il en est de même des limites de l'ancien diocèse de Grenoble, succédant à la cité du Bas-Empire où l'on relève des toponymes comme *Lindar*, *Margériaz*, *Randa*, *Morge*, *Borne*... Mais les auteurs mettent en garde, à leur tour, sur les toponymes de ce type, isolés, qui peuvent indiquer seulement des limites de divisions locales. En revanche, si on a la chance de tomber sur des continuateurs de termes gaulois comme **equoranda* ou **camaranda* qui étaient des termes-frontière, alors on peut être presque certain que nous sommes en présence d'une frontière ancienne.

Les recherches sur les caractères génétiques des populations françaises, coordonnées par Ohayon et A. Cambon-Thomsen (1986) de l'Université de Toulouse, semblent confirmer l'origine ancienne des principaux espaces linguistiques et culturelles de la France. Les résultats ont été synthétisés sur trois cartes (Piazza 1988)⁸, chacune présentant une géographie génétique différente du pays distincte des deux autres.

D'après Piazza, la carte qui montre la distribution géographique de la première *composante principale* (carte 3), qui contient approximativement 20% de toute l'information de la variabilité génétique observée, traduirait la stratification de mouvements et d'établissements de populations antérieures aux populations actuelles. Elle montre la diffusion de la composante méditerranéenne, avec deux voies de diffusion, l'une ibéro-ligure, du sud-est vers le nord (affinité avec la Corse) et l'autre du sud-ouest vers le nord, à partir d'un espace paleo-basque (Aquitaine). La pénétration méditerranéenne vers le nord aura trouvé un point d'arrêt en rencontrant des populations d'origine centre-européenne.

La carte de la deuxième *composante principale* (carte 4), indépendante de la première, synthétise environ 15% de la variation génétique. On

⁸ Je remercie A. Piazza pour m'avoir fait parvenir les photos en couleur originales des cartes génétiques de la France, de l'Italie publiées dans différentes revues (Piazza 1988, 1995). Pour la Sardaigne, les cartes génétiques ont été réélaborées en blanc et noir, par A. Piazza lui-même, à partir des cartes en couleurs, et publiées dans Contini et al. (1989).

remarque qu'elle est presque le négatif de la précédente et montre clairement un pôle septentrional de diffusion centre-européenne qui porte la mémoire de l'occupation de la France par les Celtes et plus tard par les Francs, au haut Moyen-Âge. Elle met aussi en évidence un espace génétique, nettement différencié, qui couvre, en le dépassant vers le nord, la majeure partie du domaine occitan actuel.

Une fois de plus on notera que les recherches génétiques ne définissent pas de véritables frontières mais des zones de transition, des paliers: elles mettent en évidence en revanche des espaces qui ne sont pas sans rappeler les grandes aires linguistiques actuelles.

Dans les domaines italo-roman et sarde, on rencontre les mêmes difficultés à définir de véritables frontières dialectales, marquant des changements abrupts: l'approche interdisciplinaire semble confirmer, en même temps, l'ancienneté de certaines limites linguistiques et des espaces qu'elles sont censées délimiter. Je prendrai quelques exemples.

Tous les romanistes connaissent la célèbre *ligne* La Spezia-Rimini souvent considérée comme la *frontière* la plus importante de l'espace roman, séparant une Romania occidentale d'une Romania orientale (carte 5). Sur le plan phonétique, elle a été matérialisée par un ensemble d'isophones relatives, entre autres, à la conservation (au sud) des géménées, des occlusives sourdes intervocaliques non géménées, des voyelles inaccentuées finales, etc. En fait, cette image qui ressort surtout des enquêtes de l'*AIS*, au réseau assez lâche, mériterait d'être revue à la lumière d'enquêtes géolinguistiques plus approfondies, avec un réseau plus dense: elle révélerait sans doute, plus qu'une *frontière* tranchée, un changement progressif dans une large zone de transition, en particulier aux deux extrémités, comme le montrent, entre autres, les travaux de Pellegrini (1977), Giannelli (1989) et Carpitelli (1994). Sans compter l'intérêt de vérifier, en même temps, les limites de certains traits morphologiques ou d'éléments lexicaux. Il en est de même pour un deuxième groupe d'isophones, aux parcours plus indépendants que dans le cas précédent, définissant une frontière Rome-Ancone entre une aire médiane et les variétés méridionales.

Des aires linguistiques internes peuvent être identifiées par d'autres traits phonétiques. Ainsi, au nord du pays, celle des variétés gallo-italiennes, par exemple, peut être délimitée par un gradient d'isophones marquant l'extension à l'est, des voyelles antérieures labialisées [y/ø/œ],

de la palatalisation/vocalisation de la vélaire dans le groupement consonantique -CT- (LACTE > lait, lejt), de la non conservation des voyelles finales inaccentuées autres que -a, etc. On peut remarquer que le tracé de plusieurs d'entre elles sont proches du cours de la rivière Panaro, affluent de droite du Pò, qui semble ainsi couper en deux, verticalement, l'espace dialectal émilien en *émilien occidental* (prov. de Parme, Plaisance, Reggio et Modène) et *émilien oriental* (prov. de Bologne et Ferrare). La même observation peut être faite aussi sur le plan lexical: ainsi, pour prendre quelques exemples, approximativement de part et d'autre de cette *frontière* on relève, pour les référents 'berceau, pomme, moulin', les désignations *cuna*, *pomo*, *mola* à l'ouest et *cunula*, *mela*/*macina* à l'est.

Plus au nord, le cours de l'Adda, affluent de gauche du Pò, sert de référence pour une autre *frontière* linguistique partageant en deux la Lombardie (Pellegrini 1977: 27; Massariello Merzagora 1988: 74): le *lombard oriental* se distingue du *lombard occidental* par plusieurs traits phonétiques, entre autres par la chute de la nasale finale (*pan* > *pa*; *vin* > *vi*; *dent* > *det*) ou par le passage de *s-* à *b-*: *bac* 'sac', *bul* 'soleil', *bera* 'soir' (bergamasque). Dans le lombard occidental on observe par ailleurs le rhotacisme de *-l-* > *-r-*: *ara* 'aile', *para* 'pelle', *gorà* 'voler', etc.: à proximité de cette frontière on relève la limite orientale des toponymes ou des ethniques en *-asco-* (comasco, bergamasco, etc.), attribués traditionnellement au substrat ligure (voir ci-dessus) tout comme le rhotacisme du *-l-*. Même si ces limites géographiques ne montrent pas des changements abrupts – nous noterons que certains traits gallo-italiens, comme la palatalisation de la vélaire dans le groupement consonantique -CT- ou la présence de voyelles antérieures labialisées, sont largement attestés plus à l'est; il est possible qu'elles témoignent d'anciennes frontières coïncidant avec les cours des deux rivières. Pour la première, Devoto et Giacomelli (1972: 57, citant G. Säßlung (1939), pensaient déjà qu'elle pouvait être considérée comme une limite préhistorique et signalaient qu'encore à la fin du Moyen Âge elle marquait la frontière occidentale des États du Pape, s'étendant de Rome à Ferrare. Mais c'est surtout Alinei (1996, 2000, 2001) qui a démontré, d'une façon convaincante, l'ancienneté des deux *frontières* qui partagent le nord de l'Italie. Ses recherches sur la motivation ont mis en évidence des désignations différentes d'un même référent, renvoyant à des cultures différentes de populations établies à l'ouest ou à l'est des deux cours d'eau. Celles du 'moyeux', par exemple, continuent CAPUT

ou TESTA, créations plus anciennes, à l'ouest du Panaro, dans l'ancien territoire de la culture des Terremares, et MODIU ou MODIOLU, créations plus récentes, à l'est, dans l'ancien territoire de la culture Villanovienne. Autre exemple: celui des désignations issues de *MATEA ou de VOMER 'soc de la charrue'. La plus ancienne, reductible au néolithique, serait la première: l'aboutissement *mazza*, au nord-ouest, renvoie à l'araire en bois, encore vivant dans la culture des Terramare; la seconde, que Alinei fait dériver de VOL(U)MEN issu de VOLVO 'je retourne (la terre)' évoque un soc en fer, donc plus récent, d'origine villanovienne.

Quant au cours de l'Adda, toujours Alinei (2001) rappelle qu'au néolithique il séparait la *Culture de Lagozza* (à l'ouest) dérivée de la *Culture cardiale*, méditerranéenne, novatrice, s'étendant de la Provence à cette rivière, de celle des *Vasi a bocca quadrata* (à l'est), plus conservatrice, qui prenait sa source dans l'ex-Jugoslavie. Il affirme aussi que la même frontière était devenue plus importante au calcholitique, au IIIe millénaire, avec les débuts de la métallurgie, provenant des Balcanes, lorsque les régions situées à l'est de l'Adda deviennent novatrices, avec le développement des sépultures individuelles, indice d'une société élitiste et stratifiée, alors que celles situées à l'ouest, conservent la tradition des sépultures collectives, indices de sociétés égalitaires. Plus tard, au Bronze moyen et récent, puis à l'âge du fer, la rivière continuera à séparer deux espaces culturels. Alinei a démontré, dans ce cas aussi, que l'analyse motivationnelle des désignations de plusieurs référents (entre autres, celles du chaudronnier ambulant, du tablier, du couple parrain/marraine ou encore du menuisier) permet de confirmer l'ancienneté de cette frontière naturelle. L'approche d'Alinei ouvre pour la dialectologie un nouveau champ de recherche, en faisant de cette discipline un terrain privilégié pour une nouvelle linguistique historique car «i dialetti, a differenza delle lingue, sono in primo luogo molto più numerosi, e quindi più adatti a formare sequenze significative per il continuum evolutivo e, in secondo luogo, più strettamente legati al territorio, e quindi più utili per lo studio del continuum areale» (Alinei 1996: 719).

Les cartes génétiques de l'Italie, pas plus que pour la France, ne montrent pas des frontières tranchées mais plutôt des paliers de variabilité progressive entre aires définissables, chacune, par des caractères génétiques homogènes. Ainsi, d'après Piazza, la distribution géographique de la première *composante principale* différencie nettement l'Italie méridionale

anciennement peuplée par les Grecs: on notera que son identité *s'affaiblit* progressivement, en remontant vers l'Italie centrale, approximativement jusqu'à la frontière linguistique Rome-Ancone. On relève également une bipartition de la Sicile (est-ouest) confirmant les résultats des recherches dialectales (carte 6).

Celle de la deuxième *composante principale* révèle l'existence d'une aire centrale de la Péninsule, plus particulièrement marquée en Toscane et en Ombrie, correspondant au domaine où apparaît une influence étrusque prépondérante, aire qui s'estompe graduellement, notamment en remontant vers la plaine du Pô, sans que l'on retrouve tout à fait la limite dialectale La Spezia-Rimini, dont il a été question. On remarque aussi une aire nord-occidentale correspondant aux régions francoprovençales et occitanes (en partie) de la Vallée d'Aoste et du Piémont (carte 7). Enfin, la carte de la troisième *composante principale* met en évidence surtout une aire ligure. Cette dernière se situe à l'intérieur d'un espace plus vaste, nord-occidental, qui pourrait témoigner de la rencontre, et donc de mélanges des gènes des populations ligures avec ceux de nouveaux arrivants (celtes?), espace correspondant, approximativement, à l'extension actuelle des parlers gallo-italiens (carte 8). Les données de la génétique semblent ainsi confirmer, dans les grandes lignes, l'ancienneté de quelques uns des principaux espaces linguistique actuels du domaine italo-roman.

Je terminerai par un domaine qui m'est particulièrement cher: le domaine sarde. Ceux qui connaissent mon île natale ont été sans doute surpris par l'image de la campagne sarde morcelée en une miriade de terrains clos par des murettes en pierres sèches, des figuiers de Barbarie ou des massifs de roseaux, selon les régions. Une telle image évoque le paysage linguistique de l'île, mosaïque de parlers plus ou moins différenciés, sur le plan phonétique, comme le montre la carte de synthèse (carte 9) avec les tracés de quelques 65 isophones (Contini 1987: II) relatives aux aboutissements du consonantisme latin. Malgré la première impression il est difficile cependant de dégager de véritables frontières dans ce maillage serré qui ne doit pas cacher la réalité fondamentale, à savoir que l'ensemble des parlers appartiennent au même domaine linguistique et constituent un *sarde continu* aux nombreuses caractéristiques communes. Il faut dire par ailleurs que ces isophones traduisent des variations qui n'ont pas toujours le même *poids* pour la caractérisation des aires dialectales qu'elles sont censées délimiter et que, dans la pers-

pective d'une analyse quantitative de la variabilité, dans le cadre d'une étude dialectométrique en particulier, elles devraient faire l'objet d'une pondération *qualitative* préalable. Ainsi, dans une vision purement synchronique, les aboutissements phonétiques entraînant une modification des systèmes phonologiques devraient être considérés comme des traits linguistiquement majeurs. Une analyse géophonologique offre déjà une vision simplifiée de la fragmentation dialectale, en regroupant l'ensemble des variétés linguistiques de la Sardaigne⁹ en dix variétés fondamentales et une trentaine de variétés secondaires, intéressant, le plus souvent, un nombre très limité de parlers, voire un seul (Contini 1987: I 539 et s.). Malgré tout, une exception doit être relevée. La carte, présente dans le nord de l'île, un faisceau très dense d'isophones aux parcours identiques: dans ce cas seulement on pourrait parler d'une vraie frontière linguistique séparant le domaine sarde (au sud) des variétés sassariennes et galluriennes (au nord). J'ajouterai, cependant, que même cette frontière est loin d'être imperméable et que certains traits des variétés sardes septentrionales (du Logudoro, de l'Anglona et de la Planargia) se retrouvent aussi dans celles *non sardes* de l'extrême nord de l'île: dans une certaine mesure, le gallurien et le sassarien pourraient être analysés comme des variétés assurant une transition entre le domaine sarde et le domaine italo-roman auquel appartiennent aussi les parlers corses.

Quant à la dichotomie fondamentale du sarde, bien connue, avec le *logoudorien* au nord et le *campidanien* au sud, que l'on retrouve, encore, dans les manuels de linguistique romane, elle résiste mal à une analyse géolinguistique approfondie qui ne laisse apparaître une véritable frontière mais, une fois de plus, une vaste zone de transition, un gradient de variations, défini par de nombreuses isophones aux parcours autonomes (Contini 2001), (cartes 10 et 11). Dans le contexte actuel, après la reconnaissance du sarde comme deuxième langue de la Sardaigne, cela devrait plaider en faveur de l'adoption –à l'écrit– d'une seule variété représentative de toutes les variétés de l'île, face à la revendication de deux variétés distinctes, motivée plus par des affirmations démagogiques, voire populistes, flattant des esprits de clocher d'une autre époque, que par des considérations linguistiques.

⁹ Sassarien et gallurien compris, mais exclus le parler catalan d'Alghero et le parler 'tabarchino' (ligurien et donc gallo-italien) de Carloforte et Calasetta.

Pour le domaine sarde aussi on peut se poser la question de l'origine de la division dialectale actuelle des principaux espaces dialectaux qui pourraient bien témoigner de situations linguistiques plus anciennes, pouvant éventuellement trouver des racines dans le peuplement préhistorique de la Sardaigne. Je pense, entre autres, aux aires présentant des occlusives ou des constrictives glottales dans des variétés de l'est de l'île, des constrictives pharyngales dans l'espace méridional ou encore, toujours dans ce dernier, à l'instabilité du -r final en syllabe interne aboutissant, dans la plupart des cas, à une métathèse donnant origine à des groupements initiaux tout à fait exceptionnels (comme [marku] 'Marc', [sriβði] 'renard', [lrayu] 'large' (Cossu 2000), [tʃroβedu] 'cerveau', [ʃriku] 'cercle', etc.).

La mise en évidence d'un espace centre-oriental, linguistiquement archaïque, mais aux contours flous, ressort aussi des données toponymiques et, plus particulièrement, de celles qui sont unanimement attribuées au substrat prélatin du sarde. Je pense surtout aux innombrables toponymes en -ái/-éi/-ói/-úi ou aux toponymes oxytoniques en -á/-é/-ó/-i, dont le sens demeure en grande partie obscur. Les cartes que nous avons réalisées à partir des relevés de G. Paulis (1987) pour toutes les communes de l'île, laissent apparaître clairement une très forte concentration des formes dans cette partie de la Sardaigne, particulièrement montagneuse, mais aussi leur présence, avec une densité décroissante dans les régions environnantes (Contini et al. 1989) (carte 12). Une telle situation semble confirmer que des populations occupant autrefois la majeure partie de l'île auraient été repoussées petit à petit, par des nouveaux venus, vers sa partie centre-orientale, d'accès plus difficile, où elles auraient fini par s'établir durablement.

Sur le plan ethnographique, à ma connaissance, il n'y a pas d'études détaillées sur l'ensemble de la Sardaigne, avec des réseaux denses, concernant la répartition aréale de traits culturels ou d'éléments de la culture matérielle. Certaines recherches entreprises auprès de l'Université de Cagliari constituent des exceptions, notamment celles consacrées à la panification. Je prendrai l'exemple d'un type particulier de pain qu'on appelle *pane carasatu* ou *carasau* caractéristique d'une aire centre-orientale de l'île: la pâte est aplatie au rouleau à pâtisserie (*incannonada*) jusqu'à obtenir une feuille très mince, circulaire, d'un diamètre de trente ou quarante centimètres. Une fois enfourné, le pain gonfle, devient une boule;

sortie, cette dernière est divisée en deux parties qui sont enfournées une deuxième fois. Le résultat est un pain très mince, comme une crêpe, craquant. Nous sommes dans une région de bergers transhumants: ce pain pouvait se conserver longtemps et ces derniers pouvaient le consommer des mois après, en le trempant dans le lait, dans les terres de transhumance. Il existe des variantes de ce pain. Dans un espace limitrophe situé plus au nord, avec les plaines et les collines du Logudoro, pays de paysans, le pain est préparé de la même façon, mais ne subit pas une deuxième cuisson et garde une consistance souple: il est fait pour être consommé plus rapidement. On l'appelle *ippjanada* o *carta e musica* 'papier à musique'. Au sud-est, dans l'Ogliastra, région qui prolonge l'aire centre-orientale, on fait un pain qui ressemble au *pane carasatu* plus épais, et de forme rectangulaire (*su pistoccu*). En dehors de cet espace relativement bien délimité sur une carte que ma collègue E. Delitala (1966), professeur à l'Université de Cagliari et directrice du BRADS, avait bien voulu me faire parvenir il y a quelques temps, il ne semble pas qu'on ait jamais fait ce type de pain qui a des origines probables, ou en tout cas des correspondants, dans l'orient de la Méditerranée (Palestine, Liban, Arménie). Si je pense à des traits culturels de mon pays, je crois que celui-ci est sans doute l'un des plus marquants, même s'il n'intéresse qu'une partie de l'île, du moins à l'origine, car aujourd'hui, à cause du succès croissant qu'il remporte chez tous les Sardes, il commence à être produit dans des localités qui, traditionnellement, ne connaissaient pas ce type de panification. Ce qui confirme, une fois de plus, que les aires d'extension des traits culturels peuvent varier dans le temps: sans les enquêtes conduites sous la responsabilité d'E. Delitala, il serait difficile aujourd'hui de connaître l'aire d'origine de ces pains.

Apparemment, cette dernière ne correspond pas à une aire dialectale particulière. Cependant, à y regarder de plus près, les types *pane carasatu* / *pistoccu* se retrouvent dans un espace géographique proche de l'aire centre-orientale déjà mentionnée, linguistiquement plus conservatrice, avec un prolongement vers le sud-est intégrant toute l'Ogliastra. Quant au type *ippjanada* des régions situées plus au nord (Logudoro), linguistiquement assez proches des régions centrales, il pourrait être une adaptation du même type de pain à un système de production différent. Dans cette hypothèse, il témoignerait d'une parenté culturelle avec l'aire centre-orientale prenant des racines dans un passé sans doute très éloigné.

Au sud de cette aire dans l'espace sarde méridional, les données dialectales mais aussi archéologiques semblent témoigner d'une *frontière submergée*, dont le tracé serait marqué par les parlers connaissant des pharyngales (ou des occlusives glottales) comme aboutissements de -L- intervocalique originaire¹⁰, formant une ligne discontinue, en arc de cercle, entre le golfe de Cagliari, au sud, et Milis, près du golfe d'Oristano, au centre-ouest¹¹. Cette ligne est proche, par ailleurs, du parcours d'autres isophones, celles en particulier des métathèses systématiques de -r en finale de syllabe interne dont il a déjà été question (carte 13). Certes, il est difficile d'attribuer cette *frontière* à telle ou telle situation linguistique, sans doute ancienne: à mon avis, l'hypothèse de son origine dans la colonisation punique (carthaginoise), plus marquée dans le sud de l'île, ne peut pas être exclue, comme semblent le montrer, sur le plan lexical, les aires de diffusion d'appellatifs ou de toponymes d'origine punique certaine, comme *zippiri* 'romarin' et *mixxa* 'source', même si quelques attestations peuvent se rencontrer au-delà de cette *frontière* (carte 14). Une telle hypothèse peut s'appuyer, par ailleurs, sur les données archéologiques (Barreca 1987) qui ont permis d'identifier, tout près de la limite signalée, une succession de sites puniques marquant en quelque sorte les confins de la zone d'influence massive de Carthage dans cette région méridionale où étaient situées, le long des côtes, les principales villes: Kalaris, Nora, Bithia, Sulci, Tharros (carte 15).

J'ai eu la chance de pouvoir comparer, les données linguistiques, ethnographiques et archéologiques à celles de la génétique qui s'est particulièrement intéressée à la Sardaigne (Contini et al. 1989)¹².

La carte qui représente la distribution géographique de la première *composante principale* des 41 fréquences génétiques examinées, montre une différence graduelle le long d'un axe nord-ouest/sud-est, comme si à l'extrémité de cet axe s'étaient établies des populations aux fréquences génétiques différentes (et donc, probablement, d'origine ethnique différente). Des migrations successives, le long de cet axe, auraient par la

¹⁰ Dans des travaux précédents (Contini 1987) j'ai montré que ces traitements ne sont pas forcément un héritage direct du substrat, mais qu'ils peuvent être, malgré tout, le résultat de tendances présentes dans des langues parlées avant la romanisation.

¹¹ Elle a pu être mise en évidence grâce aux relevés de Cossu (2000) et de moi-même (1983).

¹² Les données génétiques, relatives à 41 allèles, concernent 41 communes de l'île.

suite mélangé graduellement les gènes: d'où la situation actuelle laissant apparaître un gradient des fréquences génétiques, d'un bout à l'autre de l'île. La carte ne peut pas dire, cependant, si les migrations se sont déroulées dans un sens ou dans un autre. La carte montre en outre une nette séparation du nord de l'île (Nurra, Anglona, Gallura, Logudoro) de tout le reste. Notons aussi qu'une aire centre-sud orientale (sud de la Barbagia d'Ollolai, Barbagie de Belví et de Seulo, Mandrolisai, Sarcidano, Ogliastra, Sarrabus) apparaît comme génétiquement isolée. Il manque cependant à cette carte, et aux autres, la quantification historique avec des datations que seuls les archéologues peuvent proposer (carte 16).

La carte qui visualise la distribution géographique de la deuxième *composante principale* apporte des renseignements sur une différenciation dûe, probablement, à l'établissement d'une population B, différente de la première, mais dont l'effet sur la distribution des fréquences génétiques serait plus faible. Cette carte met en évidence surtout une aire centre-orientale, se prolongeant vers le nord, qui recoupe, en partie, l'aire mise en évidence par la carte précédente (carte 17).

La carte obtenue en superposant les deux précédentes apporte davantage d'information que chacune prise séparément et montre des convergences avec les données dialectales et celles de la microtoponymie. Elle confirme notamment la présence d'un espace oriental particulièrement distinct, s'étendant du Sarrabus, au sud, jusqu'à la Barbagia d'Ollolai et au Circondario de Bitti, au nord, avec une caractérisation plus marquée dans sa région centrale, celle justement considérée comme linguistiquement la plus conservatrice (carte 18). On remarquera aussi que sa limite méridionale est très proche de la *frontière submergée* dont il a été question ci-dessus.

FRONTIÈRES OBJECTIVES ET FRONTIÈRES PERÇUES

On peut se poser la question de savoir si les sujets parlants, qui ignorent les résultats des enquêtes linguistiques, perçoivent des frontières dialectales. C'est à eux que s'intéresse une autre géolinguistique, subjective cette fois-ci, une géolinguistique qui donne la parole aux protagonistes du fait dialectal pour leur demander si des frontières existent dans leur perception de leur espace dialectal et, dans l'affirmative, quels traits

permettent de les identifier: aux linguistes de vérifier comment ces dernières se situent par rapport aux frontières objectives. L'idée n'est pas nouvelle si l'on pense qu'elle était déjà soulevée, dès 1890 par Ch. de Tourtoulon, au premier Congrès des Romanistes qui se déroulait à Montpellier. Les travaux prenant en compte cette nouvelle approche se sont multipliés surtout depuis les années 60 et la bibliographie est déjà très riche (Canobbio et Iannaccaro 2000): ceux de Preston (1999) et Long (2002) constituent sans doute une référence¹³. Les enquêtes montrent, en particulier, qu'une limite définie par les linguistes (objective) ne coïncide pas forcément avec celle (subjective) du dialectophone, qui peut même l'ignorer, les uns et les autres n'ayant pas la même perception des traits différenciateurs ou de ceux qui, au contraire, ne semblent pas jouer ce rôle. Les dialectologues savent que les informateurs *naïfs*, peuvent accorder peu d'importance, par exemple, à un trait phonétique auquel les spécialistes attribuent une fonction différenciatrice importante ou, en revanche, considérer comme plus identitaires des traits que ces derniers classent comme moins marquants.

Si dans mes enquêtes personnelles en Sardaigne, je n'ai pas entrepris, systématiquement, des questionnements en vue de cette approche, comme la plupart des dialectologues sans doute, j'ai toujours demandé à mes informateurs ce qu'ils pensaient des parlers des localités voisines où je devais encore me rendre ou dans lesquelles j'avais déjà mené des enquêtes. Souvent, à ma surprise, la réponse montrait que, malgré des différences objectives audibles, et quantifiables, les informateurs considéraient ces parlers comme identiques au leur, à quelques nuances près, du genre: «nous nous comprenons parfaitement» ou encore «ils parlent comme nous mais ils ont un 'accent'» le mot *accent* renvoyant sans doute à des traits prosodiques difficilement définissables. Ainsi, par exemple, près de la prétendue *frontière* nord~sud du domaine sarde (logoudorien/campidanien), un trait considéré par les romanistes comme fondamental, à savoir la conservation de C/G devant I/E face à leur palatalisation, apparaissait aux *cabisusesos* (les habitants du *cab 'e susu* 'la partie nord de l'île') moins frappant que la nasalisation des voyelles consécutive à la chute

¹³ Pour ce qui concerne le domaine roman je signalerai, entre autres, un Colloque organisé à Bardonecchia (Italie) en 2000, intitulé *Che cosa ne pensa oggi Chiaffredo Roux?*: voir aussi Iannaccaro et Dell'Aquila (2001) et Iannaccaro (2003).

du -n- intervocalique : [manu > 'mãũ] 'main') ou que la métathèse systématique du -r, donnant naissance à des groupements consonantiques initiaux tout à fait particuliers, traits caractéristiques de la plupart des variétés méridionales. J'ajouterai que dans la vision de mes informateurs, les éléments relationnels primaient toujours sur les traits différenciateurs, avec la conscience que, à de rares exceptions près, la communication de proche en proche –et tant pis pour nos prétendues frontières ou autres isophones– était toujours aisée et cela malgré les variations perçues dont ils n'étaient pas capables par ailleurs de délimiter l'extension géographique. Il s'avère donc que l'image d'une aire dialectale, dans la conscience des sujets parlants, ne coïncide pas forcément avec celle qui peut être délimitée par les relevés des enquêtes sur le terrain: plus concrètement, une carte subjective peut très bien se différencier d'une carte objective. Iannaccaro et Dell'Aquila (2001: 41) ont montré aussi que les confins politiques et administratifs peuvent influencer la vision géolinguistique du locuteur dialectophone: «Mano mano che ci si allontana dal punto dell'inchiesta, all'esperienza diretta (che dunque passa al di là di ogni confine), si sostituisce un sapere istituzionalizzato, del quale fa parte la nozione... che al variare degli stati nazionali e comunque delle unità amministrative varia di conseguenza anche la lingua o il dialetto».

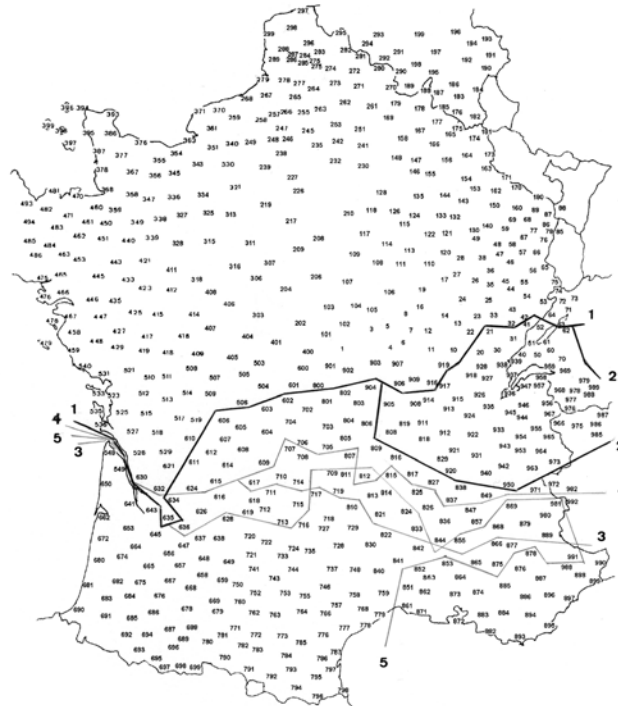
Les différents travaux prouvent l'intérêt de cette nouvelle géolinguistique qui ne doit pas apparaître comme concurrentielle de la géolinguistique objective mais comme complémentaire de cette dernière. Pour reprendre les mots de Telmon (1983) il est important de mettre en évidence «i limiti del vissuto del portatore del fenomeno linguistico stesso» exigence que l'on retrouve dans l'article déjà mentionné de Iannaccaro et Dell'Aquila dans lequel les auteurs pensent que «Il territorio esperito quotidianamente, col quale io parlante intrattengo rapporti di tipo economico e di relazione (ossia, oltre il mio villaggio o quartiere peculiare, il centro scolastico, ospedaliero, commerciale, amministrativo, l'articolazione stradale o ferroviaria e così' via) non necessariamente dunque deve coincidere con quello ideale: al quale scelgo di appartenere e al quale decido di legare in gran parte le mie pulsioni estetiche, emotive e identitarie».

Je dirai, pour conclure, à la lumière aussi de mon expérience personnelle, que la délimitation de domaines dialectaux par de véritables frontières, du moins à l'intérieur du domaine roman, est un exercice difficile, comme le confirment les recherches dialectométriques (Goebel

1987) et celles des autres disciplines. Dans la plupart des cas –sans nier le fait que des zones de rupture existent sans doute– on observe plutôt des gradients montrant des transitions d'un espace à un autre espace. À l'intérieur de chacun on peut relever sans doute des aires où les traits qui le caractérisent sont plus concentrés, permettant ainsi de définir son identité: dans l'espace environnant on observe progressivement leur disparition avec un rapprochement, tout aussi progressif, avec les espaces voisins, sans que l'on puisse véritablement séparer les deux. À moins de décider, arbitrairement, le rôle identitaire de tel ou tel trait, le choix pouvant varier, dans ce cas, d'un linguiste à l'autre avec souvent des contraintes extérieures peues soucieuses des préoccupations purement linguistiques. Au phonéticien que je suis, le phénomène de transition entre espaces linguistiques évoque la représentation des *aires de dispersion des voyelles* en phonétique acoustique qui montre, à la fois, des recouvrements entre les différentes aires, traduisant la variabilité des réalisations, mais aussi des zones où la voyelle présente des valeurs spécifiques par lesquelles elle demeure distincte des voyelles voisines.

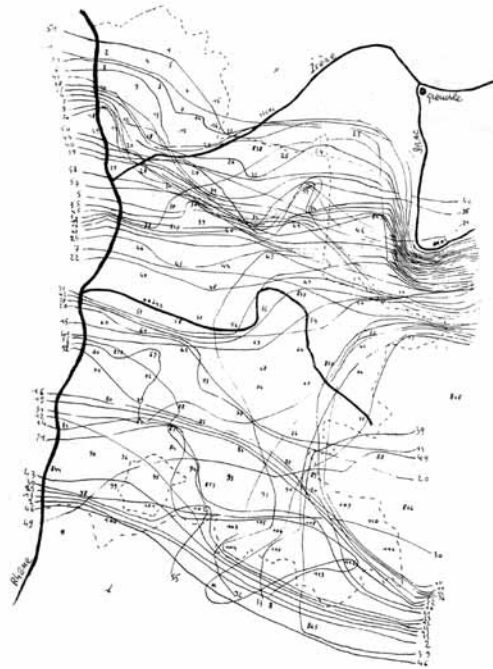
Face à cette difficulté, objective et subjective, de définir les frontières dialectales, je préfère les notions d'espace et de gradient, en relation aussi aux traits culturels que peut contribuer aussi à mettre en évidence, en géolinguistique, l'analyse motivationnelle, approche privilégiée dans le cadre de l'*ALE* et de l'*ALIR* pour l'étude du lexique. Ces notions, plus souples –et j'ajouterai moins conflictuelles– que celle de frontière, ressortent aussi des travaux des autres disciplines dont il a été question et dont la collaboration, pour les linguistes, s'avère plus que jamais incontournable. Elles donnent une image plus proche de la réalité, une réalité dans laquelle les contacts et les relations humaines ne se laissent emprisonner dans des limites rigides qui gardent toujours un degré certain d'arbitrarité.

CARTES

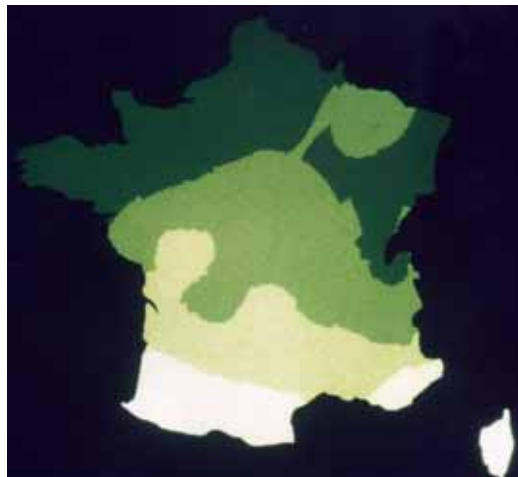

Carte 1. Atlas Linguistique de la France.

1. Isophone septentrionale des voyelles finales inaccentuées conservées (au nord, domaine d'oïl).
2. Isophone du double traitement du -A final inaccentué (limite du francoprovençal).
3. Isophone septentrionale de C/G conservés devant la voyelle -a- en domaine occitan.
4. Isophone septentrionale du -s final de syllabe interne conservé.
5. Isophone du pluriel sigmatique conservé.

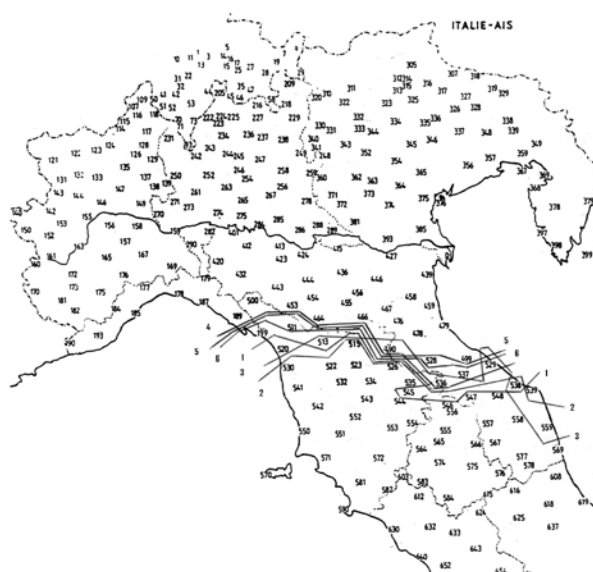
Carte 2. D'après J. C. Bouvier, 1976.

Carte 3

Carte 4

Carte 5. italie, -ais; frontière La Spezia-Rimini

1. *tappo* (sud) / *tapo* (nord)
2. *gatto* (sud) / *gato* (nord)
3. *bokka* (sud) / *boka* (nord)
4. *sapone* (sud) / *savun* (nord)
5. *dito* (sud) / *dido* (nord)
6. *pekora* (sud) / *pegura* (nord)

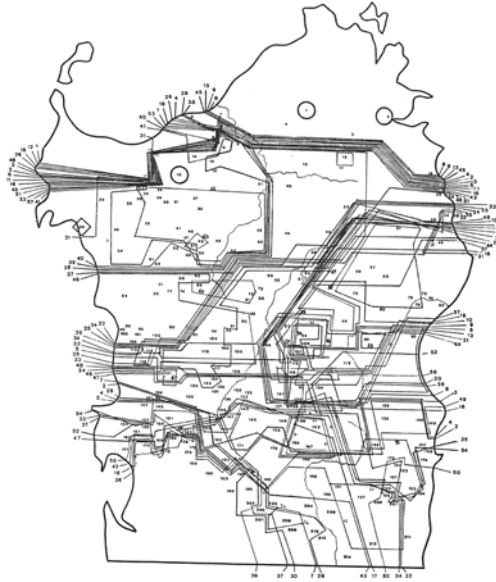
Carte 6

Carte 7

Carte 8

Carte 9

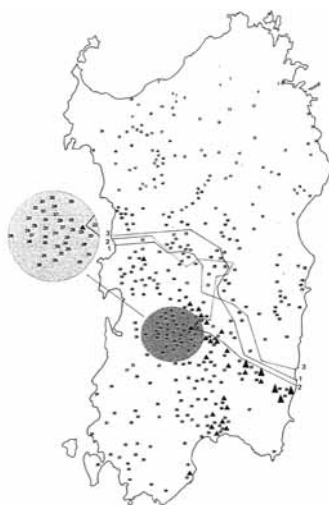
Carte 10. (1) (n) *cane* / (s) *cani*; (2) (n) *coro* / (s) *corn*; (3) (n) *chelu* / (s) *celu*; (4) (n) *sos, sas* / (s) *is*; (5) (n) *roda* / (s) *arroda*; (6) (n) *iscalà* / (s) *scala*.

Carte 11. (7) isophone septentrionale de *pezza, mazza*... (8) aire de la nasalization vocalique; (9) aire de -l- intervocalique instable; (10) (n) *andare(i)* / (s) *andai*; (11) isophone méridionale de *abba*; (12) isophone méridionale de *ungra*.

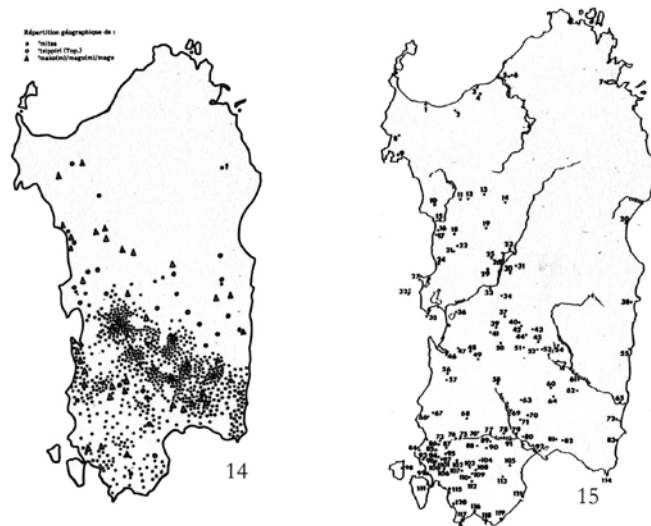

Carte 12. Toponymes en -èi, -ei, -oi, -ui (toutes formes confondues)

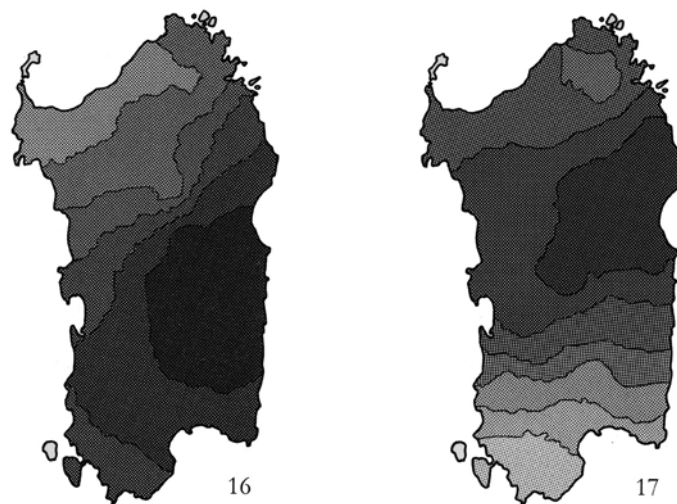
Carte 13. Une frontière submergée?

1. Isophone septentrionale du groupement sr- initial (srì'βði 'sanglier')
  2. Isophone septentrionale du groupement mr- initial (mraku 'Marc')
  3. Isophone septentrionale du groupement tʃr- initial (tʃriku 'cercle')
- ▲ Parlers qui connaissent la pharyngale -- comme aboutissement de -L- intervocalique
- ▲ Parlers qui connaissent l'occlusivité glottale -ʔ- comme aboutissement de -L- intervocalique

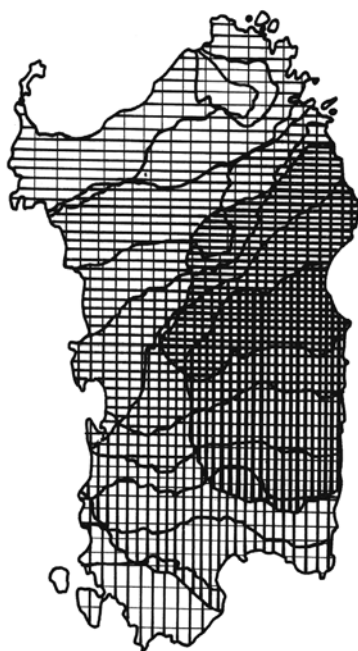
Carte 14. D'après Contini et al. 1988-1989.

Carte 15. Sardegna insediamenti fenicio punici.

Carte 16. première composante principale des fréquences génétiques.

Carte 17. deuxième composante principale des fréquences génétiques.

Carte 18. Superposition de la carte de la première composante principale (lignes verticales) et de la seconde composante principale (lignes horizontales).

XENES, HISTORIA E LINGUA: ESTRUCTURA XENÉTICA DA POBOACIÓN GALEGA

Antonio Salas Ellacuriaga e Ángel Carracedo Álvarez

Universidade de Santiago de Compostela

1. XENES, HISTORIA E LINGUA

¿Que é o que nos poden contar os nosos xenes (o noso ADN) da nosa propia historia? A tentación para un científico é procurar explicar a historia desde o punto de vista da xenética, o cal é un erro porque a historia dun pobo non é a historia dos seus xenes, senón un proceso cultural moito máis complexo.

Os pobos van construíndose a si mesmos nun proceso que non ten fin e os seus sinais de identidade poden renovarse, alterarse ou desaparecer. O que nun momento pode resultar alleo, invasor, pódese converter máis adiante no máximo sinal de identidade, como acontece coa nosa propia lingua, aprendida dos conquistadores romanos.

É necesario aclarar que os saberes e as aprendizaxes non quedan rexistrados no código xenético (e, polo tanto, non se herdán xeneticamente). Non obstante, en ocasións existe certo paralelismo entre a herdanza da cultural e a herdanza dos xenes, simplemente porque a miúdo os movementos culturais van acompañados de movementos demográficos, e son precisamente estes movementos demográficos os que deixan a pegada nos xenes.

Polo tanto, é indubidable que os xenes poden contarnos cousas dos nosos antecesores, e o estudo do noso ADN pode ser una ferramenta máis para os historiadores que, xunto cos datos derivados doutras ciencias tales como a arqueoloxía ou a lingüística (en especial a toponimia), lles permite reconstruír mellor o noso pasado. Particularmente o estudo do ADN é esencial para entender os momentos da historia en que os datos arqueolóxicos non existen ou son limitados.

R. Álvarez, F. Dubert, X. Sousa (eds.): *Lingua e Territorio*
Santiago de Compostela: ILG/CCG, 2006, 55-66
ISBN 84-96530-20-5

2. EVOLUCIÓN LINGÜÍSTICA E XENÉTICA: ANTECEDENTES

¿Por que cabe esperar un parecido entre a evolución lingüística e a evolución xenética? Tal e como xa anticipamos, existen importantes analogías entre ambos os dous tipos de evolución. Os cambios lingüísticos, igual que no xenoma, xorden en individuos concretos e transmítense pouco a pouco ao resto da poboación, do mesmo xeito que os cambios no xenoma (chamados tecnicamente mutacións). Isto a miúdo precisa do paso de moitas xeracións para que o cambio se establezca. Cabe esperar que os cambios nas linguas se transmitan moitísimo máis rápido e sexan máis fluídos que os cambios no xenoma (ver comentarios máis abaixo). A diferenza dos cambios lingüísticos, as mutacións nos xenes son máis ou menos constantes no tempo, polo tanto, os xenes actúan en certo modo como unha especie de reloxo molecular; por suposto, un reloxo coa súa imprecisión intrínseca (tamén cuantificable). Unha vez calibrado o reloxo, tan só necesitamos cuantificar o número de diferenzas acumuladas no tempo e así cuantificar canto tempo puido transcorrer despois dun evento demográfico concreto.

Sábese dende hai uns poucos anos que existe un paralelismo entre linguas e xenes, sobre todo cando se examina este paralelismo a unha escala mundial. Sabemos que as grandes familias lingüísticas datan dende hai 6.000-25.000 anos; algunha familia podería ser máis antiga (as linguas australianas e indopacíficas poderían ter sobre 40.000 anos). Doutras temos máis incerteza, porque a datación é moito máis complexa (por exemplo as linguas koisánidas). Con moito, a familia lingüística máis coñecida é a indoeuropea, se ben a discusión sobre as súas orixes é tema de intenso e prolongado debate entre lingüistas. Sábese que a correlación entre linguas e xenes non é perfecta, porque as grandes conquistas poden implicar substitucións rápidas por linguas non emparentadas. Porén, estas substitucións non son xeralmente tan dramáticas como para erosionar completamente esta correlación, e de feito hoxe sábese que esta correlación é positiva e estatisticamente significativa.

Grazas ao estudo do noso ADN sabemos hoxe que o home moderno no ten máis de 150.000 anos e que conviviu sen chegar a se mesturar co home de Neandertal. Traballos do noso grupo puideron explicar, por exemplo, como foi a expansión das linguas bantú na África subsahariana (Salas et al. 2002, Plaza et al. 2004, Beleza et al. 2005), un dos

máis grandes movementos demográficos da historia da humanidade, e reconstruír así a historia de África, onde os datos arqueolóxicos son case inexistentes e os datos lingüísticos pouco auxiliares.

A substitución das linguas non é o único elemento perturbador da correlación entre linguas e xenes. A miúdo os xenes tamén son substituídos na poboación por mor das grandes conquistas humanas ou movementos poboacionais. O caso máis evidente atopámolo nos países onde conviven grupos poboacionais con ancestralidades recentes moi diversas (países de América Central, Caribe, Estados Unidos, etc.), como froito de eventos demográficos pouco afortunados (conquista das Américas polos grandes imperios europeos, tráfico de escravos, etc.). A xenética xoga un papel de enorme importancia nestes contextos, e a miúdo obsérvase unha gran correlación entre os datos xenéticos e a documentación histórica, tal e como puidemos constatar en traballos do noso grupo (Salas et al. 2002, 2004, 2005).

Sen dúbida, é máis doado co ADN achegar datos á historia dun continente que a de pobos máis pequenos. Porén, a nivel máis local, sábese que nas poucas rexións estudadas ata o momento con certo detalle, as linguas e os xenes tamén mostraron correlacións altas (Barrantes et al. 1990, Cappello et al. 1996). Ademais, con frecuencia, o mosaico xenético-lingüístico observado mostra claramente os efectos de numerosas expansións coñecidas na historia, así como as súas superposicións e interaccións.

A evolución das linguas é un tema de maior interese para coñecer a historia dun pobo, xa que é este o elemento cultural que lle é máis propio. A xenética pode, sen lugar a dúbidas, axudar ao entendemento de determinados patróns lingüísticos.

Cómpre facer tamén un apuntamento relacionado coa variabilidade xenética humana: os seres humanos temos un ADN moi semellante, cun 99,9% de identidade, no que, ademais, a maior parte da variabilidade acontece dentro das poboacións (nada menos que un 96%). Quere isto dicir que, se consideramos dous individuos da mesma poboación, estes son só un 4% máis iguais xeneticamente que dous individuos collidos ao chou de dúas poboacións distintas. Estas porcentaxes diminúen aínda máis cando as poboacións son máis próximas xeneticamente (isto quere dicir en moitas ocasións, próximas xeograficamente). De aquí se deduce que se queremos atopar diferenzas significativas entre dúas

poboacións ou dentro de poboacións, a) será tanto máis doado canto máis distantes xeneticamente sexan, e b) se as poboacións son moi próximas, haberá que aumentar moito o número de *rexións xenómicas* que hai que estudar para atopar un número significativo delas que permitan diferenciar esas poboacións. Se o que queremos é atopar patróns xenéticos significativos a nivel rexional (como pode ser dentro da poboación galega), teremos o problema de que necesitaremos aumentar moito a resolución do noso estudo, xa que a poboación galega (o mesmo que a maior parte das poboacións europeas) é moi homoxénea. Isto a miúdo, dende o punto de vista técnico (en xenética) ten certas complicacións que escapan ao contido do presente capítulo.

3. OS XENES (LIÑAXES) DA POBOACIÓN FEMININA E DA POBOACIÓN MASCULINA

Cando falamos de liñaxes xenéticas, referímonos a elementos (partes do xenoma humano) perfectamente diferenciáveis (para non entrar en detalles técnicos, imaxinemos e asumamos aquí que os xenetistas temos os métodos de laboratorio axeitados para *ler* o ADN) que están máis ou menos emparentados entre eles, e para os cales a miúdo somos capaces de situar xeograficamente de acordo coa súa orixe poboacional-xeográfica (isto forma parte dunha subdisciplina da xenética coñecida como filoxeografía). Un paralelismo podería ser o estudo das raíces lingüísticas dun texto; así, parte do traballo dun lingüista é examinar un texto na procura dos elementos latinos, prelatinos (*amorodo, cama, camiño*, etc.), xermánicos (*Elvira, Fernando*, etc.), árabes (*aldea, ata*, etc.), e outros. Polo tanto, cando as poboacións se moven, os individuos son portadores das súas linguaxes, pero tamén das liñaxes xenéticas que portan. Un pode examinar neses xenes e liñaxes a evolución que sobre eles tivo lugar, igual que un lingüista examina un texto e o proceso evolutivo que puido acontecer sobre os seus elementos constituíntes.

Os primeiros estudos xenéticos sobre a teoría de migración a nivel microrexional foron realizados fundamentalmente polo prestixioso antropólogo Luigi Luca Cavalli-Sforza (xunto con outros investigadores das universidades de Parma e de Pavía). En xeral estes estudos permitiron verificar que a maior parte dos matrimonios teñen lugar entre

persoas da mesma vila e que a distancia xenética (como unha medida que cuantifica as *diferenzas* xenéticas entre poboacións) medra regularmente co aumento da distancia xeográfica entre vilas (illamento debido á distancia). Os cónxuxes a miúdo proceden de lugares moi próximos entre si, segundo unha lei estatística que se pode xeneralizar a vilas de todo o mundo. A muller ou o home proceden da mesma vila e, con menor probabilidade, dunha próxima; o número de persoas da mesma xeración que sae dunha vila acostuma ser o mesmo para todas as vilas.

Porén, desde un punto de vista xenético, habería que agardar ao nacemento dos polimorfismos do chamado ADN mitocondrial (ADNmt) e do cromosoma Y para poder abordar as características concretas dos micromovements migracionais. Esta é unha particularidade moi especial do xenoma que é necesario aclarar.

A maior parte do noso ADN herdámolo dos nosos pais a partes proporcionais (tecnicamente chamado ADN autosómico localizado no núcleo celular, e que forma os cromosomas autosómicos). Iso é o motivo de por que nos parecemos a eles e aos nosos parentes máis próximos (cos que compartimos máis xenes). Existen non obstante dúas excepcións do ADN máis *común*. Por un lado está o ADNmt, este é un ADN que é transmitido de nais a fillos (varóns e mulleres), pero só as fillas transmitirán ese ADN aos descendentes. Por outro lado, temos o cromosoma Y, este é un cromosoma sexual, que define neste caso o sexo masculino, polo tanto, é herdado única e exclusivamente do pai home aos fillos homes. É aquí que temos unha característica moi especial e apaixonante do xenoma humano: por unha banda temos un tipo de ADN que rexistra a evolución das liñaxes femininas, mentres que o outro ADN *rexistra* a evolución das liñaxes masculinas. Polo tanto, se nos movementos demográficos existe distinción entre os movementos de poboación dos homes e as mulleres, cabe a posibilidade de que estes movementos deixen pegada de maneira diferencial nos xenes do ADNmt e o cromosoma Y.

4. AS LIÑAXES NA POBOACIÓN GALEGA

En aparencia as variantes do cromosoma Y (aquelas que se herdan por vía exclusivamente paterna) están máis agrupadas xeograficamente

que as mitocondriais (as que se herdán por vía materna) (Brión et al. 2003, 2004). Isto significa que para poboacións europeas apenas existe variación mitocondrial, mentres que o cromosoma Y mostra gradientes máis acentuados. Isto explicárase dunha forma sinxela de considerarmos que a migración do home foi máis limitada cá da muller ao longo da historia.

Esta observación podería parecer contraditoria ao que comunmente se coñece; como di Mark Stoneking (1998: 219), da Universidade de Pensilvania, «a visión que se ten das migracións ao longo da historia é fundamentalmente masculina-dominante; non hai máis que pensar en Marco Polo, Alexandre Magno, Genghis Khan ou Atila (o rei dos hunos). Non obstante, baseándonos en observacións antropolóxicas, sábese que aínda hoxe existen moitas culturas onde a muller se move máis có home xa que esta é a que muda de sitio cando contrae matrimonio e as terras son herdadas polo fillo home (patrilocalidade: tendencia a que a esposa se mude ao lugar natal do home)».

Moi recentemente propuxémonos estudar a poboación galega cun maior nivel de resolución a como o fixeramos con anterioridade. Para iso realizamos mostraxes en distintas rexións de Galicia (52 vilas) con dous obxectivos fundamentais: (a) a análise da poboación galega no contexto das poboacións ibéricas e (b) o estudo intrínseco da poboación galega e a súa estrutura microxeográfica.

Este estudo é demasiado recente como para mostrar resultados e conclusións finais, pero si é interesante amosar unha idea xeral. Para esta análise estudouse o ADNmt e o cromosoma Y. Polo tanto, estamos en condicións de ver o comportamento xenético poboacional destes dous integrantes da poboación: as mulleres e os homes.

De forma resumida poderíanse propor dous modelos poboacionais (cando se fala a esta escala xeográfica) para explicar a microdifusión poboacional:

a) Os movementos poboacionais a pequena escala (estamos a falar de poucos quilómetros) son dabondo importantes como para que nun tempo razoablemente curto se produza unha *homoxeneización* xenética da poboación.

b) As poboacións permanecen relativamente estáticas, de forma que os individuos tenden a nacer, medrar, procrear e morrer nos seus lugares de orixe.

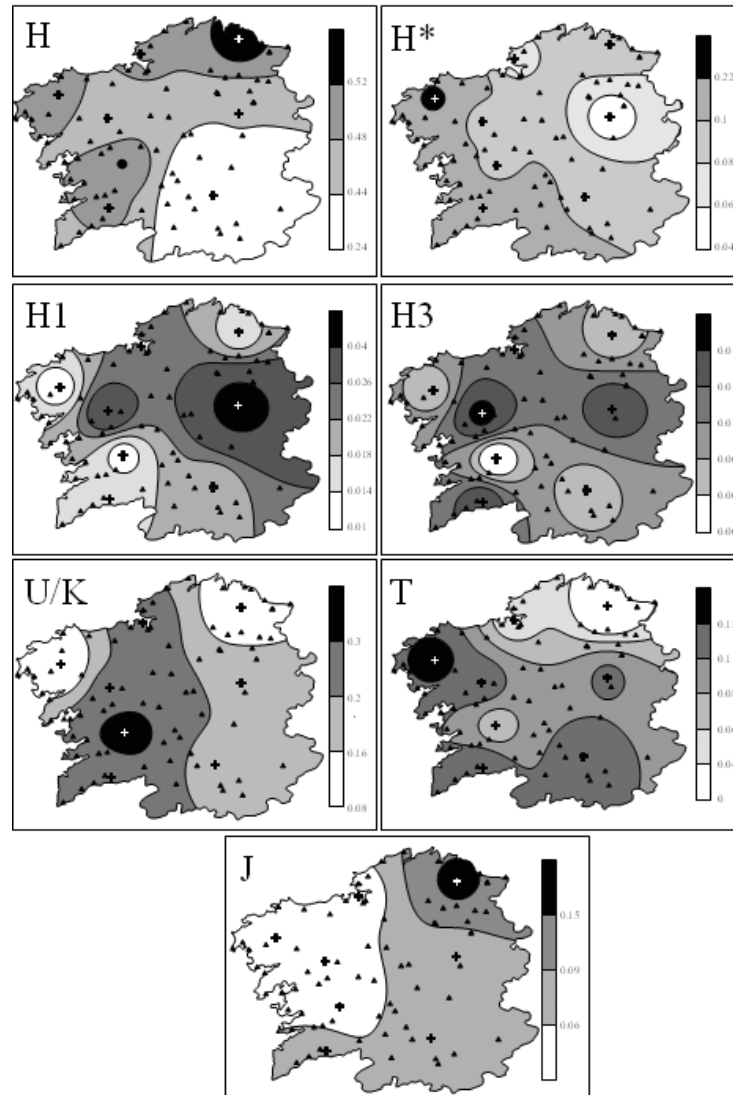

Figura 1. Representación espacial das liñaxes mitocondriais en Galicia; as liñaxes chámanse tecnicamente haplogrupos, xeralmente referenciados cun código de letras acompañadas en ocasións por números (por exemplo, o primeiro mapa da esquina superior esquerda fai referencia ao haplogrupo H). As liñas que separan áreas non deben considerarse como barreiras xenéticas, senón máis ben

Estes dous modelos mostran dúas posibilidades demasiado extremas, pero que serven para centrar o problema. Os resultados preliminares obtidos ata o momento revelan que a poboación galega amosa signos de estruturación poboacional a nivel mitocondrial (poboación feminina). Estas diferenzas entre comarcas galegas non se perciben no cromosoma Y, polo que se pode concluír de maneira moi xeral que o *modelo a* pode ser certo para a poboación de homes, mentres que o *modelo b* se axustaría máis á poboación feminina.

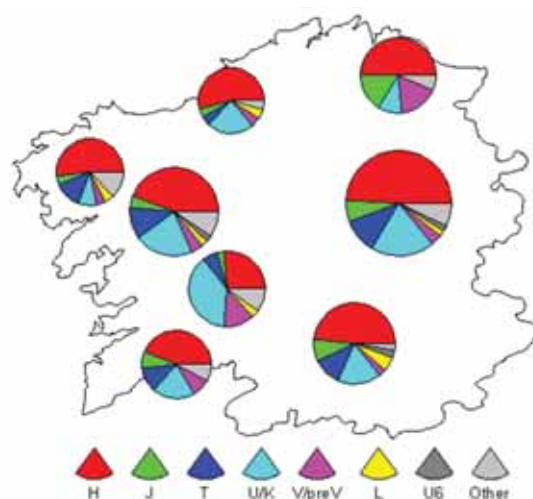

Figura 2. Frecuencia das liñaxes mitocondriais nas distintas comarcas galegas. O tamaño do diagrama de sectores é proporcional ao tamaño da mostra.

Polo tanto, nos datos que imos coñecendo da análise dos nosos xenes aparecen cousas que non entendemos ben. Aparentemente hai máis diferenzas entre comarcas entre xenes que se herdán por vía materna que por vía paterna. Isto non parece que aconteza noutras poboacións e podería ser explicado por unha maior mobilidade dos homes que das mulleres, o que podería ser unha hipótese que apoiase a existencia

como marcas de referencia para valores de frecuencia tal e como se indican na lenda á dereita de cada mapa. É importante destacar que estas distribucións están sometidas a erros de mostraxe, e polo tanto, estes mapas están suxeitos a modificacións baseadas no estudo de mostras independentes e de maior tamaño.

histórica do matriarcado de que falaba Estrabón, o xeógrafo grego, e que non goza da opinión favorable da maioría dos historiadores, pero sen dúbida pode haber outras causas históricas ou culturais, e mesmo xenéticas, que o expliquen.

A figura 1 é unha representación espacial das frecuencias de determinadas liñaxes mitocondriais na poboación galega (referidas por una letra que representa o que no argot dos xenetistas se coñece como *haplogroup*). A figura 2 é unha representación das frecuencias desas liñaxes nas distintas comarcas galegas.

Aínda é cedo para medir o alcance destes resultados, pero a aproximación xenética a esta problemática pode ser de grande interese para entender un determinado comportamento social (Salas et al. 1998, 2000).

5. OUTROS ASPECTOS XERAIS RELACIONADOS CO ADN DOS GALEGOS

Polo estudo do noso ADN podemos saber por exemplo que as primeiras migracións neolíticas á nosa terra foron máis serodias que noutros lugares da península, o que concorda con datos históricos e coa nosa posición xeográfica.

Sabemos tamén que dentro de Galicia as diferenzas culturais e lingüísticas das distintas comarcas non se reflicten nos nosos xenes na escala que hoxe podemos analizar, froito dunha gran mestura e mobilidade histórica dunhas a outras zonas da nosa terra e isto inclúe tamén o Norte do Portugal (coa excepción apenas perceptible da comarca de Bragança). Ambas as dúas poboacións, Galicia e Norte de Portugal, son, posiblemente, as mellor estudadas a nivel mundial, e esta similitude entre comarcas, que pode ser frustrante para os investigadores da historia ou da lingüística, fai da nosa terra unha das poboacións máis interesantes do mundo para atopar xenes responsables de enfermidades comúns e da resposta a fármacos, pois os resultados da busca destes xenes pode verse alterada en poboacións que teñen diferenzas entre distintas áreas xeográficas ou grupos culturais.

Con todo, o noso relativo illamento histórico e o feito de termos historicamente, polo menos nos últimos dous mil anos, moita máis emigración que inmigración fan que moitas enfermidades xenéticas

ou cun compoñente xenético, como é o caso do cancro de mama ou colon, mostren en Galicia mutacións causantes de enfermidade practicamente exclusivas da nosa terra e polo tanto, tamén presentes na poboación emigrante galega.

6. LIÑAXES GALEGAS HERDADAS DE POBOS NORTEAFRICANOS E SUBSAHARIANOS

As poboacións europeas son bastante homoxéneas en canto á súa composición mitocondrial e do cromosoma Y, como querendo reflectir a orixe común de todas elas a partir dun substrato común proveniente de Oriente Medio e do oeste asiático. Como xa se anticipou, en Galicia as liñaxes mitocondriais e as do cromosoma Y non escapan a este patrón xeral, polo que é difícil que se poida chegar a un nivel de resolución alto en canto á definición das súas distintas liñaxes e á súa localización xeográfica nalgún lugar de Europa. Existen, non obstante, liñaxes non europeas que si son doadamente detectables. Tal é o caso dalgunha liñaxe que caracteriza as poboacións norteafricanas e subsaharianas. Isto énos útil por exemplo para cuantificar o impacto da poboación árabe que sobre o 710 chegou por primeira vez a Galicia.

Como resultado dos nosos estudos, detectamos pequenas achegas de liñaxes norteafricanas na poboación 'autóctona' galega, o que reflicte que o impacto demográfico destes pobos en Galicia, se ben escaso, foi significativo.

Máis difícil de explicar é o escaso, pero tamén existente, impacto dunha pequena proporción de liñaxes subsaharianas. Por suposto non se pode desbotar a posible introdución destas liñaxes en épocas recentes, se ben nas nosas mostraxes procuramos eliminar o efecto deste tipo de artefactos.

Aínda que estas achegas africanas se poidan situar nun contexto histórico recente, non se pode descartar unha orixe máis ancestral. Os datos que existen aínda son escasos, e as datacións non son aínda posibles.

Tamén se pode dicir que o impacto das poboacións norteafricanas na poboación galega é probablemente máis importante no cromosoma

Y que no ADNmt. Isto parece que podería encaixar coa documentación histórica segundo a cal a contribución demográfica dos homes sería maior como resultado dunha achega máis importante dos homes que das mulleres durante a invasión árabe.

COMENTARIOS FINAIS

¿Pode a xenética axudar aos historiadores e aos lingüistas galegos? Aínda é cedo para poder axudar a entender o que puido acontecer nos xenes dos galegos así como para valorar o seu potencial real na reconstrución da historia da Galicia e os patróns lingüísticos. Pero si que se pode anticipar que existen certas preguntas que poderían atopar unha resposta nos xenes (cando se estuden estes coa resolución adecuada); por exemplo, (a) movementos diferenciais entre as poboacións femininas e masculinas na Galicia, o que podería axudar a resolver un tema de debate clásico nas discusións entre historiadores e lingüistas, isto é, o matriarcado (ou matrilocidade) na poboación galega, (b), unha maior resolución relacionada coas achegas demográficas doutras poboacións ibéricas, europeas, norteafricanas e subsaharianas, así como a datación destes eventos demográficos, e (c) correlacións entre a distribución da variabilidade xenética e as principais variantes lingüísticas dentro da Galicia, así como doutros elementos culturais (por exemplo etnográficos) da poboación galega.

Moitos lectores estarán interesados na pregunta ¿como é o ADN dos galegos? Como xenetistas estamos obrigados a responder: moi parecido ao ADN dos non galegos, sobre todo ao daqueles pobos que temos ao redor. O que máis se parece ao ADN dos galegos é, por suposto, o dos portugueses do norte (non están suficientemente estudados os dos asturianos e leoneses), como o que máis se parece ao ADN dos vascos é o das poboacións que teñen ao redor. Pero nese *moi parecido* está implícito que aínda que non temos un ADN galego, como ningún pobo o ten, si que presenta sinais de identidade como lle ocorre a outros pobos que se foron definindo froito do seu illamento (maior ou menor) por razóns xeográficas, históricas ou culturais.

Deixemos isto como parangón coa reflexión de que o ADN só non pode explicar a nosa historia, pero pode achegar datos de interese para

os historiadores, que complementados e entendidos de forma integrada cos doutras disciplinas como a arqueoloxía, a paleoantropoloxía e a lingüística, farán que pouco a pouco entendamos mellor o noso pasado.

VARIACIÓNS REXIONAIS NAS SOCIEDADES PRE E PROTOHISTÓRICAS GALAICAS

**Luís Xulio Carballo Arceo* e ***Ramón Fábregas Valcarce*

*Arqueólogo da Delegación de Pontevedra da Consellería de Cultura

**Universidade de Santiago de Compostela

Nun simposio coma este, dedicado á *Lingua e Territorio*, os prehistoriadores ou, máis precisamente, arqueólogos da prehistoria, atopámonos nunha posición de desvantaxe por canto, para empezar, as testemuñas arqueolóxicas son pola súa propia natureza restos mudos das sociedades pretéritas, carentes polo tanto de toda a carga significativa que á súa natureza e presenza lles confire a linguaxe. É tan só desde o presente que os prehistoriadores, a través dun proceso interpretativo, lles conferimos voz —e para empezar, nome— a eses poucos obxectos superviventes do pasado.

Por outra banda, é preciso sinalar que o termo *territorio*, polo menos no seu contido máis político, de superficie de referencia simbólica e económica dunha comunidade humana, con exclusión das demais, constitúe un desenvolvemento probablemente tardío na evolución socioeconómica dos grupos prehistóricos de Galicia, que probablemente ata ben adiantada a Idade do Bronce e con só contadas excepcións parecen manter unha relación co seu contorno bastante máis laxa do que implica o devandito concepto (cheo dunha importante acepción política).

En cambio, a arqueoloxía pre e protohistórica manexa unhas escalas temporais moi amplas, que abranguen centos e miles de anos que, desta maneira, outorgan unha perspectiva de *longue durée* das mudanzas no carácter e distribución da cultura material, se ben o noso coñecemento sobre esta última está fortemente mediatizado tanto por factores de conservación diferencial (a pedra, por exemplo, está mellor representada cá madeira no rexistro arqueolóxico galaico) como pola distinta intensidade da investigación (máis forte en xeral na metade occidental

de Galicia) ou dos achados casuais (á súa vez dependentes da demografía actual e do dinamismo económico nas distintas comarcas galegas). Desta maneira, as obras públicas (autovías, rede de gasificación, etc.) e as conseguíntes remocións de terras permitiron descubrir un gran número de depósitos que doutra maneira permanecerían ignorados. Ao mesmo tempo, o desenvolvemento de traballos de prospección intensiva na última década por parte de arqueólogos e o labor de afeccionados fixeron ampliar significativamente a área de distribución dos petróglifos galaicos, por exemplo.

No traballo que imos presentar agora escollemos uns elementos que se consideran característicos de determinados períodos da Prehistoria recente, entendendo como tal o lapso de tempo que vai dende a introdución das técnicas agro-pastorís ata a integración do territorio galaico na órbita imperialista de Roma. Excluimos desta visión os tempos anteriores ao Neolítico, por canto as informacións dispoñibles, malia suxeriren algúns indicios de variabilidade rexional, son demasiado cativas e sectoriais como para telas en conta para os efectos do presente traballo.

Diciamos, por outra parte, que para a finalidade deste traballo seleccionáronse algúns elementos característicos dos períodos culturais tratados, que destacan, ben pola súa cantidade, ben pola súa singularidade, pero que posúen en todo caso unha especial relevancia ou significancia crono-temporal. Os artefactos escollidos son variados e van dende o máis cotián (o deseño da vivenda ou a olería) ata os elementos máis excepcionais (ourivería, armas) e aqueles tinxidos de contidos simbólicos (arte rupestre ao aire libre, ídolos).

A diferenza doutros elementos da cultura, como por exemplo a lingua, a presenza dun risco cultural singular nunha área determinada non implica necesariamente que constituía un elemento propio da variedade rexional ou *subcultura* na que se encontra, posto que puido ser transmitido ocasional ou circunstancialmente desde o seu lugar de orixe, sen por iso ser asimilada pola sociedade receptora como un obxecto propio. Por exemplo, a presenza de determinadas cerámicas castrexas fóra da súa área oleira interprétase como un produto comercializado ou esóxeno, pero non fabricado na área receptora ou, en todo caso, producido de maneira moi minoritaria en relación á área primixenia. É o caso das cerámicas con decoración estampada de motivos en SS e unha gramática ornamental xenuína, coma as chamadas *tipo Forca*, que aparecen por exemplo

en castros da comarca de Deza en escasa cantidade, en comparación coas que se documentan nas bacías media e baixa do río Miño, onde son unha produción cerámica característica (Carballo 2003). A atención ao contexto cultural de aparición dos artefactos considerados resulta, xa que logo, fundamental para avaliar o significado preciso da súa presenza; desa maneira, os obxectos aparecidos de xeito casual ou mal documentados arqueoloxicamente ocasionan graves problemas interpretativos.

A representación gráfica dos límites das culturas, subculturas ou variedades rexionais, está moi condicionada polos datos, tanto pola calidade como pola cantidade destes; de aí que haxa que consideralos provisionais e sometidos á dinámica da investigación arqueolóxica de campo. Por outra parte, o cartografado duns límites con connotacións culturais na pre e protohistoria ten certos riscos, posto que respecto a moitos dos elementos grafados (artefactos, etc.) poida que aínda non se chegase a un acordo respecto á súa significancia cultural e aos mecanismos e modalidades de transmisión. Isto non é unha consideración teórica sen máis: a etnografía indícanos constantemente que un obxecto ou deseño decorativo, que está intimamente encaixado no sistema cultural dunha sociedade, pode ser apropiado por outra comunidade, quen lle outorga unha significación total ou parcialmente distinta; de aí a importancia de coñecer a presenza cuantitativa e as circunstancias de aparición (contexto) deses elementos.

1. OS ATRIBUTOS REXIONAIS

1.1. *Distribución de ídolos megalíticos [fig. 1]*

Esta clase de obxectos constitúen unha achega moi recente ao acervo material das sepulturas megalíticas galaicas e o termo ídolo emprégase por tradición ou comodidade, sen que iso implique que esteamos diante de representacións dunha divindade necesariamente (Fábregas 1993). Os exemplos máis abundantes están elaborados sobre simples seixos, apenas modificados mediante incisións ou escotaduras que suxiren o seu carácter antropomórfico, unha característica máis acentuada nalgúns poucos exemplares, coma os da Mina da Parxubeira en que se presenta un despezamento anatómico máis nido. A rentes destas figuríñas máis ou

menos traballadas atópanse outros seixos que non foron modificados en absoluto, pero posúen a mesma morfoloxía que as esculturas máis vastas. Os exemplares máis canónicos, e os únicos estudados con certo detalle, localízanse no *hinterland* costeiro da Coruña occidental e foron recuperados en sepulturas de corredor; xacían no sector máis externo da súa entrada, sendo o caso mellor documentado o do Dolmen de Dombate. Precisamente neste último algunhas datacións radiocarbónicas suxiren que a deposición dos ídolos se produciu no último terzo do IV milenio aproximadamente. É posible, non obstante, que este tipo de imaxes se remonten máis no tempo, mesmo ata os inicios do IV milenio, pois a colocación intencional nas mámoas de croios con forma vagamente antropomórfica rexístrase en áreas máis amplas de Galicia e Norte de Portugal e non se limita aos sepulcros de corredor (Vilaseco 2004). O gran desenvolvemento que se observa no occidente coruñés pode ser consecuencia da combinación dunha tradición iconográfica rexional con ideoloxías espalladas ao longo da fachada occidental da Península.

1.2. Distribución da olería tipo Penha [fig.2]

A olería *tipo Penha*, caracterizada por vasos de formas sinxelas e abertas, o gusto pola decoración incisa e, moi particularmente, disposta en organizacións inciso-metopadas, constitúe un dos elementos máis característicos do Calcolítico no noroeste peninsular (S. Jorge 1986, Gómez *et alii* 2001). O seu encadre cronolóxico non é moi preciso aínda, pola falla de suficientes datacións e os problemas de interpretación que a miúdo ocasiona a formación dos xacementos onde esta especie de cerámica fai a súa aparición; non obstante semella probable a súa inserción na primeira metade do III milenio a. C., se ben cabe a posibilidade de que sobreviva algo máis, dentro da segunda metade do devandito milenio. O maior número de depósitos encádrase no occidente de Tras-os-Montes e na rexión miñota e, significativamente, nas comarcas galegas que baten con estas áreas norportuguesas. Unha característica definitoria desde o punto de vista contextual é a predominante presenza da olería Penha en contextos domésticos ao aire libre, que no III milenio a. C. cobran carta de natureza por primeira vez na Prehistoria recente do Noroeste peninsular. Non resulta casual esta circunstancia, pois desde finais do IV milenio

a. C. detéctase un proceso de consolidación da economía agro-pastoril, especialmente nas comarcas meridionais de Galicia, quizais a prol das mellores condicións bioclimáticas daquelas ou dunha tradición neolítica máis antiga que nas rexións do interior ou setentrionais (Fábregas 2001). Asemade, e na liña do que se observa no Norte de Portugal, detéctase no sur de Galicia unha tendencia a procurar lugares ben defendidos naturalmente para situar os asentamentos.

1.3. Distribución de mazas e outros útiles puídos con perforación [fig. 3]

Un apartado minoritario, pero de grande interese dentro do grupo de artefactos de pedra puída de orixe ou vinculación megalíticas, constitúeno as mazas, xunto coas dobres aixolas e os machados dobres e machados martelo. A súa utilización foi probablemente a de armas/símbolos de dignidade e non ferramentas; están elaboradas sobre rochas duras e posúen un puído moi curioso e unha perforación bicónica, destinada a mangar a peza. Este conxunto de características afastan este grupo de útiles da gran maioría dos útiles puídos, debido ao superior tempo investido na súa manufactura, ao que habería que engadir nalgún caso concreto o emprego de materias primas alóctonas. A súa aparición prodúcese ben en mámoas contendo cámaras pétreas de dimensións pequenas, ben en foxas practicadas no propio túmulo, mentres que un bo número de exemplares foron atopados de xeito casual e fóra de contexto. Resulta interesante, tamén, o feito de que os utensilios perforados aparecen frecuentemente asociados con ciceis ou láminas de aixada que, malia a súa denominación, resultan de dubidosa utilidade práctica por mor da súa fragilidade mecánica, abundando no carácter de ostentación que se lles atribúe aos primeiros. A súa distribución é peculiar, pois concéntranse na gran bacía interior de Galicia e nas serras que a delimitan polo norte e noroeste, con algunhas prolongacións inmediatamente seguidas da poñente da Dorsal Galega (Fábregas 1991). Carecemos de cronoloxías absolutas para esta clase de obxectos e só baseándonos en consideracións contextuais e no encaдрamento temporal de elementos parellos noutros lugares da Europa occidental podemos situalos con probabilidade no III milenio, quizais cara aos séculos centrais deste. Xa por último, a presenza dos útiles

perforados ten dado lugar ao longo dos anos a suscitar a existencia de vínculos (a través do comercio ou da migración) entre Galicia e outras áreas da Europa occidental, en función dos paralelos que se atopan alí para estes artefactos que, porén, posúen no caso galego unha acusada personalidade (Suárez 1997, Blas 2001).

1.4. Distribución da arte rupestre prehistórica ao aire libre [figs. 4 e 5]

O grupo galaico de arte rupestre ou petróglifos galegos configúrase como un dos máximos expoñentes da arte pospaleolítica na Península Ibérica e mesmo en Europa, tanto polo número como pola calidade das súas estacións (Peña/Rey 2001). A súa temática principal é maioritariamente abstracta, a base de combinacións circulares de variable complexidade, acompañadas a miúdo de grupos de covañas, pero xunto a estas fan aparición outros motivos que, aínda que cuantitativamente minoritarios, dotan a esta provincia artística dunha gran personalidade cultural: trátase basicamente de imaxes seminaturalistas de animais (cervos nos que case sempre se pode facer unha identificación de xénero) e, aínda en menor número que estes últimos, de representacións de armas metálicas. Os gravados localízanse ao aire libre, xeralmente nunha posición topográfica intermedia, pois non abundan nin nas zonas altas nin en áreas de fondo de val. A unha escala xeográfica máis ampla, a sensacional concentración de insculturas nas inmediacións do curso medio do río Lérez, xa recoñecida dende hai tempo, vese acompañada por outros centos de superficies gravadas que se están a descubrir nos últimos quince anos e que na actualidade abranguen unha área fundamentalmente costeira, que se espalla entre a península da Barbanza e o Baixo Miño. Alén desta zona, o número de petróglifos e a complexidade destes diminúe con rapidez, sendo na actualidade moi escasos nas áreas máis interiores do país. Este proceso de rarefacción non afecta por igual a uns e outros motivos, e así as temáticas máis sinxelas teñen unha distribución máis ampla e unha maior penetración cara ao interior e o norte de Galicia que as representacións animais, as cales se cinguen moito máis ás comarcas litorais. As armas, pola súa parte, teñen unha distribución peculiar, pois sendo moito máis escasas que os animais, aparecen ás veces en puntos onde estes xa son inexistentes, como en

Dumbría ou Agolada, ou moi escasos como na comarca santiaguesa. Na costa SO e Baixo Miño atopamos unha área de características específicas, na que as figuracións zoomórficas adoitan presentar deseños moi simples, que semellan imitar os presupostos iconográficos da arte esquemática, da que temos exemplos no norte de Portugal (Fábregas/Bradley 1999). A arte ao aire libre resulta, pola súa propia natureza, moi difícil de datar e só mediante a comparación dalgúns motivos naturalistas cos seus modelos na vida real (nomeadamente armas) podemos situar aqueles nunha cronoloxía a cabalo do III e o II milenios, en tanto que outros temas, coma as covañas ou as combinacións circulares ben puideran ter unha cronoloxía máis dilatada.

1.5. *Áreas oleiras castrexas: ss. IV-I a.C. [fig. 6]*

Debido ao seu uso cotián e ao seu carácter popular, as cerámicas definen as variacións rexionais da cultura castrexa probablemente mellor que calquera outro elemento da cultura material. Pero, para ser honestos, hai que advertir que os límites trazados no mapa [fig. 6] son aproximados e mesmo no futuro, cando aumente o corpus de datos, poderían ter que modificarse substancialmente, sobre todo nas áreas peor coñecidas polos arqueólogos.

Para a 1ª Idade do Ferro, cos datos ata agora existentes, non resulta posible advertir unha rexionalización clara das producións cerámicas castrexas. En cambio, durante a 2ª Idade do Ferro, concretamente entre os séculos IV e I a.C., poden definirse seis rexións oleiras básicas (Rey 1991, González Ruibal 2003); unhas (Rías Baixas, bacía do Miño) son ben coñecidas, pero outras (área cantábrica, sueste) contan con datos escasos ou pouco contrastados. A área cantábrica, na que se inclúen os castros escavados de Borneiro, Elviña, Meirás, Punta dos Prados e Fazouro, presenta unhas cerámicas con certas características comúns, que as distinguen das doutras zonas. A súa diferenciación resulta moi nítida respecto ás Rías Baixas ou á bacía do Miño, pero máis difusa en relación á rexión interior de Galicia. Con esta última área ten en común moitas das formas das cerámicas, pero distínguese dela na maior porcentaxe de pezas decoradas e no predominio da ornamentación plástica de botóns, mamelóns e cordóns. A decoración plástica, por

outra parte, é un dos elementos de semellanza coa olería castrexa das Rías Baixas. De feito conséntase unha área de transición situada, a grandes riscos, entre Bergantiños e a ría de Muros.

No interior de Galicia hai que situar unha área oleira con certa personalidade, aínda que na actualidade non estea perfectamente definida nos seus límites territoriais e na descrición dos tipos cerámicos que lle son propios. Pódese dicir, non obstante, que se caracteriza pola presenza dun tipo dominante de cacharro, con bordo arestado ou facetado. As cerámicas son xeralmente lisas, pero cando aparece decoración, a brunida resulta maioritaria. Nesta zona incluíríanse castros coma os de Barán, Vilela, Corredoiras, Papucín, A Graña, Os Castros de Brañas, Cortegada, Montaz, O Marco, Castrovite, e posiblemente o de Recarea.

Na área das serras orientais de Galicia parece constituírse unha terceira zona oleira, aínda pouco definida. As súas cerámicas son esencialmente lisas, e nos exemplares decorados predominan as incisións e os brunidos.

A cuarta área oleira (as Rías Baixas) é moito mellor coñecida, tanto na definición dos límites territoriais como na formulación de tipos cerámicos característicos. Comprende un arco que vai dende a ría de Muros á de Vigo, penetrando cara ao interior probablemente ata o meridiano de Cuntis. Dentro dese territorio alfareiro sitúanse os castros de Baroña, O Neixón, O Achadizo, Alobre, A Lanzada, As Cíes, O Facho, Montealegre, Toralla, Punta do Muíño, Vigo, Torres de Padín e Pedra Moura, entre outros. Presenta na cerámica a mesma riqueza e dinamismo que tamén se observa noutras ordes da cultura material. Desde o punto de vista oleiro esa zona caracterízase, a diferenza das anteriores, pola riqueza ornamental, tanto en cantidade como en variedade, e polo emprego duns tipos cerámicos característicos: os chamados *tipo Cíes*, *tipo Toralla* e *tipo Vigo* (Rey 1990-91 e 1991).

Tamén a bacía media e baixa do Miño resulta unha área castrexa ben definida desde o punto de vista das súas producións cerámicas. En realidade, ten moitos nexos de unión coa área das Rías Baixas, pero distínguese desta última polo uso máis frecuente duns tipos cerámicos característicos. Comprende as bacías baixa e media do río Miño e o val do Limia e prolóngase polo territorio portugués máis setentrional. A zona comprendida entre a ría de Vigo, val do Tea e desembocadura do

Miño constitúe unha área de transición ás Rías Baixas, que participa de modelos cerámicos propios de ambas as dúas zonas (Carballo/Naveiro/Rey 1988). Nesta área oleira localízanse castros coma os de Santa Tegra, A Forca, Troña, Fozara, Castromao, San Cibrán de Las, Laias, Cameixa, Coto de Mosteiro e Santomé. As cerámicas características desta zona veñen definidas polos chamados *tipo Forca*, *tipo Cameixa*, *tipo Castromao* (Rey 1990-91 e 1991), que son producións xenuínas do Miño, a pesar de que poidan aparecer noutras áreas do interior da Galicia centro-setentrional como froito do intercambio (Carballo 2003). É a rexión por antonomasia da decoración estampada e das cuncas con asas interiores, así como dos vasos con asas en orella perforada, aínda que estes últimos tamén se estendan polas Rías Baixas. Xunto con esta última rexión, a produción cerámica miñota alcanza a maior riqueza decorativa e calidade técnica da Galicia castrexa.

Por último, na zona sueste de Galicia (cubeta de Verín e terra da Gudiña) parece distinguirse unha rexión oleira que, aínda que presenta un grande parentesco coa rexión miñota, se achega tamén á área transmontana de Chaves. Nesta rexión sitúanse os castros de San Millán, Novás e Saceda. Ademais das formas cerámicas propias do Miño, caracterízase pola grande presenza de vasos con bordo arestado e unha maior porcentaxe de vasos lisos; entre as decoracións predominan os estampados e as impresións de peite.

A pesar de que as áreas oleiras descritas teñen as súas peculiaridades, non é menos certo que unhas posúen máis personalidade que outras. Pero, polos seus nexos de unión, poderían agruparse tamén as tres áreas meridionais (Rías Baixas, Miño e sueste) fronte as outras setentrionais (cantábrica, interior e oriental), definindo dúas rexións xenéricas que teñen a súa correspondencia noutras ordes da cultura material; áreas que probablemente sexan o baseamento sociocultural da creación en época romana dos *conventus* lucense e bracarense.

1.6. Importacións mediterráneas durante a Idade do Ferro [fig. 7]

Durante a primeira Idade do Ferro, concretamente entre os séculos VIII e IV a.C., aparecen nos castros galegos algúns obxectos procedentes do sur da Península Ibérica ou do ámbito mediterráneo, pero restrinxi-

dos a unha área litoral definida polas Rías Baixas e ás terras do interior máis próximas. Trátase de obxectos de adorno (fíbulas de bronce), dos primeiros instrumentos no novo metal de ferro e de determinadas cerámicas pintadas que, con independencia do seu lugar de fabricación, denotan novos modelos e materiais. Obxectos de orixe mediterránea da 1ª Idade do Ferro documéntanse nos castros de Neixón, Alobre, Penalba, Montealegre, Torres de Padín e Torroso (González Ruibal 2004), todos localizados nas rías de Arousa, Pontevedra e Vigo ou nas súas áreas inmediatas de influencia.

Máis tarde, dende comezos do s. IV a.C. e ata o s. I a.C., os obxectos procedentes do sur da Península e do Mediterráneo aumentan significativamente e a súa área de dispersión por Galicia expándese de maneira notable (González Ruibal 2004). Seguindo a costa, os produtos mediterráneos chegan ata Asturias, e distribúense cara ao interior de Galicia, fundamentalmente por toda a bacía media e baixa do Miño, pero tamén cara ao curso medio do río Ulla. Nesta nova área [fig. 7, núm. 2] aparecen agora importacións de cerámicas gregas e púnicas, pero tamén obxectos de adorno en pasta vítrea e, máis raramente, xoias. No resto de Galicia [fig. 7, núm. 3] a presenza de obxectos mediterráneos só se pode testemuñar a través de colares formados por doas de vidro, un produto doadamente transportable e quizais máis proclive ao intercambio a grande escala.

Débese chamar a atención sobre a coincidencia das áreas de dispersión dos produtos de procedencia mediterránea coas áreas oleiras das Rías Baixas e do Miño, polo que ten de significado para a introdución e propagación por estas áreas de novas técnicas e gustos cerámicos, quizais procedentes da área atlántica do sur da Península. Do que non hai dúbida é de que durante a 2ª Idade do Ferro o contacto e intercambio de produtos e de ideas co ámbito Mediterráneo, a través do centro e sur de Portugal e do arco gaditano-onubense, parece ser xa moi regular. Ese comercio litoral será continuado e intensificado polos romanos inmediatamente antes e despois da conquista de Gallaecia.

O contacto da cultura castrexa co exterior prodúcese esencialmente por vía marítima cara ao sur da Península Ibérica. Por esa vía chegarán ao noroeste novas ideas e mercancías e moitas das novidades tecnológicas que se estaban a xerar no Mediterráneo.

1.7. Distribución dos *oppida* [fig. 8]

A partir do s. II a.C. xorden castros de grandes dimensións ou ben algúns dos preexistentes incrementan notablemente o seu tamaño. Son grandes castros, coñecidos como *oppida*, que ocupan unha superficie de tres a vinte hectáreas e que adquiren funcións propias de cidade, aínda que non constituísen estados. O proceso de creación de grandes poboados ou protocidades, ao xeito de lugares centrais reitores dun territorio, non é un fenómeno illado no noroeste, senón que se produce nunha boa parte da Europa central e occidental polas mesmas datas, como resultado da complexización social e política.

No noroeste peninsular coñecemos moitos *oppida* (Sta. Tegra, Castro de Vigo, San Cibrán de Las, etc.), pero a súa distribución restrínxese ao norte de Portugal e ao sur de Galicia. Aquí unicamente se rexistran no ámbito das rías pontevedresas e na bacía media e baixa do Miño (González Ruibal 2003). No resto de Galicia, o tamaño dos castros xeralmente non alcanza unha hectárea, e só algúns, que se sitúan no litoral, chegan a superar as tres hectáreas de superficie.

En esencia, a área dos *oppida* coincide coa das producións cerámicas das Rías Baixas e do Miño e con outras manifestacións da vida cultural castrexa que veremos deseguido, que definen a rexión de Galicia cun maior dinamismo económico e social.

1.8. Área das vivendas castrexas con vestíbulo e da decoración arquitectónica de carácter xeométrica [fig. 9]

Dende comezos do s. I a.C., ou quizais un pouco antes, na arquitectura castrexa comezan a construírse uns anexos ou vestíbulos apegados ás construcións de planta circular —aínda que tamén se dan nas cuadrangulares—, ao xeito dunha prolongación do espazo doméstico. Esta singular planta das vivendas é característica da área meridional de Galicia e do norte de Portugal (Romero 1976: 61), pero non aparece no interior nin na parte setentrional do país, coa excepción dos castros do occidente de Asturias. Concretamente aparecen na bacía media e baixa do Miño, cunha certa prolongación nas Rías Baixas. Logo os vestíbulos non aparecen ata o occidente de Asturias (castro de Coaña, etc.); tamén se localizan na arquitectura dos castros da Terra Chá (Viladonga), pero parece que nunha etapa

tardía, de época romana. Ese paralelismo entre unha punta e outra (o SO de Galicia e o occidente de Asturias), sen continuidade espacial, maniféstase igualmente noutros aspectos da cultura material castrexa (arquitectura monumental de saunas, vasos con asas en orella perforada, decoración xeométrica en pedra, etc.), que non é doadamente explicable ou non está aínda explicado de maneira convincente. A área de distribución das vivendas castrexas con vestíbulo, coincide en liñas xerais con outros elementos singulares da arquitectura, como o emprego de aparellos poligonais ou a decoración arquitectónica de carácter xeométrico (Rey 1995: 166).

Unha das referencias iconográficas máis vinculada á cultura castrexa polo gran público é sen dúbida o rico repertorio de motivos xeométricos (tríceles, esvásticas, rosáceas, entrelazados, cordados, etc.) que decoran unha parte da arquitectura castrexa en pedra. Concibida cun carácter en certa medida monumental, de resaltar a prestancia da edificación e a categoría social da familia posuidora, os motivos xeométricos e curvilíneos orlan os vaos das portas, ou ocupan un friso ou o remate dunha pedra cilíndrica que se embute no muro. Non todas as edificacións castrexas debían posuír elementos decorativos, senón que probablemente a ornamentación se restrinxía a unhas poucas construcións, para destacar o prestixio social dos seus donos.

A decoración arquitectónica de carácter xeométrico ten unha cronoloxía pouco concreta, sobre todo nos seus comezos. Sábese que nace nalgún momento entre os séculos IV e II a.C. e que á altura do s. I d. C. xa perdera a súa vixencia e significado. A orixe desta arte está seguramente no Mediterráneo, pero non se trata dunha produción mimética, senón que se adapta aos gustos e peculiaridades no noroeste peninsular. Non ten nada que ver coa chamada arte celta, salvo que tamén esta funde as súas orixes no Mediterráneo.

Malia a súa riqueza e variedade, sobre todo nalgúns castros, a decoración arquitectónica restrínxe a súa área de distribución ao sector suroccidental de Galicia (bacía do Lima, bacía media e baixa do Miño, e Rías Baixas pontevedresas) e á parte occidental do norte de Portugal (Calo 1994: 752-769). No resto de Galicia é descoñecida a decoración xeométrica na arquitectura castrexa. Pero a área de dispersión da decoración arquitectónica coincide coa dos *oppida*, cos que se atopa intimamente ligada, e ambos os dous aspectos, xunto con outros, contribúen a definir a área meridional castrexa durante a 2ª Idade do Ferro.

1.9. Escultura castrexa figurada: guerreiros e zoomorfos [fig. 10]

Dentro da escultura figurada castrexa é de salientar a representación de cabezas humanas en pedra, ben de vulto redondo, ben en relevo. A súa distribución parece ocupar practicamente toda Galicia, se exceptuamos a parte oriental, e continúan no norte de Portugal, aínda que con menor abundancia. Por tanto, non é este un elemento de distinción rexional, pese a que sexa máis habitual nos castros da Galicia setentrional. En cambio, a distribución das esculturas de guerreiros e de cabezas zoomorfas é moi diferente.

As coñecidas estatuas de guerreiro, que probablemente se situasen a pares nas entradas dos castros, só se distribúen en Galicia polas bacías do Limia e na media do Miño, como unha prolongación da parte occidental do norte de Portugal, área por excelencia desta plástica castrexa (Calo 1994: 692). No resto de Galicia, as estatuas de guerreiro están ausentes, coa excepción dunha peza —de adscrición cultural discutida— aparecida na ría de Vigo e outra nas terras lucenses do Miño.

Polo que se refire á estatuaría zoomorfa aparece restrinxida a dous sectores do sur de Galicia: un vinculado á bacía media e baixa do Miño, e outro á zona sueste da provincia de Ourense (Calo 1994: 734). En ambos os casos trátase de cabezas zoomorfas exentas que se poden relacionar coas esculturas zoomorfas dos *vettóns* (Álvarez Sanchís 1999: 254), pero diferéncianse delas en que non se trata de representacións de corpo enteiro.

1.10. Distribución dos tipos de torques [fig. 11]

Os colares ríxidos chamados *torques* son a xoia de ouro máis abundante nos castros galaicos. Como xoia masculina cargada dun grande contido de ostentación e simbolismo social, os torques marcan tamén as variantes rexionais que se observan no marco do conxunto da cultura castrexa durante a 2ª Idade do Ferro. Dentro do centenar de exemplares coñecidos pódense observar varios grupos en función da forma do remate do colar e do tipo de vareta.

No norte de Galicia recoñécense dous tipos de torques característicos: o ártabro e o astur-norgalaico (López Cuevillas 1951, Monteagudo 1952, Prieto 1996). Os torques ártabros aparecen fundamentalmente no norte da provincia da Coruña, aínda que tamén se rexistran algúns

exemplares na zona lucense; caracterízanse por un remate en forma de pera. Os torques astur-norgalaicos, que se localizan no norte da provincia de Lugo e no occidente de Asturias (ata o río Navia), teñen en cambio un remate en dobre escocia.

Na área sur de Galicia aparecen dous tipos, dos que a súa área fundamental se desenvolve polo norte de Portugal (López Cuevillas 1951, Pérez Outeiriño 1990). En primeiro lugar, os torques con remate en campánula documéntanse no SO de Galicia e no NO de Portugal. Á parte oriental do Norte de Portugal atribúese un tipo de torques denominado *flaviense*, caracterizado por un remate en dobre escocia decorada na base, pero a súa área podería estenderse pola cubeta de Verín.

1.11. Distribución dos tipos de arracadas [fig. 12]

Outro tipo de xoia de ouro, a *arracada*, marca tamén as diferenzas entre un territorio galaico setentrional e outro meridional durante a 2ª Idade do Ferro. As arracadas de ouro son unha especie de pendente ou colgante con suspensión suprauricular, moi frecuentes nos castros de cronoloxía posterior ao 400 a.C.

Na parte setentrional de Galicia as arracadas teñen unha forma de ril, mentres que na meridional é triangular. Ambos os dous tipos son moi diferentes, pero é de subliñar que as arracadas meridionais gardan moito parentesco coas ibero-púnicas. En todo caso a liña de separación entre unha produción setentrional e outra meridional non está aínda perfectamente delimitada, posto que na área do norte aparecen algunhas arracadas do sur, aínda que non á inversa. Sexa pola bacía do Ulla, sexa pola do Miño-Sil, a distribución dos tipos de arracadas separa unha área setentrional que se diferencia doutra meridional (Pérez Outeiriño 1982).

1.12. Coitelos afalcatados e puñais de antenas [fig. 13]

Durante a 2ª Idade do Ferro os puñais definen perfectamente dous territorios de tradicións diferentes. Mentres que na parte setentrional da cultura castrexa aparecen puñais de antenas, con diferentes variantes, no sur non se documentan estes, mentres que aparecen puñais afalcatados,

de clara tradición mediterránea (González Ruibal 2003). No estado actual dos datos, a área dos puñais de antenas de bronce e ferro cubriría a parte occidental de Asturias e practicamente toda Galicia, coa excepción de tres sectores meridionais. Na esquina SO de Galicia, conxuntamente coa cubeta de Verín, rexístranse puñais afalcatados de ferro, como unha prolongación do norte de Portugal, onde esta arma ten o seu apoxeo. Por último, a área montañosa do sueste galego hai que separala, exclusivamente por falta de datos.

Algúns autores teñen explicado a presenza de puñais de antenas nos castros setentrionais, fronte aos puñais afalcatados do castrexo meridional (fundamentalmente o N de Portugal), pola existencia de diferentes influencias: centroeuropeas, no primeiro caso, e mediterráneas, no segundo, cunha liña divisoria situada na bacía do Miño (Silva 1986: 177).

2. REXIONALIZACIÓN: UNHA VISIÓN MULTIFACTORIAL

Da observación e análise das distribucións de certos elementos da cultura material ao longo da pre e protohistoria de Galicia cabe facer algunha observación xenérica: en primeiro termo, a existencia dunha diverxencia norte-sur, coa parte meridional de Galicia moi vinculada a Portugal, é detectable nalgunhas dispersións artefactuais, pero tamén, en segundo termo, hai unha diferenciación oeste-leste ou, se se prefire, litoral-interior. Non obstante, á marxe desas grandes liñas de fisión, hai outras pautas espaciais que as matizan e complementan, sinalando de paso unha rexionalización máis complexa en determinadas expresións culturais.

Un factor obviamente importante constitúeno as vías naturais de comunicación, en especial o mar e certos cursos fluviais como, sobre todo, o Miño e tamén o Ulla. Así, sospeitamos que a navegación costeira pode xogar un papel chave na expansión de certas formas cerámicas (v.e., os tipos Cíes e Toralla durante a Idade do Ferro) e, claramente, na introdución de moitos artefactos importados. Pero alén diso, as comarcas litorais posúen unhas características bioxeográficas comúns que favorecen desenvolvementos máis precoces e propios durante a Prehistoria, as cales poderían estar detrás da personalidade que amosan en fenómenos coma a arte rupestre ou a extensión de determinados tipos de ídolos megalíticos. Por outra banda, os ríos ou, mellor, as

bacías fluviais facilitan a distribución ao longo delas de produtos específicos, como sería o caso da cerámica Penha espaxada polos cursos do Miño, Limia e Támega, e tamén, no mundo castrexo, o das estatuas de guerreiros e cerámicas tipos Forca, Castromao ou Cameixa, que se distribúen polas bacías do Miño e do Limia.

Outro factor xeográfico que condiciona a distribución dos artefactos prehistóricos son as barreiras montañosas de certa entidade. É o caso da dorsal media galega, que separa as provincias de Pontevedra das de Lugo e Ourense, onde en época castrexa se observa unha distribución moi diferente das cerámicas. Aí a dorsal actúa como un obstáculo para as comunicacións e para a distribución de determinados produtos oleiros (Carballo 2003). Pode suceder, por exemplo, que castros situados a ambos os dous lados da dorsal teñan producións cerámicas máis diferentes que outros que se sitúan a cen quilómetros de distancia, pero que están unidos por unha bacía fluvial (neste caso, a do Miño). Pola contra, o sistema de fallas disposto de N a S na Galicia occidental (concretamente, a foxa meridiana), puido actuar como un eixe articulado na dita área. Isto facilitará o decorrer de xentes, ideas, materias primas ou artefactos, algo que podemos albiscar mellor entre o V e o III milenio a.C., pero que continúa ata tempos históricos.

É preciso sinalar que os elementos xeográficos antes mencionados condicionan positiva ou negativamente a expansión dos produtos prehistóricos e a circulación de ideas, pero non determinan de ningunha maneira as distribucións espaciais analizadas, pois nelas hai que ter en conta outros factores de carácter cultural e social, que interveñen probablemente en maior medida. De feito, o tipo e a intensidade da demanda social dun produto, por exemplo, determina ás veces a presenza ou ausencia do mesmo, ou polo menos, máis que a propia xeografía. Nese sentido, a natureza dos intercambios moitas veces decide o modo de circulación dos artefactos. Xa que logo, obxectos de gran valor, coma as xoias, percorren frecuentemente grandes distancias —ou maiores que outros produtos—, porque se trata de materiais demandados polas elites receptoras para acrecentar o seu prestixio social. Fronte a iso, os obxectos máis populares —de menor valor intrínseco ou simbólico— é normal que non percorran distancias tan longas.

Por outra parte, tan importante coma a capacidade de transmitir é a de recibir. Unha sociedade non será receptora dun determinado produ-

to ou dunha idea se non ten o suficiente desenvolvemento social para asimilalo e a suficiente potencialidade económica para intercambiar ou adquirir. É o caso das bebidas e alimentos que contiñan as ánforas procedentes do sur da Península que, xunto con outras importacións, chegan á orla litoral das Rías Baixas –a zona máis desenvolta de Galicia– a partir de fins do s. V a.C. Tamén pode ser o caso das cerámicas calcolíticas tipo Penha, que se rexistran en maior número na área meridional do territorio galego que, curiosamente, tamén resulta a zona máis desenvolta na súa economía agro-pastoril nese momento.

Diciamos que os bens de prestixio, demandados polas elites sociais, poden ter unha distribución xeográfica diferente á dos restantes produtos. A repartición deses obxectos de prestixio non coincide habitualmente –ou non ten por que coincidir– co dos outros elementos da cultura material e coas evidencias socioeconómicas ou ambientais, que puideran apoiar a existencia de subculturas rexionais. Por exemplo, as distribucións xeográficas dos torques, das arracadas ou das estatuas de guerreiro, que acabamos de ver, non coinciden exactamente. Mentres os tipos de arracadas debuxan dúas áreas rexionais, os torques establecen catro, aínda que haxa unha certa coincidencia espacial na área setentrional galega. As estatuas de guerreiro, por outra parte, restrínxense á área suroccidental galega, pero esa área non coincide exactamente coa dos torques do mesmo ámbito. É dicir, os materiais de prestixio –e as xoias sono– teñen unha distribución xeográfica moi mediatizada polo poder das elites locais, e por tanto, a distribución desa clase de bens ten un significado esencialmente socio-político.

Outro dos factores que explica a distribución diferencial dos produtos prehistóricos é o económico. Os lugares onde se detectan os materiais arqueolóxicos que chegan directamente a Galicia desde outras áreas peninsulares ou europeas, ou onde se testemuñan as principais influencias desas zonas exteriores, están situados na zona litoral e no sur de Galicia. O comercio ou intercambio con esas zonas exteriores ten uns momentos de intensificación durante a transición do Calcolítico á Idade do Bronce, e desta á Idade do Ferro, aínda que tamén resulta moi importante durante o transcurso de todo este último período. Que as novidades do exterior se instalen no litoral e no sur de Galicia ha de ter necesariamente o seu influxo tamén no desenvolvemento desas zonas e na rexionalización da totalidade da cultura material.

Encadradas nunha vasta esfera de interacción económica e social, hai que sinalar que durante o IV e III milenios a.C. se producen importantes transmisións de ideas, técnicas e produtos, ao longo da fachada atlántica da Península, principalmente con dirección sur-norte, pero tamén á inversa. Nese contexto de difusión por vía marítima habería que sinalar as semellanzas no deseño dos megálitos e da decoración destes coa que se manifesta noutros puntos da fachada atlántica europea. Tamén no marco do Neolítico e do Calcolítico habería que interpretar a presenza das grandes láminas de sílex, dos ídolos antropomórficos, e das olerías tipo Penha e campaniforme ou as puntas Palmela, como a imaxe ou o resultado desa esfera de interacción atlántica. No contexto da protohistoria as influencias da xoiería do sur da Península Ibérica son evidentes nas arracadas e, en menor medida, nos torques, pero hai que sinalala tamén nos puñais afalcatados de ferro, e moi probablemente na decoración estampada das cerámicas, na decoración arquitectónica ou nas estatuas sedentes. É, por tanto, un dos principais elementos salientables ao longo da prehistoria galaica: a circulación e transmisión de ideas e de produtos con dirección sur-norte, ao longo da fachada atlántica, supera notablemente en relevancia e consecuencias aos contactos e interferencias de dirección leste-oeste, a través da meseta española.

Debemos, non obstante, facer unha última advertencia. Neste traballo puxemos especial énfase en sinalar as diverxencias rexionais que se observan nos diversos períodos prehistóricos, pero esas diferenzas, aínda que especialmente relevantes nalgún caso, non teñen a suficiente entidade como para levarnos a pensar na existencia de diferentes culturas no territorio galego durante un período dado. Son moitos máis os elementos comúns da cultura material ou dos modelos de asentamento ou de enterramento que se observan en toda Galicia que as diferenzas. Estas últimas, na nosa opinión, deben ser entendidas como especificidades rexionais, ou en todo caso como subculturas.

FIGURAS

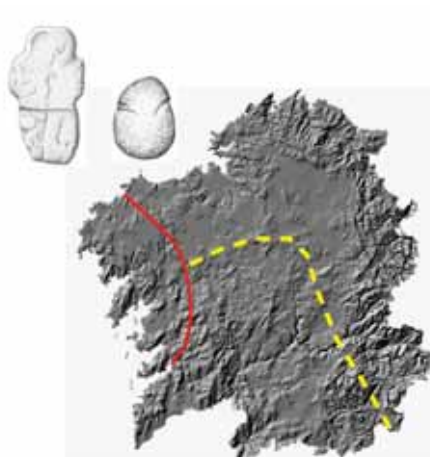

Figura 1. Mapa de distribución de ídolos megalíticos. A liña vermella define a localización das variantes Argalo e Parxubeira, mentres que a amarela descontinua marca a aparición doutros tipos de representacións antropomorfas.

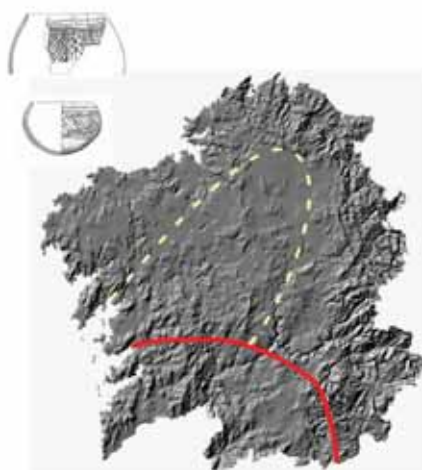

Figura 2. Distribución da olería tipo Penha. A liña vermella define a área de maior concentración e a amarela descontinua a presenza máis esporádica desta especie cerámica.

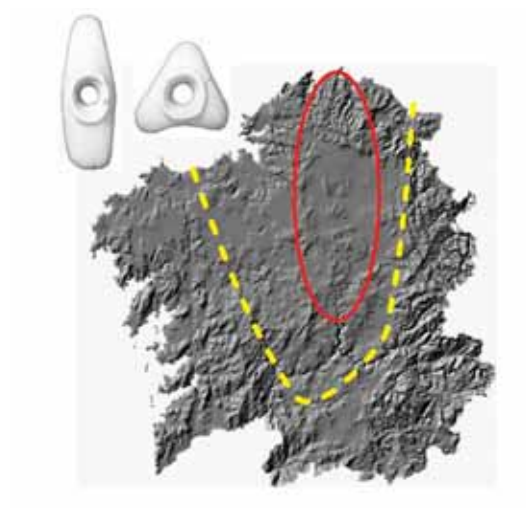

Figura 3. Mapa de distribución de mazas e outros útiles puídos con perforación. A liña vermella marca a área con maior frecuencia de aparición e a amarela descontinua achados máis espallados.

Figura 4. Mapa de distribución da arte rupestre galaica. A trama máis mesta sinala as comarcas con maior densidade e variedade de estacións.

Figura 5. Localización das representacións figurativas da arte rupestre galaica (vermello) e da área con influencias da arte esquemática (amarelo).

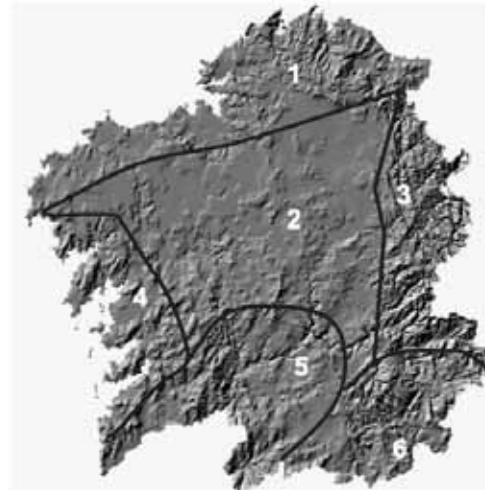

Figura 6. Áreas oleiras castrexas (séc. IV-I a.C.): (1) cantábrica, (2) interior, (3) serras orientais, (4) Rías Baixas, (5) bacía do Miño, e (6) montañas suorientais.

Figura 7. Mapa das áreas receptoras de importacións mediterráneas durante a Idade do Ferro: (1) séc. VIII-V a.C., (2) séc. V-II a.C., e (3) importacións ocasionais.

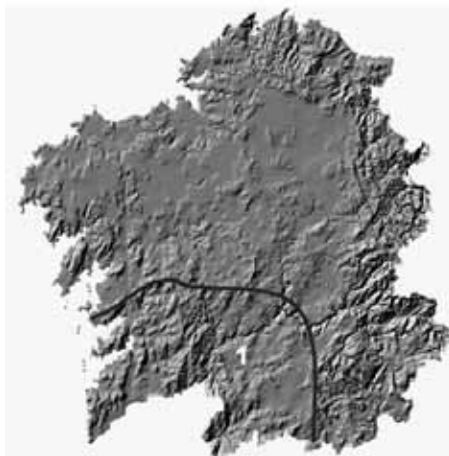

Figura 8. Área de distribución dos *oppida* (1).

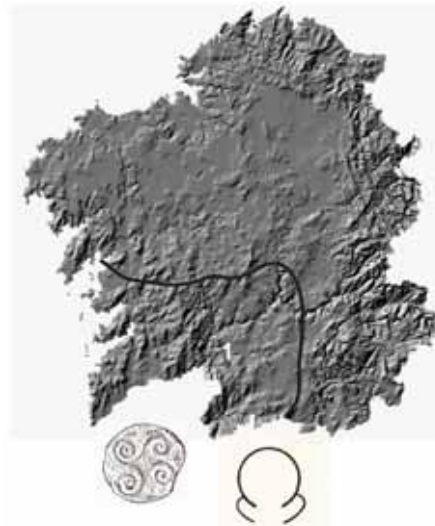

Figura 9. Área de distribución das vivendas castrexas con vestíbulo e da decoración arquitectónica de carácter xeométrico (1).

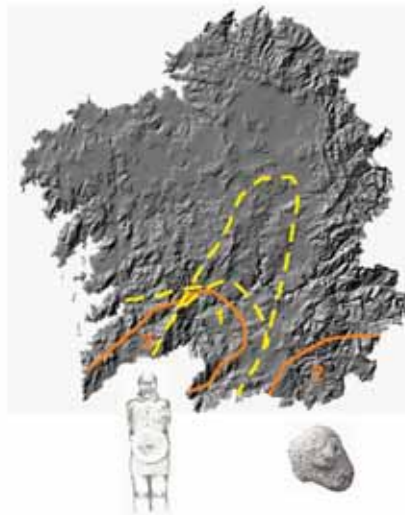

Figura 10. Mapa de distribución da escultura castrexa figurada: (1) guerreiros, e (2) zoomorfos.

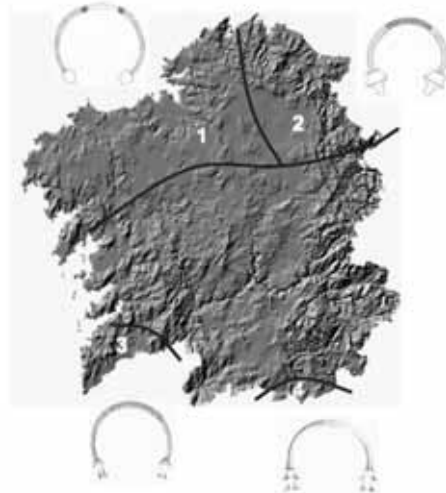

Figura 11. Mapa de distribución dos diferentes tipos de torques: (1) área ártabra, (2) área astur-norgalaica, (3) suroeste, e (4) área flaviense.

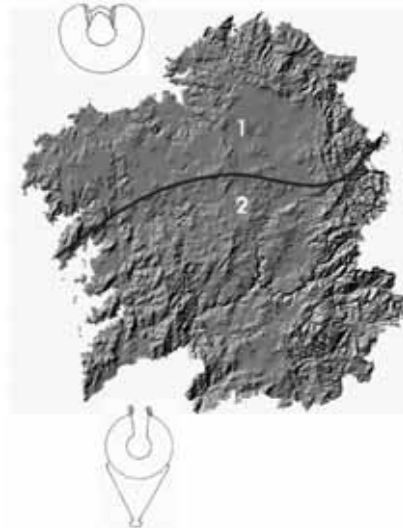

Figura 12. Mapa de distribución dos tipos de arracadas: (1) setentrional, e (2) meridional.

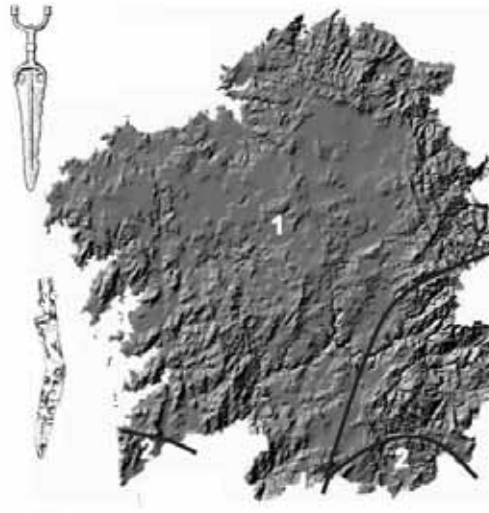

Figura 13. Mapa de distribución dos puñais de antenas (1), e dos coitelos e puñais afalcados (2).

TERRA, TEMPO E XENTE: AS ORIXES ALTOMEDIEVAIS DA COMARCALIZACIÓN DE GALICIA

Carlos Balñas Pérez

Universidade de Santiago de Compostela

No período chamado convencionalmente Alta Idade Media, a terra e os homes de Galicia son suxeitos duns procesos históricos que levarán á configuración dunha sociedade feudal no seu seo. Unha nova formulación social comporta, indefectiblemente, un novo modelo de relacións entre o ser humano e o medio natural en que desenvolve a súa existencia. Relacións que van para alén da mera ocupación física e explotación económica do territorio: *dominar* non é soamente posuír, senón tamén *denominar*, dar nome, integrar o posuído no universo mental e nas necesidades vitais do posuidor ou aspirante a tal. Por conseguinte, a xerarquización social do espazo humanizado implica, necesariamente, unha apropiación mental do solo. A ese proceso de mutua interrelación entre un espazo –Galicia– e os homes e mulleres que nel habitan –os galegos e galegas– ao longo dun tempo determinado, que poderíamos enmarcar cronoloxicamente entre os anos 700 e 1100 da nosa era, imos dedicar a nosa exposición, necesariamente sintética e aproximativa, recollendo as provisórias conclusións dun proceso de coñecemento e interpretación que levamos desenvolvendo dende hai bastantes anos¹.

Tres son os niveis de denominación que determinan unha primeira e básica xerarquización do espazo humanizado polo home da Galicia altomedieval: o físico, o económico e o sociopolítico. O *nivel físico* fai referencia a un espazo natural diante do cal o individuo se coloca nun papel subordinado. Aínda así, trátase sempre dun medio *humanizado*,

¹ Sirva esta modesta achega de merecida homenaxe ao trixésimo aniversario do Atlas Lingüístico Galego e aos meus antigos compañeiros e compañeiras do Instituto da Lingua Galega e, en especial, ao inesquecible e desaparecido amigo Fernando Tato, a quen tanto botamos de menos.

de espazos mediatizados pola acción humana ou contemplados dende esta perspectiva. A natureza virxe, á marxe das actividades humanas, chamada nas fontes *silva* ou *eremum*, non ten usualmente nome na sociedade galega da temperá Idade Media e está decote contemplada dende unha postura de descoñecemento, de distanciamento medoñento e de relativo desinterese diante dun medio hostil e improdutivo². Os eixes básicos de estruturación deste nivel de denominación son, consonte o propio deseño axadrezado do mapa físico de Galicia e a insularidade da rede de poboamento altomedieval, os elementos naturais monte (separación, aproveitamento forestal e gandeiro) e río (conexión, fonte e regadío, cultivo)³. O *nivel económico* supón a referencia a un espazo natural transformado ou mediatizado pola intervención humana, diante do cal o individuo se sitúa nunha perspectiva de superioridade. Os elementos de referencia son o *ager* (flora domesticada, arrotea, transformación do medio, agricultura) e o *saltus* (vexetación natural pero instrumentalizada polo ser humano, silvicultura e gandería)⁴. Finalmente, o *nivel sociopolítico*, no que a referencia a un espazo natural ten un papel secundario, pois son os homes e non o marco físico da súa vida cotiá o eixe vertebrador desta conceptualización do espazo. Os elementos referenciais son o poder e a xurisdición (a competencia sobre dos seres humanos derivada do xeito de organizarse estes en sociedade)⁵.

Por suposto, estes tres niveis son complementarios e non excluíntes entre si, sendo habitual a súa superposición ou xustaposición sobre dun mesmo espazo. De feito, eles determinan a peza básica da definición territorial da Galicia altomedieval, o *val*, sexa este marcado

² *Et quam jam ut dixim locus ipse eremum erat et per vepribus et densarum silvarum absconsus jacebat, et nec eundi, nec redeundi ad ipsum locum viam vel semitam patefiebat* (1007-04-23, reproducido en Duro Peña (1972). O texto refírese á futura localización do mosteiro de San Pedro de Rocas, no concello de Esgos, provincia de Ourense.

³ *Villa vocabulo Cova... non procul a monte qui nuncupatur Scudris, iuxta rivulo Mero* (935-05-8, Tumbo de Sobrado, ff. 44v-45r). Trátase da actual parroquia de Santo Tomé de Vilacoba, no concello coruñés de Abegondo.

⁴ *Terras nostras proprias que habemus de nostris parentibus in villa Marciani de ripa Maiore, super domos Eldemiri, usque ad arborem et usque ad limitem de agro Ierici* (887-09-9, Tumbo de Sobrado, fol. 32v).

⁵ *Annuit michi corde puro et mente devota ut tibi, domino meo, contestem hominem qui est de nostro comitatu Karnota nomine Trasmirus, cum filiis suis* (1011-03-5, Tumbo A de Santiago, reproducido en López Ferreiro, *Historia ...*, t. II, ap. doc. n° LXXXIV).

polo curso dun río, pola confluencia de varios, a pegada de antigos movementos oroxénicos ou glaciares ou o discorrer de depresións ou elevacións montañosas; o mesmo acontece, máis ou menos contemporaneamente, nas outras rexións do norte peninsular: cf. García de Cortázar (1982) e Calleja e Beltrán (2002). Os primeiros territorios medievais galaicos, innominados aínda, defínense na documentación e nas fontes escritas como espazos acoutados, limitados e individualizados por unha serie de elementos naturais claramente identificables⁶. Como imos amosar deseguido, dentro das denominacións territoriais teñen unha presenza fundamental os xeo-topónimos e, de todos os xeitos, para a localización dun campo, unha aldea, unha fortaleza ou unha igrexa, atópase case sempre a referencia ao río e ao monte, como identificación previa á súa situación nunha ou noutra bisbarra.

Este espazo físico individualizado con base en parámetros físicos e sociais, que é a peza básica do deseño comarcal da Galicia altomedieval, recibe nas fontes documentais o nome de *territorium*. Non existe un termo medio normativo na definición espacial destes *territoria*: hai-nos extensos e reducidos, e mesmo o seu marco espacial pode mudar co tempo. Non é infrecuente tampouco que unha mesma zona poida ter máis dun nome, coexistindo no tempo un nome máis antigo con outro máis recente, un de orixe natural e outro derivado da entidade de poboación máis importante da comarca⁷. Tamén constatamos na documentación a existencia dunhas circunscricións territoriais maiores, chamadas *terras*. Unha *terra* é unha gran comarca natural, que comprende no seu interior territorios menores: non poucas delas darán o seu nome nos séculos XI e XII a grandes condados reais ou a arci-prestádegos eclesiásticos⁸. Se ben esta rede territorial manifesta unha

⁶ *Vestra basilica Sancti Vincenti Levite, qui est fundata in territorio inter Arnogia et Limia, prope villa nostra que dicunt Sabuzedi, iusta arrogio que vocitant Sorgia* (922-09-26, Tumbo de Celanova, fol. 195r. Trátase do actual lugar de Sabucedo, na parroquia de San Pedro de Orille, concello de Verea, provincia de Ourense.

⁷ *Concedo tibi ipsas villas in territorio Deza connovento (sic) Grava* (1085-03-29, Tumbo de Oseira, ed. Miguel Román, doc. n.º 9. Refírese á actual parroquia de San Miguel de Graba, no concello pontevedrés de Silleda).

⁸ Exemplos de *terras* altomedievais que dan o seu nome a grandes circunscricións administrativas son Faro, Monterroso, Navia ou Ortigueira; o caso dos arci-prestádegos é moi evidente no caso da rede eclesiástica da arquidiocese compostelá: Bergantiños, Besancos/Bezoucos ou Nendos.

salientable estabilidade e permanencia no tempo e no espazo, hai, ao longo do período que estudamos, territorios que desaparecen, subsumidos noutros ou repartidos entre territorios veciños, ou que mudan de nome e equivalencia territorial, en resposta aos cambios ocorridos nas redes espaciais de poboamento, xestión económica e administración política⁹. Cronoloxicamente podemos distinguir dous momentos. No período entre os anos 750 e 850 a localización espacial que nos revelan as fontes documentais é, basicamente, de carácter insular, primando a referencia a marcos espaciais físicos de carácter primario, que se corresponden cun poboamento desartellado e cunha estruturación política do espazo galego aínda moi incipiente. Agás no caso singular do dominio monástico de Samos, as referencias a *territorium* son escasas e moi imprecisas xeograficamente. No período 850-950, prima unha localización espacial de carácter territorial que, de xeito diacrónico, diseña un primeiro mapa comarcal de Galicia, con bisbarras cada vez mellor definidas xeograficamente. Aínda que o proceso de formación e definición de territorios continúa ata fins do século XI, as grandes liñas mestras están xa establecidas con claridade para mediados do século X.

No período 950-1100 constatamos unha mudanza significativa na información diplomática, que testemuña o desenvolvemento dunha localización espacial de carácter político: o espazo xeográfico de Galicia é obxecto dun novo deseño territorial baseado en circunscricións de carácter administrativo e político. Este novo modelo de ente territorial recibe nas fontes os nomes de *comitatus*, *commissus* ou *mandatione*. Formalmente, un condado é unha circunscrición administrativa rexida por un *comes* ou conde, un magnate dependente directamente do monarca, cun rango social e unhas competencias maiores que as do rexente dun *commissus*, quen non ten o título condal e parece ser de menor rango social e con atribucións políticas máis limitadas. A *mandatione* semella corresponderse co ámbito de xurisdición dun magnate local, que exerce funcións públicas de poder por delegación rexia. Teoricamente cando menos, esta escala decrecente en nivel social e poder corresponderíase cun ámbito espacial máis reducido. Na realidade dos feitos, a documentación amósanos que a distinción entre estes tres tipos de cir-

⁹ Un caso paradigmático é o dos territorios de Ferreira, Guntín e Pallares, por terras do actual concello lucense de Guntín.

cunscrición administrativa é máis formal que real: hai casos de abondo constatados de, por exemplo, condes rexendo *conmissos* ou *mandationes* que comprenden comarcas naturais enteiras e de considerable tamaño¹⁰, e a propia documentación coetánea emprega ambivalentemente estes tres termos¹¹. Por iso, falaremos xenericamente de *condados* ao referirnos a estas entidades administrativas. Un segundo aspecto que cómpre salientar é que, aínda partindo de concepcións espaciais ben distintas, a documentación revela unha manifesta identidade entre *territorium* e *comitatum*: nun 52,5% dos casos, un mesmo espazo é alcumado como *territorio* e como *condado*; se a iso lle sumamos os casos de condes que gobernan comarcas non descritas especificamente como *comitatos*, de territorios que se corresponden case con total exactitude con dous ou máis condados e viceversa, de circunscricións eclesiásticas calcadas espacialmente sobre bisbarras naturais e sobre as que os prelados ou abades exercen competencias de poder público ou estendemos a nosa pescuda ata os séculos XII e XIII –loxicamente, mellor documentados–, a porcentaxe de concorrencia entre comarcas naturais e comarcas administrativas elévase ata superar o 70 %. Dito doutro xeito: o condado calca o seu deseño sobre o da comarca natural.

Consonte o devandito, podemos establecer un listado de oitenta comarcas nas que se dividía o espazo xeográfico da Galicia altomedieval¹². O marco referencial é a Galicia nuclear: exclúense, polo tanto, as comarcas pertencentes ao actual Portugal, pero inclúese o territorio do Bierzo, parte integral do territorio galego en toda a xeira medieval. Se procedemos a unha análise toponímica histórica destas bisbarras, podemos establecer a seguinte clasificación:

- Territorios de denominación hidrotoponímica. Estrutúranse arredor de vales fluviais ou confluencia de varios ríos. Xunto

¹⁰ *Conmissum* rexido por condes ao longo dun período de tempo considerable: 991-05-24, Flórez, *España Sagrada*, t. XIX, pp. 379-382.

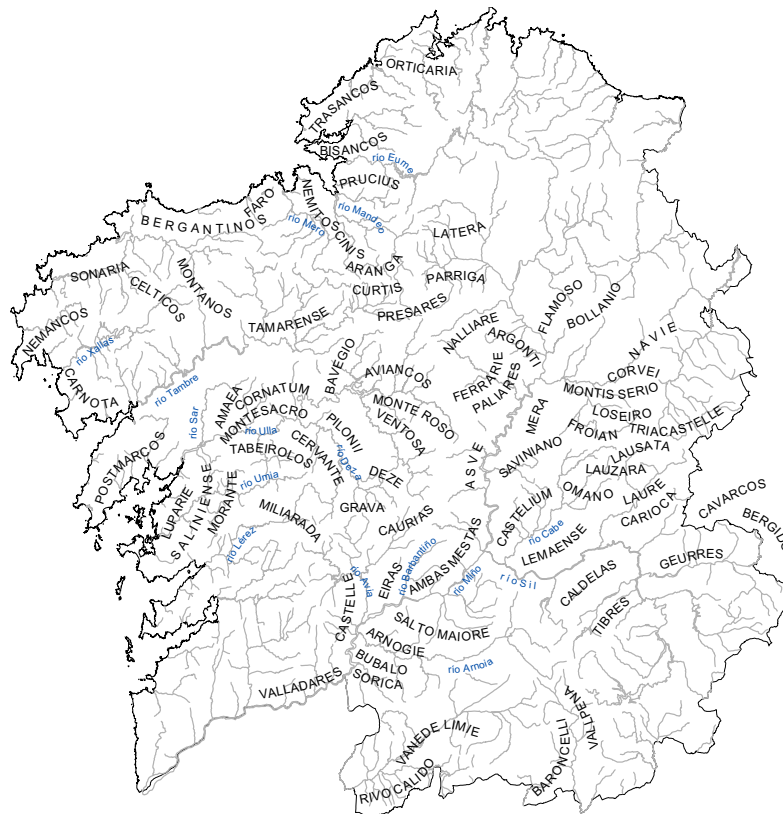
¹¹ *In mandatione que dicunt Presares* (955-04-10, Tumbo de Sobrado, fol. 18r.). *Isti sunt terminos de conmisso de Presares* (¿955?, Tumbo de Sobrado, ff. 42v-43r.). Os seus gobernantes, Hermenegildo Alóitiz e Rodrigo Menéndez, son *comites*.

¹² Unha relación detallada pode atoparse en Baliñas (1992: 331-363) e Baliñas (1998: 262-289). Cómpre incluír o caso do territorio de *Elenia*, que toma o seu nome do río Ella ou das Ellas, por terras do actual concello ourensán de Cartelle, e coñecido pola documentación medieval de Celanova, que non está referido no devandito *corpus*.

cos derivados da orografía, conforman o xeito máis primitivo e natural de artellamento de unidades comarcais. Constitúen unha porcentaxe elevada dos territorios coñecidos: vinte denominacións, o 25% dos nosos rexistros. Exemplos salientados son os casos de Deza, Arnoia, Ambasmestas ou Navia.

- Territorios de denominación oronímica. Teñen como base xeográfica a parcelación do espazo por elevacións montañosas. Aparecen documentados cinco casos, que supoñen un 6,25% dos rexistrados. Exemplos salientados son Lobeira, Monterroso, Montaos ou Monseiro.
- Territorios de orixe histórica prerromana. Agrupamos neste apartado tanto as comarcas que teñen a súa orixe na distribución espacial dos grandes conxuntos étnicos de base xentilicia, ben orixinariamente, ben logo da súa redución e asentamento pola ocupación romana –casos de Céltigos, Lemos ou Valdeorras–, coma aquelas outras das que a súa toponimia e bases constitutivas proveñen de antes da romanización de Galicia –A Mahía, Abeancos, Trasancos–. Podemos documentar con seguridade quince rexistros, o 18,75% do total da mostra. Cómpre sinalar que moitos deles aparecen xa documentados a fins do século VI, segundo o *Paroquiale Suevorum*.
- Territorios de orixe histórica romana. Se ben os citados no anterior apartado o son tamén en certa medida, xuntamos aquí aquelas bisbarras que teñen a súa orixe na ordenación do territorio realizada durante a dominación imperial romana, tanto dende o punto de vista poboacional como económico ou infraestrutural. Aparecen documentados con certa seguridade dez casos, o 12,5% do total dos rexistros. Exemplos salientados serían os de Faro, Triacastela e, posiblemente, O Saviñao.
- Territorios de orixe histórica altomedieval. Agrupamos neste apartado todas aquelas denominacións territoriais non incluídas nos apartados anteriores e non documentadas antes da xeira que estudamos, as que teñen a súa orixe na apropiación do espazo pola sociedade altomedieval galega –coma Guntín ou Baroncelle– e na parella reorganización das estruturas administrativas e eclesiásticas –casos de Sete Igrexas, Celanova ou Ferreira–. Teñen todas elas como común denominador que a súa aparición, individuali-

zación e desenvolvemento como circunscricións territoriais está en estreita relación co proceso de definición social e territorial de Galicia ao longo dos séculos VIII a XI. Comprenden trinta mencións, o 37,5% do total.

Mapa das circunscricións territoriais da Galicia altomedieval

Esta clasificación permítenos fundamentar unha serie de conclusións do maior interese para a nosa investigación. En primeiro lugar, podemos constatar como os habitantes da Galicia do período 700-1100 recorren case por igual cara á estruturación comarcal do territorio ao deseño físico do espazo, a construcións espaciais herdadas do pasado e a novas configuracións derivadas das necesidades e demandas da conformación do ecosistema social altomedieval: cada un dos concep-

tos cobre aproximadamente un terzo do total. En segundo lugar, é evidente o importante peso que o legado do pasado ten neste novo marco territorial, ben sexa a estruturación territorial de base xentilicia de orixe prerromana ou a ordenación do territorio herdada do dominio romano. Mais cómpre tamén salientar que esta herdanza do pasado queda lonxe de determinar e condicionar a vertebración espacial da Galicia altomedieval: soamente dezanove das comarcas documentadas no período que analizamos (un 23,75% do total) son identificables con seguridade no *Paroquiale Suevorum* de fins do século VI¹³. O artellamento comarcal da Galicia dos séculos IX a XI non é o resultado da evolución inmutable de esquemas precedentes, senón produto do deseño territorial específico dunha sociedade xerarquizada no seu camiño ao feudalismo que, ata cando recorre parcialmente a modelos anteriores, o fai mediante a integración transformadora nun sistema propio e axeiado ás súas necesidades e retos.

Outro aspecto significativo é o da distribución territorial das comarcas e circunscricións territoriais coñecidas. Vinte e sete delas atópanse na actual provincia de Lugo (33,75%), vinte e catro na da Coruña (30%), dezaioito na de Ourense (22,5%) e soamente once na de Pontevedra (13,75%). Se as agrupamos conforme á gran divisoria interior galaica, podemos ver que hai un claro desequilibrio a favor da Galicia oriental ou interior e que se detectan grandes baleiros na Mariña cantábrica e nas Rías Baixas. Cómpre ter en conta, á hora de avaliar estes datos, que a nosa información procede case exclusivamente dos grandes centros eclesiásticos e que a súa transmisión ata hoxe en día se ten visto afectada por diversos avatares históricos: por exemplo, non hai documentación altomedieval ou é moi escasa no relativo a Dumio-Mondoñedo, Tui e Lérez. Aínda así, estes datos correspóndense co que sabemos do poboamento da Galicia altomedieval, concentrado nos vales interiores e na ribeira dos grandes sistemas fluviais, mentres a beiramar parece estar moi pouco habitada ata as grandes repoboacións costeiras dos séculos XII e XIII. Consonte isto, o tecido comarcal semella

¹³ Cf. texto en Pierre David (1947: 30-44; comentarios do autor en 45-82). Non imos entrar aquí no considerable debate historiográfico sobre a validez da fonte, conservada en varias versións discrepantes entre si, mais si indicar que nós apostamos pola pertinencia do seu uso, en tanto en canto as informacións nela contidas poidan contrastarse con outras de procedencia máis indiscutida.

máis mesto —e dende época máis temperá— arredor dos grandes núcleos que vertebran política, económica e eclesialmente Galicia —Lugo, Santiago, Samos, Celanova e Sobrado— e que xogan o papel de grandes cabeceiras comarcais ou rexionais. Velái o caso do *territorium Lucensi*, macro-estrutura administrativa case-provincial que abrangúa os condados comprendidos entre os ríos Eo, Navia, Sil e Sor nos séculos X e XI¹⁴ ou do conxunto territorial que será posteriormente coñecido como Terra de Santiago. Tamén podemos constatar como os grandes centros eclesiásticos deseñan, dende moi cedo, unha auténtica rede de ordenación do territorio baseada nunha xerarquización das comarcas circundantes baixo da súa xurisdición, o que é moi patente nos casos das abadías de Samos e Celanova e da diocese de Iria-Santiago.

En resumo, e para rematar, entre os séculos IX e XI ten lugar a primeira e decisiva comarcalización de Galicia, a primeira ordenación integral e completa das terras e dos homes do Noroeste peninsular, que será a base de partida de todas as posteriores e que está nos alicerces mesmos da nosa comprensión actual do territorio galego. Non dispoñemos dos instrumentos nin dos coñecementos precisos para establecer unha correlación entre este proceso histórico e o mapa dialectal do galego histórico e actual, se ben, persoalmente, pensamos que se trata dun fenómeno bastante posterior no tempo ao período que temos estudado, para o que non existen datos ao respecto. Mais o tema das orixes altomedievais da comarcalización de Galicia non ten un interese exclusivamente anticuario, non é algo pertencente a un pasado moi afastado e extinto. De feito, como poderíamos amosar se dispuxéramos dun tempo e dun espazo menos limitados, o deseño territorial da Galicia altomedieval segue operativo na actualidade: virtualmente, todas as denominacións comarcais que estudamos teñen vixencia hoxe en día, como bisbarras, concellos, arciprestados ou parroquias. Falamos dun tempo, unha terra e unha xente que xa non son, pero non esquezamos —xeógrafos, historiadores e filólogos— que sen eles o noso tempo, a nosa terra e a nosa xente nin serían, nin poderían ser entendidos.

¹⁴ Cf. 910-06-7, Tumbo Vello de Lugo, ff. 36v-37r.

ALGUNHAS DIVERSIDADES INTERNAS NA GALICIA
DOS SÉCULOS XVI-XIX:
O HÁBITAT, O SISTEMA AGRARIO E A HERDANZA

Pegerto Saavedra

Universidade de Santiago de Compostela

O feito de que ao longo dos séculos XVI-XVIII numerosas persoas de variada condición considerasen que Galicia era un territorio ben diferenciado social, política e culturalmente non significa que moitas delas non recoñecesen ao mesmo tempo a existencia de varias diversidades internas. Había dentro do Reino, por así dicilo, *fronteiras físicas*, e tamén *fronteiras culturais*, non sempre doadas de inventariar e de establecer, pero que daban orixe á formación parcial de identidades ou á conciencia de diferenzas locais e comarcais en asuntos como a organización familiar, os sistemas de herdanza ou inclusive a alimentación.

Nos escritos de galegos, de viaxeiros e de persoas vinculadas á administración política e relixiosa, atópanse con facilidade testemuños tanto da unidade coma das diversidades internas. Miguel Bañuelos, por exemplo, un coñecido intendente do Reino, afirmaba con rotundidade que Galicia se diferenciaba de calquera outro territorio de Europa occidental:

(...) ni los mapas ni las descripciones geográficas pueden dar cabal idea de la constitución local y población de este derramado País, cuyas entrañas son muy diferentes no solo de las demás provincias de España, pero de las extranjeras de Europa, y sólo la de Normandía de Francia suponen que tiene tal cual analogía, según los viajeros¹.

Poucos anos despois o crego X. A. Posse (Herr 1984: 21), nado en Vimianzo, conta a impresión que lle causou saír de Galicia e internarse na provincia de León:

¹ Así consta nun resumo de textos de Miguel Bañuelos contido no Arquivo Histórico Nacional (Madrid), mazo 2919-21920.

Todos los objetos que veía eran tan diferentes de los de mi tierra que creía hallarme en un nuevo mundo. Bueyes, carros, montes, árboles, comidas, vestidos, lenguaje, todo se me figuraba y era realmente diverso.

Pola súa banda, os viaxeiros apreciaban a forte personalidade de Galicia, con independencia de que establecesen a fronteira leste na Cruz de Ferro ou en Pedrafita. As opinións que amosaron sobre o país e as xentes dependen da época na que nos visitasen, das comarcas que percorreren e do lugar do que procedesen. Sirva de exemplo Cosme III de Medici, que, en marzo de 1669, chega a Tui para pasar a Pontevedra, Redondela, Santiago e A Coruña. Camiña, polo tanto, pola Galicia máis poboada, pero a el, acostumado aos refinamentos de Florencia, parécelle case un deserto e un mundo sen cidades. Só loa, de oídas, as terras vitícolas de Ourense, porque o viño era un cultivo nobre, e un Medicis non podía apreciar nin o centeo nin o millo (Neira 2004).

En xeral, os viaxeiros, a pesar de chegar a un país no que se vivía pobremente, manifestaron unha opinión dos galegos menos negativa que a que corría nos séculos da Idade Moderna na literatura aldraxante, cando se foron perfilando os *humores* das diferentes nacións, correspondéndolles aos galegos, a xuízo de Gracián, o de *cuitados*. Houbo viaxeiros que repararon mesmo nas diversidades internas que atopaban na paisaxe, nas densidades de poboación, no sistema agropecuario e ata no vestido e na faciana das xentes (cf. García Mercadal [1999] e Alonso Montero [1974]). Os naturais eran tamén conscientes destas e outras diferenzas, que en ocasións marcaban fronteiras culturais e estaban na raíz das valoracións positivas ou negativas de xentes e costumes comarcais. Pénsese, por exemplo, nos cualificativos negativos que os veciños de Tabeirós aplicaban aos *cambotes* que viñan traballar na sacha do millo e nas vendimas (notábanos na segunda metade do XIX de sucios e incivilizados).

Podemos pensar que determinadas diversidades, que hoxe semellan moi evidentes, existían xa nas épocas medieval e moderna, ou inclusive antes. Pero iso non acontece en todos os casos, polo menos por completo. Repárese, senón, nas estruturas do hábitat: na actualidade, resultan claras as diferenzas entre o litoral, cos vales fluviais próximos ao Atlántico, onde a ocupación do espazo é moi intensa e non sempre resulta doado diferenciar unha aldea doutra; a Galicia das montañas setentrionais, con aldeas moi pequenas; a central –principalmente, a

antiga provincia de Lugo— en núcleos de 5-10 veciños, pero ben individualizados, e unha importante presenza de caserías illadas; e a provincia de Ourense, con lugares moito máis grandes e agrupados que os das terras luguesas. Porén, no século XVI, as cousas non eran exactamente iguais, e o hábitat da provincia de Tui, por exemplo, estaba formado por pequenos asentamentos moi afastados uns doutros, de maneira que o bispo da diocese lle propoñía a Felipe II, en 1587, a conveniencia de facer *reducións* coma as que se levaran a cabo nas Indias e, ao parecer, en Guipúscoa:

(...) estos feligreses, con ser tan pocos en cada una de las feligresías, no viven junto a la iglesia por la mayor parte, ni circunvecinos, si no un cuarto de legua, y media, y una de la iglesia y apartados unos de otros (...), y si su Magestad fuese servido de reducirlos a poblaciones, como se hizo en la provincia de Guipúzcoa, sería el mayor servicio de Dios que se podría hacer y aun de su Magestad, para que esta gente bárbara fuese política y doméstica y enseñada en la doctrina cristiana, que viviendo como viven es imposible. (Ruiz Almansa 1948: 76)

Algo semellante se podería dicir do sistema agropecuario, que se transformou radicalmente entre 1600 e 1800, con resultados, nuns casos, de acentuar diferenzas comarcais e, noutros, de amortecelas.

Doutra banda, para explicar moitas diversidades internas, desde a metroloxía ata algunhas variantes dialectais, sería preciso estudar o proceso de organización do territorio por parte dos diferentes poderes —o eclesiástico, o señorial e o real—, pois a súa vixencia creaba no interior de Galicia numerosas fronteiras, algunhas moi permanentes; fronteiras entre as dioceses, pero tamén entre os arciprestados e as parroquias. Estas constituían a única rede administrativa que cubría de xeito regular e uniforme todo o territorio. Creadas en plena Idade Media, cada unha co seu patrón, manteñen unha grande estabilidade ata o día de hoxe, a pesar dos cambios demográficos extraordinarios que tiveron lugar ao longo dos séculos (cf. Fariña Jamardo [1996]). Desde comezos da Idade Moderna ata os arranxos parroquiais de fins do XIX, as modificacións foron escasísimas, e a cartografía actual permite diferenciar unha área de parroquias extensas, que cobre toda a Galicia do norte, do oeste e do sur, e a de parroquias moi pequenas, que se corresponde basicamente coa diocese de Lugo, agás as montañas orientais (vid. as derradeiras medicións dirixidas por Precedo e Gallego [2001]). Isto, no tocante á

superficie das circunscricións, pois o número de fregueses variou moito: as parroquias de Tui tiñan moi poucos a fins do XVI –segundo recoñecía o bispo no documento de 1587 citado–, pero eran das máis poboadas a mediados do XVIII, e polo tanto das máis ricas no referido ao valor dos décimos, e por iso moi solicitadas polos curas (O valor dos décimos pertencentes aos curas, segundo as dioceses, en Rey Castelao [1992]).

A división do territorio en xurisdicións e coutos, na meirande parte dos casos de carácter señorial, mantivo, asemade, unha longa vixencia, pois foise configurando na Idade Media e non desapareceu ata a década de 1830, co establecemento da administración local liberal baseada nos municipios e partidos xudiciais. As doazóns reais permitiron a consolidación dos grandes patrimonios das institucións eclesiásticas, patrimonios materiais –terras e rendas– e inmateriais –exercicio do poder político en ámbitos demarcados–; nos derradeiros séculos da baixa Idade Media, tamén por doazóns, adquisicións, trocos, ou a través das usurpacións violentas, constituíronse os patrimonios das casas da aristocracia, nas que as facultades señoriais –exercicio do poder, cobro de prestacións aos vasalos, aínda que non fosen colonos– eran moi importantes (A situación a mediados do XVIII en Eiras Roel [1989: 113-135] e Río Barja [1990]).

A resultados do proceso de señorialización, que afectou ao noventa por cento do territorio, os mosteiros primeiro e os castelos despois tiveron unha función decisiva na organización dun espazo que quedou dividido en centos de coutos e xurisdicións de moi diferente tamaño, en ocasións sen continuidade xeográfica, pero sempre ben demarcadas unhas das outras, e unha das principais obrigas dos xuíces ordinarios era precisamente vixiar e conservar os límites, pois xurisdición e coutos constituían as divisións da administración señorial e os chantos que os separaban viñan ser verdadeiras fronteiras que xebraban poderes, territorios e obrigas, e os pontádegos e portaxes, a xeito de aduanas, que existían en moitas, testemuñan ese carácter de fronteira entre espazos que pertencían a poderes distintos (un mapa das portaxes e pontádegos que existían na segunda metade do XVIII en García Lombardero [1973: 68]).

As doazóns, compravendas, trocos e usurpacións deron orixe a xurisdicións e coutos de tamaño moi diferente: ora se compoñían de dúcias de parroquias, ora de só unha aldea, situación esta que foi moi criticada por xuristas do século XVIII, defensores dunha administración

local máis homoxénea e controlada polo poder real. Non obstante, a división do territorio que quedara consolidada conforme se estenderan os poderes señoriais por todo o Reino era moi ríxida: o poder que se exercía sobre unha determinada xurisdición pertencía ao patrimonio dun señor, un bispo, un mosteiro, un nobre, e facer unha nova reordenación ou división do espazo significaba *desamortizar* eses poderes, cousa que só puideron facer as Cortes de Cádiz en 1811 (Saavedra 2003). En teoría, a xente movíase libremente dunhas a outras xurisdicións, á hora de casar, de tomar terras en foro ou de exercer oficios; pero uns marcos tan abundantes e ao mesmo tempo tan ríxidos tiveron que favorecer diversidades mal coñecidas, por pouco estudadas: a posible relación que existe entre variacións na metroloxía e a división xurisdiccional merecería, por exemplo, ser investigada; tamén variantes dialectais vinculadas á vixencia de determinadas cargas señoriais, á dependencia dunha determinada institución rendeira ou doutra. Como queda dito, o réxime señorial, tan complexo, supoñía a existencia de moitas fronteiras internas, máis ou menos operativas pero que, ao se manteren en vigor séculos, puideron crear hábitos particulares vinculados a sometementos múltiples, á celebración regular de xuntas de cabezas de casa, etc. (merecería ser investigada en particular a relación entre fragmentación xurisdiccional e variacións na metroloxía; un inventario das diversas medidas de superficie e capacidade desde mediados do XVIII ao século XX en Fernández Justo [1986]).

A división do territorio orixinada pola implantación dos poderes señoriais, e debido a que esta nacemento era irregular, ríxida e moi permanente, serviulle de base á monarquía para crear pequenas demarcacións fiscais que recibían o nome de *partidos* e que, en xeral, aínda que non sempre, se formaron a través de subdivisións de xurisdicións e coutos. O feito de que mesmo a fins do XVIII algúns partidos da provincia de Lugo se denominen «coto de...» (en moitos casos), «Abadía de Sobrado», «Caseros de Diego Sánchez» ou «Tierrachá de Olinda López» é unha proba de que a monarquía, á hora de organizar o territorio en circunscricións, en principio para os efectos fiscais, se valeu dos marcos señoriais e, ás veces, utilizounos sen máis² (Saavedra

² Os partidos fiscais aínda non son ben coñecidos e non eran os mesmos para as alcabalas e para os servizos.

1985). De calquera xeito, a influencia da administración da monarquía na vida cotiá das xentes tivo un peso moi inferior ao dos poderes señoriais, xa que eran estes os que contaban cunha rede de persoas –xuíces ordinarios, escribáns, mordomos– que chegaba a todos os recunchos.

A fragmentación do espazo en parroquias, arciprestados, xurisdicións, coutos e partidos, uns marcos moitas veces entramblicos, pero en xeral pouco cambiantes, favorecía sen dúbida a abundancia de diversidades de tipo local e comarcal en varios ámbitos da vida colectiva, se ben no decorrer do século XVIII sobre todo a mobilidade das xentes do rural aumentou significativamente. Trátase de desprazamentos de diferente natureza: uns vinculados a traballos agrarios (das montañas aos vales); outros, á asistencia ás cada vez máis abundantes feiras e romarías; outros, a migracións a núcleos urbanos en crecemento (Eiras 1994, Dubert 2001, e Martín García 2005). Coas xentes podían viaxar usanzas e costumes locais, ou non, pois cando a mobilidade afecta principalmente aos sectores máis pobres da sociedade, estes non sempre teñen forza –e en ocasións, nin vontade– de conservar ou impoñer prácticas culturais propias.

En resumo, nun territorio tan dividido desde o punto de vista político e administrativo, e con milleiros de pequenas comunidades aldeás, parece lóxico que agromasen diversidades e inclusive identidades parciais en diferentes niveis. Pero existen algunhas grandes divisións dentro de Galicia que non respectan as demarcacións administrativas e das que vou tratar aquí: son as referidas ao hábitat, á organización agraria, aos montes comunais e ás estruturas familiares e herdanza. Segundo se verá, en cada un dos temas as fronteiras variaban e en ocasións ata cambiaron co tempo.

1. O HÁBITAT

As fontes estatísticas de mediados do século XX, nomeadamente o *Nomenclátor* de 1960, permiten comprobar o predominio dos asentamentos con menos de dez veciños nos bispados de Mondoñedo e Lugo, e dos de máis de once na Galicia occidental e na provincia de Ourense. Dentro deste cadro xeral, pódense establecer algunhas

matizacións, seguindo a Abel Bouhier: os núcleos máis pequenos, a miúdo con menos de cinco veciños, son comúns nas montañas setentrionais e nos concellos que as circundan –desde Monfero a Ortigueira–, namentres no bispado de Lugo as aldeas teñen polo xeral de seis a dez veciños, e conforme se camiña cara ao sur, non son raras –en Chantada, Monforte ou Quiroga– as que acadan de quince a vinte e cinco. Doutra banda, se nas mariñas ártabras e nas Rías Baixas os asentamentos adoitan ter máis de vinte lumes, a súa estrutura non adoita ser *compacta*, senón que pode comporse de núcleos múltiples, ou adoptar a forma de *aldeas de regueiro* e *aldeas-nebulosas*, de xeito que a súa individualidade non se percibe na paisaxe tan claramente como na Costa da Morte e sobre todo na provincia de Ourense. É nesta provincia onde os asentamentos amosan un meirande tamaño, normalmente por riba dos vinte e cinco lumes, ou dos cincuenta na Limia, Verín, Viana e Valdeorras, dándose casos nos que un só núcleo de hábitat forma unha parroquia (Bouhier 2001, Souto 1982, Fariña Tojo 1980, O’ Flannagan 1996: 78 ss.).

O hábitat, de primeiras, parece un elemento moi permanente dentro da paisaxe, pois os controis que os poderes señoriais e as comunidades campesiñas tiñan sobre o espazo non facilitaban que da noite para a mañá aparecese unha aldea nova ou desaparecese unha antiga; nin sequera o establecemento dun veciño a maiores dos que xa existían era unha cuestión sinxela, xa que para iso tiña que partirse unha explotación e a miúdo os aspirantes a facer lume á parte precisaban que se lles deixase levantar un alpendre e pechar algúns anacos de monte (unha visión xeral dos problemas en Balboa [1992]).

Na Galicia interior, a estrutura do hábitat cambia pouco desde mediados do XVI a mediados do XX, e as diferenzas que en 1960 había entre Lugo e Ourense neste ámbito na derradeira data existían xa catro séculos antes: en 1960, as aldeas de Samos, por exemplo, tiñan unha media de 8,5 lumes e as de Viana do Bolo, 36; en 1560, as cifras eran, respectivamente, de 7 e de 30 (Saavedra 1998: 178 ss). Se reparamos no que acontece nos concellos de Samos e Sarria entre 1590 e 1857, pode comprobarse como os cambios se reducen basicamente a un aumento do tamaño dos asentamentos, para absorber o crecemento demográfico, pero, fóra diso, nada parece mudar. En Samos, o tamaño medio das aldeas pasou, entre as dúas datas, de 7,4 a 9,4 veciños (ou a 11,8,

se a comparación se realiza só entre as controladas en ambas as datas), sendo as de 15 e máis familias as que realmente incrementaron a súa importancia, ao acolleren, en 1857, o 57% da poboación (fronte a só o 31,5% en 1590). A proporción de casaríos illados apenas se modificou e, tanto a finais do XVI como a mediados do XIX, os veciños que vivían neles non chegaban ao 2% do total. Sarria presenta algunhas diferenzas co concello de Samos (malia ser fronteirizos), que se conservaron ao longo do tempo: un menor tamaño medio dos núcleos e unha forte presenza dos casaríos illados, que representaban un 23,7% das entidades en 1590 e un 25,6 en 1857, aínda que os veciños que residían neles non supoñían o 6% do total. Tamén neste municipio aumenta a dimensión das aldeas, de 4,3 a 6,3 veciños, debido a que no transcurso da Idade Moderna se consolidaron núcleos con vinte ou máis familias, inexistentes na segunda metade do XVI.

Veciños/ aldea	Samos				Sarria			
	% aldeas en 1590	% poboación	% aldeas en 1857	% poboación	% aldeas en 1590	% poboación	% aldeas en 1857	% poboación
1	9,9	1,3	11,9	1,3	23,7	5,7	25,6	4,1
2	12,3	3,4	9,2	1,9	20,7	9,9	14,-	4,5
3-4	14,8	7,4	14,7	5,3	21,5	17,2	16,9	9,3
5-6	17,3	12,6	10,1	5,6	11,9	15,5	9,7	8,6
7-9	16,-	16,9	14,7	12,6	13,3	24,5	10,4	12,8
10-14	16,-	26,7	12,8	16,2	5,2	13,5	12,3	22,5
15-19	11,1	24,8	17,4	31,5	3,7	13,7	5,1	13,6
20-29	2,5	6,9	6,4	16,5	-	-	4,5	16,1
30-39	-	-	2,8	9,1	-	-	0,9	4,2
40 e + (Samos)	-	-	-	-	-	-	-	-
40-49 (Sarria)	-	-	-	-	-	-	0,6	4,3
50 e + (Sarria)	-	-	-	-	-	-	-	-
Media de veciños por aldea					1590		1857	
Samos					7,4		9,4 (11,8)	
Sarria					4,3		6,3 (7,2)	

Cadro 1. Evolución do hábitat en dous concellos limítrofes da Galicia interior, Samos e Sarria. Fonte: arquivo xeral de Simancas, “Exps. de Facenda”, mazos 97/76 e 97/86, e Boletín Oficial da Provincia de Lugo, 1858.

Os datos doutros concellos que puidemos analizar confirman a permanencia dos trazos básicos do hábitat da Galicia interior. Na terra de Cervantes, por exemplo, os casaríos illados apenas teñen importancia como entidades de habitación, tanto en 1561 como tres séculos despois, e o crecemento demográfico afecta tan só ao tamaño medio dos asentamentos, que pasan de 4,7 a 8,7 veciños nesas

tres centurias. No Courel tampouco existían casaríos illados en 1580, cando as aldeas tiñan unha media de 19,8 fogares. En 1857, esta cifra elevarase a 24,6 e os novos casaríos que rexistra o *Nomenclátor* correspóndense con oito ferrerías (coa súa casa de administración) e unha reitoral. No concello de Navia de Suarna a evolución na fase final do Antigo Réxime é parecida: en 1709, nas aldeas residían, por termo medio, 8,4 veciños e en 1857, 11,3; de xeito que, se na primeira data só un 27% da poboación pertencía a entidades de quince ou máis fogares, a mediados do XIX esa porcentaxe ascendía a 55. Por fin, as permanencias parecen tamén notables na provincia de Ourense, dado que nalgúns das súas circunscricións os núcleos acadaban dimensións considerables dentro do contexto galego, que constitúen, en palabras de A. Bouhier, «des villages à la galicienne» (Bouhier 2001: I 460 ss). Así, no Bolo, o tamaño medio das entidades era de 31 veciños en 1557 e de 46 en 1752, sen que nin nunha nin na outra data as fontes mencionen casaríos illados³.

O número de aldeas controladas pasou de 73 en 1582 a 76 en 1752, pero o tamaño medio dos asentamentos aumentou dos 6,5 lumes na primeira data a 20,3 na segunda, ou sexa unha multiplicación por 3,25. Algo parecido aconteceu nas terras tudenses, pois no Val Miñor, nos concellos de Valadares e Porriño e no Val de Manoo o número de veciños multiplicouse por 4,5 entre 1561 e 1752, de xeito que se volveron innecesarias as *reducións* que solicitaba en 1587 o bispo Torquemada. A provincia converteuse nun formigueiro humano, e en 1865 unhas tres cuartas partes da poboación residían en núcleos de 15 ou máis familias⁴.

A Galicia litoral aparece na época contemporánea como zona de aldeas grandes, en ocasións comparables en tamaño ás de comarcas de Ourense, aínda que con estruturas menos compactas, segundo quedou indicado. Abel Bouhier sinala que cara a 1960 —e polo tanto antes da actual *urbanización difusa*— o hábitat constituía nas comarcas de elevadas densidades de poboación das rías un *verdadeiro labirinto*. Pero, se imos a mediados do XVI, podemos comprobar que daquela a estrutura dos

³ Os datos do Bolo no século XVI no arquivo xeral de Simancas, Exps. de Facenda, mazo 95/82.

⁴ Arquivo xeral de Simancas, Exps. de Facenda, mazo 97/87, e Avila/La Cueva (1995).

asentamentos presentaba nesas zonas características semellantes ás das montañas setentrionais, pois os datos dispoñibles apuntan a que nas rías e na terra tudense predominaban antes de 1600 as pequenas aldeas de un a catro veciños. Véxase o caso do Salnés:

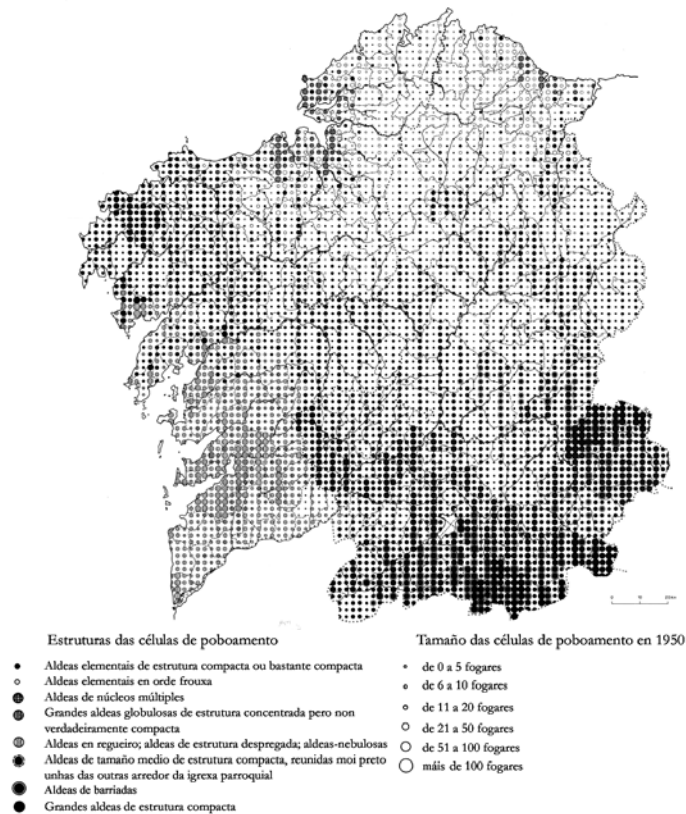
<i>Tamaño veciños</i>	<i>1582 % aldeas</i>	<i>1752 % aldeas</i>
1-2	26,0	1,3
3-4	24,7	1,3
5-9	31,5	23,7
10-14	10,9	22,4
15-19	1,4	10,5
20-24	4,1	11,9
25-29	-	11,9
30-39	1,4	7,9
40-49	-	2,6
50-59	-	1,3
60-69	-	1,3
70-79	-	2,6
80 e +	-	1,3

Cadro 2. Evolución dos asentamentos rurais no Salnés. Tomado de Fernández Cortizo (1994).

En resumo, na Galicia occidental pasouse entre o século XVI e o XVIII dun hábitat de pequenos asentamentos dun a catro veciños a outro no que as aldeas dese tamaño deixaron case de existir por se teren multiplicado o número de lumes. Iso significa que durante a época moderna se consolidou a comunidade aldeá, pois non era o mesmo vivir nun núcleo de dúas ou tres familias que nun de dez ou vinte. Os intercambios de todo tipo, desde os relacionados coas *axudas mutuas* ata os que tiñan que ver co *mercado matrimonial*, reforzáronse. Nas rías, nos vales fluviais do Ulla, Umia, Lérez, etc., e nas terras tudenses é onde este proceso de consolidación das aldeas –e da intensificación da vida comunitaria– foi máis radical, pero agás nas montañas setentrionais o mesmo tivo lugar no resto de Galicia, pois en todas as comarcas aumentou máis ou menos o número de veciños. Ramón Otero Pedrayo (1969), coa súa fina sensibilidade, apreciou ben o vigor da vida aldeá no *solpor barroco*:

Na Galiza do século XVIII –afirma–, a pesares das fábricas de «indianas», das novas labouras do liño, alenta inteira a aldea, disposta en rica variedade de acomodacións, perfil do estado da longa e xornaleira polémica ca terra, co mar, cos «donos da terra», conforme inza na mariña, no val, na bocarribeira, na montana ou na Serra (...). De certo, logo dixire as novidades. Cóceas no seu podente estómago. Pola mesma forteza da súa raíz, non a abanean os ventos de lonxe. Doadamente se inxiren nela o liño do Báltico, o millo, a pataca.

Mapa 1. Distribución do hábitat, tamaño e estruturas das células de poboamento. Tomado de A. Bouhier (2001: mapa 6).

O estudo da estrutura e tamaño do hábitat pon de manifesto que desde o século XVI ao XX se mantiveron determinadas diferenzas, relacionadas coa estabilidade dos asentamentos nas antigas provincias de Lugo e Ourense; en troques, no litoral e prelitoral xurdiron realidades novas, orixinadas polo intenso crecemento demográfico e polas transformacións radicais do *complexo agropecuario*. Pero, máis alá do aspecto formal do tamaño e disposición das aldeas, existen realidades de tipo cultural que non sempre resulta doado apreciar: as elevadas densidades demográficas da Galicia occidental, a intensa ocupación do solo e a escasa individualización das aldeas en ocasións reforzaron, ao meu

xuízo, a sociabilidade dentro do marco parroquial e, en definitiva, o papel da parroquia nos ámbitos económico, social e cultural, sendo a pertenza a ela un importante factor de identidade. En certo modo recoñecía esta situación o comisionado encargado de facer o Catastro de Ensenada na provincia de Santiago. Cando operaba nas parroquias da ría de Pontevedra solicitoulles aos membros da Real Junta de la Única Contribución que lle autorizasen prescindir dos datos tocantes ás distancias existentes entre as leiras e as aldeas ás que pertencían, co seguinte argumento:

(...) respecto esta tierra es diversa de las Castillas o otros vecinos, en que los lugares estaban formados y en unida población (...), acá son cortos y bien conocidos los términos de cada feligresía, cuyas casas que componen una diversa población, aunque estén distantes unas de otras, y son como cortijos o alquerías, que aquí llaman lugares, son los mismos que dan nombre y vecindario a la propia feligresía y forman su esparramada consistencia, sin haber población y parte principal a que poder adscribir la distancia, porque cualquier casa y sus contiguas tierras son parte de aquel todo que se denomina feligresía⁵.

No reforzamento das diversas funcións da parroquia e no proceso da súa consolidación como factor de identidade na Galicia occidental, influíron os cambios no hábitat e nas densidades demográficas e tamén a actuación das autoridades eclesiásticas, que obrigaron aos veciños a concorrer á igrexa con regularidade e estimularon a fundación de confrarías e a devoción ao patrón da freguesía. As mesmas iniciativas tomaron os bispos de Mondoñedo, Lugo e Ourense, pero na Galicia interior as aldeas, distantes e individualizadas, competían coa parroquia en canto centros de sociabilidade e ámbitos de identidade, e en moitas delas xurdiron capelas nas que se celebraba una festa anual e casaban moitas parellas, no canto de facelo na igrexa parroquial⁶. Penso, con todo, que varias destas cuestións, e, principalmente, a diversa relevan-

⁵ Archivo Xeral de Simancas, Dirección Xeral de Rendas, 1ª Remesa, mazo 1874 (1752).

⁶ A celebración de vodas nas capelas, en particular na Galicia oriental, está ben acreditada nos libros de matrimonios que se conservan na actualidade nos arquivos diocesanos. Un exemplo entre moitos, os correspondentes á freguesía de Conforto, na actualidade do bispado de Mondoñedo.

cía da parroquia –no espazo e no tempo– como factor de identidade merecería un estudo demorado⁷.

2. A ORGANIZACIÓN AGRARIA

No tocante á organización agraria e ao que cómpre chamar *complexo tecnolóxico agropecuario*, poden apreciarse no interior de Galicia diferenzas que en ocasións se mantiveron tamén ao longo de séculos, a pesar dos cambios nos tipos de cultivos e nos sistemas de rotacións. É preciso volver de novo nestes aspectos aos estudos de Abel Bouhier, quen puxo de manifesto como a mediados do XX predominaba na meirande parte do territorio a distribución das labranzas en *agras*, ou sexa, o agrupamento das terras de cultivo de cada aldea en varios bloques, choídos con paredes ou sebes e constituídos interiormente por leiras e tallos, abertos de diversos posuidores, que se valían de chantos ou estacas para coñecer os lindeiros. A denominación deses bloques, que non deben asimilarse propiamente nin ao *bocage* nin ao *openfield*, variaba dunhas partes a outras sen que a realidade nominada cambiase apenas: así, dicíase *chausa*, *veiga* ou *vilar* na mariña cantábrica; *estivo* no concello de Burón (e tamén barbeito); *veiga* ou *praza* na Limia e Celanova; *barbeito* en Maceda e Caldelas; *agro* nun amplo espazo central, desde Os Ancares a Trives e por occidente ata Tabeirós, e *agra* noutra franxa delimitada polo leste polos concellos da Pastoriza e Baleira, e que chegaba a Fisterra (de Bergantiños a Noia) (Bouhier 2001).

Fóra da zona das *agras* quedaban outros tipos de organización dos eidos que abarcaban pouca superficie, pero que tiñan características moi especiais: os socalcos e bancais das mariñas de Betanzos e das Rías Baixas, comarcas de elevada densidade de poboación e terrádego moi parcelado; os eidos pechados das montañas setentrionais –comarcas da Mariña occidental e Ortegal–, que si constituían un verdadeiro *bocage*; e os grandes campos abertos ou *openfields* do sueste (Verín, Viana e Valdeorras). Nas proximidades das Mariñas de Betanzos e das Rías

⁷ Pois o coñecido libro, xa citado, de Fariña Jamarco (1996) non aborda estes problemas, que teñen que ver coa estrutura do hábitat, cos diversos niveis de sociabilidade e coa presión de autoridades eclesiásticas.

Baixas, as agras coexistían con eidos pechados e socalcos, e estes tamén predominaban nas terras de viñedo dos vales do Sil e do Miño.

Mapa 2. Distribución xeral das diferentes formas de organización agraria. (Tomado de A. Bouhier [2001: 106]).

En realidade, tendo en conta que os eidos e bancais do litoral eran resultado, no litoral, da desarticulación de antigas agras, e que as terras de viñedo tiñan características particulares, pode dicirse que había dentro de Galicia, no referido á organización agraria, tres zonas ben diferenciadas: a das agras, con moito a máis extensa, a de *bocage* das montañas setentrionais, e o extremo sueste de *openfields*. Se quixésemos poñer esta división en relación coa estrutura do hábitat, a conclusión sería que o *bocage* correspondese coa zona de asentamentos máis pequenos e espallados, e ao revés, o *openfield* coas grandes aldeas de Ourense, pero as agras existen tanto en comarcas de aldeas grandes (A Limia,

Maceda, Courel, Costa da Morte), como de aldeas pequenas (Terra Chá, Mariña oriental, Lugo...). Polo mesmo, a correspondencia entre hábitat e organización agraria é significativa nuns casos e só parcial noutros.

A organización en agras, que cara a 1600 predominaba tamén nas Rías e Mariñas (non nas comarcas de *bocage* nin de *openfield*), tampouco se correspondía nin na época moderna nin no século XX co sistema de cultivos. Neste aspecto, a principal división interna viña determinada primeiro pola xeneralización do millo miúdo e despois pola do millo americano. Isto quere dicir que a Galicia litoral e prelitoral e os vales fluviais do suroeste —nomeadamente o do Miño, ata Ourense—, se caracterizaban antes do millo americano por un sistema agrario con certo grao de intensidade, no que en moitas terras alternaban os cereais de inverno e o millo miúdo (daquela simplemente millo). Pola contra, en toda a antiga provincia de Lugo, en boa parte da de Ourense e nas terras máis interiores de Betanzos, Mondoñedo e Santiago, sementábanse centeo os anos pares ou impares, ou sexa, unha agra cultivábase un ano si e outro non⁸.

O primeiro resultado da expansión do millo americano foi acentuar a diferenza que existía entre as dúas Galicias, pois o novo cereal sementouse en principio no canto do millo miúdo, permitiu un aumento da produtividade da terra e favoreceu un forte crecemento da poboación —cos cambios no hábitat antes mencionados—. En consecuencia, as comarcas do litoral, prelitoral e vales fluviais acadaron un meirande peso demográfico e a mediados do XVIII ofrecían unha paisaxe moi *humanizada*, que contrastaba coa do interior, menos poboado e con máis superficie dedicada a monte. Naturalmente, estas diversidades no *complexo agropecuario* acompañábanse doutras na alimentación: os labregos do interior comían pan de centeo e dispoñían de máis recursos gandeiros, desde leite a carne e queixo, namentres os do litoral se alimentaban de boroa, mesturándolle, cando podían, algo de centeo, e as racións de carne e leite andaban máis taxadas que nas montañas (Villares 1972, Sobrado 2002).

O cultivo da pataca, que principiou a acadar importancia na segunda metade do XVIII ratificou, se se quere, as diferenzas territoriais xa

⁸ Cf. Pérez García (1982: 87-104); Saavedra (1999: 63-108). Sobre as denominacións do millo americano, R. Álvarez Blanco (2002: 69-94).

vistas, pois a nova planta sementouse pouco a pouco nas agras que antes descansaban un ano de cada dous. Nas comarcas do millo tiña a entrada menos doada, porque as épocas de sementeira e recolleita da gramínea e do tubérculo viñan coincidir, e os labregos, por rendibilidade e polo escaso aprecio social da pataca, preferían a boroa. Así, a Galicia do centeo foise convertendo tamén en Galicia pataqueira, fronte á do millo, pouco amiga das entón chamadas a miúdo *castañolas mariñas* ou *de Indias*. Sen dúbida, dito de xeito tan rotundo, todo iso simplifica un pouco a realidade, pois nin os vales do interior descoñecían o millo —polo menos, desde mediados do XVIII— nin as terras do litoral as patacas —no decorrer do XIX—, pero si é certo que o millo, a pataca e o centeo tiñan no sistema de cultivos e na alimentación unha importancia moi desigual nunhas e noutras comarcas galegas⁹.

Cómpre chamar a atención sobre o feito de que, a pesar das transformacións que para o sistema agrario representaron o millo e a pataca —cambios que se acompañaron doutros na composición da cabana gandeira e no cultivo de forraxes—, a organización de agras mantívose, agás nas Rías Baixas e Mariñas, onde foi substituída polos bancais e socalcos. Non sen conflito, por servidumes de paso e pasto, os labregos conseguiron pórse de acordo para cambiar as rotacións, que se fixeron máis breves, namentres se reducía o tempo que as terras quedaban de folgado para uso comunitario. As innovacións agrarias non implicaron, ao revés do que en ocasións se ten afirmado, un proceso de *individualismo agrario*, senón que supuxeron unha meirande necesidade de acordos entre os veciños das aldeas que tiñan cada vez máis lumes e dentro dos que se intensificaba a vida comunitaria e as interdependencias que implicaba¹⁰.

Inclusive alí onde as leiras se dividían e multiplicaban, as agras quedaban como algo permanente, co seu nome, e nas que localizaban as parcelas dos veciños. Así o recoñecía o comisionado do Catastro de Ensenada ao que fixen antes referencia. Para non ter que debuxar cada parcela e sinalar os lindeiros —confrontacións—, ocorréuselle o

⁹ Sobre o espallamento das patacas e os conflitos que o seu cultivo motivou, vid. Rodríguez Galdo/Dopico (1980: 11-37).

¹⁰ Só así pode explicarse o vigor da sociabilidade mantida en aldeas e parroquias ata o século XX. Diso tratamos parcialmente en Saavedra (1992 3ª parte).

que el chama *método de agros* (por agras), que consistiría en mencionar as leiras coas súas medidas e declarar en que agro estaban. As razóns que alegaba eran poderosas. Por *agro*, *campo*, *vega* ou *partido*, afirma «se entiende de un grande pedazo de tierra dentro de un término, feligresía o lugar, que esté unido, contiguo y continente, en que precisamente hay y se hallan muchos poseedores, que tienen partes intermixtas, o interpoladas, sea un terreno abierto, o en otra cualquiera manera, de foro o del común». Dentro de cada agro, as parcelas de cada cultivador

(...) se dividen y subdividen en concas y puñados, y todas están interpoladas e intermixtas entre innumerables poseedores (...). Y si se hubiera de describir cada minutísima porcioncilla con todas las multiplicadas confrontaciones por los cuatro vientos, subirían a millones de millones los renglones que llevarían solo los asientos [declaraciones], y en todo se aumentaría el embarazo y la mayor compresión al menor transcurso por la variación tan contingente de nombres, univocación de ellos y vicisitud de diversos poseedores; de suerte que no habrá mañana cosa más dudosa que buscar una conca de tierra por la confrontación que hoy tenga (...), y será muy fácil hallarla siempre como se describa unida, continente y comprendida en un agro¹¹.

A organización en *agras* facía necesaria en todas partes, e máis nas comarcas de agricultura intensiva e acusada parcelación, unha disciplina colectiva que só a fortaleza e solidariedade da comunidade aldeá podían manter ao longo de xeracións. Asemade, o feito de que dentro das agras, dun ano para outro, as leiras se partisen, vendesen, trocasen, cambiando de posuidor, sen que en moitas ocasións quedase constancia escrita, acredita o valor da oralidade á hora de dar fe as mudanzas: chegaba con que os veciños as coñecesen e, chegada a ocasión, testemuñasen delas. Neste e noutros aspectos, Galicia parecíalles aos responsables do Catastro de Ensenada «muy diversa que las demás provincias», e as dimensións e figuras das parcelas eran *mutantes*: «Y por estas señas [lindeiros] en un año de diferencia nunca [se] podrá asegurar alguna hipoteca, cuyo asunto en este Reino se gobierna por otras reglas, pues están los foros y cargas sobre confusos

¹¹ Archivo Xeral de Simancas, Dirección Xeral de Rendas, 1ª Remesa, mazo 1.874 (1752).

y dilatados agros, [y] las suele pagar el que nada posee y cobrar al que nada tiene»¹².

3. OS MONTES COMUNAIS

A finais do século XVIII, as terras dedicadas a labradío, prados, viñas e soutos non superaban o vinte por cento da extensión total do Reino. Catro quintas partes da superficie galega eran montes, uns poucos particulares e normalmente pechados, e a maioría abertos e comúns, aínda que en ocasións o aproveitamento comunal só se autorizaba para pastos e recollida de leña. Nos resumos ou *mapas* xerais do Catastro de Ensenada unicamente figuran unhas 425.000 hectáreas de monte, o 11,6% da extensión real do Reino (e o 50% escaso da superficie catastrada); foron excluídas, xa que logo, preto de dous millóns de hectáreas, en boa medida porque os veciños declaran que eran «inútiles por natureza». Isto constituía unha mentira —moi propia de fontes fiscais—, pois non había monte tan fragoso que non dese algo de leña, pastos, carbón ou pedras, e de feito o comunal constituía un espazo dominado, apropiado polos veciños, segundo pon de manifesto a toponimia menor¹³.

Abel Bouhier, na súa magna obra *Galicia*, definiu o monte, con grande acerto, como *o soporte do sistema*, ou sexa o soporte de todo o complexo agropecuario, porque grazas aos recursos que ofrecía, desde estrume para esterco ata colleitas de centeo e trigo, pastos e leñas, podían funcionar e reproduciríanse as pequenas explotacións (Bouhier 2001: II 755 ss; Balboa 1992; Saavedra 1996b). Por iso, o monte non era algo oposto ao labradío, senón a súa continuación, e os usos de bravo e manso mantiñan unha estreita relación e dependencia. Na paisaxe,

¹² Ib., no mesmo informe anterior. Cómpre dicir que para fortuna —e traballo— dos historiadores e sobre todo dos estudosos da toponimia, o método de agros non foi aprobado pola Real Xunta da Única Contribución, polo que os subdelegados do catastro tiveron que asentar nos chamados *libros reais* os datos completos de cada parcela (tamaño, dedicación, calidade, localización, lindeiros...).

¹³ A toponimia menor dos montes non se rexistra apenas no Catastro de Ensenada, pois foron declarados en grandes bloques na meirande parte das parroquias, sen que adoiten figurar os nomes de penas, fontes, recunchos, etc.

as terras de cultivo continuo e os espazos comunais diferenciábanse con claridade, como se non tivesen nada que ver. Na realidade o que existía era unha unión inextricable.

Podemos tratar de medir en ferrados ou hectáreas as superficies dedicadas a monte en diferentes épocas, pero non resulta posible cuantificar os múltiples recursos que o comunal lles proporcionaba aos veciños de aldeas e parroquias. Neste punto, a información cualitativa di en non poucas ocasións máis que as estatísticas. Así, un autor desconecido da década de 1840 conta como os peches de montes nas Rías Baixas deixaran sen modo de vida as familias bodegueiras, que antes criaban unhas ovellas e vendían feixes de leña (Pensado 1995):

He conocido —di— a familias que con unas seis ovejas que llevaban al monte (...) que por allí [O Salnés, O Morrazo] se extendía, y con los carrascos que allí arrancaban se vestían y sacaban un jornal diario para sustentarse. Benito Barral, (a) el Pesco de la Esfarrapada, que murió de más de ochenta años, se mantuvo hasta cerca de morir con haces crecidos de carrascos, cuyo peso sobre las espaldas le hacía andar muy encorvado. Decía con cierta conformidad humilde: *Este é o meu trigo*.

A importancia que tiñan os montes queda tamén de relevo en que a historia de moitas comunidades campesiñas ten as súas principais epopeas na defensa que os veciños facían do comunal fronte a outras aldeas e parroquias, fronte aos señores e fronte ás autoridades locais. Nas concordias, convenios e poderes pasados por diante de escribán, así como nos preitos levados á Real Audiencia e nos arquivos que pertenceron a institucións eclesiásticas e casas nobres consérvase abundosa información sobre os conflitos orixinados polo aproveitamento e titularidade dos montes, proba inconcusa do valor que para o grupo veciñal tiña ese *altro modo di possedere*, como diría Paolo Grossi (Grossi 1977). A memoria colectiva conservaba ao longo de xeracións vigorosa noticia das agarradas e preitos *ruidosos* sostidos polos devanceiros por mor do comunal; de pais a fillos dentro de cada familia e de vellos a novos en cada aldea transmitíanse os saberes agrarios e toda unha cultura na que as *servidumes* e aproveitamentos comunitarios ocupaban un lugar central. Como ten escrito con perspicacia Edward P. Thompson (1979: 146), os labregos herdaban non só unhas determinadas terras, senón tamén unha certa *psicología social e comunal* da propiedade: os dereitos e servidumes comunais, sinala, formaban un delicado equilibrio agrario que dependía

non só do dereito herdado, senón tamén da estrutura herdada de costumes e controis dentro da cal se exercía ese dereito (...). O beneficiario herdaba tanto o dereito como a malla sobre a que se facía efectivo; en consecuencia, debía herdar tamén un certo tipo de psicoloxía social e comunal da propiedade: a propiedade non só da súa familia, senón da súa familia dentro da comunidade.

O monte era un alicerce da cultura comunitaria e un factor decisivo de identidade local no ámbito da aldea ou da parroquia. A súa defensa servía para afirmar e reforzar a unidade dos veciños e mesmo asegurar a condición de tales, e non é raro atopar enfrontamentos violentos entre os dunha aldea ou unha parroquia e os *forasteiros*, empregando nas agarradas certos ritos e formalidades para marcar as fronteiras que era necesario respectar. Así, cando en 1798 os campesiños de Fontefría e Servoi (Xunqueira de Ambía) resolveron impedir aos de Piornedo sementar centeo nunha roza, achegáronse «agavillados, con tumulto [e] algazara, asistidos de milicianos armados de la plaza de Monterrei, a distancia de dos leguas, tocando con músico gaitero su tambor, con amenazas y que saliesen al campo los vecinos de este dicho lugar [Piornedo], para experimentar por quién quedaba la lucha» (Saavedra 1994: 91-92). As *prendas* de gando tiñan asemade un claro significado ritual, aínda que algunhas autoridades civís e eclesiásticas as notasen de *abusos*, *alborotos* e *desenfrenos* levados a cabo por *corsarios terrestres*, que coas multas que lles cobraban aos propietarios do gando mercaban carne e viño para comidas e embriagueces colectivas. O abade ourensán don Pedro González de Ulloa (1950: 29-30) declaraba en 1777 como tentara de acabar con este costume dos seus fregueses:

(...) uno de los asuntos en que suelen ocupar los días festivos estas gentes del bronce –di–, es el multar a su arbitrio los ganados mayores y menores del contorno que pasan fuera de los límites respectivos. Esto se hace por entre semana; depositase lo que se exige, y en llegando el día festivo el juez pedáneo junta al concejo, vanse a la taberna, y allí... Llegan los dueños del ganado a desempeñar las prendas que se dieron antes para libertar las reses encorraladas; encuentran a los congregantes como convidados a las bodas de Peritoo; empiezan a trabarse de la lengua y luego de las manos... El escandaloso desenfreno que motivaba este abuso... me obligó a pedir despacho del fiscal de la Coruña para contener tales excesos. Logréle, porque no he podido contenerles por la justicia ordinaria... ¡Oh, y lo que hubo cuando se les hizo saber! Si se les reprenden estos abusos dicen que es uso y costumbre...

Pero a natureza xurídica dos montes galegos era diversa, e con ela variaba tamén a forza da casa e a da comunidade veciñal. Normalmente, o Catastro de Ensenada fala de *montes comunes* ou de *emolumentos del común*, e informa —con grandes ocultacións— dos ferrados de superficie que entran nesa categoría de bens dentro de cada parroquia. Pola documentación xudicial, señorial e notarial sábese, porén, que ao sur dunha liña que iría de Quiroga á desembocadura do Ulla predominaban os montes que poden chamarse en rigor comunais, pois a súa *propiedade* —cando menos, no tocante ao usufruto— correspondía ao grupo veciñal, xa fose a aldea, a parroquia, ou inclusive toda unha xurisdición. O aproveitamento implicaba non poucas veces o pagamento dunha renda aos donos da xurisdición ou do directo dominio —que podían ou non ser os mesmos—, e a *propiedade* dos montes era a miúdo motivo de litixio entre concellos e señores, pero iso non debe escurecer algo fundamental: que pagando ou de xeito gratuíto, o acceso ao usufruto dos montes derivaba de razóns de veciñanza. En efecto, chegaba con ter lume aceso para poder participar en igualdade en todos os aproveitamentos do monte, desde a leña ata pastos e rozas. Claro que a igualdade legal encubría moitas veces desigualdades materiais, pois os que non tiñan gando non se servían dos pastos e mesmo atopaban dificultades para cavar e sementar a roza que lles correspondía no sorteo, ao non disporen dunha parella de vacún (Balboa 1992).

A fortaleza dos concellos do sur de Galicia, e moi especialmente da provincia de Ourense, nacía en boa medida da natureza verdadeiramente comunal dos montes abertos; o seu aproveitamento regulábase en xuntanzas dos cabezas de casa, e calquera matrimonio novo que acendese lume adquiría os mesmos dereitos que tiñan os veciños antigos. O comunal non se podía vender, agás por decisión tomada en concello aberto. Sirva de exemplo o acontecido no Couto de Cernego e en Vilamartín de Valdeorras, onde algúns veciños fixeran vendas e trocos de montes forais na década de 1860: primeiro a Audiencia da Coruña e despois o Tribunal Supremo anuláron todo, dándolles a razón aos que tal cousa pediran, porque «los montes comprendidos dentro del referido coto redondo de Cernego nunca se habían dividido por más que fueran forales, pagándose la renta por capitación fija y únicamente por los vecinos de la parroquia, sin que pudiesen continuar en el aprovechamiento cuando mudaban de domicilio, ni

mucho menos traspasarlo, lo cual probaba su calidad comunal, y por consiguiente sólo el pueblo, con las autorizaciones determinadas por las leyes, podía enajenar...»¹⁴.

A fortaleza das comunidades de aldea de Ourense parece, en resumo, moi superior á que tiñan ás do norte de Galicia, e na documentación xudicial hai probas disto. O mesmo tamaño dos núcleos de hábitat –grande, segundo os parámetros galegos–, a estrita regulación das actividades agropecuarias coa existencia en ocasións de *veceiras*, a vixencia de foros colectivos –subscritos polos concellos e non por cada colono en particular– e a natureza autenticamente comunal dos montes constituían factores que reforzaban a cohesión da comunidade; fóra dela non se entendería a vida campesiña¹⁵ (Fariña Jamardo 1982: caps. I e VIII).

Na metade setentrional de Galicia, os montes dos concellos que se usufrutuaban pola simple razón de veciñanza eran escasos nos séculos da Idade Moderna, e en cambio predominaban con moito os montes de varas ou de *voces* que, aínda que estaban abertos e *pro indiviso*, considerábanse anexos a determinados casais ou, mellor, a determinadas *liñaxes*, *berdeiros* e *porcioneiros*, en realidade *propietarios consorciados*, que podían vender as súas partes. Para pasto e leña estilábase que fosen usados por todos, pero á hora de facer rozas, a cada casa de aldea adxudicábonselle as súas varas, ou non se lle adxudicaban, caso de non as ter; o feito de acender lume non era aquí abondo, a diferenza do que ocorría no sur. Compréndese doadamente que este réxime de explotación proporcionaba menos cohesión social que o descrito anteriormente; era máis desigualitario e correspondía a unha poboación máis diseminada, aínda que tamén menos asoballada quizais polo señorío. Certamente, os montes comunais dunha parroquia, dunha aldea, ou de varias aldeas non eran tampouco aquí descoñecidos por completo, pero ocupaban minguada extensión (Bouhier 2001: II 786 ss.).

Co que queda dito, agardo ter clarificado ou salientado a diferenza entre os montes de varas e os municipais ou de mancomún, usufrutuados os últimos en razón de veciñanza. Estes, de aproveitamento en principio máis democrático e que non se poden vender por iniciativa

¹⁴ Colección Legislativa. Sentencias del Tribunal Supremo, 1865, 184-191.

¹⁵ Insistiu nestas realidades en Fariña Jamardo (1982: caps. I e VIII, en particular).

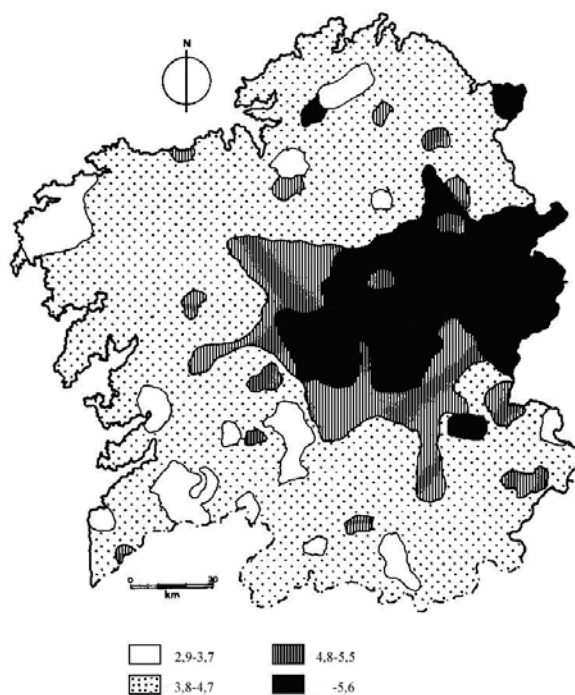
individual, son realmente comúns; os de varas, permanecen abertos e *pro indiviso*, pero constituían de feito unha *propiedade consorciada*, anexos ás casas dunha aldea en proporción determinada; un propietario está en condicións de vender a súa parte ou de abandonar o seu lume sen perder por iso o dereito ao usufruto da cota, e daquela, ben que os montes correspondan a predios dunha aldea e definan un territorio, por compras ou herdos un veciño doutro lugar chega a adquirir en ocasións algunhas varas neles. A un matrimonio novo que levante unha casa non se lle permitirá facer rozas se algún dos seus compoñentes non é *berdeiro*, a menos que efectúen unha adquisición neste sentido ou se lles faga unha concesión gratuíta, o que non é norma. Como dixemos, a cohesión social non pode ser a mesma nas distintas partes de Galicia; a intensidade da vida dos concellos, diferente ao norte e ao sur, traducía variacións na organización agraria, no poboamento, na representación e forza da casa, e no papel da comunidade. De xeito simplificado, cabería dicir que na Galicia central e setentrional, de pequenos asentamentos e montes de varas, a casa tiña unha forza maior e a comunidade menor; na Galicia meridional, de aldeas grandes e montes municipais, acontecía ao revés, a ideoloxía da casa estaba menos enraizada e o sentimento comunitario era máis intenso.

4. AS ESTRUTURAS FAMILIARES E A HERDANZA

As fontes estatísticas do XVIII e XIX poñen de manifesto que no tamaño e estrutura dos grupos domésticos existían en Galicia diversidades e fronteiras culturais moi evidentes, pero que non coinciden nin coas da organización agraria nin coas do hábitat nin coas dos montes comunais. De modo resumido, pode dicirse que tanto no Catastro de Ensenada (1752) como no censo de 1860 aparecen dúas Galicias: a representada pola antiga provincia de Lugo (que case se correspondía coa actual diocese) e todo o territorio restante. O que non sabemos é se no XVI e comezos do XVII existían esas fronteiras ou se, de existir, eran tan marcadas.

As diferenzas consistían en que na antiga provincia de Lugo as familias se compuñan dun número de persoas por riba de cinco, e que dun corenta a un cincuenta por cento delas eran de estrutura complexa —é

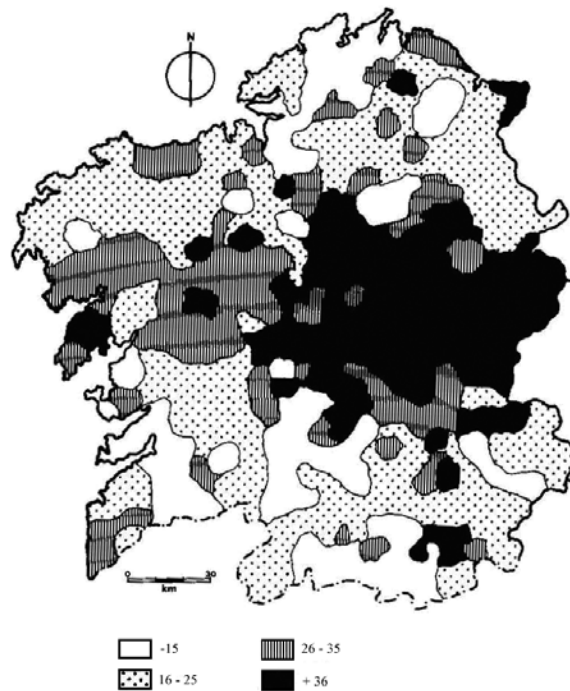
dicir, que á parte dos pais e fillos había outras persoas: celibatos, xenros ou noras—, apenas existían persoas vivindo soas e os fogares que tiñan á fronte unha muller tamén eran escasos. Pola contra, nas provincias de Mondoñedo, Betanzos, A Coruña, Santiago, Tui e Ourense o número de habitantes por fogar situábase polo regular entre 4 e 4,5 —e ás veces inclusive menos de catro—, as familias nucleares —pais e fillos solteiros— acadaban os dous terzos do total, as complexas representaban arredor da quinta parte, non era raro que houbera persoas vivindo soas e tampouco que existisen fogares gobernados por mulleres, nomeadamente por viúvas (Dubert 1992: 157-260).

Mapa 3. Número de persoas por fogar a mediados do XVIII. Tomado de Dubert (1992: 87).

As diferenzas no tamaño e na composición das familias non quedaban reducidas á cuestión só de número. Detrás das variables estatísticas acochábanse distintos conceptos da casa e da comunidade, das relacións entre pais e fillos e entre homes e mulleres e das formas de

repartir a herdanza. Nas terras luguesas o primoxénito adoitaba recibir a mellora de terzo e quinto, coa finalidade de que o patrimonio familiar non se dividise, e os roles dos fillos viñan determinados polo sexo e pola orde de nacemento: o máis vello sabía que, polo común, sería o mellorado e que, en contrapartida, tería a obriga de coidar e funerar os pais e amparar os irmáns e irmás célibes que permanecesen na casa patrucial. As familias, por mor da elevada proporción de celibatos que creaba a mellora, eran de tamaño considerable e estaban moi xerarquizadas internamente, pois o patrucio e o primoxénito ou mellorado tiñan unha posición de privilexio con respecto aos outros membros.

Mapa 4. Porcentaxe de familias con estrutura complexa a mediados do XVIII. Tomado de Dubert (1992: 103).

A discriminación que introducía entre os irmáns o sistema de mellora longa había que xustificala a través da defensa da ideoloxía da *casa*, un patrimonio material e inmaterial que era preciso conservar e, de ser

o caso, agrandar, e a esta finalidade había que sacrificar os intereses persoais, en particular os dos celibatos, discriminados no repartimento dos bens e sen posibilidades reais de matrimoniar. A casa viña ser, no imaxinario, algo permanente, ocupada hoxe por unha xeración e mañá por outra. Neste contexto, a comunidade estaba constituída por unha federación de casas, empeñadas en evitar que o número de veciños aumentase demasiado, pois diso resultaba un incremento dos usufrutuarios dos montes de varas, algo que trataban de evitar os patrucios das casas antigas (Saavedra 1996).

Fóra da provincia de Lugo, o sistema de herdanza caracterizábase pola flexibilidade e orientábase cara a un *modelo preferencial*, ou sexa, unha curta mellora a favor do fillo ou filla que quedaba na casa para coidar dos pais. As mulleres tiñan as mesmas, e ás veces maiores, posibilidades de recibir esa mellora, e os pais elixían, sen esperar a se atopar *in articulo mortis*, o descendente que eles preferían, cousa que provocaba competencia entre os irmáns. A xerarquización interna da familia non era tan acusada como nas terras luguesas nin tampouco a subordinación da muller: o feito de que as fillas puidesen recibir a mellora curta e as viúvas dirixir o fogar así o evidencia. A idea da casa non se atopaba asemade tan asumida coma en Lugo, e os fillos e fillas que non podían quedar cos pais establecíanse á parte –as mulleres– ou emigraban –os homes–, por iso non resulta raro atopar fogares nos que vive unha soa persoa, e abundantes matrimonios de *bodegueiros* que traballaban unhas escasas terras e andaban a xornal ou ocupados nun oficio (Fernández Cortizo 1991, 1992, 2001). Deste xeito, se a familia se atopaba internamente menos xerarquizada que en Lugo, a comunidade estábao máis, precisamente pola abundancia de *bodegueiros* e *bodegueiras* (coñecidos tamén, segundo as comarcas, por *caseteiros/as*, *camareiros/as*).

O dereito que regulaba as relacións familiares, desde o matrimonio ata a transmisión do patrimonio, era o mesmo en toda Galicia, pero as prácticas culturais concretas marcaban fronteiras internas entre os territorios de familias complexas, sistema de mellora longa para evitar a división do patrimonio e forte ideoloxía da casa, e as provincias de familias nucleares e pequenas, modelo de herdanza preferencial –que favorecía as partillas– e menor enraizamento da idea da casa. Trátase de prácticas diferentes que a mediados do século XVIII se acomodaban ben a economías familiares variables nas fontes de ingresos e nos

modos de aproveitamentos dos recursos agropecuarios: na provincia de Lugo, o sistema agrario tiña carácter extensivo, e unha familia non podía subsistir sen abundante forza de traballo humano e animal; no litoral, a agricultura intensiva permitía que unha parella ou unha persoa soa puidese vivir cultivando unhas leiras, e ademais existían ocupacións moi importantes para as mulleres, caso do téxtil (traballo nos lenzos, de palilleiras...). En Ourense a emigración por uns anos e os oficios ambulantes proporcionábanlles a moitas familias uns ingresos que non sempre quedan á vista nas fontes documentais ao uso. Polo tanto, para entender as diversidades na organización familiar e no sistema de herdanza hai que razoar en termos de patrimonio agropecuario, pero tamén de *actividade*, pois en moitas comarcas as economías campesiñas tiñan unhas fontes de ingresos moi diversificadas (Carmona 1990: 65-83).

Hai que sinalar, finalmente, que as investigacións das que se dispón apuntan a que foi no decorrer do XVII cando se xeneralizou na antiga provincia de Lugo o sistema de mellora e as estruturas familiares complexas, e con elas a ideoloxía da *casa*, como elemento xustificador da discriminación dos fillos no acceso ao patrimonio e ao matrimonio. Tamén é preciso reparar en que a finais do XVIII, coa renovación do sistema agropecuario, se flexibilizaron as prácticas hereditarias, por iso o número de veciños das aldeas do interior aumentou moito entre 1752 e 1860 (Sobrado 2001: 400 ss.)¹⁶. E porén, no imaxinario mantivéronse ata dobrado o século XX as fronteiras entre as terras de mellora e as de partilla, e nas primeiras conservouse como ideal a mellora, a transmisión íntegra do patrimonio e o valor da casa. O ideal e o real non sempre coincidían, pero moitas veces o ideal era tamén real¹⁷.

¹⁶ Recolle unha interesante análise da evolución do sistema hereditario.

¹⁷ Vid. as consideracións de Lisón Tolosana (1974 e 1981) onde analiza as fronteiras culturais entre Lugo e Ourense no tocante ao concepto de casas e ás prácticas hereditarias no século XX.

VARIACIÓN S LOCAIS NA CULTURA POPULAR

Xosé Ramón Mariño Ferro

Universidade de Santiago de Compostela

1. LÍMITES XEOGRÁFICOS

Nun famoso relatorio presentado en 1888 no Instituto de Antropoloxía sobre o método para investigar o desenvolvemento das institucións, Edward Tylor defendeu por primeira vez o uso da estatística. Entre as obxeccións que lle formularon destaca a de Galton, que lle preguntou en que medida se podía asegurar que as tribos ou sociedades comparadas eran independentes; ou sexa, preguntoulle como se fixan os límites entre as culturas. A cuestión segue sen estar resolta satisfactoriamente.

No caso da cultura popular galega, como sucede no resto das culturas do mundo, os límites tampouco están claros. Por outra parte, tampouco foi un asunto que interesase demasiado. Os nosos etnógrafos, levados polos obxectivos dos antropólogos evolucionistas, preocupáronse máis polas orixes históricas que polas conexións xeográficas. Non obstante, penso que non se pode ter unha visión axustada da cultura popular galega se non a situamos no seu contexto. Non se poden valorar axeitadamente as variacións locais se non se ten en conta que a cultura tradicional galega é, no seu conxunto, unha variante da cultura tradicional europea.

Eu comecei os meus traballos sobre a cultura galega centrándome só no noso país. Estudei a bruxería, a medicina popular, as romarías, as festas de ciclo anual, especialmente o Entroido e ultimamente os contos marabillosos. Pero fun comparando con outras nacións de Europa e descubrín que, basicamente, había as mesmas crenzas e as mesmas historias en todo o continente. Sucede que a cultura popular

galega é unha variante –con marcada personalidade, iso si– da cultura tradicional europea.

A Galicia campesiña e mariñeira conta cunha tradición cultural rica, cun patrimonio etnográfico abundante e variado. Non se trata –repito– dunha tradición exclusiva, senón dunha variante –a nosa variante– da cultura tradicional de Europa, formada na Idade Media utilizando a miúdo, como se sabe, elementos da Antigüidade Clásica.

A cultura tradicional europea ten uns límites temporais e xeográficos variables. Na Idade Media foi a cultura maioritaria do que se chamaba a Cristiandade. Por suposto, non permaneceu inamovible. Houbo cambios, máis ou menos importantes, tanto na cultura material como nas crenzas. Os cambios foron máis fondos coa chegada da Ilustración e co crecente protagonismo das cidades. A cultura tradicional foi quedando relegada ao mundo rural, se ben sometida, así mesmo, a transformacións máis ou menos profundas.

Se en Galicia a cultura tradicional sufriu menos cambios e se conservou en gran parte ata os nosos días, débese ao máis lento ritmo de modernización do noso país. Mentres noutras nacións o desenvolvemento da moderna sociedade urbana varreuna case por completo, no rural galego, densamente poboado e moi disperso, mantívose viva. Non se esqueza que a principios do século XX vivía no campo o 90,10% dos galegos –en 1970, aínda era o 71,50%–, dos que a metade residía en aldeas menores de 25 habitantes.

Cando os primeiros etnógrafos atoparon nos pobos de Europa manifestacións da chamada *cultura popular*, non recoñeceron nela a antiga cultura tradicional europea. Atribuíronlle diferentes orixes, case sempre afastados no tempo e no espazo. Aínda que pareza increíble, ninguén, ou case ninguén, pensou en relacionala coa tradición específica de Europa. Obsesionados coa prehistoria, cos primitivos, coa Antigüidade Clásica e cos celtas, os antropólogos saltaron a Idade Media e o cristianismo.

A cultura tradicional europea ten personalidade propia. Os seus distintos compoñentes lonxe de seren unha morea de supervivencias illadas como pensaban os evolucionistas, están interrelacionados e forman un conxunto harmónico. As crenzas e ritos de clara procedencia grecolatina, dos que hai moitos, para seren adaptados, sufriron máis ou menos modificacións segundo os casos.

2. LÍMITES HISTÓRICOS

Ademais do plano xeográfico, debemos ter en conta a variable temporal. Os etnógrafos, tamén neste aspecto guiados polos evolucionistas, tenden a pensar que a cultura popular é unha supervivencia de tempos remotos, case inmutable. Pero a realidade é bastante diferente. A cultura popular sofre variacións, variacións que, por suposto, supoñen a aparición duns trazos, a desaparición doutros e supoñen tamén cambios na súa distribución sobre o territorio. Por iso non podemos falar de variacións locais en xeral, senón de variacións locais nunha época determinada. Eu tratarei da distribución de trazos culturais entre os anos vinte e os sesenta do século XX.

Un par de exemplos de cambio no ámbito da cultura material: a forma de mallar. As técnicas para mallar os cereais cambiaron moito ao pasar do século XIX ao XX. E os cambios fóronse estendendo pouco a pouco, facendo variar o mapa de distribución das formas de malla segundo o ano que analicemos.

No período 1926-1965, conviven distintos sistemas de malla: con malladora, con mallo, ao lavadoiro e con cabalos. As malladoras apareceron na primeira década do século. As máis antigas eran case todas manuais ou de malacate —movidas por cabalgaduras—. Pero axiña, a partir de 1912, foron desprazadas polas de motor. A mediados dos anos vinte, a maioría dos labregos malla con malladoras accionadas por motores de gasolina (Fernández de Rota 1984: 119 e 1987b: 67; Sotelo 1993: 342-343). A casa Ajuria vendeu entre 1928 e 1945 unhas 70 máquinas de mallar por ano, agás nos anos da Guerra Civil e a posguerra (Fernández Prieto 1992: 320-322 e 328-331).

Ao final dos anos vinte só as comarcas montañosas descoñecen as malladoras (Fernández Prieto 1992: 190 e 361). Aos Ancares chegan as primeiras nos anos corenta (González Reboredo 1990: 73). No resto de Galicia, se ben a maioría xa mallaba con malladora, as casas pobres, con pouca colleita, seguiron utilizando o mallo (Ramón 1983: 201); tamén en parroquias de escasa produción cerealeira, como Velle, onde en 1931 era o sistema habitual (López 1936: 128). En 1964 usábano aínda algunhas persoas en parroquias de Viana do Bolo, en Donís e outras parroquias de Cervantes, en Villaza-Monterrei, en Salceda de Caselas, etc. (Lisón 1971b: 22, 24, 125 e 135).

Cando o uso do mallo se debe a que, aínda que a zona sexa cerealeira, a colleita propia é pequena, non ten sentido participar nos circuítos de axuda mutua; cada casa malla o seu cereal. Para esas mallas pequenas existen, ademais do mallo, outros sistemas, como a malla ao lavadoiro, que se utilizou tamén noutras partes de Europa. Poñen unha pedra do mesmo tipo e na mesma posición que os lavadoiros de lavar a roupa e contra ela golpean os monllos, ou colocan os monllos sobre a pedra e logo golpéanos cun pau, que ben pode ser un fungueiro do carro. Ás veces en lugar da pedra usan un banco posto en posición inclinada. En Campo Lameiro baten os monllos sobre un barril cheo de auga para que non se mova. Bastantes casas fan ao lavadoiro a malluca ou malla anticipada, con fin de dispoñer de pan para invitar aos participantes na verdadeira malla.

En varias parroquias dos municipios de Cee, Dumbría e Camariñas, que contan con montes comunais nos que crían gando cabalar, mantívose ata 1935 a malla con cabalos bravos encerrados na eira e obrigados a trotar sen pausa por encima do trigo ou do centeo (Bouhier 1979: 968).

Polo tanto, no caso da malla temos distintos sistemas dependendo da data, da zona de Galicia e do nivel económico dos campesiños.

Outro exemplo de cambio de trazos culturais: a importancia da castaña na alimentación. Tamén cambiou entre o século XIX e o XX. O castiñeiro, que se supón oriúndo de Asia Menor, chegou á Península Ibérica antes da expansión romana. Críase perfectamente ben nas terras acedas das zonas húmidas e mornas. Os mellores soutos atópanse no norte, desde o navarro val de Baztán e o río Bidasoa ata Galicia. A súa decadencia comezou coa expansión do piñeiro e coa auxe da pataca, moito máis rendible, e acelerouse coa chamada *tinta do castiñeiro*, unha praga procedente de Portugal que asolou os nosos soutos a mediados do século XIX. Entre os anos vinte e 1960, desapareceron os últimos soutos de moitos municipios da mariña coruñesa, do baixo Tambre e ría de Noia, do alto Ulla e Deza, da Terra de Montes e do baixo e medio Miño e diminuíron nas outras zonas en que aínda quedaban. En 1972, ocupaban menos do dous por cento do territorio galego, ao longo dunha banda irregular que se estende dende a zona nordeste da provincia de Pontevedra, pasando polo sur de Lugo, ata as serras orientais, entre os 300 e os 1.000 metros de altitude, aproxi-

madamente (Miralbes 1984: 60-61; Mandianes 1991: 293; Montanari 1993: 47, 57 e 108; Fernández Prieto 1992: 33; Bouhier 1979: 626-635 e 491-492; Domínguez 1996: 242-243). Da maior parte dos antigos soutos non quedan máis cós rastros, abondosos, na toponimia: Souto, Soutolongo, Soutelo, Souteliño, Castañeda, Castiñeira, Castiñeiriño... (Fraguas 1957: 444).

A permanencia do consumo de castañas, o que supoñía secalas no canizo, influíu nun tipo de casas que se construíu tamén entre séculos. No século XIX, empezan a ser normais as casas de dúas plantas. Pero en zonas onde o cultivo da castaña é relativamente importante, a casa de dúas plantas adáptase para secala (en zonas de intenso cultivo de castaña normalmente posuían un sequeiro como dependencia á parte). En Bamiro, concello de Vimianzo, as vivendas construídas na primeira metade do XIX teñen o sobrado só sobre as cortes, non sobre a cociña. A partir de 1850, denotando que o cultivo da castaña xa perdera forza, contan xa con dúas plantas completas e faiado (Lema 1977: 39, 45 e 61-62).

En Monfero a evolución parece ser máis lenta. Ata 1920 case todas as casas tiñan sobrado. A planta baixa estaba ocupada pola cociña e a corte. A unha altura de dous metros sobre a corte, sobre trabes que apoian na parede ou en esteos de madeira, vai o sobrado, un piso de táboas onde están o comedor dos banquetes, os leitos, os baúis da roupa e as huchas do gran. O espazo queda cerrado polas tres paredes exteriores da casa e por unha parede interior que separa a cociña da corte. Só ocupa o espazo sobre a corte, porque a lareira carece de cheminea, e carece dela probablemente porque o afumado das castañas segue sendo primordial.

Así pois, hai que ter en conta que os trazos culturais cambian segundo a época, e cada trazo ten a súa propia historia.

3. O HÓRREO

En Galicia existen zonas sen hórreos e zonas con hórreos. Onde hai hórreos, o seu tipo varía: en canto aos materiais, hai hórreos de corres ou *cabaceiros*, hai hórreos de pedra, e hórreos de madeira e mixtos; en canto á forma, hai hórreos rectangulares e hórreos cadrados de tipo asturiano. Combinando eses elementos, e outros, xorde unha gran variedade de tipos. En moitos casos existe un tipo de hórreo propio

de cada zona. Pero non todos os tipos van unidos a unha determinada zona xeográfica. O cabaceiro, por exemplo.

O hórreo, aínda que hai algún modelo que se emprega como despensa, é, polo xeral, unha construción destinada a gardar e secar as espigas de millo. Certo que os hórreos existían antes da introdución do millo. A máis antiga representación gráfica do hórreo aparece nas *Cantigas de Santa María* de Afonso X o Sabio, se ben as súas paredes carecían das aberturas de ventilación (Martínez 1975), o que resulta bastante lóxico porque non estaba destinado ao millo —planta americana—, que se recolle antes de secar completamente e que necesita ser almacenado nun lugar ben ventilado. Coa introdución do cultivo do millo, que produce grandes colleitas dunhas espigas que aínda deben secar, houbo que adaptalo, incrementándoo no seu sentido lonxitudinal e dotándoo dun sistema de ventilación.

Nas comarcas en que cultivan pouco millo, os hórreos diminúen de tamaño ou son substituídos por outras formas de secado e almacenaxe (Lorenzo 1979: 110). Así, en Velle, en Moreiras e noutras aldeas e vilas ourensás con escaso millo, secan as espigas en restras nos corredores ou nas solainas (López 1936: 98-101 e 130, Ramón 1983: 154, Alonso 1983: 50). Nalgunhas parroquias, como Combarro, con abundante produción de millo e con hórreos vense, porén, solainas con espigas a secar (Martínez 1975: 293). Pertencen a casas que ou ben carecen de hórreo ou ben utilizan a solaina como lugar complementario porque collen gran cantidade de gran.

O hórreo cumpre varias funcións. Por un lado, illa os alimentos do chan evitando que a humidade os apodrente. Por iso son propios da España húmida, mentres que na zona mediterránea almacenan en silos e en pozos (Domingo 1989: 82). É esta unha función que xa cumprían os hórreos anteriores á introdución do millo e que cumpren, así mesmo, os actuais non dedicados a gardar ese cereal. Tamén relacionados coa chuvia están eses grandes beirís dos hórreos, que impiden que se mollen as paredes e o gran (Martínez 1975: 42).

Pero ademais de preservado da humidade, o millo debe ser secado, porque en Galicia non completa a maduración na leira. Para evitar que o pillen as chuvias do outono, os labregos recólleno cando aínda mantén un elevado grao de humidade, polo que resulta indispensable completar o seu secado (Martínez 1975: 37). Unha colleita pequena cabe secala

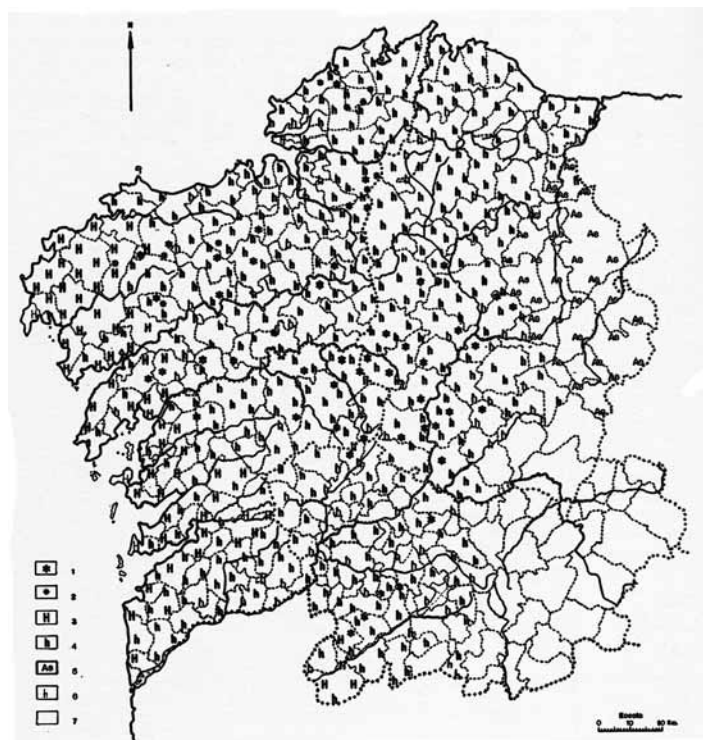
na solaina ou no exterior dos hórreos de tipo asturiano —que son despensas propias de rexións húmidas—, pero colleitas grandes precisan secadoiros tamén grandes dotados dun sistema de ventilación. Os hórreos permiten almacenar moito millo sen necesidade de secalo previamente ao sol.

Os dous inimigos da conservación do gran son a temperatura elevada e a humidade. Evítanse por medio da ventilación e a almacenaxe do millo en espiga. A temperatura do gran sobe se non o removen con certa frecuencia, para o que resulta máis cómodo mantelo na espiga que debullado (Martínez 1975: 39).

A ventilación é fundamental. Por iso sempre teñen aberturas polas que penetra o aire e seca as espigas. E por iso nunca son construcións adxectivas e prefiren situalos en lugares abertos ás correntes de aire (Martínez 1975: 42). Nas zonas de elevada produción de millo e con aldeas e vilas concentradas, onde as casas se apiñan e non deixan espazos ventilados para o hórreo, é frecuente que busquen un sitio aberto e ben aireado fóra do núcleo, ben un camiño ancho, ben, nas vilas da costa, a ribeira. Así xurdiron as grandes concentracións de hórreos, como os de Combarro, de Redondela e de Betanzos (Martínez 1975: 49 e 292, Llano 1981: II 311, Ramón 1983: 155).

Para facilitar a ventilación é polo que os hórreos son de planta rectangular moi alongada e estreita. En canto á súa orientación, o ideal é que un dos lados menores —*penais*— encare o punto de onde chegan as chuvias e que o lado maior estea cara aos ventos máis secos. Pero ese ideal non sempre se consegue. Os hórreos tamén deben impedir o ataque dos ratos e das aves. Aos roedores córtanlles o paso cos tornarratos; ás aves, coidando que as aberturas de ventilación sexan estreitas.

Existen moitos tipos de hórreos dependendo dos materiais e da función que cumpren, que, á súa vez, depende da cantidade da colleita de millo. O hórreo de aspecto máis primitivo é o hórreo-cesto de varas ou ramas entretecidas. O seus nomes locais aluden á técnica de cestería utilizada na súa construción —*canastro*, *canasto*, *canizo*, *caínzo*, *cabaço*, *cabaço*, *cabaceiro*—, ao material de que están ou estaban feitos —*piorno*, *palleiro*, *palleira*, *vergueiro*, *hórreo de corres*— ou á forma e aspecto —*cabana*, *cabozo*—. Son hórreos de materiais e de construción baratos, de planta rectangular ou redonda, aos que, por simplificar, chamaremos *cabaceiro* e *cabaço* respectivamente.

Mapa 1 (tomado de Bouhier 2001: 532). Os diferentes tipos de hórreos e a súa distribución: (1) hórreos primitivos de pólas trenzadas e de forma troncóica, (2) hórreos primitivos de pólas trenzadas e de forma rectangular, (3) hórreos rectangulares chamados de tipo galego, construídos por enteiro en cachotes ou de lastras de granito ben apareladas, (4) hórreos igualmente de tipo galego, pero dos que a caixa está feita, parcial ou totalmente, de táboas de madeira, (5) hórreos de tipo asturiano, (6) hórreos que desaparecen no decurso dos últimos 20 a 25 anos e (7) ausencia de hórreos.

O cabazo mide 1,5 metros de diámetro e algo máis de altura. As paredes curvas adáptanse ben ao labor de cestería. A base, similar á dos hórreos típicos pero máis rudimentaria, vai apoiada en postes bastos de pedra ou madeira, sobre muros ou sobre un zócolo de cachotes. Cando apoia en catro pés, leva sobre estes un bastidor ou grade na que descansa o cesto. As rateiras consisten en láminas de lousa ou faltan. Tápano cunha cuberta cónica de colmo, moi lixeira porque o cabazo

non leva porta e é preciso levantarlle o teito, que é móbil, para meter as espigas; para sacalas, contan cun poxigo de descarga na parte inferior. A ventilación efectúase polos numerosos buracos que deixan as varas entretecidas por todo o corpo do cesto. É propio de zonas altas e frescas con escasa produción de millo, sendo máis frecuente entre Lalín, Chantada, Taboada, Monterroso, Guntín, Palas, Melide e Arzúa (Martínez 1975: 171-174; Bas 1983: 96, Lorenzo 1979: 124-126). Pero tamén aparecen esporadicamente nas zonas de millo, ben en casas con colleita pobre e sen hórreo, ben en casas con hórreo para gardar os excedentes de anadas especialmente abondosas (Bas 1983: 96-99; Llano 1981: II 294-297; Bouhier 1979: 1291; Fernández de Rota 59-60).

O cabaceiro, de planta rectangular, alongada e estreita, ten, por estar tecido en corres, as esquinas redondeadas. Atópase en lugares moi dispersos (Martínez 1975: 174-175).

O hórreo de tipo asturiano aparece na zona oriental da provincia de Lugo, no límite coas provincias de Asturias e León, asociado coas pallozas. Apóiase sobre esteos de madeira troncopiramidais de base cadrada, sobre os que van tornarratos circulares de lousa. A planta, duns 25 m², é cadrada, o que demostra claramente que non está pensado para secar millo no interior. O mesmo demostra o feito de que entre as táboas das paredes non queden aberturas de ventilación. En efecto, nesa zona o pouco millo cultivado sécano na parte exterior do hórreo, no corredor, da mesma forma que nas soleiras e corredores das casas doutras comarcas. Gardan o millo dentro unha vez que está seco, igual que gardan a carne, os queixos e as patacas. Digamos que é unha despensa de zona chuviosa na que apenas se cultiva millo. No espazo debaixo do hórreo tipo asturiano gardan leña, o carro ou os apeiros de labranza. Os máis antigos aínda en uso foron construídos na segunda metade do XVIII; os últimos, na década dos cincuenta (Martínez 1975: 107-108 e 131-132; Llano 1981: II 301; González Pérez 1991: 29 e 226).

O hórreo máis abundante, o máis típico, o propio de lugares e casas con importante colleita de millo, está formado por unha caixa prismática sobre catro ou seis pés de pedra con capitel redondo –o *tornarratos*– tamén de pedra, que impide que os roedores cheguen ao gran, ou sobre dous, tres ou máis muros transversais –*cepas*–. Ás veces cerran con muros de cachotes o espazo que queda baixo a cámara formando

dese xeito unha nova dependencia, o celeiro, onde gardan patacas e outros produtos agrícolas.

A lonxitude do hórreo, moi variable, depende da cantidade de millo recollido. Normalmente miden de 4 a 5 metros de longo e 2,50 de alto. Os máis longos son os de Lira-Carnota, de 36,55 metros, o de Araño-Rianxo, de 34,80 m e o de Carnota, de 34,70 m. Non obstante, a anchura mantense entre 1,3 e 1,5 metros, co obxecto de que as espigas non estean nunca demasiado afastadas das paredes laterais —os *costais*— e o millo seque mellor (Lorenzo 1979: 112-113). No interior colocan as espigas ordenadamente, en sectores separados por tabiques transversais de táboas, asegurando así a súa boa ventilación e que non se escangallen (Martínez 1975: 130 e 115).

Hai hórreos secadoiro de millo, que na comarca de Lalín chaman *bórrreas*, máis anchos que o típico. Nestas hórreas o espazo interior queda dividido en tres partes lonxitudinais: as dúas contiguas aos costais, estreitas e mellor ventiladas, son utilizadas para secar as espigas; e a parte central, para a circulación das cestas (Martínez 1975: 115). Ademais, estas hórreas, como os hórreos asturianos, úsanse como despensa para carne, queixos, etc.

Como materiais de construción empregan con preferencia os que ofrece o medio circundante e custan menos. Claro que, como sucede coas casas, unha familia rica pode optar por materiais máis caros dos que se usan correntemente na súa zona. E unha familia pobre contentarase cun hórreo de madeira onde a maioría elixe a pedra (Martínez 1975: 39 e 48; Lorenzo 1979: 113).

Os hórreos antigos foron construídos en pedra nas zonas de boas canteiras e en madeira ou madeira e pedra nas zonas de pedra cativa. En cambio, os construídos durante o período 1926-1965 son preferentemente de tixolo, que resulta máis barato que a pedra e non parece como a madeira.

Hai, pois, hórreos de pedra, de madeira, mixtos e de tixolo. O material das cubertas é, dependendo da zona, o mesmo que o das casas (Martínez 1975: 134 ss.). A preferencia pola pedra fronte á madeira nun país tan chuvioso como o noso non precisa explicación. Si, en cambio, o feito de que os hórreos completamente de pedra e os mixtos con moita pedra aparezan no oeste e no sur. Pois ben, esa zona caracterízase por un granito excelente, sen fisuras, que permite o corte de pedras

de boas dimensións e perfectamente talladas. É a mesma zona onde as casas son de cantería e onde ata son de granito os esteos das viñas (Martínez 1975: 43, 46-48 e 235 ss.).

O que non resulta doado é facer na pedra as aberturas de ventilación da cámara. A solución máis rudimentaria, que só se atopa nalgúns hórreos do oeste da Coruña, pouco eficaces no secado do millo, consiste en aberturas irregulares e asimétricas obtidas por simple separación dos cachotes das paredes. Os hórreos de pedra tallada imitan o enreixado das paredes de madeira: os costais van cerrados con prismas de pedra separados un ou dous centímetros, deixando entre eles aberturas verticais. Nun tipo máis elaborado déixanse aberturas horizontais, ben rebaixando a parte inferior de cada pedra, ben separando fiadas superpostas por medio de pequenas pezas de pedra ou porcións de morteiro (Martínez 1975: 132-133; Llano 1981: II 307).

Os hórreos de pedra apoian sobre esteos tamén de pedra. Son posibles porque a calidade da rocha o permite, e preferibles porque garanten un mellor illamento do chan que as cepas ou o celeiro (Martínez 1975: 43, 45, 120, 127 e 129). O seu número, que non pode ser menos de catro varía, evidentemente, coa lonxitude do hórreo. A separación entre esteos vén dada pola lonxitude das trabes, que á súa vez depende da calidade da pedra da zona. Así, na provincia de Pontevedra, con granito de excelente calidade, a separación aumenta. O tornarratos é unha pedra plana que se coloca sobre os pés a xeito de gran capitel para impedir que os ratos accedan á cámara.

Os hórreos mixtos, os máis abundantes, combinan pedra e madeira en distintas proporcións. É bastante común que os elementos de pedra sexan os apoios e os penais (Martínez 1975: 208 ss.; Llano 1981: II 304 ss.).

Os hórreos de madeira ou mixtos con pouca pedra son propios de zonas de pedra de mala calidade, inadecuada para o tallado, e correspóndense, polo tanto, coas casas construídas de cachotes. O contraste entre as comarcas situadas ao leste e as situadas ao oeste da ría da Coruña e o río Mero demostra claramente a relación entre as posibilidades que ofrece a pedra da zona e o material dos hórreos. Ao leste o hórreo é totalmente de madeira; ao oeste é totalmente de pedra. Non se trata dun capricho, non obstante. Examinando o mapa xeolóxico —escribe Martínez Rodríguez— atopamos unha liña que segue o eixe da ría e o val

do Mero e que divide a zona granítica do oeste da zona xistosa do leste (Martínez 1975: 43, 46-48 e 180 ss.; Llano 1981: II 299).

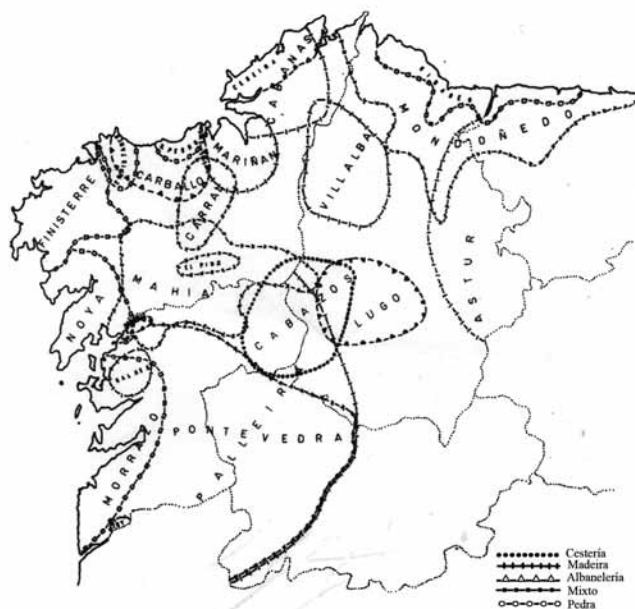
Nos hórreos de madeira e mixtos as táboas dos costais –*doelas*– forman unha celosía que asegura a ventilación da cámara. Están dispostas unhas paralelas ás outras, deixando no medio unha abertura o suficientemente estreita que lles impida aos paxaros comer o gran do interior (Martínez 1975: 132).

Os hórreos de madeira, mixtos e de tixolo adoitan levar, en lugar de pés de pedra, cepas –muros de sostén dispostos de forma transversal– ou un muro continuo en todo o contorno da cámara que cerra un espazo chamado celeiro. Esa correspondencia é de todo lóxica, pois os hórreos de madeira aparecen precisamente nas zonas con pedra de mala calidade inservible para tallar esteos (Martínez 1975: 43, 45, 122 e 128-129). Os hórreos pequenos apóianse, ás veces, sobre dúas cepas, situadas nos penais, pero máis frecuentemente sobre tres, a terceira na parte central.

Nos hórreos sobre cepas, a rateira, grande e rectangular, normalmente dunha soa peza, cobre a totalidade da cepa sobresaíndo polos seus catro costados. Nos hórreos sobre celeiro actúa de tornarratos un saliente continuo entre a base e a cámara. Se o piso da cámara é de pedra, forman o saliente as lousas do contorno que sobresaen un pouco (Martínez 1975: 123).

Os de tixolo, que respectan as medidas e formas tradicionais, aparecen nos anos vinte e trinta, cando ese material empeza a ser común na construción (Martínez 1975: 159 e 279; Lorenzo 1979: 117). Neles a cámara é completamente de tixolo; as cepas ou o celeiro, ben de tixolo, ben de cachotes (Martínez 1975: 122). Tamén utilizan tixolo para substituír nos hórreos mixtos as paredes de madeira deterioradas. Por esta razón, os hórreos de tixolo abundan máis nas zonas con tradición de hórreos mixtos; nas zonas de hórreos de pedra estes, mellor conservados, non tiveron que ser reconstruídos, pero os novos tamén os fixeron de tixolo (Martínez 1975: 133-134 e 150).

Para asegurar a ventilación, empregan diversos sistemas: colocan os tixolos transversalmente deixando os seus buracos como aberturas de ventilación, deixan nas fiadas de tixolos ocos ben distribuídos, usan tixolos especiais para formar verdadeiras celosías, ou substitúen as doelas de madeira por barrotes de cemento (Martínez 1975: 279; Lorenzo 1979: 117).

Mapa 2 (tomado de Bouhier 2001:149). Material co que están construídos os hórreos.

4. A HERDANZA

En toda Europa hai zonas de herdanza igualitaria e de mellora en diversos graos (Segalen 1992: 75-76). O Código Civil español establece uns límites máximos para a mellora, co fin de defender os intereses dos fillos non mellorados. Ese límite está nos dous terzos, quedando o terzo restante para repartir entre todos os irmáns. Quede claro que a lei establece límites máximos: nada impide ao testador repartir as súas propiedades a partes iguais entre todos os fillos. De feito, tanto a mellora forte coma a herdanza igualitaria son prácticas habituais nalgúñas zonas de Galicia, e entre eses dous extremos cabe un amplo abano de posicións intermedias (Bouhier 1979: 1088; González Reboredo 1990: 60).

A lexítima, xusta porque vela polos dereitos dos non mellorados, ten o inconveniente de desmembrar a explotación. Para evitalo, recorren

a diversos procedementos. Un, bastante minoritario, pero presente en moitas parroquias, se ben está máis documentado na Estrada, consiste no matrimonio por troque: un mozo e unha moza dunha casa contraen matrimonio cunha moza e un mozo doutra, renunciando as mulleres a recibir a lexítima na casa paterna a cambio de recibila na casa dos seus sogros. Esta solución está especialmente indicada para casas con só un fillo e unha filla; desa forma o matrimonio novo herda a explotación paterna completa (García 1989: 21).

Existe un truco, e algúns utilízano, para burlar a lei e deixarlle ao mellorado máis do que legalmente lle correspondería. Consiste en pasar por venda: os pais simulan vender os seus bens a un dos fillos, que queda con todo. Este procedemento é perigoso para o patrucio porque renuncia á arma coa que conta para asegurarse o coidado dos fillos na súa vellez. Abundan os contos e refráns que alertan dese perigo. Un exemplo: «O que dá o que ten antes de que morra merece que lle dean cunha cachiporra» (Carreras 1980: II 786; Lisón 1971b: 235).

Segundo as zonas, atopamos mellora masculina, mellora feminina e herdanza igualitaria; nalgúns zonas de Ourense existe, ademais, a congrua, que é a herdanza igualitaria en vida.

4.1. *A mellora patrilineal*

En boa parte do país queda coa mellora, preferentemente, o fillo varón máis vello, que recibe o significativo nome de *vinculeiro*, ou sexa, o que establece o vínculo entre dúas xeracións. Ás mulleres tócalles a mellora cando non hai homes, ou cando os pais os descartan por algunha razón. Cabe a posibilidade de que un pai lle deixe a mellora dos seus bens a un fillo e que a súa muller lla deixe, dos seus, a outro distinto, pero na práctica ambos os esposos adoitan elixir o mesmo mellorado.

Como sucede noutras partes de Europa, as melloras máis fortes danse na zona de montaña (Segalen 1992: 75). Nas montañas orientais de Lugo e Ourense e nas súas inmediacións a manda forte para o fillo varón máis vello é a norma. Normalmente recibe as dúas terceiras partes dos bens, entrando tamén a participar cos demais irmáns no terzo restante, que se divide a partes iguais. No caso de que o primoxénito

non poida ou non queira ser o herdeiro, elixen outro dos fillos varóns; se non hai varóns, herda a filla máis vella (Lisón 1971b: 175-176, 194 e 346; González Reboredo 1990: 59 e 61; Rodríguez Campos 1990: 140 e 155-157; Tenorio 1982: 87-93).

Tamén acostuman a mellorar cos dous terzos en Coristanco, Fruime e Negrelos; en Melide, co terzo e quinto. Na Terra Chá, o mellorado recibe a casa con todas as súas pertenzas máis o circundo ou terras que a rodean. Por Monforte de Lemos, a mellora, algo menor, adoita ser dun terzo. Tamén é dun terzo en Monfero, Pontedeume, Vilamaior e Outes (Lisón 1971b: 176-178; Fernández de Rota 1984: 52; Risco 1979a: 404; Sixirei 1982: 141).

Na montaña lucense o grao de cumprimento da norma hereditaria preferente é moi alto. Outorgan mellora no 92,6% dos casos. As partillas igualitarias, só o 7,2%, corresponden a casas nas que, como veremos logo, a mellora non xoga un papel decisivo. O mellorado é o fillo máis vello no 59,2% dos casos, un segundón no 7,2%, e unha muller no 28,3%. Herda un segundón se o primoxénito emigra, se casa cunha vinculeira de mellor posición —e vai vivir con ela— ou se casa cunha muller que non é do agrado dos pais. Herda unha filla cando non hai varóns ou son física ou mentalmente incapacitados; cando, no momento da morte do pai, os varóns son aínda demasiado novos; cando os varóns emigran; cando o único varón casa cunha vinculeira máis rica; e cando os homes non cumpren cos requisitos esixidos. Ás veces unha filla consegue con cariño e garatuxas romper a norma e ser mellorada, aproveitando, por exemplo, que os pais non conxenian ben co fillo varón (Lisón 1971b: 203; González Reboredo 1990: 59; Iturra 1988: 109).

Os requisitos fundamentais para recibir a mellora, ademais de gozar de saúde mental e física, son coñecer a terra, saber traballala e ser un traballador honrado, o que equivale a ser frugal e laborioso.

O vinculeiro, a cambio do privilexio que se lle concede, contrae certas obrigas: coidar os pais mentres vivan e os irmáns mentres permanezan solteiros na casa, especialmente os desvalidos, e pagar o enterro dos pais e os gastos da transmisión dos bens. En realidade son precisamente esas as razóns coas que os propios interesados xustifican a mellora. Considéranas como unha recompensa polos coidados que, como fillos de bendición, tiveron cos pais na súa vellez. Vena, pois, como un seguro para a vellez. Incluso nas zonas de partillas igualitarias

un dos fillos, en pago ás atencións cos pais, pode herdar, a maiores, a casa paterna ou recibir outro tipo de compensación.

Se non existise unha norma que favorece case automaticamente a un dos fillos, multiplicaríanse as tensión entre os irmáns. Pero como esa norma non é totalmente fixa e inmutable, depende da decisión dos pais, cabe a posibilidade de manipulación, o que fai da herdanza algo vivo e moitas veces tenso.

Pero a compensación polos coidados aos pais non é o único motivo, nin o máis importante, da mellora. O propio feito de que unha certa compensación apareza tamén na zona de herdanza igualitaria demostra que para que exista mellora entran en xogo outros factores. En primeiro lugar, cómpre analizar a preferencia polo varón máis vello. A elección dun home parece relacionada co feito de que a agricultura con arado está sempre en mans dos varóns; nas comunidades mariñeiras reciben a mellora as mulleres precisamente porque a agricultura non é a actividade económica básica. O primoxénito ten unha vantaxe: garante que a explotación quede, na vellez dos pais, a cargo dun adulto; se, por exemplo, herdase o máis novo, en bastantes casos sería aínda un neno incapaz de gobernar a casa cando o patrucio xa fose ancián.

Unha poderosa razón para a mellora, que os propios interesados tamén sinalan, é a de non desmembrar a casa. A maioría das explotacións, próximas ao tamaño mínimo indispensable para posibilitar o que se considera unha vida digna, deben ser legadas case na súa totalidade a un dos fillos. Postos a elixir entre a supervivencia dunha familia ou a fame para todos, con bo criterio, elixen a primeira opción. Como di un refrán, «bens divididos, bens perdidos». En *El bosque animado*, Fernández Flórez debuxa esta caricatura do repartimento entre os irmáns de Fiz de Cotobade: «Quedoulles un prado tan repartido que se unha vaca ía pacer nel, non podía comer a herba propia sen ter as patas traseiras na propiedade do irmán e os cornos proxectando a súa sombra na dun terceiro».

A perda de terras correspondente á lexítima esperan compensala coas que achega a esposa, da súa lexítima, e, se é posible, comprándolles a súa parte aos outros irmáns. Por outra banda, o vinculeiro, para retardar o momento de desprenderse de parte da explotación, adoita dilatar todo o posible as partillas (Sotelo 1993: 319-320). Ademais, como os segundóns rara vez se independizan como labregos, sendo o normal que queden

solteiros na casa ou emigren, as súas terras quedan a disposición da casa; cando os solteiróns da casa morren, as súas terras reincorpóranse legalmente á explotación —da que, de feito, nunca se separaron.

Os datos históricos confirman a función da mellora como medio de frear a mingua das explotacións por debaixo do límite da supervivencia. Cando no século XVIII a superficie mínima indispensable baixou debido ao incremento da produtividade conseguida grazas aos novos cultivos e aos avances técnicos, o número das explotacións aumentou sen que a mellora, que xa era práctica no século XVI, o impedise (Miralbes 1984: 225; Saavedra 1992: 146-147).

A razón de supervivencia é tan poderosa que incluso cando un pai morre sen testar, os irmáns recoñecen o dereito do primoxénito a quedar coa mellora. Naturalmente, danse casos nos que un dos irmáns, en contra desa norma e apoiado na falta de testamento, se nega a recoñecer ese dereito.

Por suposto, a mellora, como calquera outra institución humana, non é eficaz ao cen por cen. Explotacións grandes frágntanse e casas de renome veñen a menos e incluso chegan a desaparecer, porque na permanencia do patrimonio interveñen máis factores, como a sorte, a laboriosidade dos integrantes e acerto nas alianzas.

As casas ricas poderían repartir os bens igualitariamente entre os irmáns, pero iso supoñería renunciar á súa privilexiada posición. Por contra, os pobres non fan mellora, pois non teñen explotación viable ou prestixio que salvar; a pobreza pode ser repartida a partes iguais (Lisón 1971b: 201-202).

As opcións que se lles presentan aos desherdados son casar e levar unha vida de pobres caseteiros, traballando ao xornal ou practicando algún oficio, permanecer solteiros na casa ou emigrar. Non obstante, é inexacta, por esaxerada, esa imaxe dun fillo beneficiado e un montón de irmáns condenados á pobreza ou á emigración. Porque, en contra dun tópico moi estendido, as familias non chegan aos tres fillos de media. Tendo en conta que un recibe a mellora e que unha moza casa cun vinculeiro doutra casa, a porcentaxe de desherdados non é excesivamente alta; o sistema incorpóraos, con máis ou menos problemas, como xornaleiros e artesáns. Optan pola emigración cando un determinado lugar, como Arxentina nos anos vinte ou Europa nos sesenta, lles ofrece mellores perspectivas que as que esperan quedando na propia

parroquia. Incluso o vinculeiro dunha casa pobre ou mediana pode renunciar á mellora, como sucedeu bastante a miúdo nos anos sesenta, se a emigración lle ofrece expectativas máis atraentes que o traballo no campo. Neses casos, os pais déixanlle a mellora ao fillo ou filla que desexa quedar na casa (Lisón 1971b: 185, 198 e 354; Bouhier 1979: 1090).

É lóxico que a montaña lucense, zona das melloras máis fortes, sexa tamén a das casas con maior número de membros. Como as terras son menos produtivas, as explotacións aumentan de tamaño e requiren máis forza de traballo, o que obriga as familias a ter máis fillos. Pero esa solución —está claro— non serviría de nada se eses fillos se repartisen o patrimonio a partes iguais, e tampouco serviría de moito se a mellora fose débil e os fillos segundóns recibisen partes grandes. Sendo unha mellora forte, a lexítima que lles corresponde a cada un dos numerosos irmáns é tan pequena que os forza a quedar solteiros na casa, achegando así a forza de traballo necesaria e ademais deixando, á súa morte, as súas terras de novo á casa (Bouhier 1979: 1089; Saavedra 1992: 121-122 e 144).

Ligado á mellora está o dote que reciben as mulleres ao casaren para outra casa. O dote é un adianto da lexítima como axuda no momento de fundar unha nova familia e como compensación por quedar excluídas da mellora. A contía depende das necesidades do novo matrimonio e, sobre todo, das posibilidades dos pais (Iturra 1988: 115). En zona de herdanza igualitaria non ten razón de ser (Bermejo 1989: 114-116), pero acada un valor considerable nas comarcas de mellora forte; por exemplo, na montaña lucense, onde o costume de dotar estivo vixente durante todo o período 1926-1965, consiste nun prado ou nunha cantidade nada desprezable de diñeiro. A título de orientación damos o valor do dote en cartos ofrecido polas casas ricas (González Reboredo 1990: 39; Lisón 1976: 188):

Ano	1920	1930	1950	1960	1974
Pesetas	1.000	5.000	50.000	100.000	400.000

O dote contribúe a que as fillas contraian matrimonio con vinculeiros de casas homólogas ou incluso máis fortes. Sen dote, a filla dun rico non sería de forma inmediata —si no momento de facer as partillas— mellor partido que a filla dun pobre. Para conseguir que a filla case para unha casa forte, o seu pai debe dotala xenerosamente. E, desde o punto de vista da casa do noivo, canto maior sexa o dote que achegue

a futura esposa, menos se notará o recorte no tamaño da explotación debido ás lexítimas. Nos casos nos que se pretende casar un varón cunha vinculeira, tamén é dotado (Lisón 1976: 180).

Para que se saiba con certeza o dote que acompañará á moza, os pais fan unha oferta. Entran directamente en tratos coa casa, ou casas, na que queren acomodar a filla, ou deixan correr a voz do que ofrecen. Ás veces, sobre todo se os posibles noivos viven en aldeas distantes e non resulta fácil un noivado ao uso, os pais encargan as conversas a un chufón, que ten por cometido chufar, ou sexa, eloxiar os méritos da persoa á que representa (Lisón 1976: 166-190).

Son numerosas as cantigas nas que, con bo humor, as mozas se queixan de que, despois de logrado o matrimonio, os pais non cumpren co dote prometido (Blanco 1992: nº 21; Lorenzo 1973: nº 1339. Tamén Blanco 1992: nº 212, 722 e 2898; Lorenzo 1973: nº 2481 e 1332-1338):

Miña nai por me casar	Miña nai por me casar
prometeume canto tiña;	prometeume unha xugada;
cando foi a darme o dote,	desque casada me viu
pagoume cunha galiña.	non ma deu a condenada.

4.2. *A mellora matrilineal*

Nas comunidades mariñeiras e nalgunhas zonas labregas de forte emigración, as normas sobre a mellora non son tan ríxidas. Normalmente, recíbea unha filla, preferentemente a máis nova, pero abundan as excepcións. A mellora case sempre consiste na casa e, ás veces, o barco ou algunha leira; o resto divídeno a partes iguais (Lisón 1971b: 178-180, 244 e 347). É, pois, unha mellora débil.

Os interesados xustifican a preferencia polas mulleres con diversos argumentos. Din que convén favorecer as fillas porque os homes ábreanse camiño na vida máis facilmente. Din tamén que as fillas, máis cariñosas que os fillos e, por suposto, que as noras, coidarán mellor os pais na súa vellez, algo co que probabelmente tamén están de acordo os labregos da zona de mellora forte, pero as circunstancias obríganos a renunciar ás fillas. Precisamente porque nas parroquias con manda matrilineal preferente xoga un papel destacado a relación persoal cos pais é polo que as normas non son tan ríxidas. Un pai non dubidará

demasiado en mellorar calquera das fillas, non necesariamente a máis nova, ou incluso un fillo, se as relacións son mellores que coa candidata preferente. Coa mellora compensará os coidados recibidos.

Un terceiro argumento é que a filla transmite a liñaxe con maior fiabilidade:

Os fillos da miña filla
 todos meus netiños son;
 os fillos da miña nora
 quizais si, ou quizais non.
 [Lisón 1971b: 256]

A razón ética —ou sexa, a razón da que non son conscientes os interesados— é que ao non ser a agricultura a actividade económica básica nada forza a preferencia polos varóns. Nas parroquias labregas con forte emigración, que é fundamentalmente masculina, resulta lóxico que herden as mulleres, que son as que se encargan dos traballos no campo e serán tamén as que coiden os pais. Ademais, se a residencia fose patrilocal, as mulleres dos emigrados pasarían boa parte da súa vida cos sogros sen a presenza mediadora do marido.

Algo similar ocorre nas comunidades mariñeiras. Se tras o matrimonio as esposas acompañasen os maridos ás súas casas, terían que convivir coas sogras sen o home durante os meses que eles botan na pesca de altura; e peor aínda se o esposo falece nun dos frecuentes naufraxios. A viúva, sexa de vivo ou de morto, estará mellor na casa de seus pais (Lisón 1971b: 347 ss.). ¿Por que se prefire a filla máis nova? Porque desa forma evítase que o esposo conviva coas súas cuñadas máis novas.

4.3. As partillas igualitarias

Nalgunhas zonas os pais reparten as súas propiedades a partes iguais entre todos os fillos e fillas. Unhas veces os fillos reciben a súa parte —*mera*— despois da morte dos pais, outras recíbena en vida. Neste caso, que se dá nos concellos de Lobios, Baltar, Entrimo e Calvos de Randín, os herdeiros deben garantir a subsistencia dos seus proxenitores. Os pais anciáns viven sós, ou cos fillos solteiros, ou con algún fillo ou filla casados, ou con varios deles por rolda, pero en calquera destes casos reciben de todos os fillos unha renda para atender as súas necesidades,

a *congrua*¹. Fíxana nunhas determinadas cantidades de millo, patacas, fabas, porco e carros de leña proporcionais á herdanza. Se algún fillo non cumpre, corre o risco de ser desherdado, pois a transmisión legal dos bens faise no testamento.

A casa paterna repártena tamén a partes iguais. Se é grande, poden dividila en varias vivendas; se é pequena, táxana e un dos fillos —normalmente, algún que non dispón de vivenda en propiedade— queda con ela pagándolles aos irmáns o que lles corresponda. Reparten tamén as vacas, porcos, pitas, ovellas, mantas, sabas, pratos e demais útiles domésticos (Lisón 1971b: 182, 306-310 e 319; Ramón 1983: 135; Mandianes 1984: 93). Este desexo de igualdade non impide que os pais melloren lixeiramente un dos fillos ou fillas, se este se encarga de forma case exclusiva de coidalos na súa vellez (Lisón 1971b: 305). Así pois, non hai separación tallante co que sucede nas zonas de mellora débil.

Os interesados valoran a herdanza igualitaria como máis xusta que a mellora, porque non establece diferenzas entre os fillos, evitando así tensións, envexas e odios entre irmáns (Lisón 1971b: 193-194), unha razón que sen dúbida entenden os labregos das comarcas de mellora, pero que a realidade lles empece ter en conta.

A herdanza igualitaria é norma maioritaria nas parroquias próximas ás cidades e tamén nunha ampla zona da provincia de Ourense. No primeiro caso trátase de parroquias nas que as terras achegan unicamente un complemento aos ingresos fundamentais da casa, que proceden do traballo asalariado (López 1936: 176).

A zona de Ourense onde rexe a norma igualitaria é unha zona pobre. Nalgúns concellos, como Castro Caldelas, Esgos, Xunqueira de Espadañedo, Nogueira de Ramuín, Paderne de Allariz, Pereiro de Aguiar e San Xoán de Río, a pobreza da agricultura forza a xente a buscar o sustento nos máis diversos oficios; é a zona dos profesionais ambulantes (Fidalgo 1992: 108; Lisón 1971b: 181). Tamén se segue a norma igualitaria en varios concellos da Limia Baixa, zona de media montaña de recursos limitados.

Un feito confirma a relación da herdanza igualitaria co papel secundario desempeñado pola agricultura: cando nos anos sesenta baixou o

¹ Variantes: *congria*, *tenza*, *renta*, *requia*. *Congrua* é a pervivencia da *congrua sustentatione* do dereito antigo (Lisón 1971b: 307; Mandianes 1984: 92-93).

interese polas terras pois boa parte dos mozos e mozas prefería emigrar á cidade ou a Europa, estendeuse a herdanza igualitaria pola zona que antes era de mellora; naturalmente, algunhas explotacións, divididas, desapareceron (Iturra 1988: 112).

Así pois, a razón da herdanza igualitaria en Ourense é a mesma pola que, en zona de mellora, a fan as casas pobres: as terras son tan poucas que non achegaría ningún beneficio mantelas indivisas.

5. A RESIDENCIA MATRIMONIAL

Na Galicia da primeira metade do século XX atopamos varias formas de residencia matrimonial: patrilocal, matrilocal, neolocal e natolocal.

Nas zonas de mellora patrilineal, o novo matrimonio vive, loxicamente, na casa do esposo, que é quen herda terras e vivenda (Risco 1979a: 404-405); xa que logo, a muller ten que abandonar a casa dos seus pais. As cantigas recollen a dor das mozas ao deixar a casa paterna para ir a outra onde son estrañas e onde estarán sometidas á vontade dos sogros.

Fóra casei: adiós porta,
portiña do meu quinteiro,
auga do meu saídiño,
sombra do meu manzaneiro.

[Lorenzo 1973: n° 1044; Blanco 1992: n° 408]

Unha forma de ritualizar esa pena é a tardanza en pronunciar o si. Outra, consiste en retardar varios días o traslado á casa do noivo e a consumación do matrimonio. É un costume coñecido noutras partes de Europa e que en Galicia, polo menos no período 1926-1965, está documentado en poucas parroquias. En Ourense tardan tres ou catro días en reunirse. En Viana do Bolo era costume que a noiva durmisse coa madriña a noite da voda. En Celanova, antes de convivir, pasan nas súas respectivas casas oito ou quince días. En Mondoñedo a noiva pasa a noite de vodas coa madriña e o noivo co padriño. O mesmo fan en Donís, onde o costume aínda se conservaba en 1968. En Cabo de Cruz o período de continencia posmatrimonial duraba tres días (Carreras 1980: X 93; Tenorio 1982: 82; Bouza-Brey 1982: II 7-12; Risco 1979b: 566).

A entrada da noiva na casa paterna do seu marido revístese dunha certa solemnidade. A esposa, que adoita ir a cabalo, leva unha arca co enxoval e, ás veces, regalos para os familiares do marido. Os acompañantes disparan de cando en vez as escopetas anunciando a comitiva. En Melide agarda na porta da casa a sogra cunha vela acesa na man, que entrega á noiva posta de xeonllos. Nalgúns lugares o noivo acompaña á noiva, chaman á casa dos pais e axeónllanse para recibiren a bendición paterna: «Deus vos vexa vir ben casados e vos faga ben amados» (Risco 1979a: 405-406; Lisón 1971b: 379; Fraguas 1973: 91). En Murias de Rao o acompañamento canta:

Salga la señora suegra
y a recibir a su nuera,
estimarla y apreciarla
como si su hija fuera.

[González Reboredo 1990: 64]

Na casa do noivo celebran a tornavoda. En Viana non sempre se celebraba. En Melide participan os mesmos convidados da voda. En Xavestre ten lugar ao día seguinte. En Ponte Ledesma xantan na casa da noiva e cean na do noivo. En Monfero a tornavoda é máis abundante e rica (Tenorio 1982: 82; Risco 1979a: 405; Fernández de Rota 1984: 145; Sixirei 1982: 146; Fraguas 1973: 88; Sotelo 1993: 154).

En Viana do Bolo, a principios de século, tres días despois da voda, unha comitiva de casados novos entregáballe ao esposo a caxata, un báculo de madeira que pertencía ao pobo e que gardaba en depósito o último casado. O noivo invitaba a comitiva a pan e viño e gardaba ata o seguinte casamento a caxata (Tenorio 1982: 83) como símbolo do poder do esposo sobre a muller e a familia.

Nas zonas de manda matrilineal o novo matrimonio reside preferentemente na casa paterna da noiva. Esta norma permite ás esposas dos mariñeiros, que ás veces botan varios meses fóra da casa, convivir cos seus propios pais e irmáns.

O sistema de partillas igualitarias é compatible con varios tipos de residencia: neolocal e natolocal. Chámase residencia neolocal cando o novo matrimonio vive nunha casa que non é a paterna de ningún dos dous. Nas parroquias próximas ás cidades os asalariados optan pola residencia neolocal; un dos fillos queda coa casa paterna, comprando aos demais os seus dereitos. Na zona de mellora a residencia neolocal é

obrigada para os fillos segundóns que casan; é, pois, o tipo de residencia propia dos caseteiros.

Na Limia Baixa cada un dos esposos queda a vivir, durante un tempo, normalmente varios anos, na propia casa paterna; de noite, o marido vai durmir coa súa esposa á casa dos pais desta. É o que se chama residencia natolocal. Empezan a convivir en casa propia ao recibiren a herdanza, que, para non alongar a separación da parella, adoita ser en vida dos pais. Os matrimonios que quedan coa casa dos pais del ou dos pais dela deben comprarlles a súa parte aos outros irmáns.

A mesma práctica aparece noutras zonas de Europa, todas elas pobres en recursos (Lisón 1971b: 305-310; Lisón 1976: 166-167). Dáse en certas comarcas castelá-leonesas, estremeñas e andaluzas; tamén na irlandesa Tory Island, en Trás-os-Montes e en comarcas dos Pireneos franceses (O'Neill 1984: 336-337). A Limia Baixa é zona de media montaña, con escasos solos e ademais pouco produtivos. En consecuencia, hai unha baixa densidade de poboación; en 1940, a densidade era de 43,3 hab/km², fronte aos 85,61 do conxunto de Galicia.

Non é unha opción en principio apetecible porque obriga aos esposos a viviren separados, sen constituír unha familia, unha unidade económica. Pero, para labregos con escasos recursos, como son os da Limia Baixa, ofrece certas vantaxes. Ou polo menos evita os graves problemas que ofrecen os tipos de residencia alternativos. A residencia neolocal, en primeiro lugar, non está ao alcance destes labregos, que en moitos casos rozan a pobreza. Pola súa banda, as residencias patrilocal e matrilocal nunha zona de partillas igualitarias coma esa tamén terían un serio inconveniente: o esposo de fóra traballaría, en parte, para os seus cuñados. Quedando na casa paterna ata partir a herdanza, cada un traballa polo ben da casa da que recibirá unha parte alícuota. Nunha determinada casa todos os irmáns, casados e solteiros, traballan para a casa que herdarán a partes iguais. En cambio, con residencia matrilocal ou patrilocal, a persoa que fose vivir á casa do cónxuxe traballaría pola prosperidade dunha explotación da que nin recibirá parte nin o cónxuxe será herdeiro mellorado; os beneficiados do seu esforzo serían, pois, os cuñados, aos que lles correspondería unha parte exactamente igual que ao seu consorte.

Para que a residencia natolocal sexa razoablemente práctica, convén que as casas dos esposos non disten demasiado e que as aldeas sexan o suficientemente grandes para atopar parella. Isto sucede nesa zona de

Ourense, de asentamentos grandes. No resto de Galicia, de asentamentos pequenos e espallados, o marido tería serias dificultades para atopar na súa aldea unha moza que non fose parente; e se casase cunha moza doutra aldea, moi probablemente se vería obrigado a longos desprazamentos diarios para durmir coa esposa.

Mapa 3. Tipos de residencia matrimonial. En branco, mellora patrilineal e residencia patrilocal; en vermello, mellora matrilineal e residencia matrilocal; e, en negro, partillas igualitarias e residencia natolocal.

Coñezo casos, illados, en Castrofeito, que queda na zona de mellora masculina, nos que o matrimonio opta pola residencia natolocal. Nalgún caso porque os pais do vinculeiro non queren na casa a súa esposa; noutros, porque a esposa, a máis vella dunha familia sen irmáns varóns, decide quedar na casa paterna esperando recibir a mellora. Pero é unha solución que se enfronta á varios inconvenientes: a crítica dos veciños, que non a teñen como preferente; as notables distancias entre aldeas; e a prolongada espera, ata a morte dos pais, para iniciaren a convivencia.

6. A IDENTIDADE MÚLTIPLE

Na cultura popular existen, pois, variantes locais nas que inflúe o medio xeográfico (tipo de pedra, clima, etc.) e a economía (nivel económico, tipo de traballo, etc.). Variantes que non son fixas, senón que cambian de acordo co momento histórico e o desenvolvemento técnico.

Poderíamos dicir que todas as parroquias, as 3.800, posúen trazos semellantes e trazos diferentes a calquera outra. Iso permite que unha parroquia se sinta, segundo lle conveña en cada momento, similar ou diferente ás demais.

En ningunha sociedade humana pertencen as persoas a un só grupo. A identidade sempre é múltiple, e máis múltiple canto máis complexa é a organización social. No caso galego a xente identifícase coa casa, a aldea, a parroquia e Galicia. Isto é posible porque calquera deses segmentos sociais posúe elementos peculiares e elementos comúns. Nunha aldea non hai dúas casas exactamente iguais, pero tampouco as hai que non compartan absolutamente nada; e o mesmo poderíamos dicir das aldeas dunha parroquia e das parroquias con respecto ao conxunto de Galicia. Son tantos os elementos culturais que compoñen unha cultura que non resulta difícil atopar, entre dous segmentos da estrutura social, algúns similares e outros diferentes. Estas semellanzas e diferenzas permiten que un segmento social, segundo lle conveña en cada momento, se sinta unido ou separado de calquera outro. Para sentirse unido, sempre contará con aspectos comúns; para separarse, nunca lle faltarán outros que os diferencian. Naturalmente, canto máis pequeno sexa o segmento social tomado en conta, maior será o número de elementos compartidos; e menor canto máis grande.

Se unha parroquia, por exemplo, non tivese ningún elemento diferente doutras parroquias carecería de personalidade propia; en cambio, se fose absolutamente distinta, en realidade non sería unha parroquia, sería outra sociedade e non formaría parte da cultura galega.

XEOGRAFÍA DO EIXO ATLÁNTICO E CULTURA TERRITORIAL

Xosé Manuel Souto

Sociedade Galega de Xeografía

A xeografía é unha ciencia antiga que pretende analizar os diferentes proxectos de humanización da natureza. Por iso ten un enorme interese en coñecer como se percibe o espazo e como se delimita e apropia o territorio. Xorden así as identidades territoriais, as patrias e as nacións, construídas sobre a vontade e expresión política dun colectivo social.

No caso que nos ocupa tamén existiu un proxecto político abandonado polos alcaldes das principais cidades de Galicia e norte de Portugal, en especial polos de Porto e Vigo, que no ano 1992 constitúen o Pacto Intermunicipal do Eixo Atlántico, primeiro con trece cidades e logo, no 1997, con dezaioito. O Eixo quixo ser, en palabras dos seus voceiros, unha expresión da Europa dos cidadáns, fronte á Europa das rexións, que tivo o seu gromo na política rexional da Comunidade Europea, logo Unión Europea. Así a antiga *Gallaecia* é por unha banda un resultado da política europea, pero tamén procura ser a resposta da vontade política dos poderes locais.

1. O EIXO ATLÁNTICO E A POLÍTICA EUROPEA

O Eixo Atlántico nace coa vontade de liderar un espazo xeográfico situado no noroeste da Península Ibérica, que ten unha superficie de máis de 50.000 quilómetros cadrados e no que viven máis de 6.000.000 de habitantes. Unha vangarda de cidades para un espazo periférico no conxunto europeo; unha eurorrexión que é periferia na Europa dos quince, pero que muda de situación coa ampliación na

Europa dos vinte e sete no período final do primeiro decenio do século XXI, onde se prevé un cambio no sistema e número de instrumentos de financiamento, así como tamén a incidencia que vai ter a chegada de novas rexións de Europa oriental á Unión Europea, pois elas serán as primeiras destinatarias dos fondos de cohesión e das políticas de deslocalización das empresas multinacionais. Xorden novos escenarios que se definen na simplificación dos fondos europeos a dous instrumentos fundamentais: FEDER e FSE.

Mapa 1. Cidades do Eixo e cidades máis importantes

A situación periférica da eurrrexión vén determinada por un tipo de emprego que ten escasa relevancia no crecemento do Produto Interior Bruto (PIB), que é inferior ás medias rexistradas en España e Portugal, o que non facilita a converxencia coa Unión Europea, que posúe unha media moi por enriba das rexistradas nos territorios de Galicia e Norte de Portugal (ver cadro 1). E sobre todo, o que subliñan as estatísticas europeas é a distancia que existe

respecto á innovación tecnolóxica, como se pode comprobar nos índices de solicitudes de patentes. Isto é, atopámonos nunha euro-rrexión periférica con problemas de emprego, cunha poboación vella no caso de Galicia e cunha importante presión da poboación nova por atopar emprego no Norte de Portugal. Son retos sociais que se visualizan no territorio e onde as cidades aparecen como áreas de vangarda para intentar mudar esta situación.

	U.E. (15)	ESPAÑA	PORTUGAL	REXIÓN NORTE PORTUGAL	GALICIA
Poboación	379.604.000	40.266.000	10.293.000	3.646.00	2.726.000
Densidade	117,0	79,8	112,0	171,3	92,6
Crecemento PIB 1995-2001	2,5	3,7	3,5	2,6	2,8
PIB per cápita	100	84,2	70,7	56,9	66,5
Sector de emprego					
Emprego prim.	4,0	5,9	12,4	11,4	12,9
Emprego secun.	28,2	31,8	33,9	43,3	32,8
Emprego terc.	67,7	62,9	53,8	45,4	54,3
Solicitudes patentes/habt.	153,6 por millón	24,1 por millón	4,7 por millón	4,3 por millón	5,0 por millón

Cadro 1. Principais indicadores rexionais europeos, 2001-2002

Polo mesmo, non podemos falar da *Gallaecia* sen facer referencia explícita á creación dun marco territorial administrativo no seo da Unión Europea, antes denominada Comunidade Económica Europea, que se ampliou a doce estados no ano 1986 coa incorporación precisamente de España e Portugal. A política rexional das institucións europeas é a responsable directa da creación da eurorrexión e mesmo do pulo que levou a constitución oficial do Pacto Intermunicipal que coñecemos como Eixo Atlántico. Un pacto que se establece nos niveis IV e V das denominadas Unidades Estatísticas Europeas (NUTS) para desenvolver un espazo que forma unha eurorrexión (NUT de nivel II).

A Comunidade de Traballo Galiza-Norte de Portugal foi constituída o 31 de outubro de 1991, ao abeiro do Acordo Constitutivo elaborado

á luz da Convención Europea para a Cooperación Transfronteiriza. Os seus obxectivos residen en estimular e coordinar a cooperación entre as terras antigamente separadas polas fronteiras estatais. Unhas finalidades que non poden ser esquecidas nun planeamento estratéxico europeo.

A antiga *Gallaecia* está circunscrita administrativamente aos territorios de Galicia e rexión Norte de Portugal, que suman pouco máis de 51 milleiros de quilómetros cadrados e case 6,4 millóns de persoas no ano 2001. Resulta así unha eurrrexión cunha paisaxe rural, onde a poboación se vai desprazando desde o emprego agrario ao industrial e de servizos, pois no actual modelo de relacións campo-cidade, consecuencia da dinámica do capitalismo, a agricultura perdeu marxe de operatividade socioeconómica.

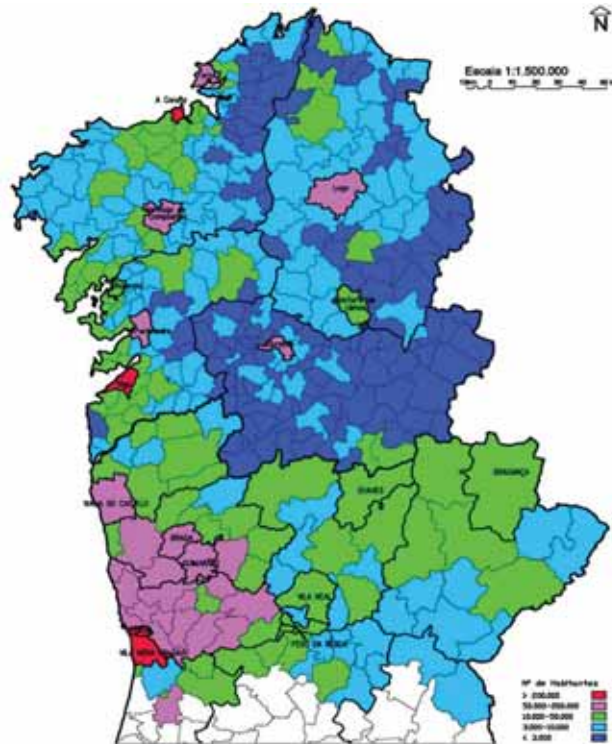
Sen dúbida a institucionalización das relacións xeográficas do noroeste peninsular están relacionadas coa evolución política de España e Portugal. En primeiro lugar, a desaparición das ditaduras de Salazar-Caetano no ano 1974 e a de Franco no ano 1975. Máis tarde o tratado de Amizade e Colaboración entre España e Portugal no ano 1977, logo a descentralización administrativa en Portugal, coa creación da CCR-N no ano 1979 e a aprobación do Estatuto de Autonomía en Galicia dentro do marco constitucional español de 1978 e finalmente a entrada de España e Portugal no seo das Comunidades Europeas en 1986, logo transformadas en Unión Europea tras o Tratado de Maastricht. Un resumo da evolución histórica da Comunidade de Traballo Galiza-Norte de Portugal e mesmo do Eixo Atlántico aparece en Domínguez (2004).

Se no ano 1991 se constituíu a Comunidade de Traballo Galiza-Norte de Portugal, impulsada pola Xunta de Galicia e a Comissão de Coordenação da Região Norte de Portugal, un ano despois produciuse a declaración oficial (abril de 1992 en Porto) da constitución dunha entidade privada: O Eixo Atlántico. Agrupaba a trece cidades-municipios de Galicia e Norte de Portugal¹, que formalizan o seu pacto o 28 de setembro dese mesmo ano na cidade de Viana do Castelo.

¹ Ourense, Lugo, Pontevedra, A Coruña, Santiago de Compostela, Ferrol, Vigo, Porto, Viana do Castelo, Vila Real, Chaves, Braga e Bragança.

Este convenio de colaboración de trece cidades, logo dezaioito², ten o seu fundamento legal no Convenio Marco de Cooperación Transfronteirizo entre comunidades e autoridades territoriais, publicado no Diario Oficial das Comunidades Europeas do 18 de outubro de 1990. En consecuencia, un mesmo marco legal para favorecer as relacións entre territorios que formaban parte de dous Estados diferentes, pero que formaban parte da Comunidade Europea desde 1986.

Mapa 2. Poboación absoluta dos concellos da Eurorrexión

Os alicerces deste pacto, que representa a case 2,5 millóns de habitantes nunha concepción restrinxida municipal, aparecen na política

² O día 24 de xaneiro de 1997 incorpóranse outros cinco municipios: Guimarães, Monforte de Lemos, Peso da Régua, Vila Nova de Gaia e Vilagarcía de Arousa.

rexional europea e teñen un protagonismo máis grande no momento da ampliación nos primeiros anos deste milenio. O seu pulo corresponde cunha estratexia rexional europea, do Consello de Rexións e Municipios de Europa (CRME), que deu lugar a un inzamento no número de municipios que estaban irmandados.

2. UNHA EUROREXIÓN E UN EIXO DE CIDADES

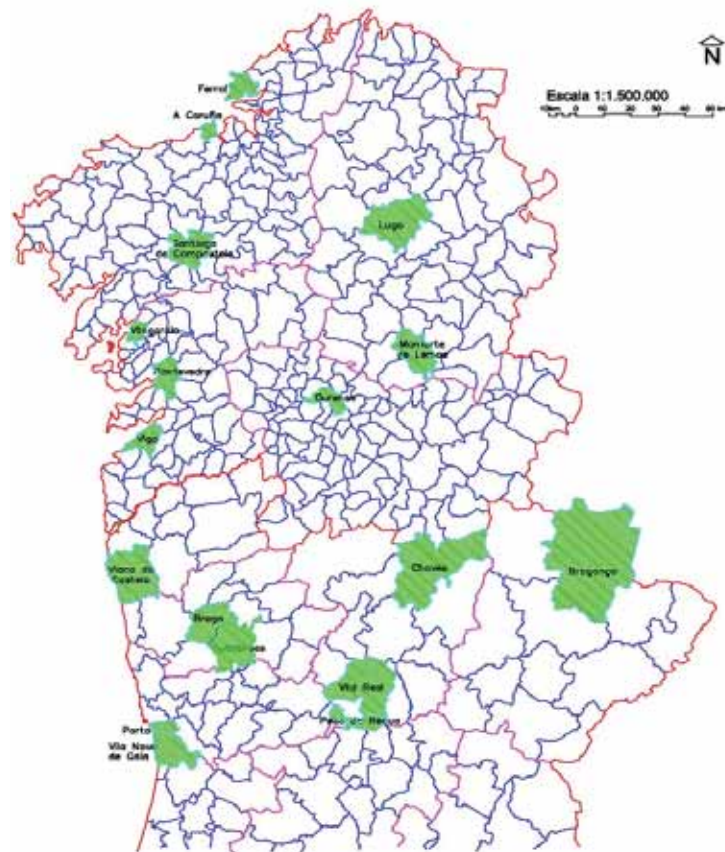
En consecuencia, a altura de 2004 temos unha eurorrexión de medio centenar de km² (décima parte da Península Ibérica) que acocha no seu interior máis de seis millóns de habitantes, o que resulta unha densidade media superior á ibérica, cunha paisaxe rural característica. E no cerne desta eurorrexión aparece un pacto intermunicipal que actúa como fulcro da dinámica social e económica desde as cidades. Un pacto que representa unha terceira parte da poboación eurorrexional e cunha superficie que escasamente chega ao 9% do total. Isto é, un espazo máis denso, economicamente diversificado e dinámico, socialmente contrastado e politicamente máis complexo, pois require do esforzo conxunto e complementario dos dezaioito municipios, unha organización administrativa que nos retrotrae ao primeiro terzo do século XIX para facer fronte aos retos do século XXI.

Unha eurorrexión que se vai alicerzando nun conxunto de novas dinámicas culturais, económicas e sociais, entre as que algunhas son patrocinadas polo Eixo Atlántico, en tanto que persoa xurídica de ámbito supramunicipal, como son os seguintes exemplos:

- Cooperación para o desenvolvemento do *cluster* automóbil³ establecida entre o Centro Tecnolóxico de Automoción de Galicia (CTAG) e o Centro de Excelência e Inovação Indústria Automóvel (CEIIA) para explorar complementariedades nun sector cun produto global que poderá ter un efecto de fulcro no desenvolvemento eurorrexional⁴.

³ Asinado no Porriño, o 28 de outubro de 2002, no ámbito da Iniciativa Comunitaria INTERREG IIIA.

⁴ Para lograr este obxectivo o protocolo prevé a creación dun Laboratorio de Impacto asociado ao CTAG; a creación dun Centro de Enxeñería e Desenvolvemento de

Mapa 3. Concellos do Eixo Atlántico

- Cooperación transfronteiriza para a consolidación de empresas en Galicia e Norte de Portugal (proxecto *CONSOLIDA*—INTERREG IIIA) establecida entre CEEI Galicia SA; Consorcio da Zona Franca de Vigo; Unrisco Galicia, SCR; Bic Minho; Idite Minho. Proxecto que pretende incrementar a información sobre opor-

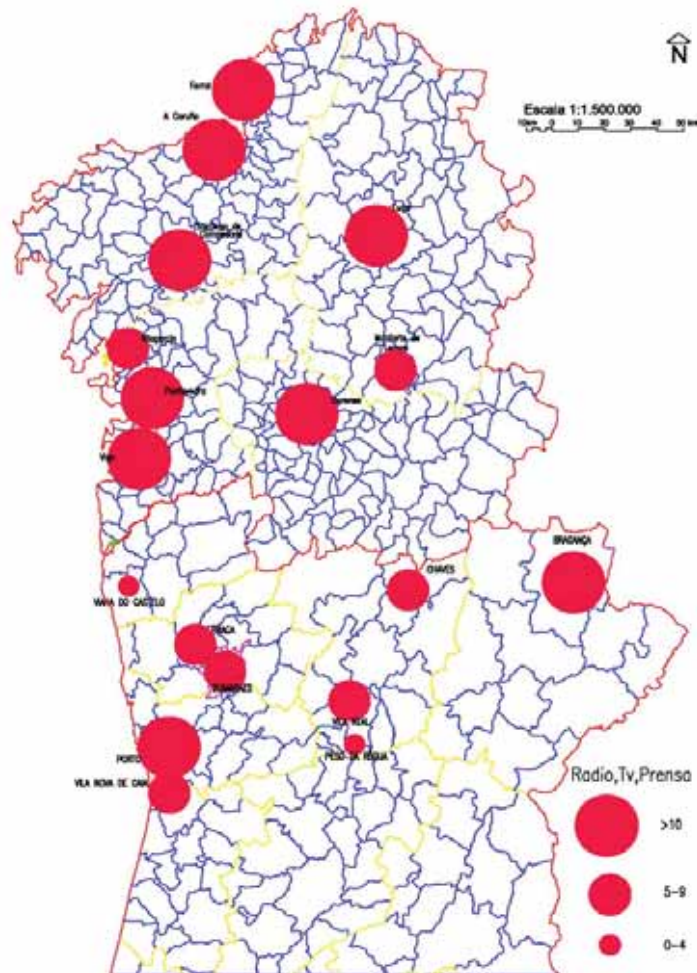
Produto (CEDP); a promoción das capacidades tecnolóxicas, organizacionais e humanas das empresas do sector automóbil; a promoción de plataformas conxuntas de formación de recursos humanos; o desenvolvemento e cooperación de ferramentas de e-business entre o Norte de Portugal-Galicia.

tunidades existentes na eurorrexión, mellorar o coñecemento da realidade económica de Galicia e Norte de Portugal, así como fortalecer as estruturas de xestión de novas empresas e facilitar a asistencia técnica e a implementación de instrumentos para optimizar as competencias profesionais dos cadros directivos.

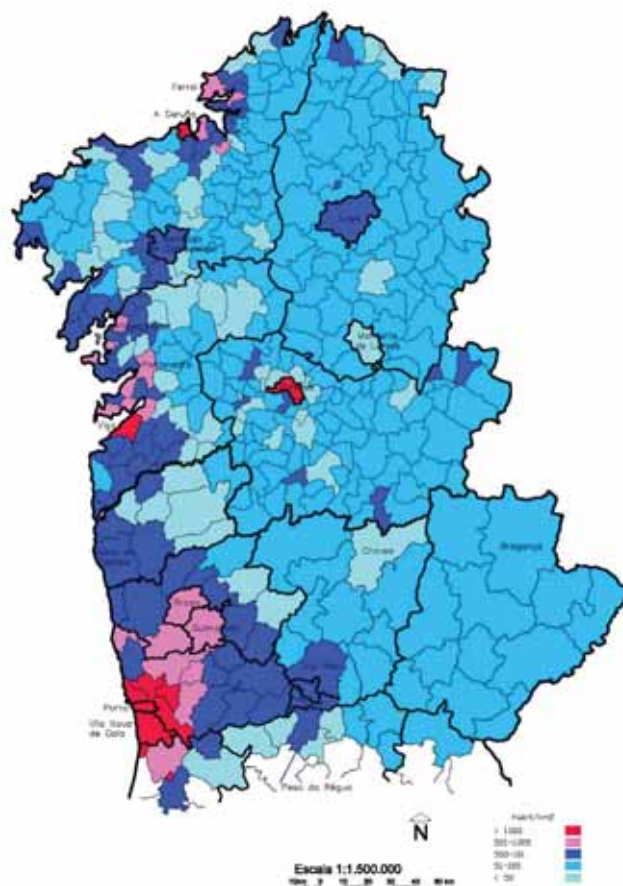
- Proxecto *MRI –Mobilizar a Região para a Inovação* (INTERREG IIIA)– para desenvolver un ambiente favorable á innovación eurorrexional a través da promoción da innovación e dos niveis de desenvolvemento tecnolóxico das actividades das empresas e infraestruturas tecnolóxicas rexionais.
- Proxecto *CIC-COMMERCE* (INTERREG IIIA) para promover a adopción das TIC –Tecnoloxías da Información e da Comunicación– no comercio polo miúdo.
- Proxecto *CASTRENOR* –Cultura Castrexa no noroeste peninsular (INTERREG IIIA) establecido entre a Universidade do Minho e a Xunta de Galicia-Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo– con vistas a crear unha rede temática para a promoción da arqueoloxía castrexa, así como potenciar e valorizar o patrimonio arqueolóxico; este proxecto desenvolve unha ruta da cultura castrexa de cariz transfronteirizo e fomenta dinámicas culturais entre o Vale do Ave e Galicia no dominio da valorización do patrimonio arqueolóxico, etc.
- Bienal de Pintura do Eixo Atlántico; premio Eixo Atlántico-La Voz de Galicia de Narrativa Galega e Portuguesa; festivais de teatro e cine do Eixo Atlántico; xogos do Eixo Atlántico; regatas e torneos de balonmán do Eixo Atlántico.

Alén dos exemplos anteriormente referidos, aínda existe a posibilidade mal explorada das colaboracións para o desenvolvemento rural no ámbito da *Iniciativa Comunitaria LEADER +* (vector 2 – cooperación transnacional) para promoveren conxuntamente diferentes produtos da terra, itinerarios turísticos, gastronomía, utilización das TIC na desconcentración de tarefas e na promoción do teletraballo, etc. Unha panoplia de medidas ás que habería que engadir a candidatura que promoven algunhas institucións locais, culturais e sociais, para que Galicia e Norte de Portugal poidan ser a través da cultura popular un fito relevante como Patrimonio Inmaterial da Humanidade.

Así, analizar os sistemas urbanos implica necesariamente establecer unha relación entre os territorios do rural e as súas interdependencias coas cidades medias e as respectivas áreas metropolitanas, que se teñen afirmado renunciando á perda de vitalidade do medio rural e do proceso de expansión urbana, en especial na transformación do valor da terra, que pasou de representar un valor de uso a un valor mercantil de carácter inmobiliario.

Mapa 4. Medios de comunicación nas cidades do Eixo

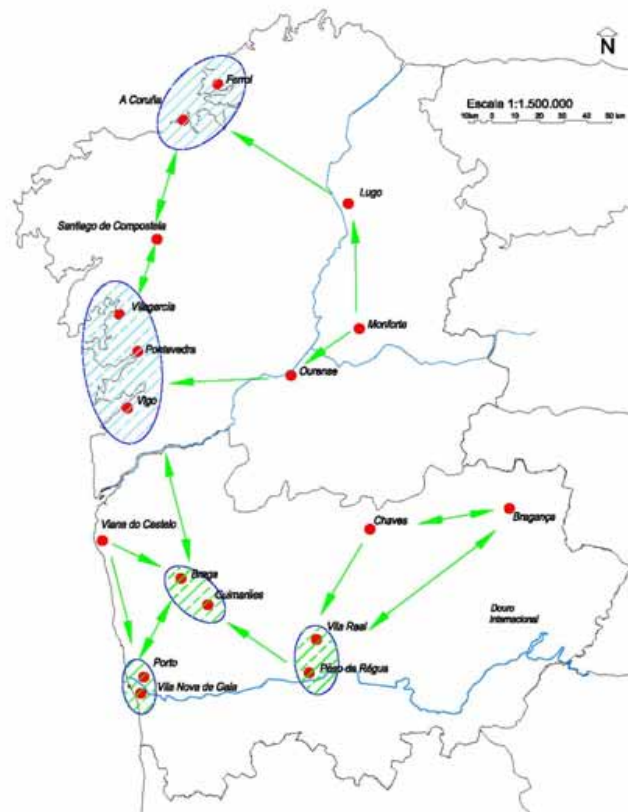

Mapa 5. Densidade de poboación, 2001

O final do século XX e o inicio do século XXI son testemuñas de diversas mutacións territoriais ao nivel do patrimonio natural, cultural e construído, vinculadas a unha reestruturación dos sistemas produtivos, moitas veces marcada polo apátrida, ou dito dunha outra forma, pola globalización, que na súa ansia reprodutiva crea falsas esperanzas e determina unha expansión das cidades con reflexos no poboamento, sobre todo á volta das áreas metropolitanas aparentemente máis dinámicas. E, ao mesmo tempo, xera unhas expectativas de consumo que dan lugar a que o cidadán acabe sendo considerado

como un cliente. O individuo e o territorio conforman un espazo xeográfico humanizado, onde existen lóxicas contraspostas: chamadas á mobilización pública e forzas sociais que pulan da patrimonialización e privatización do medio.

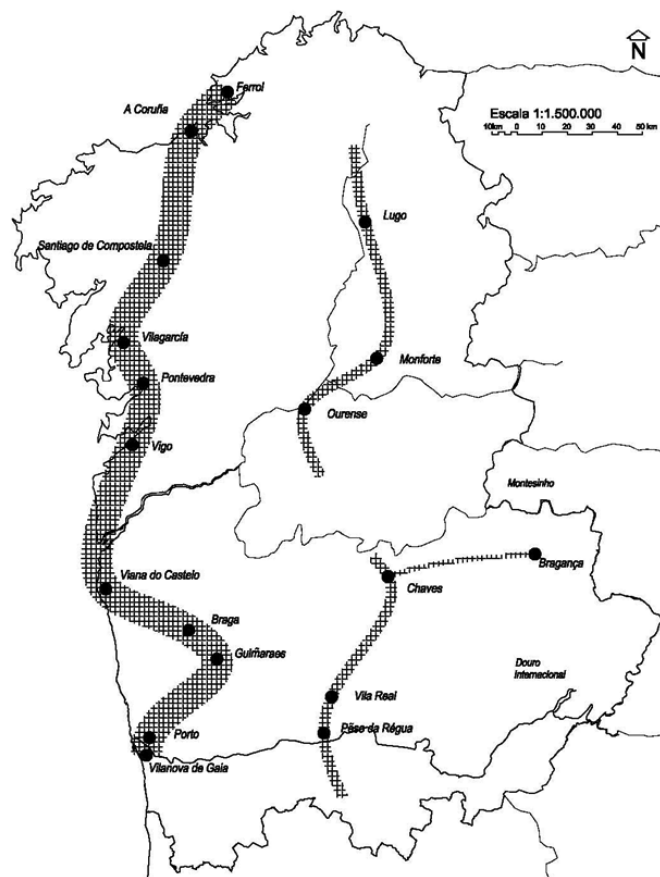

Mapa 6. Relación funcional das cidades do Eixo Atlántico

Simultaneamente existen novos ou vellos territorios que se van tornando menos interesantes, normalmente son os *interiores*, os *rurais* máis illados, de onde a fuxida da maior parte da súa poboación nova e produtiva acaba por agravar os síntomas da marxinalidade: envellecemento demográfico, abandono da agricultura, falta de investimento, desemprego, desagregación socioeconómica, descaracterización territorial, falta de esperanza, pobreza, etc. Un proxecto político que

procura un ordenamento equilibrado entre os medios urbanos e rurais non pode esquecer este fenómeno, que mesmo está presente no interior de certos municipios que teñen unha gran superficie, como nos casos de Lugo, Chaves ou Bragança.

Pensar global e actuar local, unha das armas do desenvolvemento rural, tense mostrado contraproducente sempre que o *local* non ten capacidade para alimentar o *global* e algunhas das experiencias ben intencionadas están a acabar no campo das vontades, sobre todo porque o crecemento da falta de interese ou a incapacidade política manifesta a extinción do lume da innovación.

Mapa 7. Sistemas de desenvolvemento no Eixo Atlántico

As cidades-municipios do século XXI non poden xestionar o territorio desde unha perspectiva excluínte, diferenciando un espazo urbano doutro non urbanizable. Non pode mirar para o espazo circundante como un espazo dos *outros*, pois isto subliña unha tendencia para acentuar o discurso das discrepancias e para observar o rural na óptica do parente pobre. Un territorio sobre o que se pode experimentar con medidas milagrosas que veñen das cidades: afirmación dos valores e tradicións, eco-desenvolvemento, turismo con diferentes ofertas, novas culturas forestais e agrícolas, novos animais para poboaren os campos, produtos da terra con denominación de orixe, novas institucións de ensino para fixaren alumnos migrantes, etc. Pena é que as experiencias, meritorias na implementación, non teñan na práctica consolidado dinámicas máis afirmativas e que continúe a ser a influencia do urbano a que impón as aproximacións, ou mellor dito as subordinacións.

Deste xeito, entendemos que as cidades-municipios do Eixo Atlántico deben ensarillar sobre o territorio próximo unha política de desenvolvemento territorial acorde coas previsións da Unión Europea, en especial as consagradas no EDEC (Esquema de Desenvolvemento do Espazo Comunitario⁵).

Así, debemos atender os seus principios orientadores⁶:

- o desenvolvemento dun sistema urbano equilibrado e policéntrico e unha nova relación cidade-campo;
- a garantía de paridade de acceso ás infraestruturas e ao saber;
- o desenvolvemento sustentable, a xestión intelixente e a preservación da natureza e do patrimonio cultural.

Pola importancia dos seus presupostos políticos, en especial o ordenamento do territorio, o EDEC pode ser decisivo para alcanzar o obxectivo da cohesión económica e social, polo que merece que se lle preste algunha atención no contexto deste estudo, tanto máis que centra a problemática da sustentabilidade na necesidade de existir un novo modelo de relacionamento entre os territorios, asentado nun diá-

⁵ O EDEC é un instrumento político para mellorar a cooperación entre as políticas sectoriais comunitarias que teñen un impacto significativo no territorio. Foi aprobado polos ministros responsables do ordenamento do territorio en Potsdam, maio de 1999.

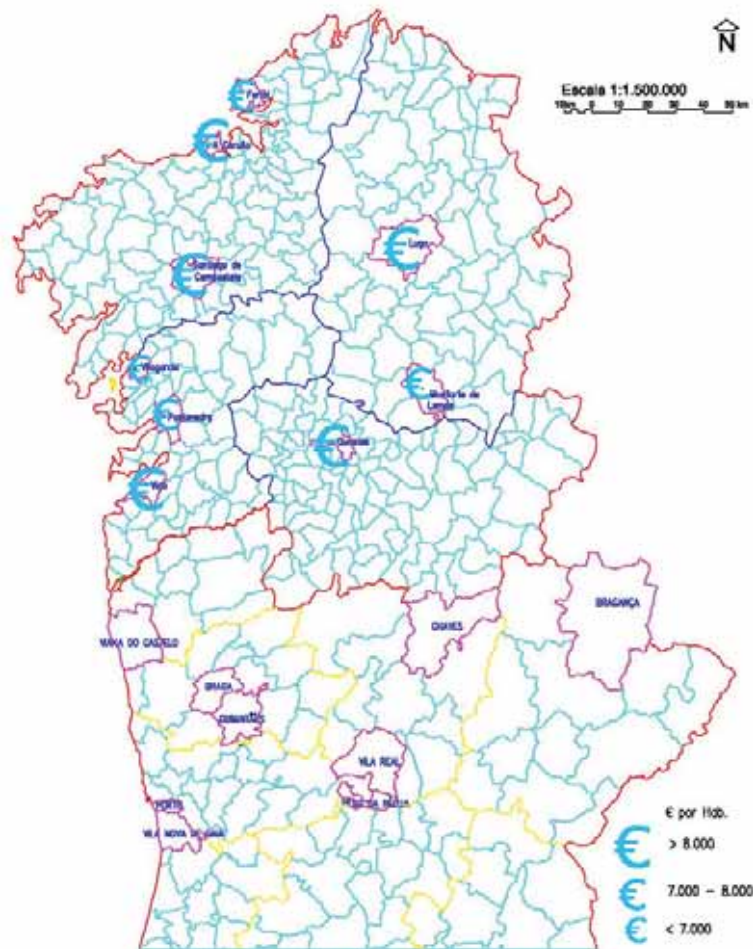
⁶ SDEC – *Schéma de Développement de l'Espace Communautaire*, 1999: 11.

logo interrexional, transrexional e transfronteirizo que contribúa para superar a dicotomía urbano–rural e implementar estruturas territoriais de complementariedade.

MUNICIPIO	SUPERFICIE KM ²	SUPERFICIE %	POB. RESIDENTE	POB. RESIDENTE %	DENSIDADE HAB./KM ²
Braga	183,2	4,15	164 192	7,66	896,24
Bragança	1 173,6	26,56	34 750	1,62	29,61
Chaves	591,3	13,38	43 667	2,04	73,85
Guimarães	241,7	5,47	159 576	7,44	660,22
Peso da Régua	96,4	2,18	18 832	0,88	195,35
Porto	41,5	0,94	263 131	12,27	6 340,51
Viana do Castelo	318,6	7,21	88 631	4,13	278,19
Vila Nova de Gaia	168,7	3,82	288 749	13,47	1711,61
Vila Real	377,1	8,53	49 957	2,33	132,48
A Coruña	37,6	0,85	242 458	11,31	6 448,35
Ferrol	82,6	1,87	79 520	3,71	962,71
Lugo	329,8	7,46	89 509	4,17	271,40
Monforte de Lemos	199,5	4,52	19 817	0,92	99,33
Ourense	84,5	1,91	109 011	5,08	1 290,07
Pontevedra	118,3	2,68	76 798	3,58	649,18
Santiago de Comp.	220,6	4,99	93 273	4,35	422,82
Vigo	109,1	2,47	288 324	13,45	2 642,75
Vilagarcía de Arousa	44,2	1,00	33 907	1,58	767,13
TOTAL	4 418,3	100,00	2 144 102	100,00	485,30
TOTAL EUROREXIÓN	50 853,00	8,70%	6.372.000	33,60%	125,30

Cadro 2. Municipios do Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular

Fontes: INE (2004). Retratos territoriais, <http://www.ine-pt>, IGE (2004). Fichas municipais, <http://www.ige.xunta.es>.

Mapa 8. Renda nas cidades do Eixo, 1996

Cunha superficie total de 4 418,3 km² (cadro 2), dos que o 55,93% se concentran nos municipios de Bragança (26,56%), Chaves (13,38%), Vila Real (8,53%) e Lugo (7,46%), esta mancomunidade de municipios ten capacidade para liderar a eurorrexión. Os seus 2 144 102 habitantes representan as maiores densidades poboacionais nos municipios do litoral, onde se destacan A Coruña (6 448,35 hab./km²) e Porto (6 340,51 hab./km²), mentres que as menores concentracións demográficas

cas ocorren no interior e nos municipios de Bragança (29,61 hab./km²), Chaves (73,85 hab./km²) e Monforte de Lemos (99,33 hab./km²). Dinámicas socioeconómicas e administrativas, pois os municipios vanse configurar no primeiro terzo do século XIX atendendo ao poder das burguesías ascendentes.

3. CULTURA, LINGUA, UN TERRITORIO

A avaliación que podemos facer das potencialidades deste Pacto Intermunicipal están relacionadas coa capacidade que teñan os políticos locais de convencer as súas poboacións da necesidade de complementariedade entre os concellos que conforman dita asociación intermunicipal. Unha primeira avaliación, seguindo o xa clásico modelo DAFO permite albiscar a súa potencialidade:

AMEAZAS EXTERNAS	<ul style="list-style-type: none"> • Cambio de situación nos Fondos Europeos de Cohesión • Escasa integración no desenvolvemento europeo • Situación periférica na revolución das TIC • Demanda rutineira de infraestruturas
FEBLEZAS	<ul style="list-style-type: none"> • Avellentamento demográfico en Galicia • Escasa colaboración intermunicipal • Excesiva rixidez na burocracia estatal • Excesivo uso do transporte privado • Espallamento lineal do habitat periurbano
PUNTOS FORTES	<ul style="list-style-type: none"> • Paisaxe agradable, patrimonio histórico relevante • Cultura inmaterial moi rica • Diversidade de actividades económicas e aumento dos intercambios comerciais entre Galicia e Norte de Portugal.
OPORTUNIDADES EXTERNAS	<ul style="list-style-type: none"> • Novas oportunidades no espazo transfronteirizo • Aumento de accesibilidade externa • Integración das universidades na vida eurorrexional a través de I+D na sociedade do coñecemento • Accesibilidade ao tráfico marítimo internacional atlántico • Relacións tradicionais con Iberoamérica

Cadro 3. Unha primeira aproximación ás potencialidades do Eixo

Sen dúbida na cultura material e inmaterial reside un dos alicerces da súa potencialidade. A lingua como manifestación da cultura pode tecer un tapete territorial que facilite a identidade das persoas no conxunto da eurorrexión. Iniciativas como a da asociación cultural Ponte nas Ondas, responsable da Candidatura do Patrimonio Cultural Mundial Inmaterial ante a UNESCO (presentada en París o 18 de outubro de 2004), facilitarán a expansión de tradicións, mitos e lendas que fornecen dunha cultura inmaterial ao conxunto deste espazo xeográfico, que, deste xeito, se converte nun territorio con identidade simbólica. A comunicación humana, a cartografía das expresións lingüísticas será, sen ningunha dúbida, outra das ferramentas necesarias na análise da produción cultural.

VARIABLES XEOGRÁFICAS E VARIACIÓNS LINGÜÍSTICAS

Augusto Pérez Alberti

Universidade de Santiago de Compostela

Non sei ata que punto os lingüistas se pararon a matinar no papel que as variables xeográficas de Galicia teñen na diferenciación lingüística existente. Non sei se tiveron en conta que o noso territorio non é en absoluto uniforme e que contén no seu interior, malia a súa cativa extensión, importantes contrastes xeomorfolóxicos, climáticos, bioxeográficos, etnográficos, sociolóxicos ou económicos, o que ten que materializarse necesariamente en diferenzas na fala.

Por iso, dende a miña moi escasa formación filolóxica, quixera achegar algunhas ideas por se foran de interese para os investigadores, aínda que son consciente de que para os entendidos posiblemente o que vou presentar non teña demasiado valor.

1. OS CONTRASTES XEOMORFOLÓXICOS

Hai dous aspectos que definen con claridade o relevo de Galicia: unha gradación de formas dende a costa cara ao interior e a existencia dunha evidente dicotomía horizontalidade/verticalidade en todo o seu territorio. O relevo de Galicia é un auténtico mosaico de pezas fundidas e erguidas que se encadean entre a costa e os límites con Asturias, León, Zamora e Portugal. A medida que nos introducimos cara ao interior, o contraste altitudinal óllase con claridade. Os chanzos achairados son unha constante na fachada occidental mentres que, dende as serras occidentais ata as orientais, o relevo se descompón nun amplo rosario de foxas fundidas e ergueitas.

R. Álvarez, F. Dubert, X. Sousa (eds.): *Lingua e Territorio*
Santiago de Compostela: ILG/CCG, 2006, 175-189
ISBN 84-96530-20-5

Polo norte, preto do mar, érguense as serras setentrionais que superan no Xistral, os 1.000 metros; polo sur, atopamos as meridionais que acadan os 1 500 metros ou as sudorientais que, en Pena Trevinca, superan os 2.000 metros, mentres que polo leste se encadean as orientais, que se aproximan aos 2.000 metros na Serra dos Ancares. E o sector central de Galicia caracterízase, á súa vez, por un amplo conxunto de chairas e foxas tectónicas, coma as da Terra Chá, Lemos, Maceda, A Limia ou Monterrei.

Se analizamos, pois, calquera sector do noso territorio podemos comprobar fortes rupturas de pendente no enlace entre os diferentes niveis achairados e, sobre todo, en certas áreas nas que a incisión fluvial ten sido máis intensa, como é o caso de moitos sectores percorridos polos ríos Sil e Miño, que rachan bruscamente o deseño horizontal das terras de Chantada ou Lemos e xeran impresionantes canóns. Incluso a carón da costa podemos ollar como o Ulla, o Tambre, o Eume, o Sor ou o Eo amosan profundos encaixamentos ata as proximidades da súa desembocadura.

Nun relevo achairado dificilmente atoparemos nomes como *aba*, *abeiro*, *fraga* ou *fragoso*, máis comúns naqueles lugares de relevo abrupto ou escarpado. Pola contra, o nome de *chaira* está sempre asociado a un relevo plano e tanto o podemos atopar nas foxas como nas serras. Persoalmente, a primeira ocasión que escoitei falar de *chaira* a alguén foi en Chaguazoso, para referirse ás turbeiras existentes ao oeste da aldea, hoxe, por certo, desgraciadamente desaparecidas.

Outeiro está asociado a un relevo movido, mentres que *corga* a un onde o río se encaixa, e veiga alí onde o río xera unha terraza. *Beíramar*, *ribeira*, *ría*, *esteiro*, *punta*, *angüeiro*, *con*, *illa*, *insua*, *arnela*, *estoa*, *peirao* —neste caso, *chaira* mariña cuberta de bloques e non lugar de amarre—, loxicamente, aparecen na costa. Como en lugares moi concretos da costa, neste caso entre Cabo Silleiro e A Guarda, atopamos o nome de *porto* reservado a entrantes no litoral por mor da fracturación da rocha tam pouco como lugares de amarre.

E se ampliamos a escala de análise e nos centramos nos diferentes tipos de rochas, teremos que recoñecer que certos nomes están vinculados ás rochas graníticas, caso de *moa* ou *castelo*, incluso *penedos*, aínda que estes tamén poden aparecer noutros tipos de rocha. Pola contra, *louseiras*, *lousado* e outros nomes que non coñezo, mais que ben seguro

que existen, están en relación coa presenza de rochas metamórficas como os xistos, as cuarcitas ou as lousas.

Por outra parte, non podemos deixar á beira o feito de que en función da configuración do relevo e da súa evolución podemos atopar potentes formacións superficiais ás que se dan nomes como *pedrido*, *pedreira* ou *pedregal*, que aparecen unicamente alí onde existe unha potente cobertura sedimentaria, na meirande parte asociada a procesos de orixe fría que en Galicia se deron hai uns trinta ou corenta mil anos. Os potentes mantos de bloques que aparecen en diferentes lugares da costa darán orixe ao nome de *coídos*, presentes non en todos os lugares da costa, senón alí onde a dinámica mariña destruíu potentes depósitos ou a mesma rocha. E asociado aos ríos aparecen os *coios*, as *coiñeiras*, que non están presentes naqueles lugares onde o que abundan son rochas arxilosas. Aquí, pola contra, será normal atopar nomes como *lama*, *lamas*, *lamoso*, etc. Asociados ás canles de auga que discorren por riba de rochas compactas aparecen as *fervenzas*, os *cadoiros*, os *cachóns*, *abanqueiro* ou *freixa* que posiblemente non estean presentes nas comarcas onde os ríos discorren por riba de áreas achairadas.

2. A VARIABILIDADE CLIMÁTICA

A configuración do relevo xera importantes diferenzas climáticas no noso territorio. Por iso temos sectores, como a Serra do Candán, nos que se poden chegar a recoller máis de 3.000 mm de auga anual e incluso en anos moi chuviosos máis de 4.000 mm de auga, caso da estación de Fornelos, por vía de exemplo. Porén, existen outros, como o val do Sil, onde as cifras se sitúan entre os 500 e os 600 mm, caso da estación de Pumares, por vía de exemplo.

O clima galego non se pode explicar sen ter presente a configuración do relevo, tanto como elemento altitudinal como de situación ou orientación. O emprazamento das diferentes unidades, formando unha barreira que illa a costa do interior, así como a ampla gama de bloques a diferente altitude ou a configuración da liña de costa, xeran fortes contrastes entre as distintas comarcas. Isto explica que nas vertentes occidentais da Serra do Candán se recolla a cantidade xa citada e, pola contra, nas terras do Ribeiro, situadas máis ao leste, unicamente se aca-

den os 800 mm de media ou no val do Sil aínda máis ao leste, os 600 mm. A finais do verán a configuración do relevo do interior favorece un intenso requecemento, coa conseguinte formación de nubes de desenvolvemento vertical e o desencadeamento de tronadas que, con moita frecuencia, teñen unha incidencia moi negativa sobre os viñedos das comarcas ourensáns do Ribeiro ou Valdeorras.

Pola contra, durante o inverno, a instalación dun potente anticiclón centrado no interior do continente europeo propicia o intenso arrefriamento de boa parte de Galicia, de xeito especial da Galicia interior, e isto favorece a existencia de temperaturas moi baixas, fortes xeadas e inversións térmicas en moitos fondos dos vales, que serran as típicas paisaxes dos mares de nubes.

Asociado ao clima aparecen nomes como *néboa*, *neboeira*, *brétema*, *saraiba*, *orballo*..., que teñen igualmente unha desigual repartición en Galicia.

3. A DIVERSIDADE BIOXEOGRÁFICA

Os contrastes morfolóxicos, climáticos e edáficos motivan a existencia de marcadas diferenzas bioxeográficas. A nivel xeral, sen ter en conta as transformacións debidas á actividade humana, en Galicia ollamos como o *Quercus robur*, o *carballo*, é a especie característica das rexións costeiras mentres que o *Quercus pyrenaica*, o *rebolo*, éo das áreas máis secas do sueste, ou o *Quercus suber*, a *sobreira*, ben adaptado ás temperaturas extremas e á sequidade, é relativamente frecuente nos vales do Miño e do Sil, mentres que o *Quercus petraea*, a *carba*, domina nas montañas de Ancares ou o *Betula alba*, o *bidueiro* ou *bido*, domina en zonas de montaña ou na Terra Chá.

É evidente, pois, que a diferenciación climática se materializa en contrastes termo-pluviométricos e que estes están en íntima relación, non so coa situación de Galicia nas latitudes medias senón, sobre de todo, coa configuración do seu relevo. E este e a súa configuración explican cambios locais que rachan coa tónica xeral. Así as extensas turbeiras do Xistral non se poden explicar unicamente por razóns macroclimáticas, é necesario ponderar o factor microclimático e a topografía. As situadas nos fondos dos vales téñense visto favorecidas

polas dificultades de avenamento, mentres que as de cobertor, que cobren as partes culminantes dos montes do Xistral e Cuadramón, son froito da *choiva oculta*, por mor da persistencia de néboas ao longo do ano, froito do feito de que o macizo do Xistral, situado a escasos quilómetros en liña recta do mar Cantábrico, frea a penetración das masas de aire e favorece a súa xénese, o que, á súa vez, propicia a acumulación orgánica.

Ben por razóns climáticas, ben pola actividade humana, o certo é que existen marcadas diferenzas desde o punto de vista da vexetación entre as diferentes comarcas. De novo non en todos os lugares van aparecer as mesmas palabras, pois o medio condiciona a realidade vexetal que marca a existencia dunhas ou outras. Así as *fragas* abundan na costa, mentres que as *devesas* son propias do Courel. *Piornal* ou *piornedo* non poderíamos atopalos fóra daqueles lugares onde a altitude permite a existencia do *piorno*. Os *toxos*, *toxeiras* e semellantes son nomes propios máis da costa que do interior, mentres que as *queirugas*, *queiroas*, *queirugal*, *uces*, *uceiras*... o son do interior, o mesmo que as *xestas* ou as *xesteiras*. *Teixidal*, *teixeira*, *teixido* están asociados á presenza desta árbore. Pola contra, *ameneiros* e *salgueiros* abundan por toda Galicia, o que facilitará que atopemos nomes asociados a elas por moitos lugares ao igual que *freixo* ou *freixeiro*. O *érbedo* e os nomes a el asociados só aparecerá en lugares moi concretos, dun xeito especial nos vales do sur, o mesmo que as *aciñas* ou *aciñeiras*, as *açaías*, as *xaras* ou *carpaças*, propias do ambiente mediterráneo.

4. VARIABLES FÍSICAS E ACTIVIDADE HUMANA

É evidente que os contrastes existentes dentro de Galicia son froito dunha complexa dinámica multicausal na que a acción humana foi fundamental. Ata os anos sesenta do século pasado, a ocupación do espazo estivo moi condicionada pola súa potencialidade agronómica. Así, en moitos lugares a aldea asentábase a media ladeira, onde a profundidade do solo non era grande, aproveitando, incluso, algún saínte rochoso, nun lugar orientado ao sur, afastado do fondo do val, onde a falta de insolación e as persistentes néboas invernais, froito das inversións térmicas, creaban un ambiente húmido. Por debaixo, a

medida que aumentaba a profundidade do solo e preto das vivendas estaban os eidos de cultivo; por riba aparecían os campos de centeo, as faceiras, alí onde a profundidade do solo era menor. Na parte inferior das abas aparecían os lameiros, nun lugar marcado por unha maior profundidade do solo mais tamén por unha maior humidade. Na parte superior aparecía o monte baixo e arredor da aldea permanecían algúns anacos de bosque.

A potencialidade do solo condicionaba o seu uso; os eidos dedicados ao centeo, por exemplo, eran máis abundantes nos solos acedos e secos. O centeo adáptase mellor que o trigo aos solos acedos e, por outra banda, é capaz de medrar aínda naqueles pouco profundos a custa, iso si, de que se cultive seguindo o sistema de barbeito. Pola contra, os máis profundos e, en ocasións, con maior acumulación orgánica, froito da acumulación na base das abas, dedicábanse a prado, dado que o exceso de auga convertíaos en lugares pouco aptos para o cultivo. Noutros lugares as altas temperaturas no verán favoreceron a existencia de viñedos, o que motivou a presenza dun territorio ben diferente. En moitos lugares para cultivar as vides houbo que construír socalcos ou pataus. Para iso foi necesario rachar o monte, achegarlle estrume, gabear con moita frecuencia para que os solos puideran seguir alimentando as plantas. Noutros lugares na economía xogaba un papel moi importante o pastoreo asociado á existencia de pastos en altitude.

¿Que explica todo o anterior? Que os diferentes usos do territorio, as diferentes actividades agrarias e gandeiras tiveron que dar orixe a vocabularios ben diferenciados. Todo o relacionado co viño na comarca do Ribeiro, por vía de exemplo, deu orixe a un propio. As cepas había que gabialas, meterlles esterco ou estrume; había que podalas, facer a rodriga, atalas... Na vendima había que empregar gueipas para recoller os acios e os vagos que caían. Había que levar os culeiros á costa coa axuda da trouxa. Era necesario empregar a muxega para pisalo viño... Nas Serra de Queixa, asociado o pastoreo, aparecen os curros, lugar onde gardar o rabaño, composto de rexelos, durante a noite. O rabaño medíase por días e non por cabezas. Iso vén de que cada veciño debía ir co pastor ou só ao monte coidar os rexelos en función dun determinado número deles; ás veces dez, ás veces doce. Iso deu lugar á ronda ou a *veceira*.

Quero dicir con todo o anterior que *rexelo* ou *veceira* dificilmente o escoitaremos no Salnés. Porén, tampouco escoitaremos falar de *con* na

Serra de Queixa. Que, en función da explotación da terra, do uso do territorio, da súa configuración xeográfica, entendendo por iso aspectos morfolóxicos, estruturais, litolóxicos, climáticos ou bioxeográficos, teremos unha ou outras palabras. *Agros* e *agras*, *leiras* ou *eidos*, *lameiros* ou *prados*, *centeeiras* ou *naveiras*; *quenllas* ou *sendeiros*, *cabanas* ou *pallozas*, *cabazos* ou *bórreos* ou *cabaceiros*, *molidas* ou *trouxas*, *tapadas* ou *campas*... amosan a enorme riqueza lingüística relacionada coas actividades económicas dos labregos.

CONCLUSIÓN

Ao longo das liñas anteriores coido que quedou clara unha cousa: a importancia dos elementos xeográficos na construción da linguaxe; o papel das variables físicas ou humanas nas variacións que podemos atopar.

É por iso polo que eu animaría os novos investigadores a non só levar a cabo unha recollida a fondo da toponimia ou da fala, senón tamén a tentar relacionar os diferentes nomes coas características xeográficas dos lugares. Posiblemente se poderían comprender mellor as diferenzas existentes. E, asemade, lanzo a idea que xa repetín moitas veces ao longo dos anos: ¿por que non facemos un dicionario de termos xeográficos galegos? Non en galego, senón galego. Iso permitiría recoller e agrupar a enorme riqueza de termos existente no noso territorio.

ANEXO

Figura 1. Nas áreas graníticas aparecen formas ben diferenciadas que levan nomes singulares, como o caso de *moa*. O Pindo (A Coruña).

Figura 2. As rochas metamórficas non só presentan características morfolóxicas diferentes, senón que levan asociados topónimos ben diferentes das rochas graníticas. Praia do Picón (Ortigueira, A Coruña).

Figura 3. Os procesos derivados da dinámica xeomorfolóxica xeran, tanto na costa coma no interior, microformas coma as pías. Oía (Pontevedra).

Figura 4. As furnas son elementos singulares da costa de Galicia. Praia de Augasantas (A Devesa, Ribadeo).

Figura 5. Os coídos non só son acumulacións de blocos. Xeran unha terminoloxía única no mundo. Praia do Trece (Camariñas, A Coruña).

Figura 6. Froito da dinámica periglaciaria, por mor de procesos de xeo/desxeo, xurdiron os pedregais. Pedregal de Irimia (Meira, Lugo).

Figura 7. Os cachóns son característicos de ríos co leito rochoso. Río Arenteiro (O Carballiño, Ourense).

Figura 8. Asociadas á presenza de auga están as brañas e as turbeiras. Turbeira do Xistral (Lugo).

Figura 9. A flora é unha boa indicadora das condicións climáticas ou, coma neste caso, das hidromorfias. Unha planta característica das turbeiras é a *drosera*.

Figura 10. Asociadas á auga aparecen especies coma os ameneiros ou os salgueiros. Río Deza (Carboeiro, Pontevedra).

Figura 11. Certas prantas e, xa que logo, certos nomes son propios da rexión mediterránea, coma o caso das *xaras*. Val do Sil (Ourense).

Figura 12. As variables climáticas xeran no só condicións concretas nas diferentes rexións de Galicia, senón nomes asociados a elas. Carambelos en Leiro (Ourense).

Figura 13. A rocha non só inflúe no modelado do relevo, tamén condiciona o uso do chan. Chantos ou bargos na Terra Cha (Lugo).

Figura 14. A paisaxe que aparece na imaxe é ben diferente da anterior. Trátase de muros de pedra de gra en Oseira (Ourense).

Figura 15. A reestruturación do territorio xerou non só cambios na paisaxe, senón a presenza de nomes coma *socalcos* existentes en lugares concretos de Galicia. Val do Sil (Lugo).

DOCUMENTACIÓN PRELATINA EN GALLAECIA

Juan J. Moralejo

Universidade de Santiago de Compostela

O primeiro que cómpre facer é agradecer vivamente aos organizadores deste simposio *Lingua e Territorio* a súa invitación para que lles faga unha presentación sumaria dos datos e problemas principais da documentación lingüística prelatina en Gallaecia, área inseparable do conxunto da área indoeuropea ou indoeuropeizada da Península Ibérica, a península que é Hispania nas fontes latinas. Deixo dito que a cantidade de material documental e de bibliografía obrígame a facer unha antoloxía do moito que habería que presentar e discutir. Fica claro, pois, que non vou instruír o sumario cabal da nosa documentación prelatina e, consecuentemente, non haberá sentenza suficiente e definitiva¹.

E antes de entrarmos en materia tamén haberá que avisar de que imos falar nos celtas e, se alguén sente que andamos curtos ou fríos, haberá que lle pedir que non teña desacougo ningún, pois imos falar nos datos lingüísticos e non entramos noutras ordes da cultura material e espiritual que non son de correspondencia biunívoca coa lingua e, polo tanto, o que afirmemos ou neguemos nós agora na lingua non supón afirmar nin negar nada nesas outras ordes culturais, de real ou presunta supervivencia ata hoxe e de maior sensibilidade para afeccións e desaparegos, filias e fobias.

Para acougo do posible desacougo quero engadir que a veterana polisemia de *celta*, *céltico* (Renfrew 1987: 214) coróase felizmente por Cunliffe (1997: 267) con que «perhaps the only real definition of a

¹ Este traballo forma parte do proxecto de investigación *Hidronimia prerromana de Gallaecia*, subvencionado pola Xunta de Galicia (PGIDT99PXI20402A) e que fago coa colaboración da Profª Drª María José García Blanco.

Celt, now as in the past, is that a Celt is a person who believes him or herself to be Celtic».

1. DOCUMENTACIÓN LINGÜÍSTICA PRELATINA

Para perfilar o meu tema tiven en conta que nin o material galaico prelatino nin a miña experiencia nel me permiten presentarles unha acta de prenacemento da que vai ser a lingua galega, caracterizada por feitos tales como a queda de *-l-* e *-n-* intervocálicos, as solucións dos grupos *cl, ct, fl, pl...*, a *gbeada...* e outros riscos fono- e morfolóxicos que non están na documentación galaica, prelatina ou xa latina, porque ou son posteriores a ela ou non os deixan agromar o nivel e mais a norma desa documentación. Hai outros feitos que si agroman, poño por caso a sonorización de oclusivas xordas e a queda das sonoras en posición intervocálica, pero son feitos xa ben coñecidos, están presentes nos manuais e non teño eu novidade substancial que lles presentar a vostedes; nalgún caso –por exemplo, o betacismo– perderíámonos en cousa miúda de máis e que non presenta, seica, unha liña coherente nin no prelatino nin cara á súa continuación latina e románica.

Deixando de lado o enguedello das citas e das referencias de obra e autor, voume limitar a unha presentación moi elemental, pero tamén moi persoal, de datos ben coñecidos e das liñas básicas do debate verbo da Hispania indoeuropea. Elemental, porque sei que algúns de vostedes non teñen familiaridade coa materia e terei que a presentar desde cero. Persoal, porque teño a ousadía de supor que os que si teñen familiaridade tamén poden ter unha certa necesidade de reciclaxe na liña que lles vou presentar.

1.1. Documentación directa en Lusitania

A documentación lingüística prelatina directa na Gallaecia é simplemente cero, estamos no baleiro absoluto –¿remediable algún día? ¡canté!– da área noroccidental delimitada polos ríos Pisuerga e Douro. A documentación directa límitase á Lusitania, con catro ou cinco epígrafes breves e dos que podemos facer uso para a nosa área galaica

baixo a presunción de unidade lingüística galaico-lusitana. Un destes textos, *MLH IV L.1*, con moitas dificultades e inseguridades na súa interpretación, procede de Arroyo de la Luz (Cáceres) e é coñecido soamente por unha copia do século XVIII²; outro, tamén de Arroyo de la Luz, é de descubrimento e estudo recentes e non trae moita ou fácil novidade (Villar/Pedrero 2001: 235-274). Os máis aproveitables para unha presentación da lingua lusitana son estes dous epígrafes rupestres:

MLH IV L.2 (Lamas de Moledo, Viseu)

RVFINVS ET / TIRO SCRIP/SERVNT / VEAMINICORI / DOENTI / ANGOM
/ LAMATICOM / CROVCEAI MACA / REAICOI PETRANIOI R / ADOM PORGOM
IOVEAI / CAEILOBRIGOI

MLH IV L.3 (Cabeço das Fráguas, Sabugal, Guarda)

OILAM TREBOPALA / INDI PORCOM LAEBO / COMMALAM ICCONA LOIM/
INNA OILAM VSSEAM / TREBARVNE INDI TAVROM / IFADEM / REVE TRE

Véxase que, ademais dos facilmente recoñecibles *PORCOM* e *TAVROM*, temos un *LAMATICOM* para relacionar co común *lama*, *lameiro*... e máis cos abundantes topónimos *Lama(s)* –¡de *Lamas* procede o texto!– e derivados; e temos tamén un teónimo *CROVCEAI* que a opinión común relaciona co actual *croia*.

1.2. Documentación indirecta en Gallaecia

O que si temos para Gallaecia e para toda a Hispania romanizada e latinizada é documentación directa latina, abundancia de epígrafes en que atopamos feitos puntuais ou sistemáticos de interese para o coñecemento das linguas que de prelatinas pasaron a colatinas, pero nun proceso de bilingüismo diglósico que axiña fixo exclusiva a lingua latina, e das prelatinas non deixou outra pegada máis que o feixe de feitos fónicos, gramaticais e, sobre todo, léxicos que chamamos substrato.

Téñase en conta que, ao contrario do que ocorre noutras áreas europeas, asiáticas e africanas, en Occidente romanización e latinización son conceptos biunívocos e o latín tamén vai ser protagonista

² Quizais o texto copiado como único pódese descompor en dous textos e de aí a vacilación entre catro ou cinco para o total de textos lusitanos.

da cristianización e da súa liturxia e predicación dos textos sagrados. O plurilingüismo oficial que temos, poño por caso, nos arquivos hititas, nas tumbas dos reis aqueménidas, na pedra de Rosetta... ou as traducións gótica, armenia, eslava... da Biblia contrastan fortemente co panorama occidental. Un bilingüe de latín e ibérico, ou celtibérico, ou lusitano... é un imposible, seica, e os comezos latinos dos textos lusitanos (véxase o de Lamas) non son dese bilingüismo que botamos en falta, senón a testemuña de que os lusitanos foran alfabetizados en e para a lingua latina e o de escribir a lusitana non pasa de ensaio ocasional en ámbitos culturais nos que hai persistencia clara das pautas indíxenas fronte ás romanas.

1.2.1. Epígrafes en latín *oficial*

Dentro da documentación latina directa temos moitos epígrafes con niveis, normas e contidos que imos chamar oficiais; son inscricións nas que soamente un erro ocasional, infrecuente, do redactor ou do lapicida pode revelar o que se arreda do latín oficial e correcto. Por exemplo, IRPL 55, a *tessera hospitalis* do Courel, é latín impecable e o seu interese lingüístico prelatino límtase aos antropónimos dos indíxenas intervinientes no pacto (por exemplo, *TILLEGVUS AMBATI F. SVSARRUS* $\supset$ *AIOBAIGLAECO*).

1.2.2. Epígrafes en latín *indíxena*

Ese interese é o que teñen as inscricións que non son romanas, senón indíxenas polos seus temas e contidos do ámbito privado. En especial, dedicacións e exvotos a divindades e lápidas sepulcrais, sempre con textos breves, de sintaxe mínima e formular, frecuentemente reducida ao ben coñecido repertorio de abreviaturas (*D<is> M<anibus> S<acrum>... H<ic> S<itus> E<st>... V<otum> L<ibens> S<olvit>...*), e sen espazo para léxico común amplo e diversificado. Son inscricións con pautas latinas de lingua e redacción, pero teñen para nós un alto valor documental en que primeiro son depósito da onomástica indíxena en todos os campos –teónimos e epítetos teonímicos, etnónimos, antropónimos, tamén topónimos e hidrónimos–, e

segundo, nesa onomástica reteñen elementos morfolóxicos indíxenas, non latinos, ademais de documentar tendencias fónicas dos falantes indíxenas suxeitos á latinización. O material complétase cos autores gregos e latinos que trataron cousas de Iberia/Hispania e nos que axiña falaremos polos problemas específicos que teñen.

A valoración do conxunto onomástico prelatino para coñecermos a lingua dos galaicos hai que facela á baixa, recordando que, por exemplo, para quen queira saber da lingua española hai máis e mellor información lingüística no *Padrenuestro* –texto típico dos catálogos de linguas– que en toda a restrita de nomes e apelidos da guía telefónica de Madrid.

Para mostra de tendencias fónicas e de elementos morfolóxicos indíxenas abonde con DEIBABO NEMVCELAIGABO [Búa 2000: 396; Chaves TM], LVGVBO ARQVIENOBO(O) [IRPL 67, Sober LU], pero LVCOUVBV ARQVIENI(S) [IRPL 68, Outeiro de Rei LU]:

- a) Betacismo en DEIBABO < *DEIW-A-BHO.
- b) Sonorización de xordas intervocálicas, con *-k- > -g- no sufixo *-aiko- presente en NEMVCELAIGABO e característico da Hispania occidental, e que temos en *Callaicus* > *galego*, en *chairago*, *labrego*, *brañego*... *Samaniego*, *Casariago*...; no teónimo LVCOUVBV temos a reacción hipercorrecta con -c- polo -g- etimolóxico que temos en LVGVBO, e ambos son unha mostra máis do coñecido teónimo celta *Lugus*, pl. *Lugoves*, irl. *Lug*, etc., dunha raíz indoeuropea *L(E)UG(H)- e de etimoloxía discutida³.
- c) O dativo de plural indíxena, céltico, en -bo, no canto do latino -bus, e ambos de ide. *-b(h)o(s); pero tamén o dativo xa latino ARQVIENIS no canto do céltico ARQVIENOBO(O). Nótese que na lingua gala tamén temos -bo, pero na celtibérica hai -bos.

1.3. Onomástica indíxena en autores gregos e latinos

Unha boa colleita de onomástica prelatina, sobre todo etnonimia, toponimia e hidronimia, témola nos autores gregos e latinos que trataron cousas de Hispania e concretamente de Lusitania e

³ Hai outras opcións que non podemos discutir agora para o par LVCOUVBV/LVGVBO, opcións que prefiren o ide. *L(O)UK- ‘luz’, e, polo tanto, será orixinaria -c- e secundaria -g-.

Gallaecia: Apiano, César, Estrabón, Mela, Plinio o Vello, Ptolomeo, Xustino... e os *itineraria* de *viae* e *mansiones* e outros escritos xeográficos, que nalgún caso son pouco de fiar⁴. Na conta negativa destes autores gregos e latinos, e para completarmos o déficit no que falamos verbo da ausencia de textos bilingües latino-indíxenas, hai que pór:

a) A manipulación formal e etimolóxica que fan ou dan por boa nun material indíxena propicio para os mitos e tradicións de heroes troianos e gregos nas nosas costas e fundadores de cidades (Anfiloco en Ourense, Teucro en Pontevedra, Diomedes en Tui, Ilia en Iria, etc.). Estrabón, Plinio o Vello, Silio Itálico, Xustino, Diodoro Sículo, etc. son os máis significativos nunha tradición que, coa sanción de Isidoro de Sevilla, vai chegar ás crónicas da Idade Media e mais a xogos da erudición renacentista, falsarios, trapisondas xenealóxicas, etc. Un exemplo fermoso do que dicimos é a conversión da que rematou sendo beneficiario xa en tempo antigo o río Limia, a conversión, digo, en río do *Esquecemento*, ὁ τῆς Λήθης <ποταμός> (Estrabón 3.3.4), *flumen Oblivionis* (Floro 1.33) e que, segundo Guerra (1996), corresponde máis ben ao actual río *Leça*, afluente do Douro xa en Porto, é dicir, un *LETIA que foi asociado co nome grego λήθη, *léthe*, ‘esquecemento’, quizais con outros elementos mítico-relixiosos coma coadxuvantes; véxase García Bellido (1948), Guerra (1996), Moralejo, J. J. (2000a, 2000b, 2002), Untermann (inédito)⁵.

⁴ Refírome a cousas como a *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, xa serodía e un tanto confusa no que transmite; por exemplo, nos hidrónimos hispanos *Iberus*, *Medulla*, *Tagus*, *Baetis*, *Samus*, *Bibesia*, *Clerum*, *Nabum*, *Hade*, *Minua* pódense recoñecer máis ou menos ben os actuais *Ebro*, *Tajo*, *Guadalquivir*, *Miño*, e tamén están, seica, *Bibei* (?) e *Navia*; pero hai outros tres dos que non teño criterio de identificación. Non considero aquí o nome de Avieno e a *Ora maritima*, do século IV d. C., pero que recolle, seica, material moi anterior, ademais do que inventa ou fantasea. Sería mellor que o traballo de investigación e de divulgación nas antigüidades da Gallaecia deixase fóra de consideración todo o vello conto dos celtas *Saefes* ou ‘serpes’. Falo soamente no eido filolóxico e lingüístico, non no cultural, e o que haxa de ofiolatría na Gallaecia non perde nada —e quizais algo gaña— con deixar en paz o texto de Avieno.

⁵ Non me resisto a extractar e arranxar Gaspar de Barreiros (1561), «porque se quiseremos buscar á interpretaçã dos vocabulos Hebraicos em os Gręgos, ou dos Gręgos nos Latinos, nunca nos faltarã que dizer, polla semelhança que tem hũs vocabulos cõ outros, como muitos fezerã interpretando... Tarragona em lingoa Armenia *ajuntamento de pastores*, & outros na Latina, *terra agonum*... A Setuual cidade de *Tubal*. A Lisboa

b) O seu desinterese polas linguas *bárbaras* e polas súas palabras –malsoantes e mesmo asemánticas–, mentres si informan noutros aspectos culturais, inda que ás veces cun interese nesgado, de xustificar a dominación política como vía para que a barbarie entre polos camiños da paz e mais da civilización (cf. Estrabón 3.3.8). No desinterese polas linguas bárbaras destacamos:

Estrabón, *Geographiká* 3.3.7

ὁκνῶ δὲ τοῖς ὀνόμασι πλεονάζειν φεύγων τὸ ἀηδὲς τῆς γραφῆς, εἰ μὴ τιμὴ πρὸς ἡδονῆς ἔστιν ἀκούειν Πλευταύρους καὶ Βαρδυήτας καὶ Ἀλλότριγας καὶ ἄλλα χεῖρω καὶ ἀσημότερα τούτων ὀνόματα. ['Temo excederme nos nomes porque refugo o desagradable da súa grafía, a non ser que a alguén lle agrade escoitar pleutauros, bardietas, alótrixes e outros nomes máis feos e máis inintelixibles que estes'].

Mela, *Chorographia* 3.15

Cantabrorum aliquot populi amnesque sunt sed quorum nomina nostro ore concipi nequeant ['Hai entre os cántabros algúns pobos e ríos, pero os seus nomes son impronunciabes na nosa boca'].

Plinio, *Naturalis Historia* 3.5

...ex his digna memoratu aut Latio sermone dictu facilia ['...entre estes <oppida béticos> dignos de mención ou fáciles de dicir en lingua latina'].

de *Vlysses* & de *Bona* sua filha. A Tunes por cuidarem que fora edificada despois da destrución de Carthago, diriuáram d'estas palauras latinas *Tu ne es?* como que os velhos se espantauam vëdo á desigualdade de hũa & da outra... com outras mil vaidades em que nom falo, porque manifestamente se mostra á ignorancia dos que cuidáram ter sciencia de antiguidades, como Tullio [*De nat. deorum* 3.62.11] ia no seu tempo reprehendia este modo de diriuar vocabulos dizendo Quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen quod non possis vna litera mutata explicare vnde ductum sit, <in quo quidem magis tu mihi natate visus es quam ipse Neptunus>» ['Xa que pensas que *Neptuno* recibe nome de *nadar*, non vai haber nome que con lle cambiar unha letra non poidas explicar de onde vén, e niso parécesme nadar ti mais do que *Neptuno* mesmo'].

A manipulación e 'peneira' fono- e morfolóxica e tamén etimolóxica da onomástica dunha lingua ao ser integrada noutra non necesita obxectivos histórico-culturais específicos e abonda coa mera semellanza formal para as máis inesperables adaptacións: o topónimo burgalés *Castrogeriz* é *Quatre Souris* (catro ratos!) en textos medievais franceses. O humanista Nonio supuña que os suevos xermanizaran as *Aquae Cal(i)dae* nunha *Warm See* da que (por *corrupción*! resultou *Ourense*. O azteca *Cuaubnáhuac* foi adaptado a *Cuernavaca*.

Plinio, *Naturalis Historia* 3.28

Lucensis conventus populorum est sedecim, praeter Celticos et Lemavos ignobilium ac barbarae appellationis,... Simili modo Bracarum XXIII civitates CCLXXXV capitum, ex quibus praeter ipsos Bracaros <B>ibali, Coelerni Callaeci, <E>quaesi, Li<mi>ci, Querquerni citra fastidium nominentur ['O convento lucense ten dezaseis pobos, agás célticos e lénavos, descoñecidos e de nome bárbaro... Así mesmo o dos brácaros <ten> vintecatro cidades e douscentos oitenta e cinco mil homes, e deles citaremos, sen chegarmos ao fastío, ademais dos brácaros, os bíbalos, celernos calaicos, ecuesos, límicos, cuercuernos'].

En fin, os lingüistas somos os que máis saímos perdendo nas fontes dunha romanización que é sinónimo de latinización, mentres é consentidora e mesmo integradora e sincretizadora noutros campos da actividade cultural e social do romanizado, campos nos que Estrabón, Plinio, etc. son máis curiosos e saben que tamén o somos nós.

2. PROBLEMAS DE EDICIÓN E INTERPRETACIÓN

Untermann ten chamado repetidamente a atención (por exemplo, 1985: 343; 1992a: 369) sobre os epígrafes que pola natureza dos seus soportes, pola súa conservación imperfecta ou parcial, pola súa mala letra, etc. non permiten lecturas seguras nin interpretacións e conclusións firmes; o risco de erro é maior no caso dos *hápax legómena*, que non deben ser aceptados, se non hai certeza plena na súa lectura. Tamén hai dificultades no feito de dispormos de epígrafes con texto curto e formulario, sen contexto extralingüístico amplo e seguro que sexa axuda para hipóteses etimolóxicas que poden ter máis de antollo ou de exercicio individual de enxeño que de contribución ao coñecemento común e obxectivo, hipóteses sen consistencia suficiente para se proxectar a ser soporte de coñecementos certos en relixión, mitoloxía, organización social, etc. dos nosos antepasados ou, peor aínda, hipóteses que poden xerar un auténtico círculo vicioso no que A é certo se é certo B e B é certo se é certo A, que é certo se é certo B... Estamos limitados a un *corpus* textual facareño, absolutamente cativo en léxico común que sexa garantía da hipótese etimolóxica que facemos cando eses nomes comúns xa son propios, son onomástica:

esta é a nosa principal eiva, inda que nalgúns casos nas outras áreas hispánicas ou europeas teñen documentación que asegura ou mellora a interpretación da nosa. Cando agora temos os topónimos *Carballo* ou *Valverde del Fresno*, a análise é segura polos comúns *carballo*, *val/valle*, *verde* e *fresno*⁶, pero cando estamos diante de *Tamaris/Tambre* as cousas xa son problemáticas, inda que teñamos un mangado de referencias comparativas e non andemos ás puras apalpadas. No estado actual dos nosos estudos cómpre pedir por unha maior atención de todos ás esixencias do método filolóxico e lingüístico para non irmos dar nun agravamento dos déficits nos que estamos a falar.

E velaí algúns exemplos do que levamos dito neste apartado.

1. No epígrafe lisboeta editado por Encarnação (1975: 91), *C S/ APONIANICO/POLISCINIO/SACRIVUM/A L* os presuntos teónimo + epíteto *Aponianico Poliscinio*, dous *hápax legómena*, parecen ser, se seguimos a lectura e interpretación de Pflaum (1950: 36) e Untermann (1985: 345), o nome da dedicante *Aponia Nicopolis* e o dativo *Genio*, receptor da dedicación.

2. En IRG IV 93 (Mosteiro de Ribeira, Xinzo, OU), *REVE VEISVTO* (O *VEISVTO*), a forma *VEISVTO* ten sido obxecto de interpretacións tan diverxentes como:

- a) epíteto, con etimoloxía varia, do teónimo *REVE*;
- b) forma verbal de voz media, desinencia *-to*, equivalente a *dedit*, *donavit* dos epígrafes latinos;
- c) grafía errada do formulario *ex voto*.

A mellor opción é, seica, (a) polo que é o epígrafe en conxunto de texto e contexto.

3. Nunha ara atopada en Santo Ourente de Entíns (Outes C), Millán (1971 e 1973) quere que o *galeco* *RU(G)ÓS, ‘fozador > xabaráin’, estea en dativo de singular xa latino nas letras *RVO*, que moi probablemente son, coa *P* precedente, abreviatura de *PR(o) VO(to)*. En calquera caso nin texto nin contexto autorizan en absoluto a hipótese.

4. O IRG IV 91 (Mosteiro de Ribeira, Xinzo, OU) é epígrafe, hoxe perdido, que o Padre Sarmiento leu *CROVGIN TOVDADIGOE RVFONIA SEVER(A)*. Con tal lectura pódese entender:

⁶ Pero xa non é nada segura a transparencia dos enganosos *Valdoviño* ou de *Vía de la Plata*.

a) *CROVGIN*, de **KROUK-*, como acusativo de singular, a pedra (jo *croio!*) que se consagra á divindade *TOVDADIGOE*, ‘comunal ou nacional’, é dicir, un adxectivo derivado do substantivo indoeuropeo occidental *TEUTĀ ‘comunidade, pobo, nación’, *TEUT-AT-IKOS (cf. etnónimo galo *Teutatis*), con sonorización *-t- > -d-, con *eu > *ou* e caso dativo *-oi coa grafía -oe.

b) Pero, se seguimos a boa suxestión por Gorrochategui (1987: 87) de que *CROVGIN* poida ser *CROVGLAI*, dativo de singular, con ligadura de -AI que Sarmiento non recoñeceu, teremos o sintagma frecuente teónimo + epíteto, ambos en dativo, *CROVGLAI TOVDADIGOE*. O teónimo *CROVGLAI*, a ‘rocha ou penedo’, ben documentado noutros epígrafes, cualifícase como *TOVDADIGOE*, ‘comunal, nacional’.

c) Pero tamén é posible que *TOVDADIGOE* sexa o teónimo *Teutatis*, ben coñecido na Galia (na tríade *Esus, Taranis, Teutatis*, cf. Lucano, *Farsalia* I, 444-446) e tamén remisíble a ide. *TEUTĀ, no dativo *TOVDADI* e coordinado ao teónimo *CROVGLAI* pola enclítica átona -GOE, grafía para o que na orixe indoeuropea formulamos **K^wE* e que atopamos nos textos celtibéricos coma -*cue* e ilustramos coa lingua latina en sintagma tan coñecido coma *senatus populusque Romanus*. Segue en pé que hai sonorización de xorda *k*, pero agora temos grafía -OE con -o- para o elemento labial da oclusiva labiovelar *k^w* ou da súa evolución no ámbito galaico⁷.

Repárese nas profundas diferenzas entre as opcións que unha boa análise filolóxica e lingüística permite, pero sen que ningunha se imponha como definitiva.

5. O texto lusitano *MLH IV L.3* (Cabeço das Fráguas, Guarda) rexistra, seica, algo similar ao que os romanos chamaban *suovetaurilia*, un sacrificio de animais de diferentes especies. Desde que foi coñecido o texto ten ampla aceptación a interpretación que fixo Tovar (1973: 189) de *TAVROM IEADEM* coma ‘touro semental’, con remisión a ide. **YEBH-* que os dicionarios definen pudicamente co latino *futuere*. Recentemente Prósper (2004: 175) propón *IEADEM* <

⁷ Non é miña e non podó recordar de quen é esta segmentación en teónimo *TOVDADI* + enclítica *GOE*. En *MLH IV L.2.1* (Lamas de Moledo) Untermann conxectura que *MACAREAI*COI sexa *MACAREAI* + enclítica -COI.

*H₁EN-BHATYOM ‘que truca, bravo’ (cf. lat. *battuo* ‘bater’), etimoloxía que tamén é moi plausible.

Sen entrarmos en detalles menores das dúas etimoloxías, ambas teñen o obstáculo de que *IEADEM* é un caso illado e a comparación xenética soamente ten por válida a regularidade deducible dunha pluralidade de casos e foxe da singularidade non probatoria. *IEADEM* é a andoriña que non fai primavera: as etimoloxías de Tovar e de Prósper son certas se previamente é certo que houbo **bh > f* e este **bh > f* é certo se as ditas etimoloxías son certas... Nestes casos cómpre lembrarmos o noso cantar de que unha perna (*non*) tapa a outra.

De toda importancia é que as dúas etimoloxías supoñen unha evolución ide. **bh > f* que non encaixa no esperable nunha lingua céltica, que tería **bh > b*, e, polo tanto, este resultado *-f* pódese sumar a outros feitos que despois veremos na discusión de que a lingua lusitana non é céltica (Tovar, Prósper e moitos outros), pero ten elementos ou infiltracións célticas. Pero téñase en conta xa desde agora que os resultados **bh > b* e **gb > g* son seguros nos nomes con *BHRGH- > *Brigantium*, *Avobriga*, *Aviliobris*... e tamén hai exemplos seguros ou conxecturais para **dh > d*, mentres que este e outros de **bh > f* son conxecturais.

6. Tamén no texto do Cabeço das Fráguas temos unha *ICCONA LOIMINNA* que pode ser teónimo + epíteto. A relevancia do cabalo no mundo cultural indoeuropeo en xeral e céltico en particular levou a, por exemplo, Maggi (1983: 58) a ver en *Iccona* a equivalente lusitana da deusa gala *Epona*, teónimo derivado de ide. *EKWOS ‘cabalo’.

A hipótese foi atractiva e produtora dalgún papel entre non lingüistas para falaren do cabalo no mundo cultural e relixioso da Lusitania, pero o caso é que *Iccona* tería unha evolución **kw- > -cc-* incompatible coa que temos noutros datos galaicos, lusitanos e hispánicos en xeral, por exemplo, *Equaesii*, *Equotullaicensi*, *Equabona* ou *Aquabona*, *Aquis Querquernis*... que manteñen ide. **kw* e **kʷ*, é dicir, poñen o céltico hispano no ámbito conservador do Celta-Q, non no innovador do Celta-P (cf. galo *Epona* < *EKWO-NA), no que, madría leva, tampouco encaixaría *Iccona*, que tería algún paralelo ou, mellor, coincidencia irrelevante nalgún dialecto grego (micénico *i-qo*, común ἵππος, pero ἵκκος en Tarento) se a súa etimoloxía fose realmente a que estamos comentando, a do cabalo, e non, como parece máis viable, a do ide. *YƏK- ‘curar, sandar’.

Dentro do ángulo noroeste que delimitan Pisuergra, Tormes e Tejo temos varios epígrafes nos que un dativo *REVE* é, seica, teónimo e acompáñase de epítetos que son claramente de xénero gramatical masculino (por exemplo, *Paramaeco*, *Anabaraeco*, *Siddico*, *Veisuto*, *Vestero*, etc.). O erro veterano de supor desde o dativo *Reve* sen o debido fundamento un nominativo feminino *Reva* dobrouse con esquecer o xénero masculino dos epítetos e rematou nunha deusa *Reva* da que se conxecturou etimoloxía e conexión coas chairas, etc. e todo iso adobiado con presuntos paralelos mitolóxicos e relixiosos irlandeses. Velaí un excelente exemplo de como a desatención a unha análise gramatical básica pode comprometer o que se faga noutras áreas de coñecemento.

E para *REVE* temos tamén outras etimoloxías –por exemplo ‘río’ (Villar 1996b), ou un xenérico ‘deus’ (Búa 1997; Witczak 1999)–, etimoloxías que non teñen seguridade plena polo que poidan significar os epítetos acompañantes e mais polo que informen o contexto lingüístico e extralingüístico dos epígrafes en cuestión.

En fin, co que levo dito quero suxerir que nas chamadas *Trümmersprachen* ou *linguas en cascallos* reducidos a onomástica o principal e máis seguro do traballo está nos inventarios e análises formais e soamente nalgúns casos os datos en si mesmos ou, mellor, en pluralidade sistemática e con axuda da comparación lingüística e mais do contexto extralingüístico, fan segura a interpretación étimo-semántica e as conclusións que se poidan derivar dela.

Pero tamén pode haber problemas en se a etimoloxía do teónimo, epíteto ou calquera outro nome é ou non é indicio válido da entidade, atributos, funcións, etc. do seu portador na data e no lugar en que eses nomes se nos documentan ou nos leva a tempos, lugares e condicións sociais e culturais distantes e diferentes. Por exemplo, recórdese que hai moitos séculos que os *pontífices* non *fan pontes*.

3. BREVE HISTORIA DA CUESTIÓN

Unha mellor atención a Estrabón, *Geographiká* 3.1.6,

σοφώτατοι δ' ἐξετάζονται τῶν Ἰβήρων οὗτοι καὶ γραμματικῇ χρῶνται καὶ τῆς παλαιᾶς μνήμης ἔχουσι συγγράμματα καὶ ποιήματα καὶ νόμους ἐμμέτρους

ἐξακισχιλίων ἐπὼν, ὥς φασι: καὶ οἱ ἄλλοι δ' Ἰβηρες χρῶνται γραμματικῇ, οὐ μὲν δ' ἰδέεσσι: οὐδὲ γὰρ γλώττη μὲν [(os turdetanos, no SW de Iberia) resultan ser os máis ilustrados dos iberos e teñen escritura, rexistros escritos do pasado, poemas e leis en composicións de seis mil versos, segundo din, e os demais iberos utilizan a escritura, pero non nunha soa forma, pois tampouco non teñen unha soa lingua],

e tamén facer outra valoración da supervivencia da lingua vasca fronte á latinización aforrariánnos séculos de vixencia do estado xeral de coñecementos, e tamén de antollos e trapalladas, que na lingüística rematou na que Caro Baroja (1942) chamou hipótese vasco-iberista, é dicir, supor para toda *Iberia*⁸, toda a Península, unha unidade lingüística *ibera* da que sería hoxe supervivencia a lingua vasca. En 1821, cando bota a andar con paso firme a lingüística histórica e comparada coa novidade indoeuropea, o prestixio de Wilhelm von Humboldt e a súa *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelt der Vaskischen Sprache* (*Exame das investigacións sobre os habitantes primitivos de Hispania por medio da lingua vasca*)⁹ consolidan para un século longo o vasco-iberismo, continuador dunha longa tradición erudita e polémica na que son nomes ilustres Juan de Valdés, Garibay, Poza, Larramendi, Conde, Mayáns, Astarloa... e da que fixo Tovar (1980) excelente crónica.

Abonda coas dúas primeiras conclusións de Humboldt para entender o estado de cousas:

1. Die Vergleichung der alten Ortsnamen der Iberischen Halbinsel mit der Vaskischen Sprache beweist, daß die letztere die Sprache der Iberer war, und da dies Volk nur eine Sprache gehabt zu haben scheint, so sind Iberische Völker und Vaskisch redende gleichbedeutende Ausdrücke [é dicir, 'a comparación dos topónimos antigos da Península Ibérica coa lingua vasca proba que esta última era a lingua dos iberos e, como este pobo soamente tivo, seica, unha lingua, resulta que pobos ibéricos e pobos de lingua vasca son expresións equivalentes'].

⁸ No coñecemento progresivo que o comercio fenicio, púnico e grego tivo da Península o nome de *Iberia* corresponde á costa leste e sueste e o seu *hinterland*, o nome de *Tarsis* ou *Tartessos* refírese ao ángulo SW, e *Keltiké* alude ao interior da Península. Nas fontes gregas *Iberia* acaba sendo nome de toda a Península, a *Hispania* dos textos latinos; pero o que imos ver é que *Iberia*, *ibero*, *ibérico* ten que se limitar á área étnica, lingüística e cultural do E e SE da Península. Véxase Koch 2003: 201.

⁹ Hai traducións, *Primitivos Pobladores de España y Lengua Vasca*, Madrid 1959, e *Los Primitivos habitantes de España*, Madrid 1990.

Humboldt, bo coñecedor dos textos clásicos e do material onomástico hispano, tamén tiña que recoñecer marxas ou substratos célticos, sobre todo en Celtiberia, Gallaecia e Lusitania:

2. Es giebt aber unter den Ortsnamen der Halbinsel andre, von welchen die Vergleichung mit der Ortsnamen der von Celten bewohnten Länder zeigt, daß sie Celtischen Ursprungs sind, und daß diesen lassen sich die Wohnsitze der mit den Iberern vermischten Celten auch da auffinden, wo uns die geschichtlichen Zeugnisse verlassen [é dicir, 'pero entre os topónimos da Península hai tamén outros cuxa comparación cos topónimos das terras habitadas por celtas indica que son de orixe céltica e que con eles pódense tamén atopar os asentamentos dos celtas mesturados cos iberos alí onde as testemuñas históricas nos abandonan'].

Soamente a fins do s. XIX cos estudos de D'Arbois de Jubainville na *Revue Celtique* se recoñece a forte e ampla pegada histórica e lingüística de *Les Celtes en Espagne*, inda que a liña dominante é a vasco-iberista de Humboldt (nótese o singular en Hübner 1893), Schuchardt, Schulten... Neste contexto de unidade e protagonismo *ibéricos* inscribíase que no recanto *céltico* que se presupón que é Gallaecia se traballe cos criterios e obxectivos de Murguía, Vereas, etc., se faga a poesía de Pondal, Curros e Cabanillas, a lería de Vicetto e a teoría nacionalista de Risco, Otero, etc.

A partir de 1922 os traballos de Gómez Moreno (1949) e dos seus continuadores son unha enorme *fe de erratas* na lectura dos textos ata entón *ibéricos*, pero que tarda en se abrir paso contra o prestixio xermánico do vasco-iberismo e mais polos atrancos da nosa Guerra *Incivil* e a Mundial. Para proba de en qué grao alterou Gómez Moreno a lectura da documentación, compárese a edición da *tessera* celtibérica de Luzaga en Hübner *MLI XXXV* e en Untermann *MLH IV*, K.6.1:

MLI XXXV

aregratokš . carub . cecei
qrta . lutacei . angš . irasibca
erca . uela . tcerseks . šb
ueisui . mlaibonoe
ceciš . cariqoe . ceciš
šdn . qrta . elasuchn
carub . tbes . ša qrta
thiubreigš

MLH IV, K.6.1

arekoratikubos . karuo . kenei
kortika : lutiakei : ankis : baradioka
erna : uela : tikerdebođ : so
ueidui : belaiokumkue
kenis . karikokue : kenis
stam . kortikam : eladunom
karuo : tekeđ . sa : kortika
teinoreikis

A nova lectura, a correcta, das escrituras indíxenas bota abaixo moito e moi esencial do traballo anterior e, sobre todo, cos estudos de Gómez Moreno, Schmoll, Tovar, Caro Baroja e outros vai dar no recoñecemento dunha pluralidade de sistemas de escritura –tartesa, ibérica e unha adaptación do alfabeto grego– e dunha pluralidade lingüística, sen paralelo coa de escrituras, que na documentación *directa* e na súa prolongación na *indirecta* (onomástica indíxena en autores gregos e latinos e/ou viva hoxe) articulamos en tres áreas, con repartición no que Untermann (1961) bota man de tipos onomásticos representativos delas:

1) Área tartésica, no SW, non indoeuropea e caracterizada polos topónimos con elemento final *-ippo*, *-uba* e outros (por exemplo, *Olisippo(na)*, *Corduba*, *Onuba*... hoxe *Lisboa*, *Córdoba*, *Huelva*).

2) Área ibérica, no E e SE, non indoeuropea e con topónimos compostos con *Ili-*, *Iltu-*... que significa, seica, ‘vila, cidade’ e non parece alleo ao que temos nos topónimos vascos *Irún*, *Iribarri*... No mapa ibérico son bos exemplos *Ilíberis*, nome antigo de Granada, e *Iltirta* ou *Ilerda*, hoxe *Lleida* ou *Lérida*.

3) Área indoeuropea, no N, NW, W e centro da Península, con topónimos nos que destaco os compostos con segundo elemento *-briga*, *-brix*, *-bris* (¡os nosos *-bre* e variantes *-be*, *-ve*) para dar nome á ‘altura’ habitada: *Segobriga*, *Nemetobriga*, *Arcobriga*... Da mesma raíz *brig-* o noso *Brigantium* e os *Brigantini*. Destaco tamén a raíz *seg-*, ‘poder, forza’, de *Segovia*, *Segisamo* (hoxe *Sasamón*; quizais o actual *Sésamo* dos Ancares de León), varias *Segontia* (hoxe *Sigüenza*), etc.

A documentación directa en escrituras ibérica ou latina da lingua celtibérica, lingua indoeuropea céltica, e a documentación directa en escritura latina da lingua lusitana, lingua indoeuropea de filiación discutida, veñen demostrar que a indoeuropeización de Hispania foi antiga, ampla e intensa. Se tivésemos que entrar nos aspectos ideolóxicos da erudición e da polémica pluriseculares, diríamos que perdeu forza aquilo de que *África comeza nos Pireneos* e que tiña un dos seus esteos na real ou suposta orixe norteafricana dos iberos. Nestes momentos a lingua celtibérica é peza esencialísima –*Bronces de Botorrita*, *tesserae hospitales*, etc.– no coñecemento do celta antigo e a polémica da lingua lusitana agrávase con que todo o centro peninsular, Gallaecia, Asturica, toda a Lusitania do Tejo ata o Algarve e toda a Baeturia –área celtizada no SO, entre Guadiana e Guadalquivir– carecen de documentación directa.

De 1945 en adiante temos os traballos de Gómez Moreno, Caro Baroja, Tovar, Mitxelena, Lejeune, Schmoll, Untermann, Albertos, Menéndez Pidal e moitos máis para recoller e interpretar os materiais, e con polémica no que respecta á filiación específica dos textos lusitanos e doutros materiais hispánicos indoeuropeos. Da vella hipótese vasco-iberista queda pouco: hai relacións evidentes entre as dúas linguas e que poderían ser mesmo xenéticas e non soamente de semellanza tipolóxica e de contactos e intercambios de elementos, pero co que sabemos de lingua vasca non podemos entrar nos textos en lingua ibérica nin ter estes na mesma función na que temos a latina para as románicas. Do (des)coñecemento que temos da lingua ibérica abonde con dicirmos que, a carón dunha boa descrición fonolóxica e de coñecementos seguros e abundantes na morfoloxía nominal, no que respecta a morfoloxía verbal e mais a dicionario xeral estamos só un pouquiño por riba de cero.

4. INDOEUROPEIZACIÓN E CELTIZACIÓN¹⁰

A distinción entre *indoeuropeización* e *celtización* témola que facer porque, como xa ficou apuntado máis atrás, hai polémica en se todo o material indoeuropeo hispánico encaixa ou non, e baixo que condicións, na póla céltica da árbore lingüística indoeuropea, ademais de que dentro de esa árbore indoeuropea, sen dúbida paleolítica e máis alá pola continuidade axiomática da linguaxe e das linguas, a póla céltica é unha cristalización recente e levar a etiqueta lingüística céltica a tempos anteriores ás Idades do Ferro e do Bronce sería un anacronismo comparable a, poño por caso, dicirmos que en Hispania non entrou a

¹⁰ Antes de comezar estas cuestións quero dicir que nin o *hic et nunc* nin as miñas capacidades abondan para presentación e análise crítica dos contidos de Villar (2000), con proposta dunha indoeuropeización moi antiga e detectable en hidro- e toponimia. Se aceptamos esta indoeuropeización, a Hispania que as teses tradicionais teñen por non indoeuropea sería, paradoxicamente, a de indoeuropeización máis antiga, pero mesturada ou cuberta por compoñentes posteriores non indoeuropeos e indoeuropeos celtas, pois as súas áreas principais de implantación son as do NL e S da Península. Pero tamén son alcanzadas Gallaecia e áreas inmediatas. Véxase tamén o seu traballo en Bocchi/Ceruti (2001).

lingua latina, senón que entraron as linguas románicas –catalá, castelá, galega...– nas que ela se escindiu en data tardomedieval¹¹.

A cuestión ten o seu punto de arranque en que as linguas indoeuropeas non son *orixinarias* en ningunha área de Hispania, que é indoeuropeizada en data(s) prehistórica(s) a discutir, ademais de que tamén en tempo xa histórico teñamos datos ou memoria de movementos de poboación que encaixan nesa *indoeuropeización/celtización*. Cómpre dar aviso de que, cando nestes procesos prehistóricos de emprazamentos, expansións e captacións de linguas falamos de *orixes* e de *orixinario*, non facemos outra cousa que aludir ao límite dos nosos coñecementos histórico-comparados ou das nosas hipóteses reconstrutivas.

O punto básico no esquema explicativo tradicional é que na indoeuropeización do Occidente europeo o protagonismo (¿exclusivo?) é das linguas célticas, cuxa orixe centroeuropea artículase nunha *Urheimat* ou ‘patria primitiva’ indoeuropea na Europa centro-oriental, e veláí un resumo tradicional e autorizado: «IIIe millénaire: les peuples indoeuropéens, lointains ancêtres des Celtes, s’installent en Europe centrale et occidentale» (Kruta 2000: vol. XI). Polo tanto, en tese tradicional a indoeuropeización de Hispania *debe* resultar de movementos de poboación con orixe última centroeuropea e que se poden remontar a Calcolítico e Bronce ou ser xa do Ferro.

Todo o occidente europeo considérase indoeuropeizado en procesos nos que o movemento de poboación é parte axiomática, pero necesita do complemento doutros moitos e importantes factores para que se produza a indoeuropeización que aquí presentamos como feito estritamente *lingüístico*, sen entrarmos agora en que haxa tamén difusión e imposición doutros feitos culturais *indoeuropeos* dos que a investigación lingüística non sabe prescindir porque está afeita a botar man do rexistro arqueolóxico para detectar nel as fracturas e as fronteiras, as continuidades e as novidades, as áreas e liñas de expansión da cultura material que lle poidan ser indiciais das expansións étnicas ou (soamente) culturais

¹¹ Non podo discutir aquí que tamén poida ser anacrónica para tempo paleolítico a etiqueta de *indoeuropeo* e teñamos que falar de *pre-* ou *proto-indoeuropeo*. Para o tema de agora temos abondo con que *indoeuropeo* non pode ser un *quilómetro cero* neolítico, inda que así o pareza en certos esquemas de reconstrución nos que o Indoeuropeo Común (ou a parte do indoeuropeo histórico que leva a parte do león neste labor) vén definido por un léxico que corresponde a novidades culturais neolíticas.

coas que asociar as expansións e asimilacións lingüísticas. Despois diremos algo máis neste arduo problema, que nin é arduo nin é problema para moitos que tanto na banda da lingüística como na da arqueoloxía non están polos labores de síntese e prefiren que cada conxunto de datos e métodos terme das súas limitacións e siga o seu propio camiño.

Nos primeiros estudos da penetración céltica centroeuropea en Hispania tiñan especial relevancia arqueolóxica os enterramentos coñecidos como *Urnenfelder* ou ‘campos de urnas’, datables no Bronce e con implantación hispánica na área nordés e expansión ao val do Ebro; tamén entraban en conta os elementos culturais de Hallstatt (A e B, Bronce/C e D, Ferro) e, en menor medida, os de La Tène (Ferro). Nesta liña de traballo, que chega ata os manuais universitarios recentes, destaco os nomes de Bosch Gimpera, Santaolalla, Almagro Basch... e conecto os de Cuvillas, Bouza Brey...

Pero hoxe está en descrédito, seica, a orixe centroeuropea da nosa *indoeuropeización/celtización* asociada cos campos de urnas, cuxa paradóxica e principal implantación está nunha área que historicamente é de lingua e cultura ibéricas, non indoeuropeas. Tamén o rastrexo dos elementos hallstáticos e posthallstáticos é insuficiente, seica, para dar conta cabal da indoeuropeización centrada nunha inmigración de falantes recoñecible no rexistro arqueolóxico e capaz de se impor lingüísticamente por riba da poboación aborixe. Máis insuficientes aínda son os elementos latenenses, poucos, necesariamente recentes e que ademais, postos a xogarmos aos paralelismos de lingua e cultura, parece que terían que se acompañar dunha lingua céltica de tipo galo, un Celta-*P*, non o celtibérico e o panhispánico Celta-*Q*¹². Pero o importante en todo isto é a posición escéptica ante os migracionismos, sobre todo os invasiónismos, e mais tamén ante a asociación de lingüística e arqueoloxía. O escepticismo fai insistencia en que *Urnenfelder*, Hallstatt e La Tène poden estar presentes en Hispania por tráfico cultural alleo a movementos de poboación e mais a difusión e asimilacións lingüísticas.

¹² Deixo de lado feitos puntuais, interesantes pero non na nosa materia de agora, sobre a presenza en Hispania de galos (cf. Marco 2004): por exemplo topónimos coma o aragonés *Gallur* < [*Forum*] *Gallorum*, etc.) e elementos culturais con marca lingüística da súa orixe gala, por exemplo, o xa visto teónimo *Epona*.

Para o territorio de Gallaecia e a súa indoeuropeización pódense cargar as tintas na inexistencia ou na insuficiencia de *Urnenfelder*, Hallstatt e La Tène no rexistro arqueolóxico e como indicio de inmigracións indoeuropeas, é dicir, na inoperancia das hipóteses baseadas en movementos de poboación desde sedes centroeuropeas. Ademais para Gallaecia e tamén para outras áreas hispánicas insístese moito nunha celtización múltiple, heteroxénea na natureza dos seus procesos, así como na variedade de contactos e achegas culturais atlánticos, mediterráneos, orientais, de xeito que a caracterización dos hispanoceltas vai estar moi principalmente no terreo lingüístico, e non na súa comunidade cultural interna ou cos outros celtas continentais e insulares (cf. Arenas 2002: 33). Despois intentarei facer ver que as culturas de Hallstatt e La Tène ademais serían referencias baixas para a cronoloxía na que cómpre enxerir o carácter indoeuropeo de Gallaecia.

Pero antes cómpre dicir algo verbo dos descréditos excesivos do movemento de poboación como factor esencial na configuración dos mapas lingüísticos, pois na experiencia histórica está que a xente se move e o seu movemento pode e adoita ter consecuencias lingüísticas. Descréditos excesivos, digo, porque, por moitos que fosen os excesos do migracionismo, do invasionismo é de asociar difusión culturais con difusión étnicas e lingüísticas, o mapa lingüístico europeo rexistra consecuencias claras dos movementos de poboación célticos, xermánicos, eslavos, maxiares... ademais de que a helenización de Oriente e a romanización/latinización do Occidente tampouco non son alleas a movementos de poboación.

Diebold (1987: 27) afirma que «entire spoken languages do not and cannot diffuse through space save in the mouths of (some of) their speakers. It is impossible to imagine a scenario in which a semiotic system as complex as natural language could be thus transmitted by diffusion alone», e sabemos tamén que a oposición total aos chamados migracionismo e invasionismo é un luxo que se pode permitir o prehistoriador, pero non o historiador, pois apunta ben Dobesch (1983: 226, n. 147) que «es is unrichtig, zwischen Urgeschichte und Geschichte einen methodischen Unterschied zu machen, für letztere Wanderungen gelten su lasen, für erstere nach Tunlichkeit nicht. Es gibt keinen inhaltlichen Unterschied zwischen den beiden Bereichen,

jeweils als Ganzes genommen» [é dicir, 'é incorrecto facer unha distinción metódica entre historia primitiva e historia, de forma que para esta sexan válidas as migracións, pero non para aquela por cuestión de viabilidade'], porque (Ib.: 230) «Urgeschichte ist keine Methode, keine Periode; sie ist nicht ein Epochenbegriff, sondern ein bestimmter Quellenzustand» [é dicir, 'a Historia Primitiva *non é* un método, un período, un concepto de época, senón un determinado estado das fontes'].

Pero o problema está en identificar liñas de continuidade e de ruptura no rexistro cultural prehistórico (je tamén xa histórico!) que poidan ser fitos iniciais das novidades étnicas e/ou lingüísticas que soamente poderemos recoñecer como xa históricas. Advirte Anthony (1986: 300), que «the fact that we have few predictive models or theories capable of incorporating such [population] movements into a larger explanatory framework does not mean that they were unimportant, and any archaeologist who pretends that they did not occur is quite simple fooling him/herself».

A crise profunda, quizais esaxerada por algúns, da valoración dos movementos de poboación (migración, invasión e conquista) é en certo modo a penitencia dos indoeuropeístas polos desastres do mito da raza superior aria que en procesos de auténtica invasión/dominación se expande e impón as súas lingua e cultura nas poboacións sometidas. É crise que favorece as opcións indixenistas, continuistas e difusionistas na configuración dos mapas culturais e lingüísticos prehistóricos e a súa proxección histórica. Estas opcións emparellanse co éxito da xenética de poboacións e os seus paralelismos (a gran escala) entre árbores xenéticas e árbores lingüísticas, entre distancias xenéticas e distancias lingüísticas.

Non podo deitar aquí outra cousa que un par de observacións mínimas: o campo que nos interesa a xenética establece unha comunidade antiga das poboacións da fachada atlántica e unha diferenza clara entre elas e as poboacións da Europa central, comunidade e diferenza que poden suxerir debilidade do modelo tradicional no que a celti(c)ización lingüística da dita fachada tiña como base única ou principal un movemento de poboación desde áreas centroeuropeas, consideradas tradicionalmente como *homeland* dos celtas. Favorécese así, pero non se impón, a alternativa de que o berce *orixinario* dos

celtas e máis da súa lingua inclúa tamén a fachada atlántica e, moi especialmente, as Illas Británicas, pero tendo sempre presente que as continuidades xenéticas non prexulgan continuidades lingüísticas no mapa europeo, suxeito de sempre a cambios lingüísticos (e culturais), con ou sen consecuencias na etnicidade, con ou sen movementos de poboación, e que poden pasar desapercibidos no mapa xenético ou ter un reflexo cativo en relación coas súas consecuencias; refírome en especial aos procesos de *élite dominance* e, en xeral, á existencia de centros de poder político e de prestixio cultural decisivos no espallamento dunha lingua por riba doutra(s) e sen que o mapa xenético experimente o menor cambio.

5. UN ENFOQUE LINGÜÍSTICO

5.1. *É celta quen fala unha lingua celta*

Xa que estamos a falar nas linguas e partimos de que é indoeuropeo o que fala unha lingua indoeuropea, tamén diremos que é celta o que fala unha lingua céltica, inda que esta posición pareza simplista ou reduccionista a máis dun. Sen que importen os outros datos naturais (sexo, idade, raza...) e culturais (clase social, relixión e ideoloxía, ocupación profesional...), agora imos botar man de dato e argumento estritamente lingüísticos. Recórdese o absurdo ou a inconsistencia que hai en falarmos de *gramática protestante*, ou de *cerámica indoeuropea*, ou de *raza flexiva*... mentres que *english*, *hispano*, *lusofonía*, *francofonía*... son etiquetas lingüísticas claras e operativas, inda que cubran unha diversidade racial, étnica, cultural... moi grande.

E no caso das linguas célticas é bo termos moi presente que, cando Lhuyd (1707) relanza o termo *céltico* (porque nin *galo* nin *británico* son suficientes ou de recibo naquel momento), a base é a comunidade de lingua dos Κελτοί ou *Celtae* antigos e dos habitantes de Gales, Cornéalles, Escocia, Irlanda, Mann e Bretaña en tempos medievais e modernos, comunidade que non se dá ou non é tan evidente nos outros eidos culturais do mundo céltico nin en perspectiva sincrónica nin en perspectiva diacrónica.

5.2. *Indoeuropeo e substrato indoeuropeo*

Un dos criterios habituais para distinguirmos entre áreas indoeuropeas e áreas indoeuropeizadas é o de que nas linguas indoeuropeas das áreas indoeuropeizadas perviven restos preindoeuropeos, un substrato ben identificable no léxico común e na onomástica, pero máis ben escaso e problemático no terreo gramatical; tense dito moitas veces que o recurso ao substrato para cousas difíciles e o conto de querermos explicar *obscura per obscuriora*. O paradigma pode ser o da lingua grega antiga, na que unha cata no seu dicionario etimolóxico resulta en que máis da metade das raíces teña etimoloxía escura, é dicir, poida encaixar nese fondo preindoeuropeo pouco e mal coñecido¹³.

Na Gallaecia e noutras áreas hispánicas inmediatas rexístrase un substrato preindoeuropeo que ten etiquetado difícil e cambiante segundo métodos e obxectivos vixentes nas diferentes etapas da súa investigación. Eu penso que este substrato preindoeuropeo necesita unha revisión a fondo e pode e mesmo debe ser valorado á baixa porque:

a) Boa parte do seu léxico é fitonimia —*amorodo, carqueixa, carrasco, codeso, mata, morango, queiroga, touza...*—, é dicir, nomes de flora que, polo menos parte deles, poden ter a súa orixe na área *mediterránea*, sen dúbida non indoeuropea, e chegar ata nós como préstamos. E tamén habería que revisar se algúns deses nomes non foron do substrato, senón de selo indoeuropeo, pero locais ou dialectais na súa implantación.

b) Carecen do menor valor probatorio a efectos de comparación xenética os nomes que son onomatopeicos, por exemplo, *cigarra, chicharra...*

c) Como préstamos da área peninsular non indoeuropea, *ibérica*, tamén se poden considerar voces como *veiga* e algunha outra.

d) Para as datas prehistóricas que esta especulación pretende atinxir tamén pode ter algún relevo a nota de que na lista tradicional de nomes de substrato preindoeuropeo galaico non hai ou é moi escaso o léxico *cultural*, é dicir, de elementos de organización familiar e

¹³ Pero téñase en conta que a produtividade das raíces do substrato é nula ou moi curta, mentres a das patrimoniais é grande, de tal xeito que no dicionario de palabras as de substrato son minoría.

social, de ideoloxía e crenzas, de artes e técnicas, de vida económica... e todo ou case todo ese léxico (real ou supostamente) de substrato é *natural*, de nomes de plantas, do terreo e das súas formas, etc. Tense, xa que logo, a impresión de que, se houbo indoeuropeización, non se impuxo a formas culturais que deixasen a súa pegada na lingua nova e dominante. Alternativamente, non hai indoeuropeización, senón selo indoeuropeo *orixinario*, é dicir, desde os límites que alcanzan os nosos datos e as nosas especulacións reconstrutivas.

Non estou en condicións de negar o substrato preindoeuropeo que Gallaecia comparte, seica, con outras áreas hispánicas e mediterráneas, pero si quero pór de relevo a súa escasa entidade e a posibilidade de que boa parte del non sexa realmente substrato, senón dialectalismos no indoeuropeo occidental ou tamén os axiomáticos préstamos que toda lingua en contacto con outras áreas (ibérica, mediterráneas...) recibe delas: xa se ve que ando a imaxinar unha situación indoeuropea *orixinaria* de Gallaecia¹⁴.

Aínda máis, a revisión a fondo do substrato terá que se combinar coa revisión da reconstrución *tradicional* da *Ursprache* indoeuropea, baseada nas linguas centrais e orientais, e máis tamén coa revisión, a fondo e urxente, da *Urheimat* ou *homeland* indoeuropea e dos procesos de expansión ou indoeuropeización de áreas orixinariamente non indoeuropeas. Se cadra, parte do que temos por substrato pode ser un *indoeuropeo occidental* que para ser cabalmente indoeuropeo non necesita revalidarse nos léxicos indoiranio, grego, etc. bases da reconstrución tradicional.

5.3. Hidronimia paleoeuropea

A *alteuropäische Hydronymie* ou hidronimia paleoeuropea, á que Krahe consagrou desde 1949 unha chea de artigos e varias monografías (en especial 1962, 1964), é un subsistema onomástico indoeuropeo de raí-

¹⁴ No modelo que ando a imaxinar o contacto lingüístico de Gallaecia con outras áreas podería chegar mesmo a mesturas en certas áreas galaicas con situacións de bilingüismo, diglosias, *linguas francas*... Recórdese que a mestura étnica e lingüística parece acreditada en datas da romanización pola onomástica e por datos extralingüísticos en áreas da actual Navarra e do val do Ebro, con vascóns, iberos e celtiberos.

ces, sufixos e regras para formar os hidrónimos ou nomes de augas correntes e estancadas en Europa. É importante subliñar, con Schmid (1995, 1997) e mais con Untermann (1999), que os hidrónimos paleoeuropeos non teñen explicación suficiente na lingua das xentes que historicamente viven acaroadas a eles, pois pertencen a un sistema anterior ás linguas que foron callando dentro da comunidade primitiva indoeuropea, pero que é respectado polos falantes desas linguas.

Os hidrónimos paleoeuropeos cobren Europa desde os Urais ao Mar do Norte e Illas Británicas, desde o Mar Báltico ata os Alpes, e tamén están presentes nas penínsulas ibérica e italiana, é dicir, ocupan o territorio que en tempo histórico é das linguas eslavas, bálticas, iliria, xermánicas, itálicas e célticas; teñen tamén algunha presenza noutras áreas que historicamente son das outras linguas indoeuropeas. A raíces e os sufixos destes hidrónimos poden aparecer tamén en topónimos e o mapa hidronímico complétase con moitos outros nomes que xa non encaixan no paleoeuropeo, senón nas linguas indoeuropeas históricas: por exemplo, os nosos *Avia*, o medieval *Alesantia*, etc. son analizables como paleoeuropeos, pero os tamén nosos *Deva* e *Dubra* son célticos.

Ademais de indoeuropeístas que teñen un escepticismo total verbo da *alteuropäische Hydronymie* (por exemplo, Mallory 1989: 157 e n. 30), entre as críticas máis relevantes feitas ao sistema definido por Krahe está a sospeita de Scherer (1963), Lazzeroni (1964) e outros de que hidrónimos de aparencia *paleoeuropea* en áreas *mediterráneas*, concretamente Italia e Hispania, non sexan indoeuropeos, senón mera coincidencia ou homofonía de raíces monosilábicas e sufixos simples co material realmente indoeuropeo¹⁵. Pero se en Hispania e, o que agora importa, en Gallaecia e Lusitania, acumulamos exemplos de hidrónimos (*Ave*, *Avia*, *Aguianza*, med. *Alesantia*, *Aranza*, *Arganzo*, med. *Auania* > *A Baña*, med. *Alesgos* > *Esgos*, med. *Aliste* > *Este* ...) e de topónimos nos que raíces asinables ao dicionario indoeuropeo se combinan con dous ou máis sufixos do repertorio indoeuropeo (por exemplo, *TAM-AR-I-S > *Tamaris*

¹⁵ Téñase en conta que en boa parte as teses de Krahe son reconversión de vellas posicións sobre elementos *non* e *pre*-indoeuropeos de filiación ou etiquetado vario (*mediterráneo*, *ligur*, *ambro-ilirio*, *ilirio*...), por non dicir que nebuloso. Un curioso intento é o de Venneman (1994) que conclúe que os topónimos e hidrónimos *paleoeuropeos* (¡pero non indoeuropeos!) e as linguas de lígures, iberos e vascos pertencen a un *Old European* cuxo único supervivente é a lingua vasca.

> *Tambre*, *AL-IS-NT₅-YEH₂ > med. *Alesantia*) e contamos ademais con paralelos ou similares en áreas de indoeuropeidade indiscutida, a homofonía casual vai excluída e a indoeuropeidade antiga, moi antiga, de Gallaecia e Lusitania parece fóra de dúbida.

Vou aludir un punto de vista –e non direi que tamén de método porque é absolutamente estéril– que teñen algúns prehistoriadores e arqueólogos, pero que non é posible en filólogos e lingüistas: vou aludir e desbotar o antollo de que a onomástica hispana prelatina, incluída a galaica, e especialmente hidronimia e toponimia, poida ter unha débeda relevante coas xentes non latinas –auxiliares, mercenarios, comerciantes...– que nos trae a romanización. Hipóteses de que lles debamos tal ou cal nome concreto poden ser de recibo, pero explicacións de sistema e do conxunto do material, ningunha en absoluto.

Porque o que de verdade importa é constatar a implantación sistemática dunha hidronimia –e tamén dunha toponimia– indoeuropea prelatina en Gallaecia, sen que nelas, sobre todo na hidronimia primaria, haxa unha pegada clara, abundante, sistemática dun estrato preindoeuropeo. A estabilidade ou persistencia dos hidrónimos, a pesar dos cambios étnicos, lingüísticos e culturais na poboación que vive nas ribeiras, é unha experiencia tan repetida que non necesita presentación. Velaí, pois, como a hidronimia paleoeuropea ten sempre un valor diagnóstico moi claro para a indoeuropeidade *orixinaria* das áreas nas que a rexistramos. Podemos pensar, polo tanto, nunha Gallaecia indoeuropea desde data moi antiga, poñamos que polo menos desde o Bronce, segundo milenio a.C., se non estamos en condicións de saber ou supor que por ter Gallaecia unha poboación moi escasa ata datas moi baixas, xa en plena Idade do Ferro, xa moi entrado o primeiro milenio a.C., foille posible a grupos reducidos de indoeuropeos inmigrantes impor a súa lingua tamén nese apartado de substituír todo o sistema hidro- e toponímico anterior. Teño entendido que o rexistro arqueolóxico non documenta nin tal escaseza de poboación nin as inmigracións suficientes para cubrir o territorio e operar a substitución do sistema hidro- e toponímico. Ademais, non ten a menor verosimilitude que, se a indoeuropeización lingüística nos chegase nun proceso de mera *difusión/asimilación* desde un centro extragalaico (¿ulo?), puidese operar a substitución do sistema hidro- e toponímico establecido.

A énfase na antigüidade e mais na estabilidade cómpre facela no terreo hidronímico e quero sinalar que no moito que levo inventariado de hidronimia galaica prerromana non teño observado repeticións que parezan deberse a factores culturais ou modas que nos rebaixen a nota de antigüidade e sistematicidade con que Gallaecia é indoeuropea nos seus hidrónimos. Fagamos a reserva ¡madría leva! de que a indoeuropeidade dalgúns hidrónimos poida ser soamente aparente e que o preindoeuropeo teña tamén os seus dereitos, pois hai moitos hidrónimos curtos e simples nos que a análise decide pouco e non exclúe a xa aludida homofonía do que é indoeuropeo e do que non o é.

En cambio, nos topónimos, a carón da nota de antigüidade e de estabilidade que os fai arma esencial na definición de estratificacións e fronteiras de linguas e de pobos, está a experiencia frecuente de como tamén están suxeitos a mobilidade e produtividade por factores políticos e culturais diversos e, polo tanto, o seu mapa pode ocultarnos ou darnos unha imaxe incorrecta da situación *orixinaria* e das áreas e dos estratos desde entón ao tempo documental. Ninguén se vai confundir e supor iberos, celtas, árabes... no caso dos *Toledo*, *Córdoba*, *Guadalupe*, *York*, *Ipswich*, *Marlborough*... en América, Australia, etc., nin hai maior problema tampouco para entendermos o por que e o cando dos mixtos *Caesarobriga*, *Iuliobriga*, *Flaviobriga* hispanos, *Caesarodunum*, *Augustodunum* galos, etc., pero sería inxenuo termos o primeiro mapa toponímico posible coma reflexo real dunha traxectoria prehistórica carente de diferenzas no espazo e no tempo.

5.4. 'Orixes' indoeuropeas

A revisión que fixemos do pouco (?) substrato preindoeuropeo de Gallaecia e a impresión firme de termos un sistema hidronímico necesariamente antigo e claramente indoeuropeo lévannos a dicir catro cousas verbo das *orixes* indoeuropeas, é dicir como é a reconstrución da proto-lingua e do tempo e do espazo que se lle asigna nas teses máis en uso.

Teimando na estabilidade axiomática dos hidrónimos, sobre todo no caso das correntes de auga máis significativas polo seu caudal, lonxitude, relevancia económica, de comunicación, etc., parece que

toda a Europa da *alteuropäische Hydronymie* é indoeuropea *orixinaria* (Kitson 1996 e 1997). Teño a impresión de que os mapas xenéticos non me levan a contraria en absoluto e mesmo están ao meu favor, inda que eu deba ter a honradez de advertir que nos meus criterios e datos non hai correspondencia necesaria, biunívoca, entre a difusión da agricultura neolítica e a indoeuropeización¹⁶, pero si é certo que a base xenética maioritaria da poboación europea é paleolítica.

Por outra banda, se aínda lle damos valor a certos criterios tradicionais, resulta que a chamada Paleontoloxía Lingüística –*Etimomancia* segundo algún dos seus detractores!¹⁷– non pon obstáculo decisivo para que, tal como xa teñen feito Makkay (1987 e 1992), Kilian (1988) e outros (cf. Kitson 1996, 1997), o territorio indoeuropeo *orixinario* inclúa xa en tempo paleolítico áreas occidentais europeas, e tanto polo que estas son como marco natural (flora, fauna, clima...) como polo que nelas hai no ámbito cultural. Penso que cómpre revisar o modelo tradicional dunha *Urheimat* ou *homeland* indoeuropea de situación ponto-caucásica e de datación neolítica, pois é modelo con protagonismo excesivo do indoeuropeo centro-oriental, é dicir, a área que vai dar nas linguas anatólicas, grega e indo-iránias... e tamén modelo que, centrado na discusión das formas culturais *indoeuropeas* xa serodias, neolíticas, da chamada tradición cultural dos *kurganes* (ou mámoas, túmulos) e da cerámicas de cordas, etc. dá unha imaxe (parcial) dos últimos tempos de lingua común e primeiros de dispersión e fragmentación lingüística, pero non entra na profundidade paleolítica que a familia indoeuropea ten e quizais peca de reducila a uns marcos espaciais e culturais estreitos.

O argumento da hidronimia paleoeuropea e da ausencia ou escaseza de substrato preindoeuropeo suxiren esta ampliación, que non pode ser confirmada, pero tampouco non é impedida, polas liñas de continua-

¹⁶ Na improcedencia de deitar títulos e títulos, limitome ao colectivo Bocchi/Ceruti (2001), con contribucións de Renfrew, Cavalli-Sforza, Mallory, Villar e outros.

¹⁷ A paleontoloxía lingüística considera que a reconstrución dun léxico indoeuropeo común prehistórico prolóngase na reconstrución das circunstancias *naturais* e *culturais* nas que viviron os falantes dese léxico. A obxección principal que se lle fai é que o léxico é o elemento máis cambiante e con menor regularidade no sistema da lingua, e na maior parte dos casos por causas extralingüísticas, alleas ao sistema da lingua. No que portén ás circunstancias *culturais* é evidente que a reconstrución ten que estar aberta a mil variacións no espazo e, sobre todo, no tempo.

de e descontinuidade do mapa xenético europeo. Pero o punto principal da miña posición é que ando un pouco de volta dos optimismos de establecer correspondencias claras entre lingua e cultura material para proxectarmos ao tempo prehistórico, predocumental, o que temos no xa histórico. Agora o que teño claro é máis ben que lingua e cultura (material ou non) poden e adoitan ser magnitudes sen correspondencia recíproca necesaria, e que a continuidade ou estabilidade da tradición lingüística é máis grande que a das tradicións culturais.

Unha consecuencia importante do que levamos conxecturado e proposto ata aquí é que a reconstrución do indoeuropeo común prehistórico non pode ter como modelo experiencias históricas como as dos pequenos recantos que foron o berce do latín, do inglés, do castelán, do portugués e outras linguas que coñeceron unha expansión territorial e poboacional xigantesca en comparanza cos comezos. Penso que as moi notables variacións dialectais que temos na gramática e no léxico indoeuropeos históricos tamén suxiren unha área *orixinaria* grande na que, seguindo esquemas de Hockett (1962: 321), a *lingua nai* indoeuropea é unha *macrolengua* de *microlenguas* constituídas por *idiolectos*.

5.5. 'Orixes' indoeuropeas de Gallaecia

O espazo indoeuropeo ampliouse axiña cara á Asia Menor, Irán e India, Turquestán (linguas anatólicas, indoiranias, tocharia), e tamén cara ás penínsulas balcánica e itálica; nesa ampliación os movementos de poboación tiveron protagonismo certo. É moi posible que a presenza indoeuropea sexa *orixinaria* nas áreas europeas occidentais, Illas Británicas incluídas, e insisto na miña convicción de que boa parte de Hispania —incluídas Gallaecia e Lusitania— pode ser indoeuropea *orixinaria* ou desde datas antigas como para anular ou pouco menos o antecedente non indoeuropeo. En particular quero insistir na absoluta insuficiencia lingüística de todo modelo de etnoxénese hispánica na que a indoeuropeización/celtización de Gallaecia veña encomendada a movementos étnicos e de difusión cultural desde a Celtiberia xa constituída, é dicir, a partir dos séculos VII-VI, Idade do Ferro. Hai presenza antiga de celtas en Hispania, hai movementos desde Celtiberia a outras áreas hispánicas e sabémolos ou deducímolos polos textos de:

a) Heródoto, *Istorie*, sobre celtas que, se a noticia admite unha interpretación simple e certa, hai que situar no Sudoeste, na que despois será Baeturia:

2.33, Ἴστρος τε γὰρ ποταμὸς ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν καὶ Πυρήνης πόλιος ῥέει μέσσην σχίζων τὴν Εὐρώπην: οἱ δὲ Κελτοὶ εἰσι ἔξω Ἡρακλέων Στῆλῶν, ὁμοῦρέουσι δὲ Κυνησίοισι, οἱ ἔσχατοι πρὸς δυσμέων οἰκέουσι τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ κατοικημένων [‘O río Istro (Danubio) partindo dos celtas e da cidade de Pirene, corre polo centro de Europa e divídeala. Os celtas están fóra das Columnas de Heracles e lindan cos cinesios, que por occidente son os últimos habitantes de Europa’].

4.49, ῥέει γὰρ δὴ διὰ πάσης [τῆς] Εὐρώπης ὁ Ἴστρος, ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν, οἱ ἔσχατοι πρὸς ἡλίου δυσμέων μετὰ Κύνητας οἰκέουσι τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ [‘O Istro recorre toda Europa partindo dos celtas, que, despois dos cinesios, son os últimos de Europa na súa parte occidental’].

b) Estrabón, *Geographiká*, sobre os Κελτικοί galaicos procedentes da Baeturia:

3.3.5, Ὑστατοι δ’ οἰκοῦσιν Ἄρταβροι περὶ τὴν ἄκραν ἣ καλεῖται Νέριον, ἣ καὶ τῆς ἐσπερίου πλευρᾶς καὶ τῆς βορείου πέρας ἐστί. περιουκοῦσι δ’ αὐτὴν [καὶ] Κελτικοί, συγγενεῖς τῶν ἐπὶ τῷ Ἄνῳ. καὶ γὰρ τούτους καὶ Τουρδούλους στρατεύσαντας ἐκείσε στασιάζειν φασὶ μετὰ τὴν διάβασιν τοῦ Λιμαία ποταμοῦ [‘Os que viven máis lonxe son os ártabros, na rexión do cabo que chaman Nerio (Fisterra), que separa os flancos occidental e norte. Nela viven tamén célticos, emparentados cos da cunca do Anas (Guadiana). Din que nunha ocasión en que fixeron alí unha expedición estes xunto cos túrdulos, se sublevaron tras pasar o río Limia’].

c) Plinio, *Naturalis Historia*, 3.13 da orixe celtibera dos *Celtici* da Baeturia:

Quae autem regio a Baete ad fluvium Anam tendit extra praedicta, Baeturia appellatur, in duas divisa partes totidemque gentes: Celticos, qui Lusitaniam attingunt, Hispalensis conventus, Turdulos, qui Lusitaniam et Tarraconensem accolunt, iura Cordubam petunt. Celticos a Celtiberis [ex Lusitania] advenisse manifestum est sacris, lingua, oppidorum vocabulis, quae cognominibus in Baetica distinguuntur [‘A rexión que máis alá do que acabamos de describir vai do Betis ao río Anas chámase Beturia e divídese en dúas partes e outros tantos pobos: os célticos, que limitan con Lusitania, do convento hispalense, e os túrdulos, que forman fronteira con Lusitania e Tarraconense, pero dependen da xurisdición de Córdoba.

Que os célticos chegaron dos celtiberos (desde Lusitania?) é manifesto nos ritos relixiosos, lingua e nome dos oppida, que na Bética se distinguen con sobrenomes⁷].

Pero estes movementos recentes, os documentados e outros a supor, non poden ser os responsables da indoeuropeización (case) total da onomástica de Gallaecia sen que o preindoeuropeo manteña unha pegada clara da súa preexistencia. Se Gallaecia e outras áreas hispánicas non son indoeuropeas *orixinarias*, a súa indoeuropeización ten que ser moi antiga, do Bronce Antigo ou mesmo do Neolítico. Neste carácter indoeuropeo pode ter algo que dicir a posición *atlántica*, en contacto activo con Bretaña e Illas Británicas, pero para non simplificarmos as cousas nun terreo tan propicio aos antollos haberá que recordar que a fachada cultural atlántica ten en tempo histórico e con raíz prehistórica unha notable diversidade lingüística, pois a celticidade de Hibernia, Britannia e Gallia e mais a celticidade ou, en todo caso, indoeuropeidade das áreas cantábricas e atlánticas de Hispania combínanse coa presenza non indoeuropea nas áreas de Aquitania e Vasconia, e tamén no Sudoeste hispánico, onde a documentación *tartesia* é non indoeuropea e o estrato céltico é recente¹⁸.

A indoeuropeidade de Gallaecia e Lusitania é parte da indoeuropeidade do conxunto hispánico non ibérico nin tartésico¹⁹, e para a considerar resultado da indoeuropeización dun espazo e dunha comunidade orixinariamente non indoeuropeos non hai, seica, no rexistro cultural arqueolóxico testemuñas dunha *inmigración* de xentes, transatlánticas ou continentais hispanas ou transpirenaicas, ás que facer responsables; pero esta sería a solución axiomática e por defecto, pois tampouco non se reconstrúen as condicións para que a nosa indoeuropeidade resulte dun proceso de difusión/asimilación lingüística desde centros de poder transatlánticos ou continentais hispanos ou transpirenaicos, e tampouco non parece que se poida falar dunha in-

¹⁸ Pero o profesor sevillano Correa (1992, 1985) ten traballado na hipótese de que nas inscricións tartesias teñamos unha lingua céltica.

¹⁹ Repito que non é o meu tema nin a miña capacidade de agora presentar as novas hipóteses de que poida remitirse a unha indoeuropeización moi antiga boa parte do material onomástico que se viña considerando tartésio ou ibérico, non indoeuropeo. Tamén hai hipóteses de que a lingua ibérica se estendese sobre un estrato preexistente celta ou celtoide.

doeuropeización resultante da adopción dunha *lingua franca* ou *koiné* no tráfico comercial atlántico.

Somos, supoño, parte desde data moi antiga dun *continuum* indoeuropeo occidental no que vai caber variedade e abundancia de movementos étnicos e culturais, con ou sen as correspondentes consecuencias de expansión, extinción e mestura de linguas, así coma procesos de produción e expansión de isoglosas fónicas, gramaticais e léxicas desde os centros de poder e prestixio político e social das linguas dominantes, con consecuencias nos mapas dialectais. En todos estes procesos hai sempre simplificación do mapa lingüístico, que perde elementos ou os reduce a substrato ou a fósil onomástico.

6. CELTA, CELTIBÉRICO, GALAICO-LUSITANO

6.1. *Riscos non célticos*

A opinión tradicional e maioritaria nega o carácter céltico do material lingüístico galaico-lusitano e dá a este material un selo *indoeuropeo occidental*, pero tamén reconece nese material elementos *célticos* que se consideran resultado de intrusionas de poboación céltica desde outras áreas hispánicas (Celtiberia, Baeturia...) ou simplemente expansión das correspondentes isoglosas desde o seu centro de produción extragalaico-lusitano.

Ademais de argumentos no terreo onomástico que logo aludiremos e deixando de lado cousas que son problemáticas na súa documentación e/ou na súa discusión, entre os argumentos fono- e morfolóxicos máis destacados na negación do carácter céltico da lingua galaico-lusitana están:

a) A non eliminación de ide. **p*, que axiña discutiremos.

b) A presenza do fonema *f*, que as linguas célticas antigas descoñecen. Xa dixemos que a evolución **bh > f* en *IEADEM* (Cabeço das Fráguas) é certa, se previamente é acertada a etimoloxía proposta por Tovar ou a proposta por Prósper. O mellor será non insistir na discusión desta forma e non afirmar nin negar nada con base nela. Do material galaico-lusitano no que se pode rexistrar a evolución regular céltica das aspiradas sonoras indoeuropeas a sonoras xa dixemos que é

seguro en parte; haino tamén máis ou menos probable, por exemplo, o teonímico *EDOVIO* (*CIL* II, 2543, Caldas PO) podería remitirse a ide. *H₂EIDH- ‘arder, lume’.

No caso de *FINDENETICIS* (*CIL* II 2471, Chaves, VR) e de *FIDVENAE* (*CIL* II, 5607, Paços de Ferreira, P) poderíamos ter o galaico-lusitano madrugando na evolución *w > f que despois terá o irlandés medieval: o segmento *FIND-* poderíase remitir a celt. VINDO- ‘branco’ (cf. *Vindobona*, a actual Viena), e o segmento *FIDV-* a ide. *WIDHU- ‘árbore, madeira’ (cf. irl. *fid*). Para este par de formas tamén haberá que recordar o seu carácter illado e que a plausibilidade da etimoloxía non o mesmo que a súa confirmación. Hai outras formas, pero que non nos poden ocupar o tempo e que mesmo poden ter orixes que non son atranco ningún para a celticidade do material galaico-lusitano.

c) Uso da conxunción copulativa *INDI* (Cabeço das Fráguas GU; Arroyo de la Luz, CC), que as linguas célticas descoñecen. Esa conxunción ten as súas referencias comparativa claras nos actuais inglés *and* e alemán *und*.

6.2. Indoeuropeo *p > céltico común Ø

Na definición tradicional, maioritaria, ortodoxa, do céltico común como póla da árbore indoeuropea dentro dos esquemas da *Stammbaumtheorie* ou ‘teoría da árbore xenealóxica’ que arrinca no s. XIX de Schleicher, é pedra angular a eliminación do fonema labial xordo *p: por exemplo, no canto de lat. *pater*, gr. πατήρ, ai. *pitā*, got. *fadar*... temos airl. *athir* < ide. *P^oHTÉR.

Esta innovación é anterior a que no grupo chamado *Celta-P* a casiña que deixa baleira a queda do *p indoeuropeo teña o recheo, xa estable, do novo p < ide. *k^w e *k^w. Na área –[non grupo]– conservadora do *Celta-Q* temos a conservación de ide. *k^w e *k^w, con posterior queda do seu elemento labial. Por exemplo, do numeral ide. *K^wENK^wE ‘cinco’ temos en *Celta-P* o galés *pimp*, con p estable, pero no *Celta-Q* temos o gaélico *coic* con c < *k^w. Recórdese que todo o material hispánico é de *Celta-Q*, pois, por exemplo, de ide. *EKWO- ‘cabalo’, temos en *Celta-P* o teónimo galo *Epona*, pero en Gallaecia temos o etnónimo *Equaesii*; a enclítica ide. *K^wE témola en lepóntico, *Celta-P*, como -pe, pero é -kue, -que en celtibérico.

A queda do ide. **p* é segura na lingua celtibérica, por exemplo, en *MLH K.3.18 VERAMOS* pódese remitir a ide. **UPER-^oMOS* e traducirse como un superlativo ‘máis alto, supremo’, pero nos textos lusitanos hai ide. **p* conservada, por exemplo en *PORCOM* (Lamas de Moledo e Cabeço das Fráguas), *TREBOPALA* (Cabeço), de interpretación funcional e etimolóxica moi discutida e a relacionar co epíteto *TOUDOPALANDAIGAE* en epígrafe latino de Talaván (CC), *PETRANIOI* (Lamas de Moledo).

Hai ademais onomástica transmitida por autores gregos e latinos e por epígrafes latinos, que se atopa tamén noutras áreas hispánicas e mesmo na Celtiberia e que tamén sorprende con *p* que choca coa ortodoxia do Céltico Común, se é *p* remisíble a ide. **p*, cousa que en máis dun caso é dubidosa ou mesmo moi incerta. Temos, por exemplo, o teónimo lucense *POEMANA* (IRPL 6), o epíteto teonímico lucense *PARALIOMEKO* (IRPL 5), o epíteto teonímico lucense *PARAMAEKO* (IRPL 9), os etnónimos galaico *PRAESRAMAR(I)CI*, ástur *PAESICI*, celtibérico *PELENDONES...*, os hidrónimos *PISORACA* e actuais *Pisorgo*, *Pisueña...*, os antropónimos *PENTIVS*, *PENTILVS*, *PINTAMVS*, *PINTLA...* Aquí tamén poderían entrar, entre outros, os topónimos galegos actuais *Partovia*, *Pambre* (medieval *Paambre*, quizais de **PALAMBRIS*) e *Palas*, a comparar cos comúns *pala* e *paleira*. O xa visto *PARAMAEKO* complétase con *in parami aequore* da famosa ara votiva de Diana en León (CIL II 2660) e co común *páramo*, *paramera* e o seu rendemento toponímico; temos tamén *Paraño(s)* (material con *p* en Untermann 1987: 69-74).

Todo este conxunto certo, probable ou dubidoso de ide. **p* conservada súmase a outros feitos cuxo valor diagnóstico, en si mesmo e na súa documentación, tamén é diverso e problemático (cf. 6.1.), para que a opinión tradicional e maioritaria conclúa que en Gallaecia e Lusitania temos un estrato indoeuropeo occidental non céltico que mesmo é presentado nalgún manual (por exemplo, Beekes 1995: 27) como póla autónoma da árbore indoeuropea. Por riba deste estrato temos un superestrato céltico que se estima procedente de Celtiberia, Baeturia... (cf. textos recollidos en 5.4) e que ten a súa peza máis emblemática nos topónimos con único ou con segundo elemento da raíz ide. **BH₂RGH-*, é dicir, *BRIGANTIVM*, *ADROBRICA* o *ARDOBRIGA*, *AVOBRIGA*, *AVILIOBRIS...* e os actuais *Deixebre*, *Trobe*, *O Grove...* e quizais *Briallo(s)*, de **BRIGALIVM* (cf. o actual *Trujillo* < *Turgalium*).

Para estes topónimos quero sinalar que Arenas (2002: 22) e De Bernardo (2002: 106) teñen recoñecida a maior frecuencia de *-briga*, *-brix* e *-bris* en Gallaecia e Lusitania en comparación con outras áreas célticas hispánicas e coa particularidade de que *-brix* e *-bris* (actuais *-bre*, *-ve*) supoñen arcaísmo morfolóxico fronte a *-briga*. Nestas condicións non é convincente ter por celtización con orixe na Celtiberia a abundancia galaico-lusitana destes topónimos, que máis ben resulta indicio dunha celtización realmente antiga²⁰, pois ademais no excelente estudo que Rix (1954) dedicou aos topónimos do mundo céltico resulta que xa *-briga* ‘altura’, de Gallia e Hispania, parece o estrato máis antigo fronte a *-dunum* ‘recinto’ e *-magus* ‘campo’²¹.

6.3. Os textos lusitanos non son un ‘castrapo’

Na análise da documentación e no diagnóstico hai moitos factores en xogo e teño que me limitar a presentar brevemente un par deles.

En primeiro lugar direi que non é solución lóxica, senón mera *petitio principii*, a tese de que nos textos lusitanos teñamos un adianto do que hoxe chamamos *castrapo*, unha mestura de linguas lusitana e latina na

²⁰ Pero tamén hai que sinalar que: 1) A proliferación dun determinado tipo onomástico pode ir ligado a factores de moda e prestixio dos que no noso caso temos pouca ou ningunha noticia; no caso extremo mesmo podería suceder que un tipo toponímico frecuente nunha área non fose indicio válido da implantación nesa área da lingua á que pertence o dito tipo. 2) Pola articulación e densidade de núcleos de poboación que teñen Gallaecia e Lusitania é necesario que teñan maior abundancia de calquera tipo toponímico que compartan con Celtiberia e outras áreas hispánicas.

Non discuto aquí nin vexo documentada en Arenas (2002: 24) a súa hipótese de que a extensión dos *-briga* de documentación tardía nos dous terzos superiores da Península sexa un artificio dos reconquistadores, unha estratexia demagóxica para lexitimar os seus avances.

²¹ Rix dividiu o mundo céltico en tres áreas: 1) topónimos con segundo elemento *-dunum* (*Lugdunum*, *Camulodunum*) en Gallia, Britannia, algún exemplo en Hibernia, e extensión polo val do Danubio; 2) topónimos con segundo elemento *-magus* (*Maromagus*, *Rotomagus*) en Gallia, Britannia, Hibernia; 3) topónimos con segundo elemento *-briga* (*Nemetobriga*, *Segobriga*) en Gallia e Hispania. Para o valor diagnóstico de *-briga* na indoeuropeización de Hispania véxase Untermann (1961). Destes tres elementos e da súa repartición xa fixera unha colleita e interpretación boa (para o seu tempo) Buchanan ao tratar da *linguae inter Gallos et Britannos communionem* en *Rerum Scotticarum Historia* (1582).

que as formas polémicas, por exemplo, *PORCOM*, deixan de ser polémicas porque as consideramos intrusiones latinas que suplantán a forma lusitana xenuína do mesmo xeito que, poño por caso, no castrapo o *conexo*, a *escoba*... están onde tiñan que estar o galego *coe(n)llo*, *vasoira*...

Esta tese podería amañar algo nos textos de Lamas de Moledo e Cabeço das Fráguas, pero non podería facer nada nos textos de Arroyo de la Luz (cf. 1.1.) nin na moita onomástica indíxena que nada ten que ver co *castrapo* e que trae problemas de encaixe da lingua galaico-lusitana no grupo céltico e no conxunto indoeuropeo.

E tampouco non é de recibo sospeitar erro do lapicida onde convén e acadamos unha lectura máis cómoda. Por exemplo, o discutido *ANGOM* de Lamas de Moledo pódese *corrixir* en **agnom* e así teríamos un año que *nos* encaixa moi ben co *PORGOM* de máis abaixo e tamén coa aparente *suovetaurilia* que temos en Cabeço das Fráguas.

6.4. Innovación e conservación na taxonomía de linguas

O punto principal de discusión está en que, como xa ficou implícito máis atrás, a comparación e a reconstrución con que a escola neogramática ou *Junggrammatiker* dá madurez á lingüística indoeuropea é tallante en lle non atribuír valor diagnóstico á conservación dun estado de cousas, pero si á innovación e mais á elección para establecer grupos, fronteiras e etiquetas no mapa de linguas e dialectos.

En teoría e práctica tradicionais e maioritarias a innovación ide. **p* > *Ø* é decisiva para definir o céltico común intermedio entre a proto-lingua indoeuropea e as linguas celtas históricas. A conservación de ide. **p* deixa a lingua galaico-lusitana fóra dese céltico común no que si entran as linguas celtibérica, gala e lepóntica na área continental e con documentación antiga, e as linguas gaélica, manx e escocesa, galesa, córnica e bretoa na área insular e con documentación medieval²².

A aplicación rigorosa deste criterio parece correcta pois, por exemplo, non sería do fondo léxico que a lingua grega recibe da súa

²² A lingua bretoa, da Bretaña francesa, ten orixe británica: é dos celtas que foxen da presión anglosaxona. Para as linguas célticas insulares hai documentación antiga, pero reducida á onomástica que coñecemos por textos gregos e por textos e epígrafos latinos.

orixe indoeuropea unha palabra que non eliminase o fonema *s*, con resultado *h*- ou *Ø*- (psilose), no contexto **sV*:- por exemplo, ide. **S(W)EKS*, **SEPTM*, **SEK^w*- serán *sex*, *septem*, *sequor* en latín, pero ἕξ, ἐπτά, ἔπομαι en grego, pero do ide. **SU(H)*- temos ὄς ‘porco (bravo)’, xenuinamente grego, mentres ὄς é grego tamén, pero hai que o ter por préstamo doutra lingua indoeuropea na que **sV*- era estable.

Tamén por aplicación rigorosa deste criterio non pode ser patrimonial latina a palabra na que rexistremos a innovación ide. **k^w* > *p*, pois é descoñecida do latín, que conserva o fonema labiovelar xordo e grafía *qu* (cf. *quis*, *quando*, *quattuor*, *linquo*, *sequor*...); así, ide. **LUK^wOS* > *lupus* é un préstamo dos veciños oscos e umbros, que si coñecen a innovación ide. **k^w* > *p*.

Pero a aplicación rigorosa tamén pode levar a paradoxos e *sal-sepodes*. Por exemplo, con base na gheada, no ceceo, no seseo... nos sistemas da lingua galega e da española teríamos innovacións e casiñas baleiras con rango fonolóxico abondo para negar a galegitude²³ ou a españolidade de determinadas áreas de ambos os idiomas e o máis sorprendente sería que coa implantación que hoxe ten o *seseo* o idioma español actual ficaría reducido a catro gatos, se a distinción entre *coser* e *cocer*, *casar* e *cazar*... actuase como decisoria, pois *coser* e *casar* son o único que fala unha amplísima maioría, que mesmo tería dereito a decretar que non falan español os que están no que foi berce e aspersor da lingua.

Parece que un só feito fonolóxico, por importante e aparente que sexa, non é abondo para afirmar ou negar a inclusión dunha lingua nun determinado grupo. Hai outros feitos a considerar, pero tamén hai que considerar, con Scherer (1954), que o decisivo na conformación e diferenciación das linguas que pertencen a un tronco común –e, polo tanto, o traballo do taxonomista– non está tanto no sistema fónico e nas súas incidencias como no terreo gramatical e léxico, no terreo dos que son signos, no que é materia necesaria e pertinente na comunicación.

²³ A grande maioría dos galegos teñen *gheada*, pero a presión do castelán deitou unha norma culta urbana que ten por *paifocos* os que din *ghato*, *Lugbo*...

6.5. ¿É celta unha lingua que mantén ide. *p?

É maioritaria a opinión –García Alonso (2003), Gorrochategui (1987 e 1997), Mc Cone (1996), De Hoz (1993), Michelena (1976), Prósper (2002), K. H. Schmidt (1985 e 1992), Schmoll (1959), Tovar (1967, 1968, 1983, 1985, 1986, 1987), Villar (1990a, 1990b, 1994, 1996a, 2004)...– de que a conservación de ide. *p é proba da non celti(cí)dade da lingua galaico-lusitana, pero, despois de revisar o material con /p/ na Hispania indoeuropeizada –material case todo onomástico e que, moi importante, tamén se rexistra na Celtiberia e áreas próximas²⁴– Untermann (1987: 74) avisa «Ich fürchte, eines Tages werden die Keltisten lernen müssen, mit dem *p* zu leben», é dicir, «Témome que algún día os celtólogos van ter que aprender a convivir co *p*». Tamén Búa (1997: 73) insiste na insuficiencia de que a conservación de ide. *p exclúa a celti(cí)dade da lingua galaico-lusitana. Na longa e minuciosa revisión que De Bernardo (2002) fai do *celta peninsular hispano* non vexo que a conservación de *p se teña en conta para negar a celti(cí)dade da documentación galaica e lusitana. E hai outras voces autorizadas, por exemplo, a de Evans (1993: 597), «hardened Celtologists, and others, have by and large failed to emerge altogether unscathed (myself among them) from contemplation (whether it be fleeting or intense) of the awkward question occasioned by the mesmeric *p* of this particular range of forms» (quere dicir, *paramus*, *Palantia*, *Poemana*, *porcom*...), pero coa conclusión (1989: 598) de que «for me it is neither a failure to resist temptation nor a view based on firm conviction to dally with the thought that the vaguely delimited Lusitanian is in some ways potentially, even perhaps markedly, Celtic despite all the trouble still caused by some confounding forms and patterns».

O tempo dirá se non se traballou nun estereotipo do *céltico* no que os criterios excesivamente estritos de taxonomía lingüística xuntáronse co condicionamento tamén excesivo de criterios extralingüísticos que contribuían a facer da celti(cí)dade do mundo galorromano e medieval das Illas Británicas o canon único. Ademais de abrir a celti(cí)dade étnica e cultural á riqueza sincrónica e diacrónica que realmente ten e

²⁴ Pero recórdese que a certeza de que o *p* documentado se remita a ide. *p non é a mesma en todos os casos e hai inseguridade en bastantes deles.

ademaís de separar debidamente os datos étnicos e culturais dos datos lingüísticos, cumprirá unha renovación dos criterios lingüísticos que dea xogo ao relevo documental que hoxe ten a Hispania indoeuropea e se cadra iremos dar no recoñecemento dun celta marxinal e conservador, un celta con ide. **p* mantido.

6.6. *A isoglosa *p > Ø*

O máis relevante na discusión do mantemento ou da queda do ide. **p* é que é clara a dita queda na documentación celtibérica, dunha área que en tempo histórico perdeu contacto co conxunto de linguas célticas continentais e insulares nas que tamén se rexistra esa mesma queda. Non se exclúe, pero non parece fácil, que a lingua celtibérica prehistórica fixese esa innovación con independencia desoutras áreas célticas. Haberá que optar, xa que logo, por:

a) A lingua celtibérica e as célticas ultrapirenaicas foron en tempo prehistórico un *continuum* que quebrou pola intrusión de xentes que falaban linguas do ámbito aquitano, ibérico, vascón²⁵; nesta opción habería que revisar se hai ou non hai algunha mostra certa de substrato indoeuropeo (céltico ou non) na área nordeste de Hispania que historicamente é de lingua ibérica²⁶.

b) A lingua celtibérica ten orixes prehistóricas ultrapirenaicas e chegará a ser *celtibérica* por movemento dos seus falantes, que se superpoñen a poboación non indoeuropea, ibérica (¿e vascona?), e tamén a

²⁵ Aquí habería que deitar medio folio sobre o problema mito/antollo da antigüidade mesmo paleolítica dos vascos na súa terra e resistentes a celtiberos, romanos, visigodos, árabes... Co argumento da onomástica antiga e con outros datos lingüísticos e non lingüísticos pode ser certo que o de *Provincias Vascongadas* significa unha vasconización ou eusquerización desas áreas en tempo xa tardoantigo e altomedieval e con orixe na Aquitania (actual País Vasco francés) e na Navarra e áreas pirenaicas do actual Aragón (cf. Untermann 1983: 811).

Nesta perspectiva de que os recentes sexan os iberos tamén podería ser revisada a posición crítica actual ante os Campos de Urnas como pegada do movemento de indoeuropeización/celtización da Península, pois a ocupación ibérica da área nordeste onde se rexistran eses Campos sería posterior, desprazaría o elemento indoeuropeo e sería causante de que nela a documentación lingüística sexa ibérica.

²⁶ Esas revisións xa están en marcha, pero non nos poden ocupar. Ademais recórdese o dito na nota 11.

poboación indoeuropea occidental á que non chegou a isoglosa ide. $*p > \emptyset$, pero que é céltica noutros moi importantes puntos de lingua e, inda que non sexa o noso tema nin o noso interese, tamén noutros campos da cultura material e espiritual.

Postos nesta opción, habería que ver se elevamos a conclusión definitiva a hipótese que presenta Untermann (1992b: 32) sobre os etnónimos da área noroeste –Gallaecia e Asturica–, plenamente integrados no repertorio antroponímico e toponímico da Hispania céltica, en contraste coas áreas centrais, en especial a lusitana e a celtibérica, que presentan etnónimos desligados do restante repertorio antroponímico e toponímico e que, polo tanto, poderían deberse ao substrato lingüístico que foi marxinado pola intrusión dos falantes da lingua céltica.

Nesta discusión da orixe e extensión da queda do ide. $*p$ Gallaecia e Lusitania *perden* a súa conexión atlántica, tan suxerinte noutros aspectos, pois os celtas atlánticos –británico e goidélico– eliminaron ide. $*p$. Se hai algún caso certo de queda de $*p$ no material galaico que logo imos citar e outro que cumpriría buscar, haberá que pensar en movementos de poboación desde Celtiberia e Lusitania, por exemplo os que xa vimos citados en Estrabón e Plinio, ou pensar tamén na alternativa de difusión culturais que leven aparelhada a difusión de palabras con $\emptyset < *p$.

6.7. ¿ $*p > \emptyset$ en Gallaecia?

En Gallaecia/Galicia temos algún exemplo seguro ou probable de queda de $*p$, por exemplo no actual (*Ponte*) *Ledesma*, a comparar con *CIL* II 858 e 859 *Bletis(amam)*, hoxe *Ledesma*, de territorio vetón, que é o superlativo $*PL-EH_1T-IS^oMA$, ‘moi ampla’. Temos o *castellum* en ablativo *Blaniobren[s]i* de *CIL* II 2902 (Astorga LE), a situar en área dos Célticos Supertamáricos e que podería ser o *Lañobre* hoxe perdido (Arteixo C) (Búa 1997: 64). Quizais *A Olga* (Pastoriza LU) podería compararse co galol latino *olca*, francés *ouche*, castelán *huelga*, *Las Huelgas*... de ide. $*POLKA$ ‘campo de labranza, horta’. Os topónimos *Osmo* (Cenlle OU), *Lamas de Brosmos* e *Portabrosmos* (Sober LU), *Beresmo*, medieval *Verosma* (Avión OU) poderíanse comparar coas *Uxama* celtibéricas, hoxe *Osuma*, de $*UPS^oMA$ ‘moi alta’, e *-br-* e *Ver-*, *Ber-* *Br-* poderíanse remitir a $*UPER-$, cf. o celtibérico xa visto *VERAMOS* ‘supremo’, galo *uer-* en antroponímicos como *Vercingetorix*, *Vercobius*...

6.8. *Algúns elementos da celti(ci)dade de Gallaecia e Lusitania*

1. Na valoración da presenza de celtas na Gallaecia hai que dicir algo dos textos gregos e latinos que informan de Κελτικοί, *Celtici* na Gallaecia. Repito o texto de Estrabón, *Geographiká*, 3.3.5 sobre os *celticos* galaicos procedentes da Baeturia:

Ὑστατοι δ' οἰκοῦσιν Ἄρταβροι περὶ τὴν ἄκραν ἣ καλεῖται Νέριον, ἥ καὶ τῆς ἐσπερίου πλευρᾶς καὶ τῆς βορείου πέρας ἐστί. περιιοκοῦσι δ' αὐτὴν [καὶ] Κελτικοί, συγγενεῖς τῶν ἐπὶ τῷ Ἄνα. καὶ γὰρ τούτους καὶ Τουρδούλους στρατεύσαντας ἐκείσε στασιάζσαι φασὶ μετὰ τὴν διάβασιν τοῦ Λιμαΐα ποταμοῦ [‘Os que viven máis lonxe son os ártabros, na rexión do cabo que chaman Nerio (Fisterra), que separa os flancos occidental e norte. Nela viven tamén célticos, emparentados cos da cunca do Anas (Guadiana). Din que nunha ocasión en que fixeron alí unha expedición estes xunto cos túrdulos, se sublevaron tras pasar o río Limia’].

E quero engadir unha referencia á conclusión de Untermann (2004b: 483) sobre o selo lingüístico celta dos *Turduli neteres* que fixeron expedición cos Κελτικοί ou *Celtici* e se instalaram na Lusitania, entre Douro e Mondego. Temos ademais,

Mela, *Chorographia* 3.10-12

Ad promunturium quod Celticum vocamus extenditur. totam Celtici colunt, sed a Durio ad flexum Grovi, fluuntque per eos Avo, Celadus, Nebis, Minius et cui oblivionis cognomen est Limia [‘Esténdese (a costa) ata o promontorio que chamamos Céltico (Fisterra). Habítana toda ela célticos, pero desde o Douro ata a curvatura grovíos, e polas súas terras corren Ave, Celado, Nebis, Miño e Limia, co sobrenome do Esquecemento’].

Plinio, *Naturalis Historia*

3. 28, Lucensis conventus populorum est sedecim, praeter Celticos et Lemavos ignobilium ac barbarae appellationis, sed liberorum capitum ferme CLXVI. Simili modo Bracarum XXIII civitates CCLXXXV capitum, ex quibus praeter ipsos Bracaros <B>ibali, Coelerni Callaeci, <E>quaesi, Li<mi>ci, Querquerni citra fastidium nominentur [‘O convento lucense ten dezaseis pobos, descoñecidos e de nome bárbaro agás célticos e léma-vos. Así mesmo o dos brácaros <ten> vinte e catro cidades e douscentos oitenta e cinco mil homes, e deles citaremos, sen chegarmos ao fastío, ademais dos brácaros, os bíbalos, celernos calaicos, ecuesos, límicos, cuercuernos’].

4.111-112, Conventus Lucensis a flumine Navia Albiones, Cibarci, Egi, Varri cognomine Namarini, Adovi, Arroni, Arrotrebae. promunturium Celticum, amnes Florius, Nelo. Celtici cognomine Neri et super Tamarci, quorum in paeninsula tres arae Sestianae Augusto dicatae, Copori, oppidum Noeta, Celtici cognomine Praestamarci, Cileni. ex insulis nominandae Corticata et Aunios. a Cilenis conventus Bracarum Helleni, Grovi, castellum Tyde, Graecorum subolis omnia [‘O convento lucense a partir do río Navia, cos albiones, cibarcos, egos, varros (?) chamados namarinos, adovos, arrones e arrotrebas. O promontorio Céltico, os ríos Florio e Nelo; célticos chamados nerios e supertamarcos (?), en cuxa península se dedicaron a Augusto as tres aras sestianas; os cóporos, o *oppidum* Noeta (?), os célticos denominados praestamarcos, cilenos. Das illas merecen mención Corticata e Aunio (Ons). Desde os cilenos o convento dos brácaros, helenos, grovios e o castellum Tyde (Tui), todos da liñaxe dos gregos’].

Esta cualificación de Κελτικοί, *Celtici* na Gallaecia (e non Κελτοί, *Celtae*), creo que non significa algo así como un rebaixado *semellantes aos celtas* polo peso que tiñan os estereotipos celtas baseados nos Γαλάται ou *Galli*, e non teño claro que, inda que entendamos así o nome, a súa aplicación puntual a uns galaicos exclúa a celticidade dos outros, polo menos a celticidade lingüística, se temos en conta que a repartición do material onomástico céltico indoeuropeo de todo tipo por toda a Gallaecia é clara, ademais de non termos moi claro en que medida Estrabón, Mela, Plinio, etc. fixeron da lingua un criterio para distinguir entre Κελτικοί, *Celtici* e outros galaicos non célticos. Segundo Untermann (2004a: 200) Κελτικοί, *Celtici* non é máis que o nome das de unidades tribais (celtas) que da meseta migraron cara ao SO e do SO cara ao NO, tal como informan os textos arriba citados²⁷.

2. Insisto na abundancia de hidrónimos que encaixan ou parecen encaixables no *Alteuropäisch* definido por Krahe ou teñen xa características específicas do céltico: *Ambía*, *Avia* e *Avión*, *Ézaro* (¿*Aisaros?), med. *Eza* (¿*Aisa?), *Aranza*, med. *Alesantia*, *Aliste* > *Este*, med. *Alesgos*

²⁷ Véxase en Untermann (2004a: 200) a súa oposición á opinión de De Hoz (1993 e 1997) sobre Κελτικοί ou *Celtici* como nome para os celtas hispanos non celtiberos. A posición de Untermann (2004a) xa está prefigurada en Untermann (2001). Máis sobre *Celtici* e *Turduli* en Untermann (2004b). Pero o traballo de De Hoz (1997) é bo para vermos os criterios de etnicidade que puideron ser operativos en como nos viron os romanos.

> *Esgos, Barbanza, Camba*, o repetido *Condado* para confluencias, o repetido *Deva, Dubra, Homem* e varios *O Mao* que son reinterpretación do med. *Humano, Iso, Limia, Minius* > *Miño, Navea, Navia, Neira, Narla, Sars* > *Sar, Tamaris/Tamara* > *Tambre, Támega, Tamoga, Tamuxe, Umia*, med. *Vernesga*...

Xa falamos na abundancia de topónimos antigos en *-briga, -bris* e as continuacións actuais en *-bra, -bre* e *-be* ou *-ve* (nestes dous últimos casos por metátese, med. *Talobre* > *Trobe*; ou por disimilación de *r*, *CAS-TROBRE > *Castrove*; por disimilación e metátese en *OKROBRIS > med. *Ocobre* > *O Grove*). Ademais da toponimia rexistrada en data antiga, na actual hai moreas de material medieval e actual que agardan recollida e sistematización, por exemplo, os tipos med. *Auania* > *A Baña, Bendaña, Cervaña*... ou *Baroña, Carantoña, Visantoña*... ou *Coroño, Ledoño, Londoño*... ou *Laraño, Lantaño*... ou *Caranza, Arganzo, Camanzo, Miranzo, Vimianzo*... Pero mellor que deitar exemplos será sinalar o moito e moi interesante que queda por facer na recollida sistemática de materiais, con inventario de raíces e sufixos e coas referencias comparativas que sexan oportunas. Por exemplo,

Barbanza/Barbantes/Barbaña
Barro/Barra/Barrantes/Barraña
Bracara (actual *Braga*) / *Bragança/Bragaña*
Brigantium (actual *Berganzo*) / *Bergaza/Bergazo(s), Briallo(s)*
Camanzo/Cameixa/Camouco/Camouzo
Caranza/Carantoña/Caraña/Caraño/Carixa
Laro/Laraño/Larauco (actual *Larouco*)
Lesta / Lestón / Lestedo / Lestrove
Nemancos/Nemanzo/Nemeño/Nemiña/Nemitos > *Nendos*

Tamén hai que recordar que os abundantes *Bouza(s), Bouça(s), Varcia, Várzea, Barxa(s), Barja(s), Gándara(s), Granda(s), Lama(s)* e moitos máis son de filiación problemática e quizais necesiten un estudo que deixe atrás moitas inercias, en especial o recurso a migracións e estratos varios e previos á indoeuropeización e máis ao céltico.

3. Gallaecia e Lusitania rexistran unha antroponimia que en bastantes dos nomes, tanto simples coma compostos, parecen de celti(ci)dade clara ou, en todo caso, son indoeuropeos —*Alluquius, Ambatus, Balaesus, Bedunus, Camalus, Cloutius, Clutamus*... Esta antroponimia artículase nun

continuum hispano que para Untermann non ten límites tallantes que nos poñan ante linguas diferentes, senón transicións graduais típicas da unidade de lingua con variacións dialectais. Non quero agachar que nesta antroponimia hai pezas de celti(ci)dade polémica, por exemplo, *Parrag(um)*, *Paugenda*, *Pentius*, *Pintavius*, *Pintamus*... con *p-* mantida.

Ademais tamén hai que recordar que unha área onomástica, *Namengebiet*, non é sen máis sinónimo dunha área lingüística, *Sprachgebiet*, porque a antroponimia é terreo propicio para modas e tendencias varias. Pero tamén pode ser certo que a comunidade nas modas e tendencias presupón comunidade lingüística. En calquera caso e fronte do valor de prospección (pre)histórica que poden ter hidro- e toponimia, a antroponimia non é válida na reconstrución das nosas orixes, pois reduce o seu valor informativo ao momento en que viven as persoas portadoras dos nomes en cuestión²⁸.

4. Os paleohispanistas teñen a liña Oviedo-Mérida para sinalar diferenzas relevantes: á esquerda desa liña o individuo identifícase co seu nome e o seu patronímico e, ao N do Limia, coa súa adscripción a un *castellum* –o $\supset$ ou *C invertido*– (cf. *CIRG* I, 52, *CAELEO CADROIOLONIS F(ILIVS) $\supset$ BERISAMO*), mentres á dereita desa liña o individuo identifícase coa mención da familia en xenitivo de plural, por exemplo en *MLH* IV K.0.2 *lubos.alidokum.aulo.ke(ntis) kontebiad belaiskad*, é dicir, *Lu(b)bo, dos alisocos, fillo de Avalo, de Contrebia Belaisca*; ou na *Tabula Contrebiensis*, texto latino, *Segilus Annicum Lubbi f.*, é dicir, *Segilo, dos Annicos, fillo de Lubbo*.

Ademais, soamente á esquerda desa liña Oviedo-Mérida temos rexistro dos teónimos *BANDVE*, *COSSVE*, *NABLAE*, *MVNIDI*, *REVE* e *TONGOE* (coas súas variantes formais), mentres que doutros teónimos hai rexistro nos dous lados da liña, por exemplo, os *LVGVBO* e *LVCOVBV* lucenses complementáanse cos *LVGOVIBVS* e *LVGVEI* na Celtiberia.

Estas diferenzas e outras son certamente importantes, pero son de orde cultural; teñen reflexo necesario na documentación, pero non son diferenzas lingüísticas nin, en tanto que diferenzas culturais, obrigan a

²⁸ E por todas estas e outras consideracións e tendo presente a nosa experiencia (nomes latinos, gregos, bíblicos, xermánicos...) tampouco non ten valor diagnóstico que na Hispania indoeuropea poida haber nomes non indoeuropeos, que sería simple asignar a un substrato preindoeuropeo, se non hai boa base documental para tal cousa.

supor que tamén as hai lingüísticas. Nótese que o mundo lingüístico céltico ten de sempre unha notable variedade cultural no espazo e no tempo, ademais de que non haxa nas cerámicas, nas armas e alfaías, na habitación e nos enterramentos, na organización social, na relixión, etc. previsión algunha de qué lingua ou dialecto teñen as xentes en cuestión.

7. CONCLUSIONES

Se nun repaso tan sumario de catro cousas e con silencio de catrocentas podemos chegar a conclusións, ímolas adiantar, pero sen deixar o ton de hipótese e reserva con que quixen proceder en todo momento.

1. O argumento onomástico, en especial a hidronimia, suxíreme que desde data moi antiga é indoeuropea toda ou a maior parte da Hispania que chamamos *indoeuropeizada*.

2. A indoeuropeización podería mesmo ceder paso a un carácter indoeuropeo *orixinario*, ben entendido que falamos nos límites da nosa capacidade reconstrutiva dunha lingua. A escaseza e/ou pouca consistencia do substrato *preindoeuropeo* invita a esa opción, mais abundará con sermos *indoeuropeizados* en data moi antiga con dous posibles fronteiras, o consabido transpirenaico centroeuropeo e mais o atlántico. Pero non hai, seica, ningún rexistro arqueolóxico de movementos de poboación ou de difusión/captacións culturais que parezan suficientes para proceso tan importante como é o da nosa indoeuropeización.

3. Movémonos nun indoeuropeo occidental no que, ademais da perda axiomática de moita documentación e mesmo linguas enteiras, historicamente callan os grupos xermánico, itálico e céltico.

O material galaico-lusitano, común e onomástico, pode terse por céltico, inda que non participe nalgunha elección e innovación importante e non encaixe no canon tradicional (galo + celta insular medieval) que, por certo, tampouco non é acatado a tope polas novidades celtibéricas cuxa celtidade ninguén pon en dúbida.

4. Dentro da mobilidade axiomática de xentes e linguas, Gallaecia e Lusitania mostran influxos da Celtiberia e doutras áreas, pero non parece que estea aí o factor primeiro ou principal da nosa indoeuropeización/celtización.

ANTROPONIMIA E TERRITORIO: SOBRE A DIFUSIÓN DOS APELIDOS EN GALICIA

Ana I. Boullón Agrelo

Instituto da Lingua Galega (USC)

A análise da distribución areal actual de certos apelidos deita luz sobre os seus procesos de difusión. Non se pode, nestes momentos, establecer áreas léxicas entre os apelidos, tendo en conta, por un lado, a gran dispersión que presentan os datos dialectométricos no que respecta ao léxico (véxase, neste mesmo volume, Álvarez/Dubert/Sousa), e, por outro lado, o estado actual das investigacións antroponímicas. Ademais, hai que ter en conta a especificidade dos apelidos con respecto ao léxico común, fundamentalmente o seu carácter hereditario e a súa relación estreita cos portadores, que os fan especialmente sensibles aos movementos de poboación. E, por último, a influencia que poden ter factores sociopolíticos e legais, que determinan, en ocasións, a súa transformación (no caso das formas castelanizadas, por exemplo).

Neste traballo examinarei algúns apelidos que presentan características distintas, para ver ata que punto a súa conformación (proceder dun topónimo, do léxico común ou dun patronímico) e o seu foco de irradiación inicial (ser polixenéticos ou proceder dun único punto localizado) poden condicionar a súa difusión. Así, exemplificarei con dous apelidos detoponímicos con orixe nun único punto localizado (*Boullón*, *Xove*), cun de orixe lexical pexado pola interdicción (*Cochón*) e con outros polixenéticos que teñen a súa orixe nun topónimo (*Eirís/Eiriz*), nun termo do léxico común (*Louçao*, *Louçán*) e mais nun patronímico (*Martís*, *Martíns*). Tamén se terán en conta as formas castelanizadas correspondentes (*Lozano*, *Martínez*). Nalgún deles comprobarase ata que punto amosan relación con diversos fenómenos fonéticos (o seseo implosivo: *Eirís/Eiriz*), ou morfolóxicos (terminación *-án/-ao*: *Louçao/Louçán*, *-íns/-ís*: *Martíns/Martís*).

Os datos están tirados do Censo de persoas vivas do Instituto Galego de Estatística correspondente ao ano 2002, que conta con case cinco millóns e medio de ocorrencias que corresponden a 50.000 formas diferentes, das 2.750.684 persoas que están censadas en Galicia. A vinculación de cada apelido co seu lugar de residencia permítenos establecer os mapas da súa distribución actual. As atestacións históricas tómanse dos materiais da Sección de Onomástica do Instituto da Lingua Galega, que reúne unhas 35.000 cadeas onomásticas de distintas fontes documentais de toda Galicia e unhas 6.000 dos Catastros da Ensenada, do século XVIII. Finalmente, para a toponimia de Galicia, é moi útil o elenco da toponimia oficial na páxina web da Xunta de Galicia, <http://www.xunta.es/nomenclator/index.htm>; tamén existe elenco impreso (*Nomenclátor de Galicia* 2003).

1. APELIDOS DETOPONÍMICOS

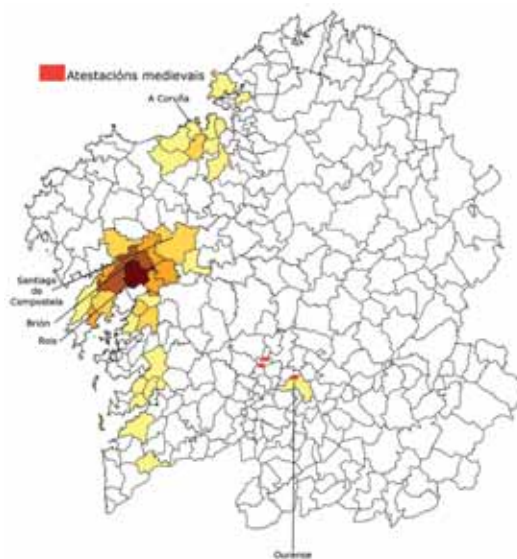
Os apelidos procedentes dos topónimos maiores son os que máis claras evidencias ofrecen da expansión dun apelido, pois indican de maneira clara o foco de orixe. A partir de aí pódese indagar sobre as causas desas rutas, que normalmente son comúns, pois os apelidos viaxan de maneira lóxica e intelixible historicamente: igual cós homes, marchan das montañas e das rexións menos fértiles e son atraídos cara a zonas urbanas, seguindo o movemento dos ríos e das vías de comunicación (Büchi 1998: 12-13).

Os exemplos que se expoñen a seguir mostran a distribución cartográfica dos apelidos polos concellos segundo os datos porcentuais en relación aos apelidos totais en cada concello. Creo que é máis significativa esta cifra porcentual, posto que os números absolutos reflicten a distorsión dos núcleos de maior peso demográfico (as cidades): as maiores concentracións dos apelidos vense en ocasións nos centros inmigratorios, sen que isto signifique automaticamente o punto de procedencia.

1. O apelido *Boullón* (399 ocorrencias) procede dun topónimo de etimoloxía pouco clara¹ situado na parroquia de San Miguel de Boullón,

¹ O correspondente francés, *Bouillon*, ponse en relación co lat. *BULLIRE* ou cun nome persoal *BULLIUS*. Para o galego, presenta unha dificultade fonética: o ditongo non etimolóxico, documentado nas atestacións galegas máis antigas. No léxico común,

do concello de Brión. Exemplifica bastante ben o que levamos dicindo dos apelidos toponímicos, pois a súa expansión irradia desde o seu núcleo de orixe cara ás zonas circundantes.

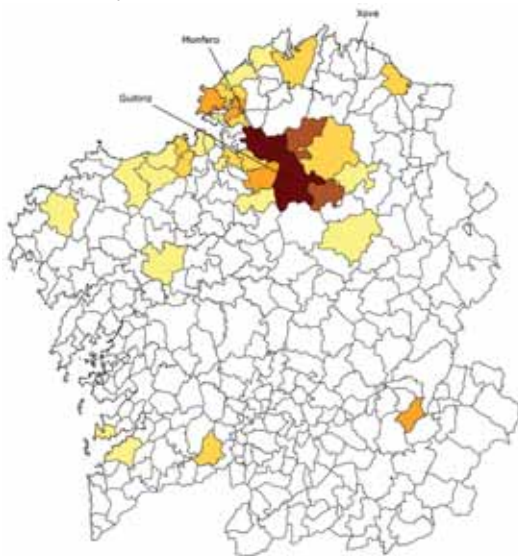
Mapa 1. Distribución actual do apelido *Boullón*

Hoxe en día, a maior densidade do apelido está concentrada no concello de Rois, limítrofe con Brión, e na área lindeira, con dous polos naturais de atracción: por un lado, a cidade de Santiago, e por outro, a península do Barbanza. Polo resto, os seus portadores seguiron as vías de comunicación: cara ao sur, ao longo da estrada N-550, que chega a

boullón e *bullón* alternan para referirse a 'borbotón' (véxase o DD), e tense posto en relación co lat. *BULLA* ('bochiga, protuberancia', en posible conexión con *boulla* 'bugallo', *bulleiro* 'lameira'. Vid. Navaza 1998: 61), aínda que son palabras de escasa circulación; quizais o ditongo se deba á forza expresiva da palabra. A variante monotongada *Bullón* (así mesmo de orixe toponímica, pois existe O Bullón en Monfero-Co), que tamén se rexistra como apelido, é moito menos frecuente: só 16 ocorrencias, 13 das cales están no concello da Coruña, é dicir, próximas á localización do topónimo. Por último, tamén se podería considerar como orixe un topónimo de posesor, pero non atestamos ningún *BAULIO (paralelo a Braulio, que deu lugar a Brollón [A Pobra do Brollón-Lu], con monotongación, e a Broullón [Moaña e Meaño-Po], sen ela en Schulze [1966: 350] hai un *BULLONIUS*, de estirpe celta, pero volve a haber o problema do ditongo).

Vigo, e cara ao norte, en torno á cidade da Coruña. Fóra destas áreas, o único lugar onde se atopan atestacións é noutra capital de provincia, Ourense. Estes portadores (5) poden proceder de calquera dos lugares anteditos, ou quizá non: curiosamente, as únicas atestacións medievais que documentamos proceden de Ourense ou arredores: atéstase un *Iohanni Boullion* en 1251 (DocCatOurense 213); *P. Boullon*, un veciño de Seoane de Arcos (O Carballiño-Ou), véndelle un agro ao abade de Oseira en 1262 (CDOseira 854); uns anos despois, en 1293, *Eanes dito Boullon* compra un herdamento na mesma freguesía (CDOseira 1172). Por último, en 1459, documéntase un «Diego de *Bullón*, notario», na cidade de Ourense (*Devanceiros*, II 359).

2. Outro bo exemplo de expansión a partir dun punto localizado constitúeo *Xove* (382 ocorrencias), probablemente do xenitivo do nome persoal latino *Jovius*².

Mapa 2. Distribución actual do apelido *Xove*

A mancha máis escura está ocupando os concellos de Guitiriz e Monfero e, de forma decrecente, Begonte e Xermade. Pode parecer estraño que non haxa atestacións no concello homónimo (*Xove*), pero é

² Máis ca do acusativo *Iovem* de Xúpiter, segundo Moralejo (1977: 39).

que o apelido non procede xeograficamente de alí, senón de dúas aldeas da parroquia de Santa María de Labrada, do concello de Guitiriz, *Xove Novo* e *Xove Vello*. A partir de aí, os seus portadores dirixíronse sobre todo cara á área da Coruña e Ferrol. Tamén hai mostras noutras cidades de Galicia (Santiago e Vigo). A súa presenza en lugares como Trives (Ou) ou A Cañiza (Po) probablemente teña que ver coas peripecias vitais dos seus portadores máis ca con outras variables previsibles.

2. APELIDOS DELEXICAIS

Os apelidos delexicais ou apelativos fan referencia a unha característica da persoa. O grupo máis compacto dentro deles é o dos profesionais, e despois os que fan referencia a trazos físicos ou psicolóxicos do portador. En principio, a maioría deles foron alcumes, e todos os que coñecemos este sistema de denominación, que aínda segue vivo en grandes áreas de Galicia —especialmente nas menos urbanas—, sabemos o caprichoso das motivacións que poden dar lugar a apelativos; como consecuencia, case todos os campos léxicos se ven aquí representados. Estes son, obviamente, os que máis interesan para a historia lexical, pois moitas veces se documentan formas que xa están mortas na lingua común, ou das que só quedan residuos dialectais moi restrinxidos xeograficamente.

O que escollemos para este epígrafe pertence ao grupo dos caracterizadores, fai alusión a calidades negativas, e neste caso a carga semántica afecta á súa difusión.

O apelido *Cochón* é especialmente interesante porque introduce unha variable que, no que respecta aos apelidos delexicais, é determinante xa non para a súa difusión e propagación, senón para a súa propia supervivencia. Ese factor é a interdicción. Xa noutro momento falei de *raposo* e *golpe* (Boullón 2002), formas lexicais con cadanseu reflexo antroponímico que proporcionan información sobre a expansión lexical. Nese caso, viamos como por toda a Rumanía a forza da interdicción ocasionaba o cambio continuo de ítem lexical para nomear un animal que era innomeable, posto que significaba unha ameaza para a economía de subsistencia e, por tanto, para a propia supervivencia.

Na Península Ibérica hai relativamente poucos apelidos malsoantes, especialmente de compararse con outras zonas, como Italia, onde

son moito máis abundantes. Isto adóitase explicar como consecuencia, por un lado, da ausencia dunha auténtica regulación legal do nome ata hai moi pouco tempo (en realidade, ata a lei do Rexistro Civil de 1957, segundo Lucas Gil 1977); por outro lado, ao costume, propio da Península e peculiar con respecto aos outros países europeos, da imposición dun dobre apelido, o do pai e o da nai. Iso permitía escoller e «eliminar así los menos halagüeños» (Schmid 1998: 145):

Claro que en la Edad Media debieron de vivir en Asturias también algunos tuertos, mancos, tontos, indecentes, personas pequeñas, débiles y pusilánimes. Los apellidos, en cambio, nos hacen creer que (casi) todos eran delgados, galantes, corteses, lozanos y bravos (Schmid 1998: 146).

No campo semántico que imos tratar, o do porco, foi tamén esa interdicción a que motivou a profusión de nomes cos que está rexistrado: no *Atlas Lingüístico de Galicia* (ALGa, do Instituto da Lingua Galega) rexístrase case unha decena: *porco*, *marrao*, *quino*, *rancho*, *cbino*, *cocho*, *gocho*, *curricho*. O seu uso antroponímico vén derivado das características asociadas a este animal, especialmente a sucidade. En portugués antigo, *cochom* valía para 'homen vil, ordinário, grosseiro' e *cobôa* 'mulher do povo' (apud Kremer 1971: 158). Amais destes significados, cando son usados como prenomes puideron ser *nomen humilitatis*, relativamente frecuentes entre os primeiros cristiáns; en todo caso, as atestacións galegas son sempre de segundos nomes. Os derivados de *porco* e *cocho* están atestados con uso antroponímico desde a Idade Media por toda a Península Ibérica³.

Expomos a seguir as seguintes atestacións medievais galegas:

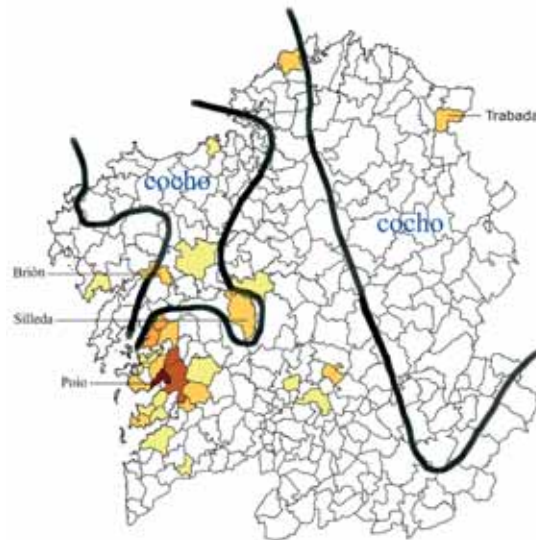
- De *cocho* e derivados
  - Gundisalui *Cocbe* [a.1187 TSobrado II 402]
  - Eluyra *Cochjña* do Araño [a.1457 LNotasRianxo 307]
  - Petro *Cochon* [a.1220 Toxosoutos cit. por Rivas 1991: 410]
  - Petrus *Cocha* de Uilla Selam [s.a. TLourenzá 122]
- De *porco* e derivados⁴
  - Munnio *Porco* [a.1069 TCelanova 752]

³ En Cataluña atéstanse tamén derivados de PORCELLUS, *Porcel(l)*, *Pursell*, *Porsel*, coma o port. *Porcelo*.

⁴ O sufixo *-allo* de *porcallo*, á parte do significado pexorativo, debíao ter tamén diminutivo, como se parece inferir deste exemplo portugués: «Martinus Petri Porcalo, filius de Martino Porca», a. 1258 (apud Kremer 1971: 156).

- Petrus Martini cognomento *Porcaliario* [a.1165 TSobrado I 451]
 Petrus *Porcalio* [a.1167 TSobrado I 535]
 Iohannes *Porcalio* [a.1206 TSobrado II 263]
 Joan *Porcallo* = Joan *Porqallo* [a.1428,1433 PadrónsOurenseXV 17,32]
 • Co significado 'porco pequeno'
 Jua<n> *Leito*<n> [15.1404(or.) CDFerreira 119]
 Fernandus *Bacuru* [a.1165 TCelanova 189]
 Dominicus *Baccurus* [a.1231 TSobrado II 172]

Mapa 3. Distribución actual do apelido *Cochón* e isoglosas da forma léxica *cochó* (ALGa)

De todos estes, só subsistiron como apelidos *Leitón* (con 131 ocorrencias), *Porca* (con 211) e *Cochón*, o máis frecuente de todos, con 584 ocorrencias.

Presenta a súa máxima concentración no concello de Poio, e está repartido nas áreas circundantes, con algunhas excepcións. A extensión desta forma é interesante porque, se a cruzamos coa área lexical de *cocho* (mapa confeccionado a partir de material inédito: cuestión 1667 do ALGa 'cerdo, -a, porco, -a')⁵, veremos que, fóra dos concellos de

⁵ Agradézolle a Mónica Ares a súa amabilidade ao confeccionarme o mapa correspondente e tamén a Xosé Afonso Álvarez a súa axuda coa confección técnica dalgúns mapas.

Silleda, Brión e Trabada (as concentracións nas cidades son menos significativas), todas elas se atestan en zonas onde non se utiliza *cocho* como voz común. Non parece, pois, moi aventurado pensar que a forma *Cochón* subsistiu nesa área porque, ao non utilizarse como voz común a forma *cocho*, evidentemente ningún derivado seu sería interpretado como forma malsoante.

3. APELIDOS POLIXENÉTICOS, TRAZOS DIALECTAIS E ESTANDARIZACIÓN

A distribución xeográfica actual dos apelidos pode iluminar diferentes aspectos da evolución fonética ou sobre os procesos de estandarización e da castelánización. Os casos aquí examinados son apelidos polixenéticos, quérese dicir, con orixe en diversos puntos. Isto é o que comparten, pois pertencen a grupos diversos: un é detoponímico (*Eiriz*), outro delexical (*Louza*) e o último patronímico (*Martins*).

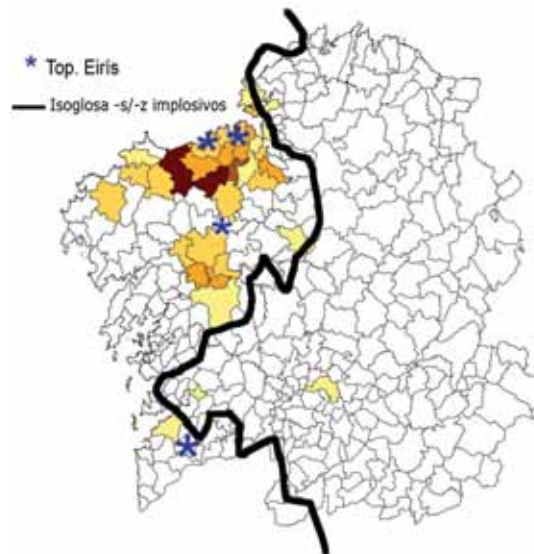
1. O topónimo *Eiriz* (ou *Eiris*) vén do nome persoal de orixe xermánica *Agericus*, en xenitivo (HGNB 5.10), como resultado probable dunha elisión da primeira parte do sintagma *villa Agerici*, como tantos outros topónimos galegos. A repartición dos apelidos con *-z* e *-s* é practicamente simétrica, pois teñen un número de ocorrencias moi similar: 638 e 531, respectivamente. Todas elas teñen orixe en diversos topónimos homónimos: *Eiriz* na Estrada (Po), Chantada e Folgoso do Courel (Lu), e *Eiris* en Oroso, Oleiros, Arteixo (Co) e O Porriño (Po).

As atestacións medievais correspóndense en parte tamén con apelidos actuais:

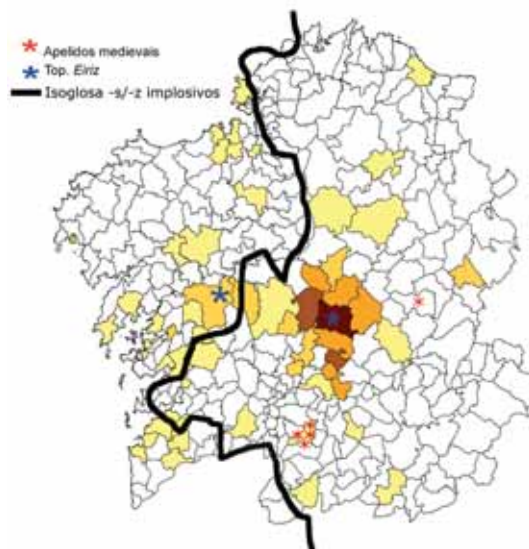
Petro *Eiriz* de Sancta Eolalia (10.[942-977] TCelanova 225)
 Baltario *Eiriz* [fillo de Ericus Aulfiz] (10.[942-977] TCelanova 224)
 Aluito *Eiriz* (11.[1020-1052] TSamos 83)
 Eylo *Eiriz* = Eilo *Eiriz* (12.1105 TCelanova 163, 164)
 villa *Eiriz* (a.1168 TSamos 212-3)
 molinum de Uillanoua discurrente riuulo *Eiris* (a.1225 CDRamirás 192-193)

Se superpomos o mapa do seseo implosivo vemos que as formas de *Eiris* están situadas dentro da área actual con *-s* final, mentres que as que teñen *-z* final non só se corresponden coa área de *-z*, senón que penetran na outra. Non é estraño, porque a forma con *-z* é máis etimolóxica, e por iso perdura mesmo en zonas onde esta grafía xa non

se corresponde coa pronuncia moderna. Podemos considerar a outra como innovación, e de aí que se axuste máis á súa fronteira.

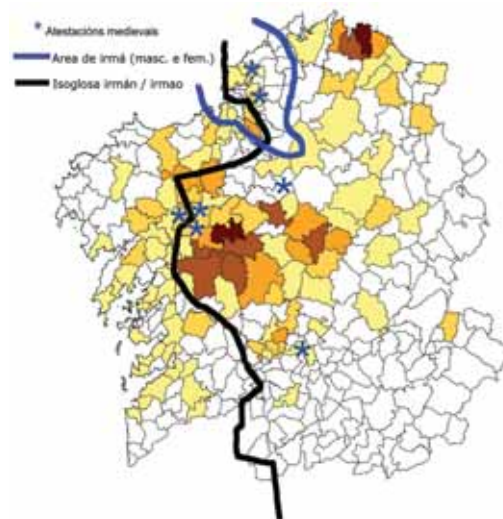
Mapa 4. Distribución actual do apelido *Eirís*

Mapa 5. Distribución actual do apelido *Eiriz*

2. *Louçao*, *Louçán* e *Lozano* trátase dun apelido con orixe nun alcume que outorga calidades positivas ao seu portador (vén dun hipotético *LAUTIANUS, derivado do latín LAUTUS 'suntuoso'), na área semántica doutros semellantes, coma *Gallardo*, *Vizoso*, *Garrido* ou *Feito*. Aínda que actualmente está en desuso no léxico común (de feito, apenas ten respostas no *ALGa*), na Idade Media gozou de vitalidade por toda a Península, como así nos atestan os apelidos sobreviventes (port. *Loução*, *Louçã*, cast. *Lozano*) (Kremer 1974/75: 191). Podémolo documentar desde o século XII en distintas coleccións documentais de Galicia, que presentamos por orde cronolóxica:

Iohannes *Louzanus* (s.a. TSobrado II 274)
 Petrus *Lanciano* (a.1190 TSobrado I 217)
 I. *Lauzano* (a.1228 DocCatOurense 114)
 Iohanne *Louzano* (a.1235 TCaaveiro 334)
 Iohanni dicto *Louzano* (a.1247 DocCatOurense 192)
 Gonçaluo *Loução* de Tarrio (a.1336 DocUnivSantiago 158)
 Aras *Louçãao* (a.1386 DocUnivSantiago 259)
 Pero *Loução* scripuã (a.1401[1414-150] TumboBieitoSantiago 42)
 Pedro *Louçao* (a.1434 CDMaia 64 [Cabanais])
 En port., *Loução* (Machado 1984: s.v.), desde 1258 (*Lauzani*, *Lauzano*, *Lozano*, *Louçao*).

Mapa 6. Distribución actual do apelido Louzao e isoglosas da terminación morfolóxica -án/-ao (*ALGa*)

Pois ben, este é un caso típico de apelido de orixe lexical polixenético, isto é, con orixe simultánea en diversos sitios, como demostran os documentos antigos. Consecuentemente, está bastante repartido por toda Galicia. Amais da información que nos proporciona o apelido da súa área na Idade Media, hoxe en día hai outros dous resultados deste étimo: *Louzáñ*, co resultado *-án* da terminación *-ANUS*, e o castelanismos *Lozano*, distribuídos en distintas proporcións:

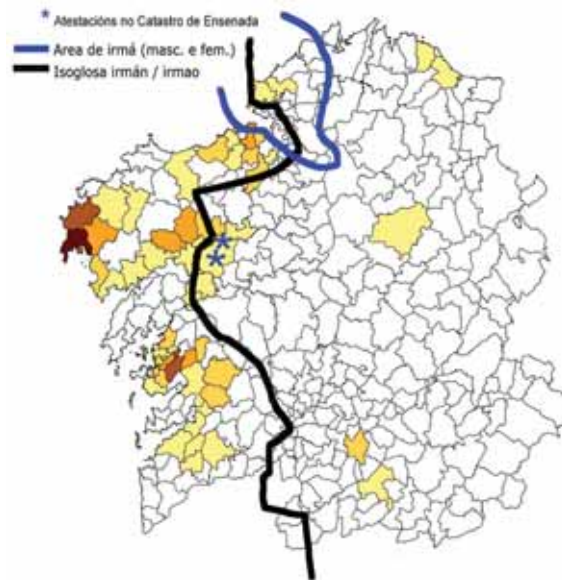
Número de ocorrencias modernas

Louzao	1.698
Louzau	10
Louzán	730
Lozano	3.032

A segunda forma patrimonial, *Louzáñ*, non se documenta na época medieval; as atestacións localizadas máis antigas son do séc. XVIII, procedentes do catastro do Marqués da Ensenada e situadas en Santiago:

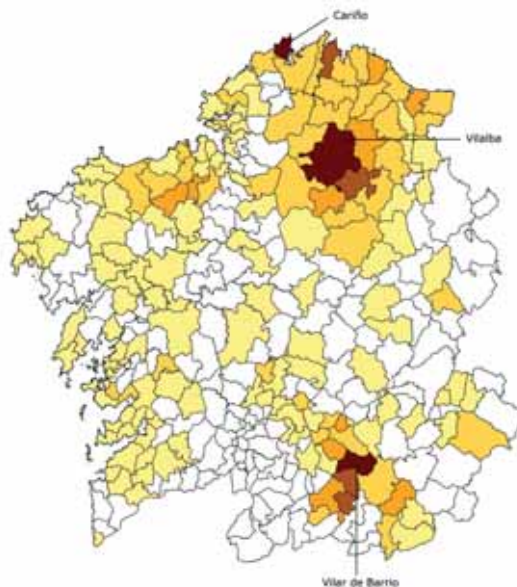
Maria Antonia *Louzan* ([costurera y planchadora] a.1752 CatastroSantiago 153)

Francisco *Louzan* ([labrador] a.1752 CatastroSantiago 168)

Mapa 7. Distribución actual do apelido *Louzáñ* e isoglosas da terminación morfolóxica *-án/-ao* (ALGa)

A maior densidade do apelido *Louzáán* dáse nesa área occidental da provincia da Coruña en que non se documentaba *Louzáo*; hai tamén algunhas áreas de concorrencia nas comarcas de Santiago, Vigo e A Mariña. Se se atende á terminación e se superpón o mapa morfolóxico do *ALGa* correspondente, obsérvase que as manchas están situadas en practicamente todos os casos dentro dos límites da isoglosa que delimita a solución *-án*. Isto non significa que a repartición dos apelidos *Louzáán*/*Louzáo* se corresponda coa área dialectal, xa que, ao facer o mesmo co mapa de *Louzáo* compróbase que, se ben as maiores densidades están dentro da zona de *-ao*, hai tamén moitas atestacións ao occidente desa área, e tamén na que actualmente ten como resultado *-á* (*Louzá).

Mapa 8. Distribución actual do apelido castelanizado *Lozano*

Isto móstranos que os apelidos, se ben reflicten as realidades dialectais, fano de maneira menos directa cós datos contemporáneos, sobre todo no que se refire aos límites modernos de certos fenómenos fonéticos e morfolóxicos (quizais máis que aos léxicos), ao testemuñarnos non só a realidade actual, senón tamén situacións pasadas. E isto é así porque hai que ter en conta outra variable, que é a permanencia das grafías etimolóxicas. A forma *Louzáo* é descendente gráfica directa da

medieval, tendo en conta que a partir do XVI os escribas prescindiron totalmente dos sinais de abreviación e, por tanto, tamén dos símbolos que no seu momento significaran resonancias nasais. Ademais, neste caso axustábanse á realidade fonética, pois a nasalidade resolveuse, desde moito antes (hai testemuños escritos desde o XIII), nos resultados modernos. Por tanto, debemos interpretar a forma *Louẏao* como directamente procedente das medievais, *Louẏán* como unha innovación, que reflectía na escrita as formas reais nas zonas occidentais e, finalmente, *Lozano*, a forma castelanizada, outra innovación, pero de causa e datación distinta.

O castelanismo é moito máis frecuente cás formas patrimoniais (3.023 ocorrencias fronte a 719 e 1.685), o que nos mostra que é un dos ítems en que a presión do castelán foi moi efectiva. Non se trata, desde logo, de inmigracións de casteláns portadores deste apelido. A propia composición demográfica de Galicia permite doadamente descartar isto: país tradicionalmente emigratorio, ata hai moi pouco tempo non contaba cunha compoñente inmigratoria de importancia. Os castelanismos nos apelidos que hai actualmente teñen un peso cuantitativo considerable (ao redor dun 15% no conxunto dos apelidos: vid. Boullón 2005), e pódense considerar como o froito da presión oficializadora exercida desde o propio tempo de creación dos rexistros, en maior ou menor grao, é dicir, desde o século XVI. Os testemuños máis antigos da forma *Lozano* que nos constan veñen do Catastro de Ensenada, e aparecen nas cidades de Santiago e da Coruña:

Francisco *Lozano* ([escrivano publico y real] a.1752 CatastroSantiago 93)
Gregorio *Lozano* Santiso ([escrivano real] a.1752 CatastroCoruña 97)

Se observamos a distribución xeográfica da forma castelanizada, o primeiro que vemos é que está repartida practicamente por todo o país. En segundo lugar, que as áreas de maior concentración correspóndense en boa medida coas áreas en que non había atestacións de *Louẏao*: sueste de Ourense, nordeste de Lugo. Isto significa que, se ben nalgunhas áreas conviven a forma propia co castelanismo (como nas áreas metropolitanas da Coruña, Ferrol e Vigo, onde tamén hai *Louẏán*), noutras hai unha distribución complementaria de ambas as dúas. Nas devanditas zonas de Lugo e Ourense as formas propias foron practicamente varridas polas espurias.

¿Por que o castelanismo triunfou máis nestas zonas ca noutras? ¿É que nas áreas correspondentes aos partidos xudiciais de Xinzo, Verín, Allariz, Ourense e Viana, por un lado, e Vilalba, Lugo, Mondoñedo, Ribadeo e Viveiro por outro, a presión castelanizadora dos xulgados respectivos foi máis forte ca noutras zonas? Para responder esta pregunta cumpriría un estudo comparativo das restantes formas castelanizadas para comprobar se hai maior concentración nesas áreas, e mais tamén un estudo intensivo dos rexistros nalgún concello en concreto para corroborar se efectivamente hai unha acción castelanizadora consciente. Para a castelanización dos apelidos, ata o momento téñense dado aproximacións cuantitativas e lingüísticas, pero faltan estudos específicos que marquen as liñas mestras (xeográficas e cronolóxicas) de actuación.

En certa maneira hai que poñer en relación o proceso de castelanización co da estandarización dos apelidos. No dominio lingüístico do español e no portugués, este proceso funcionou máis eficazmente, o que incidiu nunha menor variabilidade de formas. En Galicia os esforzos de regularización formal, normalmente non planificados, e suponse que dependentes da vontade dos funcionarios que encabezaban os diferentes rexistros, viñeron acompañadas moitas veces dunha decidida vontade castelanizadora. De maneira que agora podemos atopar como variantes dun apelido unha forma maioritaria (*Louzao*), unha variante dialectal (*Louzán*), a forma castelanizada (*Lozano*), e en ocasións, de forma moi minoritaria, incluso algunha variante fonética (*Louzaú*, 10 ocorrencias).

3. A información que proporcionan as áreas xeográficas dos apelidos *Martís*/*Martíns* van na mesma dirección. O patronímico correspondente a *Martinus* (*Martiño* ou *Martín*, segundo estivese ou non en posición proclítica) foi extraordinariamente abundante na Idade Media (estivo entre os 10 primeiros dos século IX ao XIII: vid. Boullón 1999: 82-83). Como é habitual nos nomes de alta frecuencia, adoitaba representarse mediante unha abreviatura, tendencia que foi aumentando a medida que avanzaba a Idade Media, de maneira que contra o século. XV apenas se constata de forma plena, isto é, sen abreviar. A maioría delas son abreviaturas por contracción (*marz*, *mrtz*, *mrz*, *mrz*, *mz*, *ms*, *mrt*), e hai algunha por suspensión (*mart*), sempre cun sinal de abreviación por riba da palabra. Porei algúns exemplos tirados de diversas coleccións documentais, desde o século XIII ata o XV, coa convención usual de indicar en cursiva o que son desenvolvementos do editor.

- **mart**

Johã *Martins* de Creende (a.1258 CDMaia 71)

Munjn *Martinz* (a.1274 [or.] CDRamirás 392)

- **marz**

Pedro Miguelez e a uossa moler Maria *Martinz* (a.1314 CDMaia 151)

- **mrtz**

Domingo *Martinz* da Decolada (a.1302 [or.] CDRamirás 455)

Costança *Martinz* (a.1396 [or.] CDFerreira 101)

- **mrtz**

Affonso *Martins* ([clérigo] a.1366 [or.] CDRamirás 520)

Fernã *Martins* filo de *Martino* da Gurgulla (a.1427 [or.] CDFerreira 189)

- **mrtiz**

Siluestre *Martinz* (a.1273 [or.] CDRamirás 386)

- **mrt**

Joã *Martinz* dito Pulga (a.1266 TLourenzá 170)

Pedro *Martins* notario del rey don Fernão enos coutos de Sobrado (a.1300 CDMaia 51)

Johan *Martiz* morador de Juño ffillo de *Martin* Monys de Caamano (a.1342 [or.] DocNoia 17n°4)

Bernal *Martiz* coëgo (a.1390 [or.] LTenzaHórreo 7R)

Martin Serpe ffillo de Vasco *Martiz* Serpe (a.1401 [1414-1500] TBieito-Santiago 41)

- **mrtz**

Aldonça *Martiz* (a.1305 [or.] CDRamirás 456)

- **mrrs**

Johan *Martiz* de Freytuxe (a.1379 [or.] CDFerreira 89)

- **mrr**

Estéuão *Martiz* de Gyssamode (a.1342 [or.] DocNoia 16n°3)

- **mrtis**

Maria *Martiz* (a.1380 [or.] CDRamirás 534)

- **mrz**

Johan *Martinz* dito Fame (a.1298 CDMaia 207 [Poio-Po])

Martino *Martiz* (a.1299 [or.] CDFerreira 40)

- **mrs**

Mor *Martins* (a.1346 [or.] CDRamirás 497)

Pedro *Martiz* notario plublyco por ell rey eno alffoz do Castelo de Tebra (a.1299 CDMaia 215)

- **mz**

Martin *Martiz* fillo de Domingo *Martinz* de Lezellães (a.1301 CDMaia 219 [A Caniza-Po])

Domingo *Martiz* e a vosa moller Maria *Martiz* (a.1278 [or.] CDRamirás 414)

- **ms**

Lopo *Martins* de Çidrães (a.1457 LNotasRianxo 1445)

Son moi poucos, logo, os casos en que este apelido aparece por extenso. Outra cousa é como o vexamos nas coleccións documentais editadas, pois moitos dos editores non indican que están desenvolvendo unha abreviatura. Os exemplos localizados e reproducidos a seguir proceden de fontes editadas en que si se seguiu ese criterio, o da indicación en cursiva das abreviaturas (ou, se non, foron comprobadas as lecturas por min persoalmente):

o archidiagoo don Ffernã **Martiz** (uigario i Lugo) a.1278 CDMaia 75
 Dom̃go **Martiz** de Lama (a.1278 CDMaia 75 [Oseira – Cea, Ou])
 Pedro **Martiz** de Paazos (a.1283 CDMaia 78 [Carballedo])
 Tereiya **Martis** (a.1299 [or.] CDRamirás 451)
 Johã **Martiz** (a.1301 CDMaia 219 [Crecente-Po])
 Beẽyto **Martiz** notario público jurado do concello de Noya (a.1376 [or.] DocNoia 21nº7)

Este excursus sobre as abreviaturas textuais nos documentos medievais non é un mero pretexto de erudición filolóxica, senón que o traio a colación porque considero que tivo que ver coa fortuna (ou *desfortuna*) posterior do apelido. O galego comezou a desaparecer dos documentos notariais a finais do século XV, coincidindo co inicio da instalación da práctica dos rexistros parroquiais, o que se fixo xa en castelán. De maneira semellante ao que fan hoxe algúns editores de textos medievais pouco escrupulosos, posiblemente os escribas daquela, xa alfabetizados en castelán (desde o século XV debían pasar un exame de suficiencia en castelán), desenvolvían esa abreviatura coa forma castelá: escribían *Martínez*. Creo que iso propiciou a presenza contundente da forma castelá, fronte á forma galega, que se foi volvendo residual (hoxe representa un 0,9% con respecto á outra). Paréceme que é máis fácil adquirir o hábito de desenvolver unha abreviatura dunha maneira determinada que cambiar unha forma extensa galega por outra en castelán. Iso non pasou con outros patronímicos, tamén moi frecuentes, que non presentaban a distorsión da abreviatura, coma *Vázquez*, *Méndez*, *Paç* (ou *Páez*)⁶ ou *Estévez*. Soamente aquelas que teñen unha presenza

⁶ Aínda que este patronímico presentaba unha problemática en parte semellante, pois era moi habitual a súa representación coas abreviaturas *plz* ou *pl*, herdadas da tradición gráfica latina. No entanto, creo que aquí a homonimia do resultado *Paç* co

cuantitativamente importante poden considerarse castelanizacións: no cadro seguinte vemos que están nese caso *Martínez*, sobre todo, e en menor medida *Menéndez* (un 5,6% con respecto á forma propia, *Méndez*) e *Peláez* (o mesmo número de formas ca *Páez*, pero un 2,6% con respecto a todas as variantes galegas dese ítem). Nos outros ítems son as formas casteláns as que se poden considerar moi minoritarias.

Formas galegas		Formas castelás/castelanizadas	
MARTINS	800	MARTÍNEZ	113.431 (99,1%)
MARTIS	207		
PÁEZ	531	PELÁEZ	531 (2,6%)
PAZ	17.695		
PAIS	2.388		
PÁIZ	4		
ESTÉVEZ	19.650	ESTÉBANEZ	46 (0,23%)
MÉNDEZ	22.734	MENÉNDEZ	1.268 (5,6%)
VÁZQUEZ	101.799	VELÁZQUEZ	256 (0,26%)

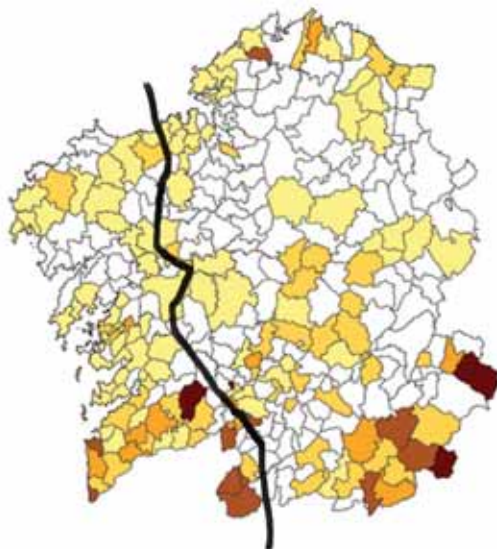
No que respecta á distribución cartográfica deste apelido, a forma máis etimolóxica, *Martíns*, ten representación ao longo e largo de toda a xeografía galega, e a súa maior densidade non ten que ver coa actual distribución dos plurais en *-ns/-s* (tipo *pantalóns/pantalós*), como se pode ver se superpomos un mapa ao outro.

A maior concentración dos apelidos está no sur de Galicia, isto é, na zona limítrofe de Portugal. Non é casual, por suposto. En Portugal non houbo a interferencia do castelán e a forma que se regularizou foi *Martíns*. Debeu ser a influencia desa forma no país veciño a que asegurou a permanencia da forma tradicional galega. Os efectos de estandarización antroponímica eliminaron en Portugal outras posibles solucións dialectais, que, no entanto, si tiveron os seus continuadores en Galicia. A forma *Martís* (que non aparece no *Dicionário* de Machado

substantivo común influíu para que non se identificara co patronímico de *Paio* (*Pelayo* en castelán), e por tanto se mantivese inalterado. O patronímico máis recoñecible, *Páez*, ten exactamente o mesmo número de ocorrencias cá forma castelanizada, *Pelaez* (531), o que indica que, aínda que en menor medida, tamén sufriu un proceso de castelanización. Por último, a variante *Pais* era xa dificilmente identificable co apelido castelán correspondente, o que a preservou mellor.

[1984]), documéntase en Galicia, pero non só onde sería esperable, na área central de Galicia (onde só se atesta no Saviñao e na área metropolitana da Coruña), senón que presenta a súa concentración máis alta na península da Barbanza, na Baña e en Negreira (A Barcala), área de plural en *-ns* nos singulares en *-n* (*pantalóns*). Está claro que o patronímico non é un plural, pero hai topónimos que coa mesma terminación fonética, sexan ou non plurais, se adaptan conforme á regra morfolóxica dos plurais (cf. *Aríns* en Santiago < *Arís* < *Ariz* < ALARICI, HGNB 6.13).

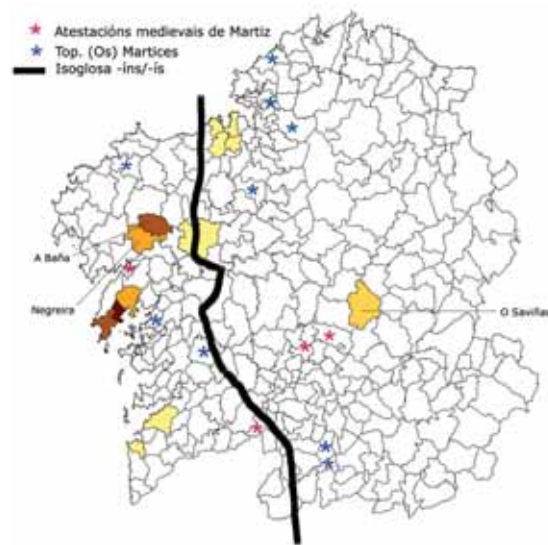
Creo, logo, que as formas en *-íns* son máis abundantes e están repartidas por toda Galicia porque aquí operou un factor, a presión uniformizadora de escrita, que non existía no léxico común, pois nestas alturas (a partir do XVI) o seu desenvolvemento era case exclusivamente oral.

Mapa 9. Distribución actual do apelido *Martíns* e isoglosa da terminación do plural *-ns* (*ALGa*)

O apelido, non obstante, estaba sometido a unha presión uniformizadora, que, por un lado, motivou o establecemento da forma castelá (*Martínez*), e, por outro, consentiu a permanencia da forma medieval (*Martíns*), independentemente da solución oral para os plurais en *-ín* (que non son moi numerosos, sobre todo en comparación cos en *-án* e en *-ón*). Por outro lado, a forma máis innovadora e menos etimolóxica (pois perdera totalmente a nasal orixinal) maniféstase esporadicamente por toda Galicia, como de-

mostra a presenza do topónimo *Os Martices*, plural de *Martiz*⁷, non só na área que hoxe corresponde a *pantalós*, senón tamén na área occidental de Galicia (Cabana de Bergantiños, Vilagarcía e Cotobade).

Mapa 10. Distribución actual do apelido *Martís*, con indicación do topónimo *(Os) Martices* e isoglosa da terminación *-ns* (*ALGa*)

En definitiva, a existencia do topónimo *Os Martices* e mais esa área compacta de *Martís* no bloque occidental parecen indicar que o plural en *-ís* procedente de *-INES* puido existir na actual área de *-íns*. As atestacións medievais que posuímos non son concluíntes por tratarse na súa maior parte de resolución de abreviaturas, pero as poucas que seleccionamos por consideralas fiables revélannos un *Martiz* de Noia, actual área de plural en *-ns*. Por outro lado, son poucos os estudos feitos sobre dialectoloxía medieval que expliquen a presenza destas formas nesta área; hai, sobre todo, aproximacións cronolóxicas, que dan fe do temperán do fenómeno da desnasalización (Lorenzo 1988: 315; Mariño 2002). A única tentativa de descrición diatópica que parte de datos fiables, é dicir, dunha boa edición textual, a de Maia, foi feita

⁷ Formación toponímica semellante a *Os Dices*, *Os Martiños*, con dez ocorrencias, nos concellos de Barreiros (Lu), Cabana de Bergantiños, Cabanas, Mesía, Monfero, Valdoviño (Co), Cotobade, Vilagarcía de Arousa (Po), Porqueira e Rairiz de Veiga (Ou).

nunha altura en que aínda non estaban difundidos os estudos de dialectoloxía galega moderna nin o ALGa, e por tanto tampouco puido establecer comparacións máis que aproximativas:

Existiría já no galego medieval uma repartição geográfica dos dois tipos de terminação com e sem nasal? Ou ofereceria a língua, nessa época, diferentes possibilidades, tendo ocorrido posteriormente a fixação em cada uma das soluções de acordo com as regiões? A localização geográfica das formas [...] parece permitir concluir que existiria já uma distribuição geográfica dos dois tipos de variantes. Assim, a variante *-oos* surge em documentos da província de Lugo (cf. 1475 L48) ou do norte da província da Coruña (cf. 1516 C18), localizados, portanto, dentro da área actual de *-ós*; quanto às variantes gráficas *-ôos*, *-ôons* e *-oos*, elas parecem ocupar uma área mais vasta do que a da moderna solução *-óys*, penetrando muito mais para o oriente do que acontece actualmente: podem registrar-se na metade ocidental da província de Lugo segundo unha linha que passa por Lourenzá, Lugo e Monforte (CDMaia: 608).

Como vemos, aquí apúntase o contrario dos datos que nós presentamos: testemuños medievais en *-ís* en área actual de *-íns*, fronte a testemuños medievais de *-óns* en área actual de *-ós*. Son poucos datos para tirar conclusións definitivas sobre os resultados dialectais históricos da desnasalización nese contexto fonético, tendo en conta ademais, para os datos procedentes dos apelidos, que sempre puideron producirse migracións que producen a súa dispersión e posterior propagacións en áreas concretas. Pero os datos toponímicos (*Os Martices*) apuntan no mesmo sentido. En calquera caso, cómpre chamar a atención sobre a necesidade de estudar os datos onomásticos á hora de confeccionar un mapa dialectolóxico diacrónico que dea conta da evolución dos fenómenos fonéticos ou morfolóxicos.

4. CONCLUSIÓNS

Da análise da distribución areal dos apelidos actuais, xunto coa das súas documentacións históricas e o seu número de ocorrencias, infírense as peculiaridades dos seus movementos de expansión, pois están condicionados pola súa orixe: se son topónimos (polixenéticos ou monoxenéticos), se son patronímicos ou se son delexicais. A partir deles pódense tirar diferentes tipos de información.

- As vías de difusión dos apelidos monoxenéticos, especialmente se teñen a súa orixe nun topónimo único (coma o caso de *Boullón* e *Xove*), mostran os movementos de poboación, polo que son de interese tamén para os estudos demográficos e históricos.

- Nos apelidos de tipo léxico vemos como a carga semántica pode influír na súa difusión, ou mesmo na súa desaparición en determinadas áreas, pois a interdicción funciona aquí máis ca no léxico común, como vemos no caso de *Cochón*.

- A coincidencia coas isoglosas léxicas non é casual: a difusión polas vías de comunicacións, condicionada polos impedimentos xeográficos, é a mesma: os homes, as súas palabras e os apelidos viaxan xuntos. Porén, o propio carácter fosilizado de moitas formas vixentes nos apelidos e perdidos no léxico común fan que poñan de relevo estadios da lingua anteriores ao actual ou que dean indicios sobre a difusión de certos fenómenos fonomorfolóxicos (coma a desnasalización en posición final, como en *Martíns*/*Martís*, ou a terminación *-ao/-án* en *Louzán*/*Louzao*), ou fonéticos, coma a isoglosa do *-s/-z* implosivo (*Eiriz*/*Eiris*).

- Outro elemento que compre ter en conta é a influencia da regularización da escrita. Hai maior resistencia das formas máis etimolóxicas: os rexistros escritos posiblemente fosen refractarios aos cambios que non implicasen a castelanización. Por iso as formas máis antigas poden indicar non soamente a súa presenza en determinadas zonas senón tamén que, despois de producirse o cambio lingüístico, os apelidos se mantiveron sen cambiar. Independentemente da deriva da lingua común, a presión uniformizadora motiva a resistencia dos *Louzao*, ou a forma *Martíns* na raia con Portugal.

- En relación con isto, está a presión do castelán, especialmente forte a partir do século XVI: isto produciu a aparición de formas castelanizadas que en ocasións superan cuantitativamente as formas xenuínas, como é o caso de *Lozano* ou *Martínez* fronte a *Louzao*/*Louzán* ou *Martíns*/*Martís*. Cumpriría unha nova política lingüística para contribuír a restaurar as deturpacións producidas ao longo dos últimos séculos no corpus dos nosos apelidos.

PERMANENCIA DE LÉXICO ANTIGO NO GALEGO
ACTUAL: O CASO DE *QUIROGA*

*Xosé Afonso Álvarez Pérez, Xacinta Varela Martínez e
Antón Santamarina (coordinador)*

Instituto da Lingua Galega (USC)

Debemos deixar constancia do noso agradecemento a moitas persoas que nos achegaron información, fixeron suxestións ou axudaron de diversos modos. En primeiro lugar, aos compañeiros do Instituto da Lingua Galega, especialmente a Mónica Ares, Xulio Sousa e Flori Xoubanova. A Carlos Búa, polos seus interesantes consellos e suxestións sobre linguas prerromanas. Ao persoal do SITGA (Sistema de Información Territorial de Galicia), polo acceso á documentación toponímica. A Xabier Varela, por permitírnos empregar unha versión aínda en probas do *TMILG*. A Jesús Izco e João Saramago, por informacións referidas á botánica galega e portuguesa. A Dieter Messner polos datos de lexicografía portuguesa. Moi especialmente, a Antón Santamarina, quen supervisou este traballo, presentouno e guiounos por estes intrincados vieiros. Obviamente, todos os posibles erros son da nosa exclusiva responsabilidade.

O léxico de camadas lingüísticas antigas é maioritariamente o que se refire a aspectos non culturais, como expón o prof. Moralejo na súa contribución recollida neste mesmo volume. É raro encontrar palabras prerromanas no campo das institucións, das relacións sociais, da relixión ou mesmo na nomenclatura do carro ou do muíño. Son as palabras relacionadas coa realidade natural (a botánica e, se cadra, tamén algo a zooloxía) as que maiores posibilidades teñen de sobrevivir, entre outras razóns porque poden referirse a especies que son exclusivas de aquí, ou raras noutras zonas, e que os inmigrantes ou conquistadores tiveron que aprender dos nativos. Tamén o medio físico pode ter trazos específicos e nomenclatura para sinalalo; por iso entre as palabras que designan realidades xeográficas ou xeolóxicas

pode haber bastantes de procedencia paleohispánica. Pero é fóra do léxico común, no campo da onomástica xeográfica, onde máis testemuños hai daqueles estratos primitivos. Os nomes de ríos ou montes ou lugares habitados (se son grandes mellor, nos tres casos) son candidatos ideais para seren reliquias prerromanas; e hai moitas: cando Piel fixo a descrición toponímica do concello da Fonsagrada, deixou un 7% dos nomes de entidades de poboación entre os de etimoloxía escura, a inmensa maioría deles seguramente paleohispánicos. Como son preto de 40.000 as formas do nomenclátor (á parte dos ríos e montes), aplicando as porcentaxes de Piel, 3.000 nomes de lugares, cen arriba cen abaixo, entran nesta categoría. Claro está, todas as voces que hoxe son exclusivamente topónimos e maioritariamente opacos foron noutroza voces do vocabulario común. Só nunha proporción mínima o topónimo é aínda transparente, é dicir, correspóndese cunha voz do vocabulario común.

Un estudo sobre a permanencia de todo ese léxico antigo no galego actual daría un pequeno dicionario etimolóxico que ocuparía el só moitas sesións de simposio, supoñendo que fosemos capaces de o facer, que non é o caso. Por iso nun primeiro intento de definir o título, de entre todas as voces candidatas a seren estudadas, decidimos quedar con unha da botánica (*queiroga*) e outra da xeoloxía (*lastra*). Pero cando se comezou a recolleita de materiais para ver qué se podía sacar, decatámonos de que a *queiroga* e os seus problemas de datos e etimoloxía eran o suficientemente complexos como para esixiren eles sós toda a atención. Por outra parte, trátase dunha palabra moi viva aínda hoxe, con documentación abundante ao longo de 1.500 anos e con bastantes problemas de tipo formal, que vale ela soa para dar unha idea da permanencia do léxico primitivo que anuncia o título da comunicación.

Seguramente que unha cousa parecida á que fixemos coa *queiroga* se podería facer coa *carqueixa*, coa *carrasca*, co *carballo*, co *amieiro*, coa *abedoeira*, coa *bringa*, co *torgo*, co *cádavo*, co *toxco*, coa *uz*... ou coa *lastra*, coa *pala*, coa *lama*, cos *cómaros*, co *trollo*, coa *touza*, coa *barcia* e así con moitas outras, aínda que non todas elas sexan á vez nomes comúns e propios.

A extensión da raíz que nos ocupa é claramente galega, ou ten en Galicia a representación máis abondosa. A medida que entramos en Asturias, León e Portugal a vitalidade da palabra decrece; fóra destes

territorios (dentro da Hispania), a palabra é de dubidosa existencia. Pero a Eva da humanidade non foi galega, senón africana; polo tanto, a orixe da linguaxe tampouco está en Galicia: calquera palabra que usemos hoxe tróuxoa alguén e ese alguén veu dalgún lugar de Europa. Tal vez aínda hoxe neses lugares de Europa hai individuos que comparten, moitos ou poucos, trazos xenéticos e culturais (lingüísticos) con nós. Os estudos de paleolingüística seguramente atoparán á *queiroga* paralelos noutros lugares. Neste estudo non se vai moi aló nesta busca, nin sabemos se se poderá ir moito máis lonxe, pero polo menos o material queda xunto. É, se cadra, o que se pode facer, porque, a partir dunha altura no tempo, a fonética e a semántica axudan pouco; dicir que vén da raíz **kar* ‘duro’ é só un consolo, pero os feitos só xa esclarecen moito, e quedan xuntos para quen teña outros instrumentos de penetración nesas camadas lingüísticas.

Cando acabedes de ler todo o que aquí se diga, preguntarédesvos por que unha planta tan humilde tivo un nome tan tenaz, cando hai centos delas que teñen nomes latinos e gregos e milleiros doutras que non teñen sequera nome. Pero a queiroga a un labrador de hai douscentos ou dous mil anos dificilmente podía pasarlle desapercibida; agora que os montes están cubertos de piñeiros e eucaliptos a penas a vemos, pero antes destas pragas, a determinadas alturas –por riba das cotas do castiñeiro, da faia, do carballo ou da bidueira– os montes estaban cubertos de carpazas, das cales a queiroga é unha das máis rechamantes; os labregos de aínda hai cincuenta anos cavaban os montes e coa aixada fartábanse de revolver torróns cubertos de queiroga (e preferían torróns con queiroga e non con uz ou con toxo, que teñen raíces moito máis duras e profundas). Por riba diso, as queirogas teñen unha floración abundantísima, que chamaba a atención mesmo desde lonxe; os montes poñíanse vermellos cando florecía a queiroga en setembro e hai montes que se chaman «do Rubial» por iso. E ademais é unha planta moi melífera, que dá un mel moi espeso e tardío; cómpre lembrar que o mel debeu de ser un ingrediente esencial da dieta dos galegos durante miles de anos: os montes do oriente galego están cheos de curtiños (alvearizas) nos que podían caber ata un centenar de cobos.

E era útil por outra razón: antes de vir o o gas (petróleo) e o carburo para os candís, á parte das velas, usábanse para alumar as varas de queiroga, que son delgadas e longas; colgábanse na gramalleira ou

nun pasmón, poñíselles lume por unha punta e ían ardendo pouco a pouco cunha chamiña branca. A abundancia de nomes galegos para estas variñas de queiroga (ou outras plantas semellantes) indican o popular que foi este sistema de iluminación; Sarmiento recolle el só as seguintes: *chamizo*, *guizo*, *caveco*, *ardente*, *cañoto*, *cádavo*, *vela de orzo*, *gavizo*, *gancio* e aínda poderíamos engadir *garabata*, *garabeita*, *garabito*, *garamata* e se cadra máis, algunhas delas tamén con cheiro prelatino. Sarmiento tivo mesmo a ocorrencia de facer esta breve disquisición onomasiolóxica referida aos ‘garabullos que aluman’ nos versos das *Coplas*:

¿non vistes as mozas
nas noites de inverno
cando van catare
o viño por netos,
ou unha petada
á tenda mui lexos,
que levan na man
un gavizo ardendo,
órasme un cañoto
órasme un caveco,
oras xa un ganzo,
chamizo ou lumbreiro,
ou cádavo ou guizo,
que todo é o mesmo...?

Todo iso abundaba para que a queiroga fose coñecida para todos. Por riba, era medicinal: segundo o *Dioscórides*, era diurética, facía desinchar a vexiga e aclaraba a urina, aínda que é dubidoso que entre nós se empregase para isto, porque hai outras plantas máis eficaces. A abundancia e colorido da chorida das queirogas non lles pasou desapercibida aos poetas, que a tomaron algunha vez como fonte de inspiración. Noriega, que estaba namorado das terras da montaña, gustaba das cousas que se criaban nela; por iso é pouco considerado coas mozas ribeiregas e prefire as carpazonas, que son de carne dura e aguantan as friaxes e outras inclemencias, como fan as carpazas (carpaza, como se verá despois, é un sinónimo ou hiperónimo de queiroga). De aí vén tamén que a musa do poeta de Vallibria non sexa a que habita a veiga amena ou o souto nemoroso, senón a que mora nas terras frías agrestes da serra entre os toxos e as queirogas. Velaquí un dos varios textos queiroguentos de Noriega:

Musa queiroguenta

Pra arredá-la d'o seu huraño sino
Debalde foi que se xuntase o medo
Co-a imponente mudez d'ermo penedo,
Co-a queixa vaga d'o harmonioso pino.

A musa queiroguenta que me asiste
D'a rixidez d'os montes está ô cabo,
Y-ama a flor mareliña, porqu'ê triste,
Y-a presenza d'o toxo, porqu'ê bravo...

¿Mellor que a lus phebea? ¡ceyo torvo!
¿Antes que o pintasílgo? ¡Negro corvo!
Entre seixos a augüña qu'ela bebe,

Son breñoso-los cimbros donde inverna,
Y-é unha moza, descalza de pé e perna,
Tripando cardos, encarando a neve!!

[Do *Erm* 1944, 195]

1. DELIMITACIÓN DA FAMILIA DE *QUEIROGA* NA BOTÁNICA

O nome de *queiroga* (con todas as súas variantes) é usado para designar distintas especies e xéneros dunha mesma familia, as ericáceas. Esta familia engloba plantas ben identificables, coma o érbedo (ou albedo) e o arando, pero tamén un bo número de especies bastante semellantes entre si, o que explica a carencia de denominacións biunívocas.

Non é fácil delimitar a extensión xeográfica destas especies, pois é moi variable. Mentres que a *Calluna vulgaris* aparece en toda a Península Ibérica e NO de África (foi tamén introducida en América) e a *Erica tetralix* dáse en todo o cuadrante NO da Península, chegando a Toledo e Badaxoz, outras ericáceas gardan unha distribución máis restrinxida. Este é o caso, por exemplo, da *Daboecia cantabrica* ou a *Erica vagans*, propias da rexión eurosiberiana atlántica (no que respecta á Península, abrangue Galicia, NO de Portugal e cornixa Cantábrica).

Aínda que algúns lexicógrafos ou botánicos se aventuren a facer divisións estritas seguindo o nome vulgar, a realidade é que despois de examinar distintas guías botánicas de Galicia e arredores que recollían tamén a nomenclatura vulgar, chegamos a identificar ata 13 especies

distintas para as que se ten constancia do emprego do nome *queiroga* (ou algunha das súas variantes), sempre a carón doutras denominacións. A continuación, ofrecemos os resultados dunha cala en oito guías botánicas¹ de diferentes dominios:

EC: Ezequiel Carreira

FA: Flora Asturiana

FI: Flora Ibérica

FM: Flora Medicinal

FQ: Font Quer

IN: Incafo

LCN: Losada, Castro e Niño

NV: Nomes vulgares de plantas existentes en Portugal

• *Calluna vulgaris* (L.) Hull:

Arbusto moi ramallento, que pode chegar ao metro de altura; florece en setembro-novembro. Recibe no territorio galego os nomes de *queiroa* (LCN), *queiroga* (FM, FQ, LCN), *queiruga* (FQ, LCN), *queirúa* (FQ, LCN), *quiroya* (FM, FQ, LCN), *quiroa* (FQ, LCN) ou *queiruga de cruz* (IN, LCN), pero tamén de *urx montés* (FM, FQ, LCN), *carroucha* (FM, FQ), *carpanza* (EC, LCN), *carpaça* (LCN), *carrasca/o* (LCN) ou *urce do monte* (LCN).

No portugués úsase o nome *queiró* (FI) ou *queiró-das-ilhas* (NV) e *queiroga* (NV), pero tamén *leiva* (NV), *magariça* (FI) ou *mongariça* (FQ, NV), *torga* (NV), *torga ordinária* (FI, IN, NV) ou *torga quebra-panels* (FQ), *urce* (FI), *urxe* (FQ, IN, NV) e tamén *urxe do monte* (FQ) ou *urxe-roxa* (NV); nos Azores coñécese como *rapa* (NV).

En asturiano existe *queirño* (FA, FQ), pero tamén se empregan nomes como *brezo* (FA), *brecina* (FA), *bruga* (FA), *gorbiça* (FA) ou *urcias* (FA). Por último, en español existe a forma *quiribuela* (FI, FQ), *queribuela* (FM, FQ) ou *quirola* (FQ), palabras que coexisten con designacións como *bermeja* (FQ), *berozo* (FI), *berezo/a* (FM, FQ), *brecina* (FI, FM, FQ), *brezo* (FI, FM, FQ), *biérco*² (FM, FQ), *biérco* (FQ), *biérco merino* (FI, FQ), *bruzo* (FI), *carpaça* (FI), *garbeña* (FI) e *mogariça* (FM, FQ).

¹ Pódese consultar na bibliografía final deste traballo a referencia completa destes libros, aquí citados en notación abreviada.

² Chama un pouco a atención esta forma con consoante velar xorda, ¿estaremos diante dun erro de lectura por *biérco*?

- *Daboecia cantabrica* (Huds.) W.D.J. Kock³:

Pequeno arbusto que pode acadar os 50 cm. e altura e flor violácea que aparece en acios terminais nas pólas; florece en xuño-outubro. É coñecida na xeografía galega co nome de *cubilón* (EC, LCN), *brezo* (LCN), *daboecia* (LCN), *tamborela* (LCN) e tamén, as formas que máis nos interesan, como *queiroga maior* (LCN) ou *queiruga maior* (LCN).

En Asturias coñécese como *brezo vizcaíno* (FA).

- *Erica arborea* L.:

Arbusto moi ramallento que pode chegar aos dous metros de envergadura e con características follas brancas (florece en marzo-xuño), que lle dan o nome en Galicia de *uz/urce/urceira* seguida do especificador *branca(l)* (EC, FI, IN, LCN), aínda que tamén recibe os nomes de *urrigata* (FI, IN, LCN) ou os máis xerais de *uz/urza/urce*⁴ (FI, IN, LCN) ou *carroucha* (LCN).

En Portugal recibe o nome de *queiroga* (NV) ou *quiroga* (FI, IN, NV), canda o de *urze-branca* (FI, IN, NV) ou *torga* (FI, IN, NV), que se refire máis ben á raíz, empregada para obter un carbón de excepcional calidade; minoritariamente, recollemos tamén *betouro* (NV) e *urze-molar* (NV).

En Asturias é *uz* (FA) ou *roz* (FA) e no español ten un bo número de nomes, entre eles: *brezo arbóreo* (FI), *brezo blanco* (FI) ou *urce blanca* (FI).

- *Erica ciliaris* L.:

Arbusto de 30-80 cm., con talos retortos. Florece entre abril e setembro nas zonas húmidas da Galicia atlántica. Os nomes máis comúns que recibe en galego son *carpa(n)za* (EC, LCN) e *ca(r)roucha/carroncha* (FI, LCN), só ou acompañado de modificador: *c. de pelos* (LCN). Losada, Castro e Niño tamén recollen para esta planta as designacións *queiroa* e *queiruga veluda*; hai quen prefere un nome máis xenérico: *uz* (LCN).

³ NV documenta *queiró* para a variante *Daboecia azórica* (Tut. & Warb.)

⁴ Existe tamén a *Erica australis* L., que se coñece en Galicia como *uz moura(l)* (EC, LCN), *uz/urce vermella* (FI, LCN) ou *negra* (LCN) e en portugués como *urze vermelha* (FI, NV), *urzeira* (FI, NV) ou *chamiça* (FI, NV); non obstante, non atopamos ningunha forma do tipo *queiroga* para se referir a ela, polo que non a incluímos dentro do listado.

En portugués recibe os nomes de *car(a)paça* (FI, NV), *urze carapaça* (FI, NV), *cordões-de-freira* (FI, NV) e *lameirinha* (FI, NV).

No dominio asturiano recollemos tamén o nome *carroucha* (FA), coexistindo con *argaña* (FA). En español coñécese como *a(r)gaña* (FI) ou *moguerica/moguerita/moquerita* (FI).

• *Erica cinerea* L.:

Arbusto de ata 70 cm., é a ericácea máis abundosa en Galicia; florece en maio-setembro. Recibe numerosos nomes en galego: *carpaça* (FI, LCN), *carpaça de maio* (LCN), *carrascina* (FI, LCN), *carrasco* (LCN), *carroucha* (LCN), *garroucha* (FI) e *rubela* (EC), pero tamén *queiroa* (FI, LCN), *queiroga* (LCN), *queirota* (EC, LCN), *queiruga* (LCN) e *queiruga de tres follas* (LCN).

En portugués é o/a *queiró* (FI, NV)⁵, con alternancia de xénero, ou *urze-roxa* (NV).

En asturiano coñécese como *argaña* (FA). No español temos ese mesmo nome (FI); nese dominio tamén se empregan as seguintes formas: *brezo ceniciento* (FI), *brezo bermejo* (FI), *brecina* (FI), *carpaça*, (FI) *carrascina* (FI) e *carrasquina* (FI).

• *Erica erigena* R. Ross:

Arbusto que pode chegar a medir un metro e medio; florece en maio. Losada, Castro e Niño recollen para ela unicamente o nome de *queiruga*.

• *Erica lusitanica* Rud.⁶:

Arbusto que pode chegar aos tres metros de altura. En galego atopamos os nomes *torga* (FI) e *quioga* (FI).

En portugués, *torga* (FI, NV) e *queiroga* (FI) ou *quioga* (NV).

En español coñécese como *brezo blanco* (FI) ou *albar* (FI).

• *Erica scoparia* L.:

Arbusto que pode chegar aos dous metros de altura. Florece en maio-xullo. En galego recolleron Losada Castro e Niño os nomes de *breixo*, *careixón*, *torga*, *torgueira*, *urce*, *uz*, *uz florida*, *uz pequena* e *queiruga*.

En portugués chámase *urze-das-vassouras* (FI, IN, NV), facendo referencia ao seu emprego tradicional como vasoira, que xa aparece no nome

⁵ Normalmente, adscribeselle xénero feminino en portugués, pero o Houaiss (2001) pona como masculina (¿quizais por simplificación de *o mato queiró*?).

⁶ Aínda que está recollida en FI, Jesús Izco coméntanos que non existe esta especie en Galicia.

científico da especie; outras denominacións (recollidas todas en NV) son: *japonesa*, *mato*, *mónicas*, *moniqueira*, *móquenas*, *urze*, *urze-dos-matos* e *vassoura*.

Este uso doméstico tamén está presente no castelán, onde temos *brezo de escobas* (FI); existen igualmente os nomes *brezo blanquillo* (FI), *berozo* (FI) e *brecina* (FI).

• *Erica tetralix* L.:

Moi semellante á *Erica mackaiana*, que algúns consideran unha subespecie. Pode chegar aos 70 cm. de altura; florece entre maio e outubro, en brañas e piñeirais húmidos; por esa razón, recibe en galego os nomes de *queirño setembrino* (FI) e de *queiruga das brañas* (LCN). Outros nomes galegos son: *bugallón* (LCN), *carpa(n)za* (EC, IN, LCN), *carroncha/carroucha*, só (FI, IN, LCN) ou co modificador *das brañas* ou *de cruz* (LCN).

En portugués, *margariça* (FI).

En español chámase *brezo en cruz* (FI) ou *brezo tomillar* (FI).

• *Erica umbellata* L.:

Arbusto cativo que raramente supera os 40 cm.; florece entre febreiro e agosto. En galego coñécese como *queiroga* (LCN), *queirota* (EC, LCN) ou *queiruga de umbela* (LCN); outras denominacións son *carpaça* (LCN), *carrasco* (LCN), *carroucha* (LCN), *fopa* (LCN), *foupa* (LCN), *garroucha* (FI), *urce vermella* (LCN) e *uz* (LCN).

En portugués unicamente temos rexistrado o nome de *queiró* (FI, NV) e *queiroga* (NV).

En asturiano, *queiroga* (FA). Os nomes españois son: *quirola* (FI), *quiruela* (FI), pero tamén temos *brecina* (FI) e *mogariza* (FI).

• *Erica vagans* L.:

Talos de ata 100 cm., florece en xuño-novembro. Nace só en terras de substrato ultrabásico, xa anotara a súa rareza o xesuíta padre Merino (1980: II 259) no seu traballo: «Parece algo rara, habiéndola observado en pocos sitios, si bien en ellos copiosa». En galego recolléronse os nomes *carrasca blanca* (LCN), *uz* (LCN) e *queiruga* (LCN).

En asturiano temos *uz* (FA) e *cauriotu* (FA). Os nomes españois son: (recollidos todos en FI): *berozo*, *biérol*, *borozo*, *brezo*, *brozo*, *bruco*, *rugón*, *ruyón* e *uz*.

Entrando xa na familia das cistáceas, LCN recollen os seguintes nomes para diversas plantas do xénero *Cistus*: *carpa(n)za* (e tamén *carpaça moura*), *carpaço*, *cisto*, *consolda* e *xara* (e tamén *xara moura*); pero tamén *queiroa*, *queiroga*, *queirota*, *queiruga* e *quiroga*. Por último, a *Frankenia laevis*

recibe o nome de *queiruga mariña* (LCN), xa que florece no verán en lugares recollidos de áreas litorais.

Dos datos anteriores dedúcese que non é posible identificar as designacións do tipo *queiroga* cunha única especie de planta, como se pode observar claramente no seguinte cadro:

Galego	Nome científico E.= <i>Erica</i> C.= <i>Calluna</i> D.= <i>Daboecia</i>
Queiroga	<i>E. umbellata</i> , <i>E. cinerea</i> , <i>C. vulgaris</i> , <i>Cistaceas</i>
Quiroga	<i>C. vulgaris</i> , <i>E. lusitanica</i> , <i>Cistaceas</i>
Queiroa	<i>E. ciliaris</i> , <i>E. cinerea</i> , <i>C. vulgaris</i> , <i>Cistaceas</i>
Quiroa	<i>C. vulgaris</i>
Queiroga maior	<i>D. cantabrica</i>
Queiruga maior	<i>D. cantabrica</i>
Queirota	<i>E. umbellata</i> , <i>E. cinerea</i> , <i>Cistaceas</i>
Queirúa	<i>C. vulgaris</i>
Queiruga	<i>E. cinerea</i> , <i>C. vulgaris</i> , <i>E. vagans</i> , <i>E. erigena</i> , <i>E. scoparia</i> , <i>Cistaceas</i>
Queiruga das brañas	<i>E. tetralix</i>
Queiruga de cruz	<i>C. vulgaris</i>
Queiruga de tres follas	<i>E. cinerea</i>
Queiruga de umbela	<i>E. umbellata</i>
Queiruga mariña	<i>Frankenia laevis</i>
Queiruga veluda	<i>E. ciliaris</i>
Queiriño setembrino	<i>E. tetralix</i>
Portugués	Nome científico
Queiró	<i>C. vulgaris</i> , <i>D. azorica</i> , <i>E. cinerea</i> , <i>E. umbellata</i>
Queiró-das-ilhas	<i>C. vulgaris</i>
Queiroga	<i>C. vulgaris</i> , <i>E. arborea</i> , <i>E. umbellata</i> , <i>E. lusitanica</i>
Quiroga	<i>E. arborea</i> , <i>E. lusitanica</i>
Asturiano	Nome científico
Queiroga	<i>E. umbellata</i>
Queiriño	<i>C. vulgaris</i>
Cauriotu	<i>E. vagans</i>
Español	Nome científico
Querihuela	<i>C. vulgaris</i>
Quirihuela	<i>C. vulgaris</i>
Quirola	<i>E. umbellata</i> , <i>C. vulgaris</i>
Quiruela	<i>E. umbellata</i>

Estamos ante unha realidade complexa na que, como moito, se poderían distinguir dous niveis de uso:

- estrito: *queiroga* (e variantes) = *Calluna vulgaris*
- amplo: emprégase *queiroga* para se referir indistintamente a diversas ericáceas.

2. A DISTRIBUCIÓN XEOGRÁFICA NO GALEGO MODERNO

Distínguense cinco grandes grupos de formas para denominar a nosa planta:

- forma *carpaza* e variantes: 83 ocorrencias.
- forma *queir-*: 45.
- forma *carrasco/a* : 12.
- forma *carroucha*: 4.
- outras formas: 10.

Para a redacción destas notas, tivemos en conta non só a cuestión do *ALGa* «1148-carpaza, queiroa», representada no mapa anterior, senón que tamén analizamos «1149-carqueixa, lavacuncas», «1171-urce, uz» e «1195-aulaga, aliaga, toxo (piorno)», xa que en todas elas había, nuns ou outros puntos, referencias á queiroga.

a) Sen dúbida, *carpaza* é a forma con máis éxito: esténdese por todo o territorio lingüístico galego, non sendo o sur de Pontevedra, que é terra de *carrasco* e o extremo norte da Coruña e Lugo, dominio de *queirogas* e *queiroas*. Coñece unhas cantas variantes: *carpanza* (15 ocorrencias, propia do leste de Lugo), *carpanzo* (só unha ocorrencia, en León) e *carpazo* (25 rexistros, case todas na provincia de Ourense).

É tamén frecuente que os informantes comparen a *carpaza*⁷ coa *queiroga*, sexa polo tamaño, pola cor da flor ou por ambas as dúas características; curiosamente, obsérvanse bastantes contradicións, motivadas seguramente pola diversidade das especies que se toman como referentes do xénero. Así, en C.13 [A Laracha] e Le.3 [Corullón]

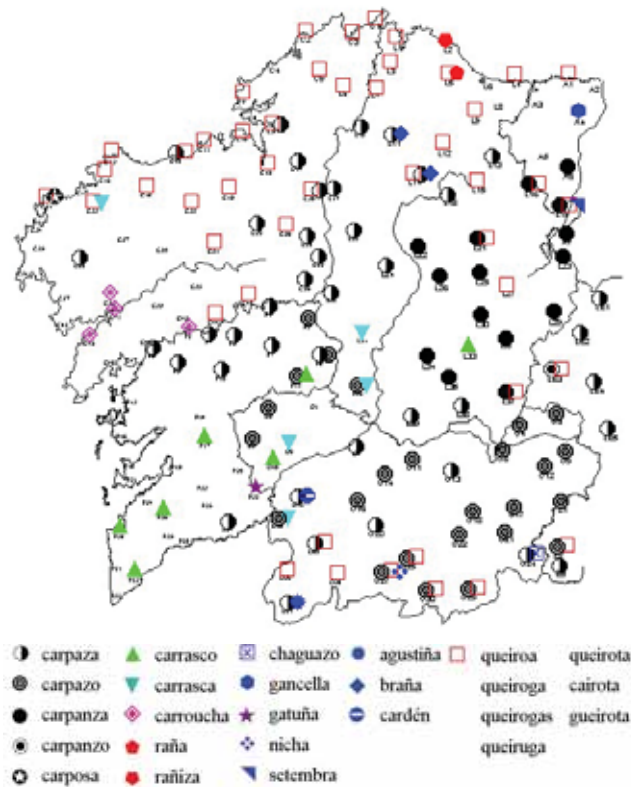
⁷ En sentido estrito, é denominación de varias especies de *Cistus*.

dise que é máis alta a *carpaça*; pola contra, en L.19 [Negueira de Muñiz] e L.37 [Quiroga] sostense que é máis baixa. En C.20 [Aranga] e O.25 [Cualedro] dise que a *carpaça* ten a flor colorada ou lila e a *queiroga* é amarela; porén, en A.1 [Tapia de Casariego] e L.18 [Castro de Rei] a *queiroga* ten a flor vermella. En O.27 [Baltar] din que a *carpaça* é diferente da *queiruga* (negra) e da *nicba* (branca). En O.19 [Padrenda] diferencian a *carpaça* da *carrasca* e en P.8 [Rodeiro] distinguen incluso tipos: *carpaça* (de gromos dereitos), *carpaço* e *carpaço rubial* (coa flor aviñada).

b) Con respecto a *carrasco/a*, son similares as ocorrencias da forma masculina (7) e da feminina (5). Como xa indicamos hai un pouco, é forma típica e exclusiva do sur de Pontevedra, aínda que tamén se filtra cara ao interior (especialmente, a forma feminina), pugnando con *carpaço*; hai un punto illado na Coruña (Vimianzo). En O.19 [Padrenda] dise que o *carrasco* é diferente da *carpanza*, pero non se precisa en qué consiste esa diferenza. Por último, aparece como resposta á cuestión «1149-carqueixa» en C.24 [Muxía] e L.26 [Láncara], neste último punto para comparalos, apuntando que o carrasco é máis miúdo cá carqueixa.

c) As *carrouchas* circunscribíense á área de influencia da península do Barbanza. Tan só en catro puntos é resposta á cuestión «1148-queiroga»: C.38 [Outes], C.41 [Noia], C.45 [Porto do Son] e P.3 [Baloira, A Estrada]; noutros puntos –precisamente, aqueles onde non existe resposta á cuestión 1148– aparece como resposta a outras preguntas:

- á da *carqueixa*: en C.39 [Ames] e C.42 [Teo] dise que as *carrouchas* son *carqueixas* pequenas. En O.25 [Cualedro], *carroucha* é un vocábulo de uso infrecuente, o que non é de estrañar, xa que se afasta da súa localización habitual no S.O. da provincia da Coruña.
- á da *urce*: en C.46 [Dodro] a *carroucha* é máis pequena e ten a flor morada ou rosa; en C.47 [Rianxo] úsase para estrar, coma o toxo, pero é máis pequena ca este e non ten picos; en P.6 [Catoira] apuntan distintos tipos de *carrouchas*: a mansa, a de olor (para o San Xoán) e a brava.
- á do *toxos*: en C.49 [Ribeira] contrapóñena á voz *pelaxa*, aínda que non se especifican as diferenzas.

Mapa 1. Resposta á cuestión «1148-Carpaza, queiroa» do *Atlas Lingüístico Galego* (material inédito)⁸.

3. TERRITORIOS ADXACENTES: ÁSTURIAS, LEÓN E PORTUGAL

Un estudo desta familia quedaría coxo sen un repaso, aínda que sexa rápido, polos dominios lingüísticos veciños ao galego.

⁸ Para maior comodidade do lector e non sobrecargar o mapa, optamos por unificar a representación das formas *queir-*; pode consultarse a distribución das diversas terminacións no apartado 9.

En Asturias atopamos –ademais do problemático *Quirós* que se trata no apartado noveno– un topónimo *Queirías* en Luarca Valdés⁹. O *Diccionario de los bables de Asturias* sinala varias formas desta familia: *cairueta* («brezo»); *cairuetu*, -u («enebro, brezo»), *queiriña* («brecina, brezo»); *queiruega* («Cairueta, planta del xéneru *Erica*»), *queiruela* («brezo, brecina»); *queiruetu* («brezo»); *queiruetu* («brezo»). A maioría destas formas son corroboradas noutros dicionarios e recollas de material dialectal, onde podemos rescatar tamén algunha forma adicional, como *queruetu* («Enebro, arbusto conífero de hojas punzantes y bayas negro azuladas»), da man do *Diccionariu asturianu-castellanu* de Sánchez Vicente (2002).

Nótese a extraordinaria vitalidade da sufixación -eta/-etu, que precisamente observamos nas enquisas do *ALGa* como circunscrita ao galego de Asturias e puntos limítrofes de Lugo.

En León aparece algún dato máis, coa forma *quiruegas*, que o *Diccionario de las hablas leonesas* define como «Fem. pl. Urces pequeñas y de clase inferior»¹⁰. Hai que prestar atención a non incluír entre as designacións da nosa planta a forma *carigüela*¹¹, que designa propiamente o *Convolvulus arvensis*, isto é, a nosa *corregola/ota*.

No que respecta a Portugal, non aparecen demasiadas formas desta familia nos dicionarios. No proxecto de dicionarios portugueses de Dieter Messner, que recolle obras lexicográficas de todas as épocas, non aparecen rexistros ata o dicionario de Domingos Vieira de 1874: «Queiroga, uma especie de planta, hoje é appellido». Porén, hai un rexistro moi anterior, nunha obra do *Amatus Lusitanus*¹²:

⁹ A xuízo de García Arias (2000: 82-83), tamén faría parte da familia o topónimo *La Carúa* (en Llanes), pero é algo máis discutible.

¹⁰ Non indica a localización xeográfica destas formas, que están tiradas de obras escritas: L-MAR [=Maragatería y tierra de Astorga, de Alonso Garrote] e L-CUEN [=Cuentos en dialecto leonés, de C.A. Bardón]

¹¹ Con todas as súas múltiples variantes, recollidas por Le Men (2004) (s.v. *corriyuela*)

¹² In Dioscoridis Anazarbei de medica materia libros quinque enarrationes eruditissimae Doctoris Amati Lusitani Medici ac Philosophi celeberrimi, quibus non solum Officinarum Sepalsiariis, sed bonarum etiam literarum studiosis utilitas adfertur, quum passim simplicia Graece, Latine, Italice, Hispanice, Germanice & Gallice proponantur. A primeira edición é de 1553 en Venecia (Gualterio Scoto), manexamos a edición de 1558 en Lyon (G. Rouillum), dispoñible en liña na Biblioteca Nacional de Francia (<http://gallica.bnf.fr>).

De Erica. Graecè [...] Latinè erice, erica: Hispanicè, Lusitanicè, queiro: Gallicè, bruyere: Theutonicè, Heyd.

Houaiss (2002) inclúe *cariola*, pero non se refire á nosa planta, senón á *Calystegia sepium*, unha parente da *Convolvulus arvensis* que mencionamos dous parágrafos atrás. Si que recolle como formas da nosa planta *queiró* e *queiroga*, nas dúas entradas que copiamos a continuación:

queiró: s.m. (sic) Arbusto (*Erica umbellata*) da familia das ericáceas, nativo do Oeste do Mediterráneo, de folhas lineares e flores em umbela; urze, urzedo-mato. 2. mesmo que MAGRIÇA, *Calluna vulgaris*. 3. mesmo que URZE, *Erica ciliaris*. Etim. obscura, formas históricas de 1899 *queiró* e *queirós*.
queiroga: s.f. O mesmo que TORGA (*Erica lusitanica*). 2. O mesmo que URZE (*Erica arborea*). Etim. obsc.

O *Dicionário de Moraes* tamén incorporaba estas dúas formas e a maiores daba noticia doutra, como tamén fai, por outra parte, Cândido de Figueiredo:

queirós: s.f. O mesmo que *queiró* e *queiroga*.

É moito máis interesante, no entanto, que inclúa como designacións da nosa planta as voces *teiroga* e *teiró*, que xa apuntara Carolina Michaëlis, pero das que apenas temos constancia de uso:

*teiró*¹: s.f. [...] Planta silvestre, especie de urze.
*teiroga*¹: s.f. O mesmo que *teiró*.

Sínalase incluso unha forma *cheiroga*, propia de Trás-os-montes, que significaría tanto ‘urze rasteira’ coma ‘terra ruim’¹³. Non estamos certos da súa pronuncia; podería lerse [tʃejr’ɔɣa], pensando quizais nun cruzamento co verbo *cheirar*, ou, máis probablemente, ser [kejɾ’ɔɣa], cunha grafía (pseudo)etimoloxizante propia do portugués da época.

O *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea* da Academia das Ciências de Lisboa recolle todas estas formas (agás *queirós*), cunha definición similar ás anteriores.

¹³ Recollida tamén na RL V, 39 e RL XIII, 114.

4. PRIMEIRAS DOCUMENTACIÓNS ESCRITAS (REFERIDAS Á ONOMÁSTICA)

Pola natureza dos documentos, non é de estrañar que só se rexistrasen ocorrencias con valor onomástico. Para axilizar a consulta de textos, utilizamos dúas bases de datos automatizadas: para os documentos latinos empregamos o CODOLGA (*Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*), dirixido por Xosé Eduardo López Pereira (<http://corpus.cirp.es/codolga>); para os documentos galegos, empregamos o Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega, dirixido por Xavier Varela Barreiro, que no momento de elaborar a conferencia aínda non fora presentado en público e que actualmente está albergado en <http://corpus.cirp.es/tmilg>.

O elenco de variantes é numerosísimo, constátase que a alternancia de formas dentro desta familia é cousa que vén de antigo. Dentro de cada palabra, hai tamén un acusado polimorfismo gráfico, ao non haber unhas regras de escrita compartidas por toda a comunidade. Hai que ter presente ademais que non se pode deducir unha pronuncia inequívoca a partir destes testemuños gráficos. Sería demasiado fatigoso dar conta aquí por extenso de todos os resultados, polo que só ofreceremos unha escolma dos resultados máis representativos.

- *Carioca/Karioca/Carioga/Karioga*:

A forma máis antiga con presenza na lingua é *Carioca*, da que temos dous testemuños do ano 569, distintas versións dun mesmo documento recollidas por un lado no *Tumbillo* da catedral de Santiago (Risco 1796: 341-343) e por outro lado nun documento de Lugo (Risco 1796: 343-344)

civitas cum adjacentiis suis, quas tenent comites undecim, una cum *Carioca*, Sevios, & Cabarcos, quos comitatus undecim ego Nitigius Lucensis episcopus... quartus vero comitatus Suariae dicitur, & terminatur in *Cariocam*.

O texto refírese ao antigo condado de Carioca, que é citado outra vez no ano 929 nun documento do mosteiro de Celanova, a propósito do outorgamento dese territorio por parte do rei Afonso IV ao magnate Gutier Menéndez: «ordinamus vobis ad imperandum Commisso de *Carioca*, Carteliom, Laure medio, Sabiniano, & Loserio, & Orticaria» (Andrade 1995: 293).

Sobre a relación deste condado de Carioca co apelido *Quiroga* xa falou o Padre Sarmiento no seu *Onomástico Etimológico* (585-586) a propósito do escudo dese apelido, no que aparecían tres estacas que eran interpretadas como as armas empregadas nunha gloriosa batalla contra os mouros (citamos pola edición de Pensado 1999):

Creo que las armas del apellido *Quiroga* son tres estacas o troncos. Por no entender el origen, se imagina que hubo una reñida batalla contra moros, y en el Valcarze, y que los cristianos los molieron a palos con unas estacas. [...] Dice Sampiro que por los años de 970 hicieron los normandos un desembarco en la ría del Padrón [...], y que el gallego conde Gonzalo Sánchez los hizo retroceder, los venció y acabó con ellos, no con estacas, sino con las armas usuales.

¿Quién duda que si uno probase hoy que descendía de aquel conde Gonzalo Sánchez, no podía y debía formar un escudo de armas verdaderas sobre aquel heroico suceso? Hubo condes de *Cairoca* o de *Quiroga*. ¿No sería mejor que los de ese apellido probasen que descendían de esos condes, y no habría más que pedir, que el que se funden sobre una cosa tan dudosa o imaginada cual es esa batalla de las estacas? Estoy en que esas armas son parlantes. La voz *quiroga* significa un vegetal, y es el que llaman en Galicia *queiruga* y *queiroga*. Y es el brezo rastrero y también el arbusto. Así aquellas estacas son troncos del brezo o queiroga, significados por el apellido Quiroga.

Non podemos estar certos sobre o momento en que houbo sonorización da consoante velar e o son que representa este -c- intervocálico, pero o que é certo é que coñecemos xa unha forma *Cairoga* no ano 572, no Tombo Novo de Lugo:

veritatem exquirere ab antiquis, undecim comitatus, similiter servos, Cavarcos, & *Cairoga*, &c. quos comitatus undecim propriis nominibus designavimus, Nitigio ejusdem civitatis (Lucas 1986: 69-72).

Temos testemuños posteriores no Tombo de Samos desde o ano 872, en Astorga do ano 954 (Rodríguez Fernández: 1982: 278-279), e en Lugo de 1120 (Risco 1796: 296-301) e 1228 (Risco 1796: 359-361). Existe unha variante *Qairoga* en Samos, datada no ano 962 (Arias Cuenllas 1981: 343-345); alí mesmo, nun pergameo solto do ano 904 (Lucas 1986: 439-443), podemos ler *Caeiroga*, que xa denuncia na grafía o proceso de palatalización da primeira vocal.

A variante gráfica *Karioca* tamén está documentada no Tombo de Celanova, en documentos do ano 937 (ff. 59vb-060ra) e en 940 (ff.

58 vb). É un pouco antes cando comeza a grafía con *g*: *Karioga* no ano 922 no Tombo de San Xulián de Samos, no mosteiro de San Xoán de Camba (sen data) e varias ocorrencias no tomo de Celanova desde o ano 931 (f. 60ra); dentro deste tomo, alterna continuamente na grafía con *Carioga*, documentada desde o 932.

• *Cariola/Kairola*

Polo tipo de variación desinencial, estas dúas formas poderían estar relacionadas coa familia de *queiroga*; de feito, para nomear esta planta en español temos *quirihuela* ou en asturiano *queiruela*. No entanto, hai que ter tamén presente que en portugués *cariola* refírese á 'corregola maior' ou 'saltasebes' (*correbuela* en español).

En concreto, temos *Kairola* no 853 no Tombo de Samos (ff. 18r-18v):

ibidem domnus Adefonsus concessit; in Laure monasterium Suveretum; ecclesiam in *Kairola* et villam. (Lucas 1986: 135-137).

A forma *Cariola* aparece por primeira vez século e medio máis tarde (ano 996), no Tombo de Celanova (ff. 118r-118v). Polos datos toponímicos que ofrece, está falando da parroquia de S. Breixo de Queiroás (Allariz), á que nos referiremos ao falar da toponimia actual:

villa quos vocitant Facalones iusta vocabulo Sancti Ieordii, subtus monte *Cariola*, discurrente rivulo Barvania (Andrade 1995: 447-449).

• *Keiroga/Queiroga/Queyroga*

Coa grafía *Queiroga* temos unicamente un testemuño, de 951, no Tombo do mosteiro de Samos (ff. 1r-1v). É maior a presenza de *Keiroga*: no Tombo de Celanova témola nos anos 955 (ff. 172va-172vb) e 983 (ff. 170ra-170rb)¹⁴; en Samos (Tombo, ff. 22v-23v) aparece en 1175, máis de dous séculos despois da grafía *Queiroga*.

Na documentación galega prefírese a grafía *Queyroga*, que se recolle por vez primeira en Quiroga e Caldelas (Ourense) no ano 1281:

τ lo conuêto sobredjto mādamoſ a Pedro Móógo, notario de *Queyroga*, que fezellſe eſta carta partjda per a. b. c. τ eu dona Tereyga Vafquez outorgola τ confirmoa (Maia 1986, doc 26: 75-76).

¹⁴ Tamén nun documento sen data (ff. 156ra-a56vb).

- *Quiroga*

É forma bastante tardía, pois aparece por vez primeira en textos de vestimenta latina en 1215 (Tombo B da Catedral de Santiago, ff. 111v-112v.) e en vestiduras galegas a partir de 1258 (Montederramo).

- *Cheiruga*

Aparece só unha vez, ano 1156, no Tombo B da Catedral de Santiago (ff. 24r):

per portum de Lampani et lumbas per quas dividitur *Cheiruga* et ad pelaciis et per extremos terminos de Pasturiça versus Mirandam, et per alios suos terminos antiquos (Recuero 1998: 187-189).

- *Queyrna*

Recollémola unicamente nun documento de 1335 de Santiago de Compostela, referíndose seguramente ao lugar de *Queiría*, no actual concello de Ordes:

Pero de Ben, clerigo de *Queyrna* (Justo 1991: 142, texto 149).

- *Queyros*

Nun documento de venda datado en 1307 e localizado na zona de Orcellón (Ourense) atopamos esta forma:

Fernan Eanes de Mouriz, Domingo Ares de Seoane, Pay Martinez de *Queyros*, Johan Alvo de Castro (Romaní 1990-93: 1266).

- *Queirogaa*

Esta peculiar forma, con reduplicación gráfica da vocal final que parece denunciar unha pronuncia oxítone, aparece por vez primeira nun pergameo solto latino, con data de 1265, pertencente ao mosteiro beneditino de San Andrés de Órrea, no concello da Golada (Fernández de Viana 1977: 29).

in tota terra de Lemis et de *Queirogaa* et de Caldelis cum cautis, directuris, iuribus et pertinentiis suis.

A primeira documentación nun texto galego é algo posterior, do ano 1300, nun arrendamento monfortino:

arrendamos a uos, Loppo Rrodriguez de Caldelas, caualeyro, por en uoffos dias tan fola(m)ente a noffa grania de *Queyrogaá* a que dizẽ Santa Maria [...] τ cũ todolos outros noffos herdamentos τ cafas τ perfeytos que nos

auemos τ á áuer deuemos en todo termino de *Queyrogaá* que o teñades de nos τ por nos en uoff(o)s d(i)as tan folamente τ nõ mays. (Maia 1986, doc. 8: 50).

- *Kariuge*

Nun pergameo solto do mosteiro de Carboeiro de 1104 aparece a forma *Kariuge*, que sería moi suxerinte relacionar coa nosa planta:

Doçon sub aula sancto Petro uilla quos uocitant Soua et *Kariuge* que fuit de nostra [?] Aldoncia, ab omni integritate cum omnia (Lucas 1957-1958: 279-280).

- *Keirogas*

Atopamos esta forma no Tombo de Celanova, nun documento con data de 1087 (f. 41v). Non podemos estar certos da súa acentuación, presumiblemente oxítona:

in terra de *Keirogas* villa quam dicunt Pumares medietate integra quam abui de avolo (Andrade 1995: 156-157).

- *Queirogaas/Queirogãas/Quirogaás*

Nunha doazón, en Monterrei (Ourense), datada no ano 1292:

Pedro Mjguelles, prelado de *Queirogaas*, τ Ffernan Effsteuez de Monte Rey, Pedro Domýges, merquador, Pedro Martinz de Uyri, don Uyçente, Johan Pha(?) de *Queirogãas* (Maia 1986, doc.59: 142).

Quirogaás é forma moito máis tardía, pois non a documentamos ata a segunda metade do s. XV (1451, en Celanova).

- *Queiroaas/Queyroaás*

Atopamos por vez primeira esta forma nun pergameo solto da catedral de Ourense do 1224, en dúas ocasións. A reduplicación da vocal incita máis ben a pensar nunha forma oxítona:

quartam partem ecclesie Sancte Eulalie cum suo cellario. in *Queiroaas* unum casale. in Silvela duo casalia cum suis leiris (Duro 1996: 96-98).

En galego, a primeira documentación aparece nun testamento de 1302 referido á actual parroquia de San Breixo de Queiróas (concello ourensán de Allariz):

Johán Beeytes, prelado de San Veréixemo de *Queyroaás* (Ferro 1996: doc 39).

- *Keiroganes/Keiruganes*

No Tombo de Celanova (ano 1029) atopamos unha interesante forma *Keiruganes*:

in Olinbria villa quos fuit de Vimara (...) *Keiruganes*, Villa Maiore, Pepini, Castrelos. de Ortiga, Nozedo, Villela, Alvarellus... (Andrade 1995: 626-627).

Atopamos neste mesmo tombo¹⁵ outro *Keiruganes* en 1041 e a variante *Keiroganes* en 1031. Sorprende un pouco esta forma con consoante nasal. O máis plausible quizais sexa pensar nunha hiper-corrección: atopando formas descendentes de -ALES que xa perderan o -L-, o escribán interprétaas como formas que perderon unha nasal intervocálica e procede a restituílas. Outra liña de explicación sería que efectivamente existisen formas con sufixo -ANES, pero quedaría por explicar cal era o valor efectivo dese sufixo: ¿abundancial? ¿xentilicio?... Aínda máis, no galego moderno podemos observar que hai determinadas zonas onde os -ás (procedentes, p.ex., de -ALES) pasan a pronunciarse -áns, coma Ramiráns ou Cividáns; ¿acontecería xa este fenómeno no s. XI?

- *Queirugaes/Queyrugaes*

Atopamos en Monterrei, nun documento notarial en galego do ano 1274, unha forma semellante á do anterior apartado, pero sen trazas de nasalidade; nótese tamén a alternancia gráfica dentro do mesmo texto. Neste caso é totalmente indiscutible o valor toponímico de ambas as dúas ocorrencias:

Eu Ruy Vaafquez de *Queyrugaes* [...] vendo a uos, don Gill, abbade de Santa Maria de Môte de Ramo τ ao cōueto deffe mĩjssimo lugar o meu cañar que eu ey en *Queirugaes* τ todo quanto al y ey feito τ por fazer, sacado ende a erdade do foro [...] (Maia 1986, doc. 53: 129).

- *Kariocanos*

No Tombo de Celanova (ano 952) atopamos tamén esta forma de xentilicio. Nótese que mentres que o topónimo que aparece no texto é *Carioga*, o nome dos habitantes é *kariocanos*, cunha grafía máis conservadora:

¹⁵ ff. 628-631 e 053va-054ra (2 veces), respectivamente.

concedo pro anime mee remedio villam in *Carioga* que est iuxta Sanctum Tyrsum quam comparavi de homines *kariocanos* nominibus, Hiquila, Hermegildo, Servando, Rafrac, Arguado (Andrade 1995: 245).

5. A PRESENZA NA LEXICOGRAFÍA GALEGA E NOS DOMINIOS LINDEIROS (APELATIVOS)

Para esta recolla, baseámonos fundamentalmente no *Diccionario de Dicionarios* coordinado por A. Santamarina, que integra nunha soa obra os repertorios léxicos clásicos do galego¹⁶. Dada a enorme variedade de formas existentes, optamos por sinalar só os testemuños que consideramos máis importantes, por non prolongar en exceso este traballo.

5.1. *Frei Martín Sarmiento*

Como non podería ser doutro modo tratándose dunha planta, o frade bieito é dos primeiros en prestar atención á nosa queiroga. En concreto, será no seu *Onomástico etimológico de la lengua gallega* (1757-1762) onde dedique unha especial atención ao tema, comparando as denominacións galegas, españolas e portuguesas para esta familia:

Acaso *ulex* será voz gallega antiquísima, de las impenetrables, pues Plinio la pone como vulgar y de la provincia. La voz *ilex* latina hará creer que el *ulex* es latino. Y la voz griega *tetralix*, que es especie de urce, que conozco mucho. Hay dos arbustos urzes o brezos, uno de flor blanca y otro de flor colorada. También hay dos urzes rastreros, ambos de flor purpúrea. El más común tiene la hoja como el urze arbusto. El menos común y muy hermoso tiene la hoja coma la del taray y del cedro que vi en Galicia, esto es, como si fuese un cordón compuesto de cuatro cordoncitos de un fino verde. [...]

Este urze rastrero, en general, tiene muchos nombres en Galicia, de los cuales hablaré cuando trate de los vegetables que se crían en aquel reino. En común se llama carrasco, en algunas partes carpazo o carpaza, pero mal. El nombre más propio es el de queiruga o queiroga. Y de ella tomó el nombre el Valle de Quiroga y la nobilísima familia gallega de los Quirògas.

¹⁶ Se non se especifica nada en contra, as citas están tiradas desa obra, á que remitimos para as indicacións bibliográficas.

Aquí llegaba, cuando se me ofreció ver lo que decían los portugueses. Amato Lusitano no quiere que sea el urze árbol la verdadera *erica*, sino el urze rastrero, al cual llama queiro. De éste tomaron los botanistas extraños para decir que la *erica* se llama en español breço y queyro, siendo así que queyro por el ey no puede ser castellano, sino portugués o gallego. Amato da a entender que la verdadera *erica* o queyro (o en gallego queiroga) es la *tetralix*, que cité, de Plinio. [...] El Padre Bluteau no pone tal voz queyro, sino urze por *erica*. Pero me ha sorprendido el Padre Benito Pereira, pues, aunque tampoco trae la voz queyro, pone esta expresión: Urze. *Erica*, *cae*, *erice*, *es*, y *ulex*, *icis*. Hasta hoy jamás había tropezado con este texto, pues sólo leyendo a Plinio reflexioné que *ulex* era el urze. Celebré no obstante el tropiezo, pues con él se comprueba mi reflexión. En ningún botanista antiguo ni moderno hallé el verdadero significado de *ulex*, y así me consideraba como el primero que le había hallado. Poco importa que lo sea o no como se manifieste la verdad y se corrijan los botanistas modernos (§§ 318-321).

Xa comparara anteriormente os nomes das linguas peninsulares no *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables* (1754-1758):

Quirihuela, en español, y queiro¹⁷ en portugués. Dice Bauhino, libro X, pág. 554, que así llama Clusio a la *erica vulgari humilis*. Es, creo, la queiruga (§ 834).

Ocúpase da nosa planta en moitos lugares desta obra, especialmente para indicar a diverxencia de denominacións¹⁸:

En Setados [concello das Neves, Pontevedra] se llama *carrizo*; *carrasco*, Pontevedra; *carpaça* (mal); *carpaça branca*, flor purpurea. *Erica* y *rañiza*, *carpaça readiga*, flor blanca; *urce montes*, Bierzo; *torgo*, su flor (y raíces); *Topas*, Orense; *Tuergano*, raíz¹⁹.

Son nombres [carrasca/o, carroucha, carpaza, queiruga] que se suelen confundir entre sí en Pontevedra, pero no tierra adentro (§ 647).

¹⁷ A respecto desta voz, indica Pensado (1999: I 95) da súa edición que «el portugués *queyro* va siempre, como en las fuentes de donde procede, sin acento, y es de suponer que esté por *queirón*».

¹⁸ Ademais de nos lugares citados, trátaa, con distintas grafías, nos epígrafes 37, 84, 852, 1031-1034, 1555, 1633, 1687, 2342-2343 (*queirño septembrino*), ademais de en varios lugares do *Borrón*.

¹⁹ Lista do *Borrón de varios nombres gallegos de vegetables*, apéndice do *Catálogo de voces vulgares y en especial voces gallegas de diferentes vegetables*.

A respecto da forma *carrizo*, hai que dicir que en Muras (Lugo) é usada hoxe para denominar a espadana, como por outra parte é habitual no portugués; agora ben, X. L. Couceiro (1976) recolleu para *carriza* en Feás o significado ‘arbusto muy flexible que crece entre el tojo’, que si lle podería acaer ben á nosa planta.

É interesante notar que as designacións do tipo *carpaça* (e variantes: *carpança*, *carpaço*...), que Sarmiento indica que se empregan equivocadamente nalgúns zonas, son hoxe as formas con máis extensión xeográfica. ¿Sería tamén así no tempo de Sarmiento ou expandíase daquela esa palabra e estamos ante as consabidas reaccións dos puristas? Este problema de multiplicación de denominacións vulgares xa fora advertido polo frade berciano no *Viaje que el Padre Sarmiento hizo a Galicia el año 1745*:

Son nombres gallegos de unas mismas plantas en distintos parajes, v. g.: a la carpaza que parece urce pequeño, y es de flores purpurinas, como cascabelitos, llaman *queiruga* o *queiroga*. Y a la flor, que apetecen las abejas, *torgo* hacia Santiago. En Pontevedra *carrasca*.

A la carpaza que parece carqueixa, y tiene las hojas medianas y distintísimas de la carpaza con flores amarillas, llaman en Pontevedra *carrasco*. En Salnés *carrucho dos bois*, y es la queiruga blanca o carpaza de flor amarilla.

Hay también del primer género una que en lugar de flores purpurinas las tiene blancas. Y otra del segundo género, que en lugar de tener las flores amarillas las tiene blancas, pero las hojas son más largas, anchas y verdinegras; y a ésta oí llamar hacia Malpica: *carrasca das viñas*, pues la tierra que las produce, o el trovisco, se supone muy apta para vino (96v-97v).

Sarmiento atrevese a postular unha etimoloxía, e así o fai en varios lugares da súa obra, pero supoñendo bases distintas. Non se trata de incoherencias ou vacilacións por descoido, senón que, como é sabido, Sarmiento nunca fixo unha revisión nin unha preparación dos seus numerosos escritos con vistas a unha edición. No *Viaje a Galicia* coloca como base de todas estas formas arriba citadas a voz latina *carex* ‘carrizo’:

Por la voz carrucho dos bois, se puede conjeturar que la voz latina *carex*, *caricis*, con sus derivados, inflexiones y analogías es la fuente de carrasco, queiruga, y acaso de carqueixa (sino de querquisa)²⁰ y de las voces

²⁰ Cf. tamén «La carqueixa, que tiene las flores amarillas no tiene propiamente hojas pero las tiene como cartilagineas del ramo, y son dos o tres seguidas de la figura de la hoja del car-

Carracedo, etc. *Caricetum*, v. g., doblando sempre la r por regra general, y así averigüese bien (96v).

Nas *Conjeturas*, dá dúas opcións máis: por un lado, propón unha forma *chironia/cheironiam*, que atopa en Bauhino; por outro, chama en causa unha suposta base *chamae-erica* (debuxa un percorrido evolutivo *queimerica, queirica, queiriga, queiroga, queiruga*). Claramente, ningunha destas hipóteses ten o rigor científico requirido na moderna etimoloxía.

5.2. Outros lexicógrafos

O resto dos lexicógrafos non lle dedica tanta atención a esta planta, pero si que salta á vista a diversidade de formas recollidas nos diferentes dicionarios. Hai que ter ben presente para a mellor comprensión destes datos a tradicional tendencia a papeletizar, moitas veces con pouco xuízo crítico, dicionarios anteriores, o que supón que se vaian perpetuando certas definicións na tradición lexicográfica, con independencia do seu rigor.

A continuación presentamos un rápido repaso polo tratamento das formas *que(i)r-* para a nosa planta nos distintos dicionarios:

- *queirotas*:

Recollida unicamente por Acevedo; límitase a remitir a *queirotas*. Atopamos nos cadernos inéditos do *Atlas Lingüístico Galego* esta forma unicamente unha vez, en Tapia de Casariego; non sorprende esta coincidencia, pois este dicionario é unha recolla de léxico dos concellos asturianos de fala galega.

- *queira*:

‘Clase de carrasco grande’. Recóllea Elixio Rivas (*Frampas III*) en Vilar de Sarria.

- *queiroa*:

É unha forma que aparece en case todos os dicionarios, desde Sobreira (*queyróa*). É interesante constatar que se aprecia continuamen-

ballo, y así sospecho que la voz carqueixa, cerquiño, cerqueira todo viene de *quercus*» (*Viaje*, 44v). Sarmiento ten tamén un estudo monográfico sobre esta planta: *Disertación sobre las eficaces virtudes y uso de la planta llamada carquesa, conocida en Galicia por el nombre carqueixa*.

te nas definicións o cruzamento de denominacións que xa apuntara Sarmiento. Reguera dinos: «planta chamada así en La Coruña, en Arzúa le llaman *carpaça branca*, en Santiago y otras partes *carqueija*. De Queiróa vienen los apellidos de personas y nombres de pueblos Queirúa, Queiruga, Quiroga, etc». Cuveiro anota que é voz propia da Coruña, fronte a *carrasco* en Pontevedra, e para a definición remite a *carqueixa*, mentres que Porto define *carrasco* como ‘carqueixa, queiroa’. O dicionario da Real Academia recollea en varias entradas, sempre facendo evidente a xa comentada confusión de denominacións:

carpaça: En algunas comarcas llaman carpaza a la carroucha, a la queiroa y aun a la carqueixa.

carqueija: la carqueija boeira, en algunas localidades, recibe el nombre de carpaza, carrasca y queiroa.

carrasca: en algunas localidades llaman así al brezo y también a la carqueija boeira y a la queiroa.

É significativo o caso de Carré; na súa primeira edición publica o seguinte:

carqueixa: s. f. Mata leñosa, de la familia de las umbelíferas, parecida a la retama. Véase *queiroa*.

queiroa: s. f. Cisto. Jara. Planta de monte de tallos leñosos y hojas pequeñitas. Produce unas florecillas encarnadas y semejantes a farolillos. V. *carpaça*.

carpaça s. f. Cisto. Género de plantas parásitas. Jara. La hay de flor amarilla y de flor encarnada.

En cambio, na cuarta edición amplía un pouco o panorama e modifica algunhas cousas:

Carpaça: s. f. Brezo, arbusto ericáceo, muy ramoso, de madera dura y raíces gruesas.

Carqueixa: s. f. Carquexia. Mata leñosa, de la familia de las umbelíferas.

Carrapata: s. f. Cisto. Véase *queiroa*.

Queiroa: s. f. Cisto. Jara. Planta de monte de tallos leñosos y hojas pequeñitas. Produce unas florecillas encarnadas y semejantes a farolillos. Véase *carpaça*.

Queirota: s. f. Cisto, jara. Véase *queiroa*.

Chama enormemente a atención a definición da nosa planta como ‘cisto, jara’, xa que pouco se parecen estes dous vexetais no aspecto físico, especialmente na época de flor. Esta peculiar definición foi recollida por vez primeira en Carré (s.v. *queiroa*) e salta de alí a Aníbal

Otero²¹ e tamén a José Ibáñez (que lle debe moito ao propio dicionario de Carré). É certo, non obstante, que se usa abundantemente *carpaça* para dar nome ao *Cistus psilosepalus* e quizais de aí veña a confusión.

Moito máis detallada será a definición de Eladio Rodríguez, que recupera bastante material do dicionario da Real Academia (1913-1928). Sinala constantemente o que xa vimos antes: nalgúns comarcas galegas confúndense as denominacións de *carpaça*, *carroucha*, *carqueixa* e máis *queiroa*. Dentro da entrada *carqueixa* indica que hai diversas variedades desta planta e dálles os nomes *carpaça*, *carrasca*, *queiroa* e *herba de ouro*, pero equivócase de cheo ao encadralas na familia das leguminosas. Dentro da entrada *queiroa* recolle o seguinte: «Uno de los nombres con que se conoce en Galicia la quiruela o quirivela, variedad de brezo o cisto, que también se llama *carpaça* y *queiroga*». No apéndice ao seu dicionario²² inclúense diversas variantes: *queira*, *queiroga*, *queirota* (Trabada), *queiruga* (en Verín).

- *queiroga*:

Aparece por primeira vez en Sobreira, coa grafía *queyroga*. No dicionario de Cuveiro lese *quieroga*, pero é unha erro, como denuncia que non siga a orde alfabética. Valladares defínea, canda *queiroa*, como ‘carpaça’. Tamén a inclúen os dicionarios de Rodríguez, Leiras e Filgueira, mentres que Aníbal Otero testemuña o seu uso en Martín (Baleira). Eladio Rodríguez inclúea no seu dicionario e remite a *queiroa* para a explicación; no Apéndice engádese que en Trabada se emprega tamén *braña* con este significado e, de feito, aínda hai evidencias dese uso no material do *ALGa* do norte da provincia de Lugo. Carré (4ª ed.) sinala tamén a existencia das variantes *queiruga* e *quiroga*; indica ademais que no uso figurado é un nome que se aplica «al que es flaco y flojo». E. Rivas, na voz *breixo* (aboada no Incio), dinos «Es una arbustiva de monte, ericácea, también llamada *queiroga* y *queiruga*».

- *queirota*:

Recollen esta variante Leiras e Acevedo. Aníbal Otero dinos na súa *Contribución 3*:

²¹ En *Contribuciones...* 3, hipotetizando a procedencia dun tema **carr-*.

²² Non é obra súa, senón que se funden voces procedentes das obras de Aníbal Otero e de vocabularios recollidos por Ramón Piñeiro e correspondentes.

En Barcia [Piquín], equivale a carpanzas, en frases como *botar as vacas ás queirotas*; pero para el sentido concreto, se usa exclusivamente aquella. (Distinguese, en cambio, en este pueblo la queirota branca, planta herbácea que se da a los becerros como diurética. Del tema *carr-* 'piedra' (V. Wartburg, FEW, II, I, 411 a.)

Recolle tamén o lexicógrafo de Ribeira de Piquín os derivados *queirotal* e *queiroteira*, definindo ambos do seguinte modo:

Terreno de queirotas, en Barcia; queirogal, en Riucabo. Al mismo tema debemos referir toponímicos tales como *Queirogal* que J. M. Piel, *Miscelanea de etimología portuguesa e gallega*, 282, siguiendo a Meyer-Lübke, REW9920, deriva de *quadro*, *-one*. Del tema *carr-* 'piedra' (V. Wartburg, FEW, II, 1, 411 a.)

Queirota tamén figura en Eladio Rodríguez e en Franco Grande. Carré (4ª ed.) defínea como 'cisto, jara' e remite a *queiroa*. Para E. Rivas, que a recolle en Riotorto (Lugo), é 'clase de brezo'.

- *queirúa*:

Aparece unicamente no dicionario de Sobreira.

- *queiruga*:

O primeiro rexistro posterior a Sarmiento pertence a Sobreira (que escribe *queyruga*), quen a recolle no seu opúsculo *Vegetables de Galicia* baixo a entrada 'carrasco', xunto a un amplo elenco de formas: *carrapata*, *carpazo*, *carrasquiña*, *queyróa*, *queyroga*, *queyruga*, *queyrna*, *quiróa*, *quiróga*. *Chiótas*. Dan cabida a esta forma nas súas obras Cuveiro, Filgueira ou Pereda. Non aparece no dicionario de D. Eladio, pero si no Apéndice (e en Franco Grande). Elixio Rivas (*Frampas III*) recolle esta forma en Cerdedelo de Laza (Ourense).

- *quiroa*:

De pouca fortuna na tradición; só a recolle Sobreira na relación de formas que copiamos no apartado anterior.

- *quiroga*:

De moi escasa tradición lexicográfica: aparece unicamente en Sobreira, na entrada sinalada anteriormente, e na cuarta edición do dicionario de Carré.

A estas formas que dan nome á planta cómpre engadir un bo número de nomes derivados sobre os anteriores e que indican, polo xeral, colectividade: *queiroeira*, *queiroento*/*queiroguento*, *queirogal*, *queirotal*, *queiroteira*...

6. A PRESENZA NA TOPONIMIA

6.1. Toponimia maior galega

6.1.1. Formas simples

O *Nomenclátor de Galicia*²³ rexistra 18 entidades (concello, parroquia ou lugar), con nomes relacionados coa nosa planta. Rexistramos *A Queiroa* nunha parroquia do concello coruñés de Boimorto. No concello de Mesía atopamos os lugares de *Queiroa de Abaixo* e *Queiroa de Arriba*.

Recibe o nome de *A Queiroga* un lugar do concello coruñés das Somozas. Atopamos tamén un lugar chamado *Queirúa* na parroquia de Santa María de Leira, en Ordes²⁴.

Son tamén coruñesas as entidades que reciben o nome de *Queiruga*: o lugar de Queiruga, en Santa María de Cruces (Padrón), e a parroquia de Santo Estevo de Queiruga, en Porto do Son; como se verá máis adiante, este é o concello galego co maior número de habitantes apelidados Queiruga²⁵. A respecto desta freguesía, anotábase xa en Pascual Madoz (1849) que «el terreno es de mediana calidad y sus montes sólo producen tojo y carrasca».

Como nome de toponimia maior, só rexistramos a denominación *Quiroga* para o concello lugués do mesmo nome²⁶; sobre o cal xa comentaba Madoz hai un século e medio que «los montes están poblados en lo general de brezo».

Na costa coruñesa, podemos atopar dous lugares que reciben o nome de *Queiro*²⁷, un no concello de Porto do Son e outro en Ribeira. É tamén un nome moi popular na toponimia menor na ría de Muros e

²³ Traballamos sobre a edición en CD-ROM; hai unha versión dispoñible gratuitamente na rede (<http://www.xunta.es/nomenclator>), pero é moito menos manexable e precisa.

²⁴ Documentada no ano 1335: *Pero de Ben, clérigo de Queyrúa*.

²⁵ 569 habitantes segundo o censo do ano 2002 tiñano como primeiro e/ou segundo apelido, sobre un total de 10.132 habitantes empadroados.

²⁶ A maiores, unha das 21 parroquias que o compoñen leva o nome de *San Martiño de Quiroga*.

²⁷ Véxanse as observacións feitas no apartado noveno sobre esta forma.

Noia, pois contamos nos concellos desa zona ata 251 rexistros catastrais coa denominación *Agro de Queiro*; non hai dúbida, contrastando co mapa correspondente, de que se trata dunha denominación debida ao apelido.

6.1.2. Formas derivadas

Deseguido, presentamos as formas derivadas, con diferentes sufixos de valor abundancial; remitimos á explicación dada máis adiante neste traballo para máis pormenores sobre as terminacións e a forma base que supoñen.

Atopamos *Queiroedo* para dar nome a un lugar do concello de Sober. Recibe o nome de *O Queirogal* outro lugar, no concello lugués de Baleira; nesa mesma provincia, no concello de Cervantes, temos ademais (sempre como nome de lugar) a forma *Queirugal*. No occidente, en Muxía, denomínase *Queiroso* un lugar da parroquia de San Cristovo de Nemiña.

A forma *Queiroás* goza de vitalidade no concello de Allariz, que conta cunha parroquia chamada *San Breixo de Queiroás*²⁸ e, loxicamente, varias aparicións na toponimia menor: ata 51 ocorrencias do tipo *Queiroás Pequeno* nos rexistros do catastro. A súa orixe pódese explicar de dous modos:

a) Procedente dun derivado en -ALES (podemos hipotetizar incluso varias formas base: *queiroales*, *cariolales*...)

b) Procedente dunha forma -OLA²⁹ > -oa > -oá, co característico desprazamento acentual que se dá en zonas do interior de Galicia. A existencia dunha forma *Cariola* no ano 996 para nomear este lugar parece privilexiar esta segunda hipótese.

O nome *Queirugás* ten forza en Ourense, pois dá nome á parroquia de S. Bartolomeu de *Queirugás* (Verín)³⁰, a un lugar da mesma parroquia e, finalmente, a un lugar da parroquia de S. Nicolao de Novás (Xinzo). Non atopamos en portugués *queirogães*, pero si temos noticia dun S. Miguel de *Queirões* nese territorio.

²⁸ Entre os seis lugares que comprende esta parroquia, ten os chamados *Queiroás da Igrexa*, *Queiroás Grande*, *Queiroás Pequeno* e *Requeixo de Queiroás*.

²⁹ O estudo de Navaza trata, entre outras, de topónimos con esta terminación.

³⁰ Recollido por Madoz e Ensenada como *San Bartolomé de Quiroganes/Queiroganes*.

6.2. Toponimia maior fóra de Galicia

As formas do tipo *queir-* non son exclusivas do territorio galego, pero si é certo que gozan de moi pouca vitalidade, algo seguramente motivado pola moito menor extensión da planta. Preto de Galicia, na parte noroccidental da provincia de Zamora (na comarca de Benavente e val do río Tera), sorprende atopar tres vilas contiguas que teñen aparentemente unha relación coa nosa planta: *Quintanilla de Urz*, *Brime de Urz* e *Quiruelas de Vidriales*. Tamén aquí preto, no concello portugués de Cabeceiras de Basto (distrito de Braga), temos tanto o lugar de *Queiroal* coma o *Alto de Queiroal*.

Entrando xa nos nomes problemáticos, podemos sinalar que unha das praias de Torremolinos se chama *Caribuela*, a mesma forma que existe para dar nome a un regato na provincia de Murcia. É xa dubidosa en orixe, pois o correspondente de Madoz di que «a principios del siglo último se denominaba *Caleruela* [...] toma el nombre con que es conocido en un punto en el que aparecen los vestigios de una calera antigua, cortada en una roca»; de todas formas, esta apreciación non certifica nada, pois poderíase tratar dunha etimoloxía popular.

En S. Joan de l'Énova (na Ribera Alta, prov. de Valencia) atopamos unha forma *Carriotxa* para dar nome a unha canle de auga. Coromines (1989-1997: III 291) (s.v. *carricola*) saca a colación o *Cariociecus* que trataremos no apartado de hipóteses etimolóxicas e unha forma latina *CARIOIA*, que para el é o étimo do gal. e port. *Queiro(g)a* e *Queiró(a)s* e postula unha forma *CARIOCIA como base para esta *Carriotxa*.

6.3. Toponimia menor galega

Volvendo ao territorio galego, imos facer un rápido repaso por algunhas formas da toponimia menor baseándonos fundamentalmente na base de datos do catastro. Debido á imposibilidade material de consultar individualmente os rexistros catastrais dos máis de 300 concellos galegos, optamos por facer calas en varios concellos das catro provincias galegas; téñase, pois, presente na análise destes datos que non se trata dun conxunto homoxéneo, só dunha pequena mostra. Ademais, o catastro non é fiable filoloxicamente, está cheo de castellanizacións e deturpacións.

Das nosas calas dedúcese que a forma que ten máis éxito é *Queiroal*, que só no concello de Ordes conta con 379 rexistros (un deles, *Quiroal*) e 33 máis no adxacente concello de Mesía; temos 63 en Sober (con distintas variantes: *Queiroal Grande*, *Souto Queiroal*...). *Queirogal* ten bastante menos presenza: 14 en Baleira e 5 en Boimorto; e hai un *Queirugal da Pinzas* no concello ourensán de Riós.

Pola contra, a forma *Queiroa* non goza de demasiada vitalidade no territorio galego como topónimo menor: 1 en Boimorto, 1 en Mesía, pero 16 en Samos (2 deles, *Castrelele Queiroa*). É a forma con velar intervocálica a que ten moita máis presenza: *Queiroga* conta con 51 rexistros nas Somozas e 11 en Cervantes. *Queiruga* ten 69 en Porto do Son (6 deles *Agro Queiruga* e 3 aparecen rexistrados como *Quiruga*, ¿por crase vocálica ou por erro tipográfico?), 3 en Ordes, 11 en Padrón (un é *Estivada de Queiruga* e 4 son *Monte Queiruga*) e 6 en Verín (incluíndo *Camino de Queirugas* e *Regueiro de Queiruga*). Porén, hai que ter presente que algunhas destas designacións estarán máis ben motivadas polo apelido *Queiruga*, de enorme vitalidade na zona, como veremos no apartado correspondente. Hai que contabilizar tamén 6 *Queirúa* en Ordes.

Con respecto á forma *Quiroga*, hai 23 rexistros nas Somozas (onde, por certo, non hai censado ningún apelido *Quiroga*) e 35 no concello lugués de *Quiroga*, con diversas variantes (21 *Río Quiroga*, 11 *Quiroga Vilar*, 1 *Camión Antigo Quiroga*, 1 *Lameda de Quiroga* e só 3 *Quiroga*); hai 9 *Terra Quiroga* no concello ourensán de Rubiá. Atopamos unha peculiar forma *Quirogo* (4)³¹ no concello coruñés de Ortigueira e mais 3 *Monte Quinta Quirogo* en Baleira.

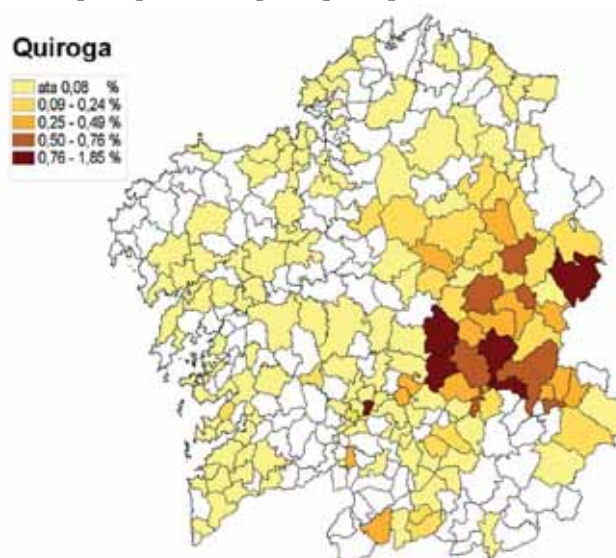
Algunhas outras formas sufixadas que detectamos son: *Queiroeira* (10 en Boimorto), *Queiroedo* (56 en Sober); en Samos hai 4 *Queiredo* e 1 *Cairedo*. Como na base de datos do catastro non se recollen os acentos, non podemos estar seguros da pronuncia dalgúñas formas (o máis probable é que sexan oxítonas): 8 *Queiroás* en Ordes, 4 *Queiroás* (e 6 *Queiroás da Clara*) en Sober e 51 *Queiroás Pequeno* en Allariz. Atopamos tamén, por último, 1 *Baixo Queirogás* en Cervantes.

³¹ Ou non tan peculiar, porque en Guimarães (2000), que estuda a fala da zona transmontana de Barroso, vén recollida unha forma *Quirogo* masculina, co significado de 'pequeno monte de herbas'.

7. APELIDOS

Distintas denominacións desta planta foron entrando no campo dos apelidos, normalmente a través dos topónimos. A continuación facemos un rápido panorama polas principais formas.

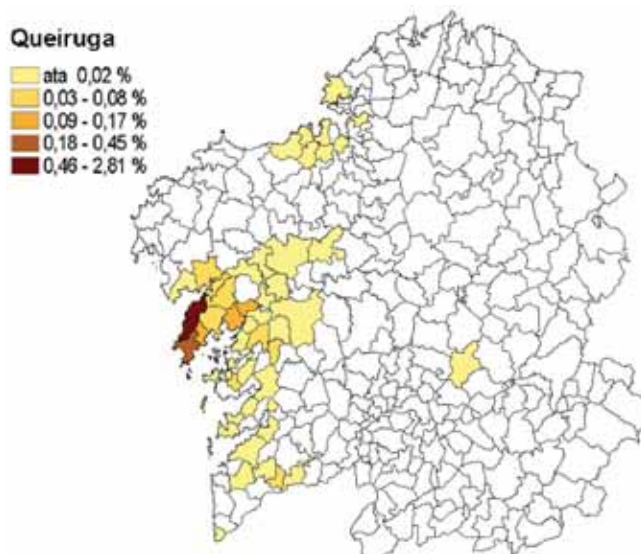
Mapa 2. Distribución do apelido Quiroga

Hai que facer unha advertencia para a mellor interpretación do mapa: os datos que ofrecemos non son de apelidos por concello en bruto, senón que teñen en conta a porcentaxe que representan dos habitantes censados³². A razón é obvia: se damos a cifra en bruto dos habitantes, a visión quedaría distorsionada, porque serían os grandes concellos (A Coruña, Vigo, Santiago...), polos atractores da emigración interna, os que terían maior número de persoas cun apelido determinado, xa que só os tres concellos citados concentran case un 25% da poboación galega. Hai que sinalar outra precaución adicional: a base de

³² En concreto, nestes mapas móstrase a porcentaxe que representa cada apelido con respecto ao total de apelidos (primeiro e segundo) existentes en cada concello; por limitacións da base de datos, non se recollen aqueles concellos con menos de 3 ocorrencias do apelido.

datos do censo de 2002, que foi a que manexamos para a realización dos mapas, non distingue acentos³³.

Chama a atención que, mentres que non existe ningunha referencia no material do *Atlas Lingüístico Galego* ao emprego de *quiroya* para se referir ao vexetal, é este o apelido máis frecuente no territorio galego: máis de tres mil trescentos galegos (sempre segundo os datos do censo do 2002) téñano como primeiro ou segundo apelido. A razón desta vitalidade haina que buscar sobre todo no topónimo lugués Quiroga: é ben sabido que o que nun principio era unha designación de orixe do tipo *Antón Peres de Quiroga* acabou por se converter nun apelido. Non cabe ningunha dúbida da orixe toponímica deste apelido botándolle unha ollada ao mapa de distribucións, que evidencia un centro nas comarcas de Terra de Lemos e Quiroga, núcleo do antigo condado de Carioca:

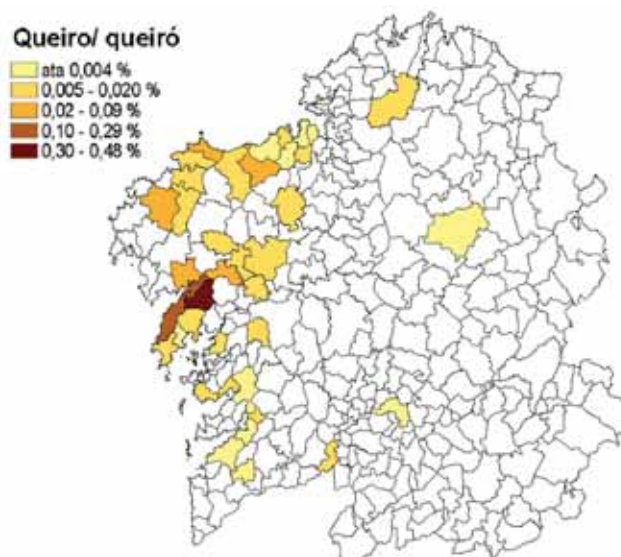

Mapa 3. Distribución do apelido Queiruga

³³ Unha decisión incomprensible, cando xa non hai nin sequera escusas técnicas para non facelo, pois é perfectamente posible a codificación dos acentos. Por desgraza, tampouco é cousa unicamente do censo, senón que tampouco o fai a guía telefónica, o catastro...

Fronte a este apelido eminentemente oriental, podemos opoñer o caso de *Queiruga*, con núcleo no concello de Porto do Son, onde un de cada vinte habitantes ten ese apelido (en concreto, 597 habitantes; é o sexto apelido en importancia).

A imposibilidade de distinguir acentos obrigounos a tratar conxuntamente o apelido *Queiro* e algún posible *Queiró*, do que si temos constancia en portugués. Coma no caso anterior, pódese identificar claramente un núcleo emisor na península do Barbanza. A respecto da pertinencia de *queiro* como forma desta familia léxica, véxase o apuntado no seguinte apartado.

Mapa 4. Distribución dos apelidos Queiro e Queiró

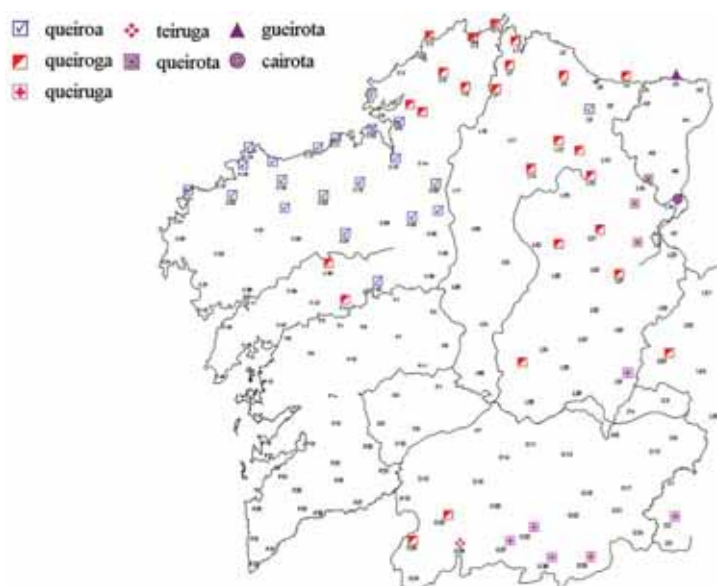
8. DELIMITACIÓN DA FAMILIA DE *QUEIROGA*: VOCES PROBLEMÁTICAS

Outra dificultade que tivemos que afrontar neste traballo foi delimitar que formas das conservadas hoxe na fala en distintos eidos conformarían unha familia léxica de base *qu(e)ir-*, relacionada coa planta e co topónimo, e cales obedecerían, polo contrario, a simples

coincidencias formais. Palabras como *queiruga*, *queiroga*, *queiroa* e *quiroga* non presentan problema ningún de adscripción, pero si que hai unha serie de formas difíciles de encadrar.

8.1. O problema das terminacións

Non debe sorprendernos a alternancia sufixal dentro da mesma familia que se evidencia nas respostas do *ALGa*, pois non é o único caso que atopamos no galego. Como nome vulgar da planta *Convolvulus arvensis* temos a forma *corregola*, pero tamén existe *corregota* (é o mesmo caso da ave *galiñota*, que coexiste con *galiñola*). Aínda máis, para dar nome a unha planta medicinal, usada para enfermidades da pel, coexisten nos dicionarios *abrótena*, *abrótega*, *abrótea* e *abrota*.

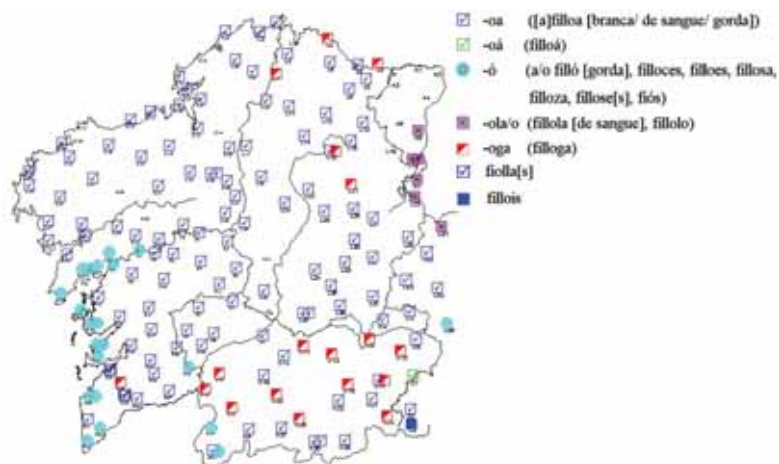
Mapa 5. Resposta ás cuestións «1148-carpaza, queiroa», «1149-carqueixa, lavacuncas», «1171-urce, uz» e «1195-aulaga, aliaga, toxo (piorno)» no material inédito do *ALGa* e mais nas tesiñas e teses de fala recollidas en García (1985).

¿É posible reconducir todas estas variantes a un único sufixo orixinario? Bastantes etimólogos, como veremos, reconducíronas a unha

terminación -OLA; para tratar de botar luz sobre esa posibilidade, agora contrastaremos este mapa coa distribución xeográfica de formas cun étimo coñecido en -OLA. Por un lado, compararemos coas terminacións da *filloa* (existen tamén as voces *filló*, *filloga* ou *fillola*), procedente dun lat. FOLIŌLA. Polo outro, contrastaremos coas designacións que recibe a peza do arado coñecida como *teiró*, *teiroá*, *teiroga*, *teiol*, *teirúa*, *teiruga* e *teixoga*; estes nomes, procedentes todos dunha forma *TELA-RIOLA³⁴, sonnos de especial interese pola grande coincidencia formal que presentan coa nosa planta.

• Terminación -oa.

Observando a superposición dos tres mapas, vemos que a zona de coincidencia non é demasiado grande: abrangue boa parte da provincia da Coruña, deixando fóra *grosso modo* polo norte a comarca de Ortegal e o leste de Ferrol e Eume, polo oeste a Costa da Morte e polo sur, da latitude de Santiago cara a abaixo.

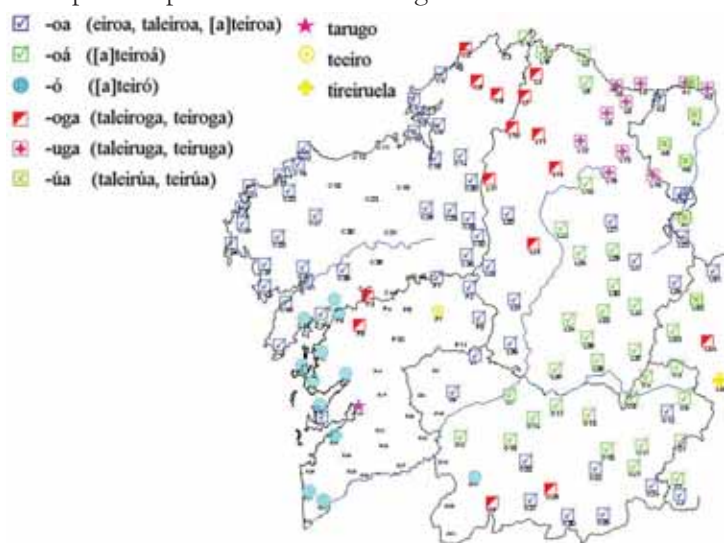

Mapa 6. Resposta á cuestión «1997-Filloa, freixó (diferenzas)» do *Atlas Lingüístico Galego* (material inédito)

Porén, de prescindirmos do mapa de *queiroga*, habería unha área de coincidencia bastante maior: case toda a provincia da Coruña (quedan

³⁴ Tamén hai recollidos *tieira*, *teira*, pero non descendentes desa forma sufixada.

fóra as zonas do norte arriba indicadas e algunhas localidades do sur do Barbanza), o centro de Galicia (na área de linde das provincias), o sur de Ourense (zona de Verín e A Limia) e leste de Lugo, no confín con Asturias e norte de León. Aínda sería unha área de coincidencia máis grande de non termos en conta a acentuación da forma *teiroá*, que se estende por boa parte de Ourense e Lugo

Mapa 7. Resposta á cuestión «969-Telera, beiroa, teiruga» do *Atlas Lingüístico Galego* (material inédito).

• Terminación *-ó*.

Chama poderosamente a atención a liña costeira que vai desde Ribeira ata Tomiño e, polo sur, Bande, Entrimo e Lobios, xa que é unha zona onde está delimitada perfectamente a presenza da terminación *-ó* (*filló, teiró*) que non hai no resto do territorio, coa excepción de Benuza (León). É importante indicar que non se rexistrou *queiró*, pode que debido a que nesta área para designar a planta o que se usa son *carrouchas, carrascos e carpanzas* e non formas en *queir-*.

• Terminación *-oga*.

É ben curiosa a distribución xeográfica desta terminación. En primeiro lugar, pódese concluír que é unha sufixación basicamente oriental, sempre coa reserva de que nos faltan moitos datos do occidente pontevedrés e sur da Coruña, terras de *carpanzas* e *carrascos*, non de

queirogas. En segundo lugar, vese que non forma áreas totalmente continuas, senón dispersas, o que pode denunciar unha maior extensión pasada. Por último, case non hai conxuntos nos que interseccionen os tres elementos³⁵, pero si que son áreas veciñas sempre.

Neste caso, as coincidencias serían maiores se prescindimos de *fillo-ga* (aínda que a fragmentación actual deixa aventurar que fose maior a zona de *-oga* no norte de Lugo, quizais penetrada por *filloa...*). *Teiroga* e *queiroga* comparten territorio en Ortegal, Eume e case todas as comarcas da Terra Chá e Lugo.

- Terminación *-uga*.

Aquí as coincidencias son menores. No mapa de *filloa* non a rexistramos, *teiruga* aparece no nordeste lugués (e dous puntos de Asturias) e *queiruga* no concello de Quiroga, no sur de Ourense e nun punto de Zamora. Pode sorprender que entre a primeira e a segunda zona haxa un espazo tan grande sen ningún rexistro *-uga*, pero hai que ter en conta que se trata dunha área de *carpaça*. Algo que resulta cando menos curioso é o feito de que en Calvos de Randín (Ou) apareza unha *teiruga*³⁶ co significado de 'queiroga' e, non obstante, digan *teiroga* referíndose á 'peza do arado'.

- Outras terminacións.

As terminacións *-ota* (*queirota*), *-úa* (*teirúa*) e *-ola/o* (*fillola/o*) son propias do territorio do galego asturiano, penetrando en puntos de León e de Lugo.

A respecto da distribución xeográfica das terminacións descendentes dun lat. *-OLA*, podemos chamar tamén en causa a toponimia. Tradicionalmente son máis estables os nomes de entidades que as palabras comúns, suxeitas a batallas internas na lingua con outras formas. Buscando nomes de toponimia maior que conteñan esta terminación³⁷, puidemos comprobar que existen *grosso modo* unha serie de correspondencias coas formas que comentamos anteriormente, como se pode comprobar no mapa: un *-ola* eminentemente occidental, estendéndose

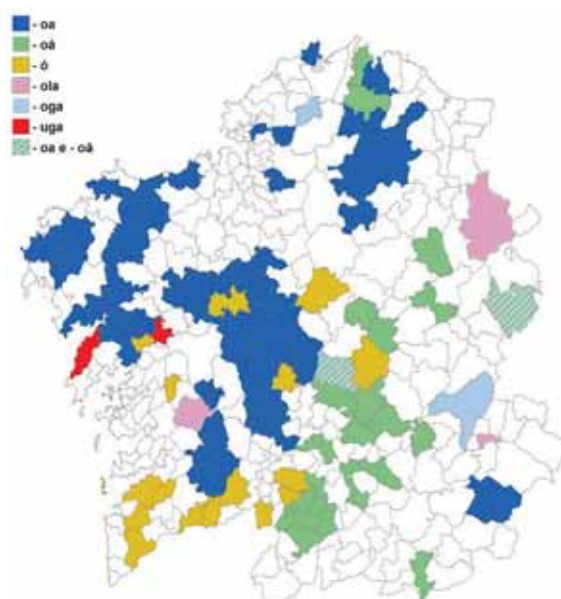
³⁵ De sermos estritos, unicamente coexistirían no concello lugués de Muras.

³⁶ En portugués existen *teiroga* e *teiró*, véxase o apartado dedicado aos outros dominios lingüísticos.

³⁷ Os resultados que se poden observar no mapa corresponden a entidades de toponimia maior recollidas no *Nomenclátor*. Entre elas, seleccionamos só as provenientes *inequivocamente* dun *-OLA* latino.

ata o norte de Lugo; un -ó que é *endémico* do sur de Pontevedra, aínda que ten ocorrencias dispersas no cuadrante suroeste de Galicia; un -ola que subsiste en tres puntos bastante distantes entre si, deixando ver que é residuo dunha situación anterior, unha permanencia de -l- intervocálico e finalmente un -oá que se espalla por todo o centro de Galicia desde Celanova e a Limia ata As Mariñas.

Mapa 8. Terminacións de topónimos que continúan un lat. -OLA.

Poñendo en común todos os mapas, vemos que as áreas de coincidencia non son significativas. En calquera caso, ademais desta simple constatación, existen dous problemas importantes de fondo. Por un lado, está a cuestión dos sufixos: en ningún momento testemuñamos formas en -ota, de moita vitalidade en oriente, nos descendentes de -OLA³⁸. Por outro lado, están as dificultades cronolóxicas nas que afondaremos máis adiante: hai rexistrado un *Karioca* xa no último terzo do s. VI, antes da perda xeral do -l- en galego.

³⁸ Hai unha *fillota* no *Glosario de voces galegas de hoxe*, pero é erro de transcripción por *filloza*.

Unha opción máis verosímil sería pensar nun sufixo *-ocus* para as formas máis antigas na lingua, que estaría conectado cun sufixo *-eo*, moi frecuente en fitónimos: **vroicos* > *brezo*; *urtica* > *ortiga*; *ērūca* > *eiruga*; **tur(i)ciocus* > **torçogo* > port. *terçogo*³⁹.

8.2. O problema de Queiro

Ponnos máis problemas a forma *Queiro*, que ten bastante presenza na toponimia e nos apelidos, pero que non está documentada na fala para dar nome á nosa planta. Lamentablemente, non sempre a documentación (nin sequera a máis moderna, como pode ser o censo) distingue a acentuación dos termos, polo que é imposible sabermos con exactitude se algún dos *Queiro(s)* galegos é en realidade *Queiró(s)*, apelido ben testemuñado en portugués. Outro problema, non menor, é a homonimia. Mentres que non hai máis ca unha *queiroga*, existe o nome *queiro* para dar nome ao dente situado entre os incisivos e os molares e *cairo* é empregado tanto para nomear ese dente como para a chuvia lixeira e de pouca intensidade ou incluso, como adxectivo, para o pito con poucas plumas⁴⁰. Non é posible, por tanto, estar seguros de que todos os *Queiros* rexistrados na toponimia maior e menor ou no censo teñan a ver coa nosa planta.

Un argumento que nos permitiría postular a existencia en orixe dunha forma *queiro* relacionada coa planta viría dado por denominacións do tipo *queiriño setembrino*, que vimos no segundo apartado deste traballo. En principio, un diminutivo deste estilo esixe unha forma base grave (*queiro*), pois unha forma aguda daría como resultado un diminutivo do tipo **queiroiño*. Agora ben, tamén podería acontecer que estivésenos ante unha retroformación: unha forma do tipo **queiroiño*, sexa cal for a súa orixe (non é sorprendente a alternancia de sufixos, como vimos máis arriba), sería reinterpretada como unha forma diminutiva e crearíase sobre ela unha forma base *queiro*⁴¹. Acudindo á toponimia, batemos con formas como *Queiredo*, que esixirían por forza

³⁹ Bascuas, § 95.2.

⁴⁰ Neste caso, por procederem os individuos desta especie da cidade exipcia do Cairo.

⁴¹ Sería o mesmo proceso que postula Corominas para *gorgullo* (DCECH, s.v. *gorgojo*), procedente do lat. clás. GURGULIONE.

partir de *Queiro*, pero tamén existe *Queiroedo*, que seguramente se podería explicar partindo de *Queiroa* ou incluso de *Queiró*...

Os datos que temos ao noso dispor non nos permiten nin excluír nin incluír taxativamente *queiro* na familia. Unha liña de explicación plausible podería situar a *queiro/queira* como formas-base da familia; estas esmorecerían bastante cedo (o que explicaría que perdurasen na toponimia, máis conservadora, pero se perdesen na fala viva) e sobrevivirían os seus descendentes sufixados, que pasaron á súa vez a ser palabras-base sobre as que se foi operando co pasar do tempo: p.ex. *queiroga* > *queirogal*.

8.3. O problema de Quirós

Tamén dá problemas a adscrición de *Quirós*, apelido galego e asturiano (simple ou formando parte de compostos coma *Bernaldo de Quirós*) e topónimo conservado p.ex. no actual concello asturiano de Quirós, 30 km ao sur de Oviedo, en plena Cordilleira Cantábrica. Formas no mesmo caso son os apelidos galegos e portugueses *Queiros/Queirós*.

Atopámoslos bastante cedo nos documentos: o primeiro testemuño do que temos noticia remóntase ao ano 857, nun pergameo solto da zona ovetense:

loca etjam designata in terra que dicitur Quiros, deganeam, hominum, in uilla que uocatur Meruego⁴².

Localizamos tamén outro rexistro no ano 891, nos ff. 2r-2v do *Libro de la Regla Colorada*, da Catedral de Oviedo. Coa grafía *Kiros*, no ano 905, no folio 18v do *Libro Gótico*, da mesma catedral.

Para Corominas (DCECH, s.v. *alacayuela*), seguindo a Menéndez Pidal (1968: 167), todas esas formas están relacionadas coa nosa planta, contraendo *-oa* en *-o* e engadíndose un *-s* desinencia de plural⁴³. Pola contra, García Arias⁴⁴ pensa que na base está un antropónimo *Carus*

⁴² Floriano: 272-278.

⁴³ Unha hipótese que é válida para o portugués e mais o galego, pero que non casa cos procesos fonéticos normais do asturiano, onde nin sequera tería que desaparecer *-OLA*.

⁴⁴ García Arias 2000: 82-83, sempre referíndose ao concello asturiano.

(ou *Carius*), que tería unha incrementación do tipo *-osus*⁴⁵ e que daría como resultado *Cariosus* ou *Caridosus*; documenta un *Karoso* como antropónimo no ano 953 nun documento da catedral de Oviedo. Outros topónimos asturianos no mesmo caso, sempre segundo este investigador asturiano, serían *Arlós* (<AGRUM LAUSII) e *Pezós* (PAETIUS > *PETIOSU), pero é un intento de explicación que tampouco é totalmente respectuoso coa fonética.

Un problema das explicacións anteriores vén dado pola calidade da vocal: se partimos dunha base *car-* común a toda a familia, estraña moito un paso tan temperán (s. IX) a *-i-* cando non atopamos iso en galego ata o s. XIII; seguramente haxa que suporlle unha orixe distinta á da nosa planta.

8.4. Outras formas onomásticas

Hai que sinalar que desbotamos neste traballo as formas do tipo *Quirice* (747), *Quirici* (853), *Queirici* (ano 1019), *Quibiriz* (1133) ou *Quiris* (1331), que perduran aínda hoxe nalgún apelido e topónimo, pois descendem de antropónimos que non gardan ningunha relación coa nosa planta⁴⁶.

8.5. Formas con perda de q inicial

O Padre Sobreira anota en dúas ocasións (*Papeletas* e *Ensayo*) a existencia dunha forma *eyroa* (con variante *ayroa*), que define como:

Especie de queyróa montesina, rastrera, herbácea de flor amarilla. Es una especie de carpaza rastrera y herbácea, cuyas flores parecen rozas (sic) amarillas de cuatro hojas. Es común en los eriales después que dejan de cultivarse las estivadas.

A esta mesma forma refírese Palacio (1981: 309) na súa tese de doutoramento sobre a fala de Pantón: «Es una planta [queiroa] pro-

⁴⁵ Véxase, p.ex., Kajanto: 284.

⁴⁶ Véxase Piel/Kremer 1976: §161.

pia de Asturias, León y Galicia, donde se le llama también *eiroa*, *airoa* (según Sarmiento)». Con todo, non atopamos tal voz na obra do frade berciano. Ignoramos se o bieito cita esta forma nalgunha obra que non consultásemos ou se é Palacio quen se confunde de frade...

En calquera caso, nin na fala nin nos dicionarios e glosarios consultados atopamos unha forma *eiroa*⁴⁷.

9. HIPÓTESES ETIMOLÓXICAS

9.1. *Carolina Michaëlis de Vasconcelos*

Deixando á marxe os estudos precientíficos, a primeira en tocar o tema foi a filóloga lusitana Carolina Michaëlis de Vasconcelos (1895):

A fôrma-tipo que devemos supôr como base commum de *queiró*, *queiroa* e *quiribuela*, movel como todas as fôrmas em *iolus*, deve ter sido: *kariola* (*cariolum*), *kairiola* ou *kirriola*. É de presumir que fosse grega, como tantos outros nomes botânicos d'estas regiões. Mas onde existe? e que significava este desconhecido?

Porén, non temos constancia de ningunha palabra grega que poida explicar a nosa palabra.

9.2. *Ramón Menéndez Pidal e a cuestión do Mars Cariociecus*

Menéndez Pidal comenta esta palabra en varios lugares da súa *Toponimia prerrománica hispánica*⁴⁸:

Queremos hacer mención especial del suf. *-ace, -ice, -oce*, del cual es característica una manifiesta indiferencia en la vocal acentuada. *Queiráz* o *Quiráz*, en Bragança, en Porto y en Villarreal; *Queiráz* en Braga y en Guarda;

⁴⁷ O galego e o portugués están cheos de *eiroas* e *eirós*, pero é para dar nome á anguía, non ten que ver coa nosa planta.

⁴⁸ Aínda que sexa un volume publicado en 1968, é reposición de artigos anteriores. En concreto, os que nos interesan son "Ligures o ambroilírios en Portugal" (*Revista da Faculdade de Letras de Lisboa*, X, 1943: 159-178), e "Mars Cariociecus y la etimología de Quiroga" (*Boletim de Filologia de Lisboa*, XII, 1951: 261-266).

Queirís en Coruña; *Queiróz* en Santarém [en el *Onomástico Medieval* de A. A. Cortesão no hallo más formas que *Queirós*, *Queyrís*, 1257; *Queiriz*, 1258] *Quiros* en Asturias, ya escrito *Quiros* en documentos de 857 y 905 [*España Sagrada*, XXXVII, 1789, pp. 325 y 333].

Todos estos nombres derivan de un sustantivo **cario* “roca”, extendido por varias lenguas primitivas de toda la cuenca del Mediterráneo, que pervive en algunos dialectos modernos. En el dialecto de Niza *caire* y en catalán *quer* significan “monte peñascoso”; [...] nombres que se extienden por el centro de la PI: *Quer* en Guadalajara, *Quero* en Toledo [W. Meyer-Lübke, en el *Butlletí de Dialectol. Catal.* XI, 1923, p. 10, apunta varios *Quer*, *Quero* en España, notando contra su origen ligure que no entran en el área que para los ligures señala Schulten. Es que esa área hay que ampliarla mucho, no concibiéndola como seguida o continua], *Queiro* en Porto y en La Coruña. Volviendo al que ahora nos interesa, con el sufijo -ce, al *Queiróz* portugués corresponde en los Alpes de Niza (territorio de la Liguria de Augusto) un valle llamado *Vallone Cairós*, valle en cuyo alto se halla un caserío, *Cairós*. (pp. 167-168).

Para xustificar esa base **cario*, cun significado ‘pedra, pena’, Pidal faise eco dun *ex voto*⁴⁹ dedicado ao deus latino da guerra Marte, con epíteto teonímico, que Leite de Vasconcellos recolleu nos arredores de S. Bartolomeu de Rebordáns (Tui); esa inscrición é transcrita polo investigador portugués como *Marti Cariocieco*⁵⁰. Este epíteto contaría co sufixo -*ecus* (variante de -*aecus*), que estaría na base de varios nomes de deuses e lugares. Identificado o sufixo deste adxectivo, podemos segregar tamén a forma base, que supoñemos un topónimo: *carioca*. ¿Cal é a orixe desa forma? Sería tamén unha forma sufixada (a relacionar, segundo Pidal, con topónimos coma *Cioga* ou *Iruega*) a partir dunha base prerromana **cario*.

9.3. Hubschmid, Silveira, Krüger e Piel

Hubschmid tamén se fixo eco desta palabra no seu libro *Sardische Studien* (1953: 95), tratando a forma *queiroga*. Desafortunadamente, non tivemos esta obra ao noso dispor; de segunda man, podemos dicir que

⁴⁹ En *Religiões da Lusitania* (II 306). Esta inscrición ten no CIL a clave II 5612.

⁵⁰ Que non despiste vela citada noutros lugares como *Mars Cariociecus*, sería unha reconstrución do nominativo a partir desta forma de dativo. Falaremos no apartado seguinte dos problemas de lectura e reconstrución.

postula como punto de partida a coñecida raíz preindoeuropea **kar(r)*, que comentaremos máis polo miúdo no apartado seguinte.

J. da Silveira (1949: 428) menciona case de pasada as nosas plantas comentando a etimoloxía da forma *eiroa*. Sostén que a secuencia evolutiva desa forma foi -OLA > -oa > -oga e indica que é o mesmo caso de palabras coma *queiroga*:

A forma *eirôgo* resultou, como disse, de **eirôo* < **HYDRIÓLU*, assim como *eiroga* de **eiroa* < *HYDRIÓLA*, pela epêntese, entre as vogais finais dos antecessores, de um -g- anti-hiático. Esse -g- aparece também, com igual função, em *teirôga* (já no Voc. de Bluteau e no Dic. de Moraes), *queiroga* (em Trás-os-Montes; RL II, 117 e 119), *Belanciga* (na Beira, Douro e outros pontos), *dugas* (em Mangualde; L. de Vasconcellos, *esquisse* cit. 121) *tabuga* (em Soure), *terçôgo* (no Minho e Bairrada)- formas populares respetivamente de *teiró* e *queiró* (que foram antes *teiroa* e *queiroa*, como ainda em gal., de *belancia* = *melancia*, cuja origem versei em 1944, na Rev. de Portugal, V, 227-28, de *duas* (numeral) e *tabua*, e de *terçô*, que postula um antecessor **treçôo*, na hipótese do verosímil étimo **TRITICIOLU*. O processo não é privativo do português: também em gal. há *queiroga*, variante de *queiroa*, em esp. *acimboga*, variante de *acimboa* “zamboá”, que o manifestam, além das formas arcaicas e dialectais *pigüela*, *corregüela* desta última língua, por *pibuela*, *correhuela*, etc.

Krüger retoma a cuestión nunha recensión á obra de Manuel J. Delgado *A Linguagem popular do Baixo Alentejo* onde achega abundante material dos dominios galego, astur-leonés e portugués. Céntrase na problemática das terminacións, concordando coa secuencia evolutiva proposta por Silveira.

J. M. Piel tamén se detivo na problemática da nosa planta suxerindo partir dunha forma **KARIOKE* que xustifica polo xa citado *Cariogi-ego* e que explicaría sen problemas as formas do tipo *Queirós/Quirós*.

9.4. Dicionarios etimolóxicos de Corominas e Machado

O *Dicionário Onomástico-etimológico* de Machado non engade maiores novidades, posto que segue basicamente a Pidal (aínda que matizando algunhas das súas esaxeracións). Corominas detense tamén nesta palabra, nas entradas *alacayuela* e *carrasca*, pero non aventura ningún étimo, limitase a apuntar o que xa propuxera dona Carolina e a desbotar dúas etimoloxías:

[DCECH, s.v. *alacayuela*]:

En opinión de Dona Carolina el étimo es un *KARIOLA o *KIRRIOLA, quizá griego. [¿Pensará tal vez en gr. *cavruon* ‘nuez’ y su familia romance? Pero no veo el nexo semántico]. Desde luego *al(a)cayuela* debe ser una forma mozárabe *alkairuela, ligeramente alterada, quizá por la etimología popular *alacayo* ‘lacayo’, comp. el árabe *karíya* ‘planta que nace en terrenos arenosos’ que Dozy, Gloss., 86, da como etimología del portugués *alcaria*. Este y quizá *alacayuela* podrían venir de aquí, pero de *quirola*, *queiroa*, se deduce que la etimología es otra (comp. *carrasca*).

[DCECH, s.v. *carrasca*, nota 8]

Simonet admite que el gall. *queiroa*, *queiroga* ‘cisto’ (Valladares), que presenta un tipo *CARIOLA (v. *alacayuela*), pertenece a la familia de *carrasca*. No es imposible si pensamos en la reducción de -RRJ en -RJ que se observa en el cat. *quer* < *CARIU (=vasco *harri*, *karrí*), claro que no por eso es lícito fonéticamente y menos aún en el aspecto morfológico relacionar el gallego *queiro(g)a* con el nombre de la *carrasca* en latín y partir (con García de Diego, DEEH, 1592a) de un *CERREOLA. Es muy dudoso el parentesco que otros han supuesto con el port. *carvalho* (v. *carba*).

10. CRÍTICA DAS HIPÓTESES ETIMOLÓXICAS: ¿UNHA PROPOSTA ALTERNATIVA?

10.1. O problema do Mars Cariociecus

A relación da nosa planta co *Marti Cariogiego* co topónimo Carioca, que apuntou por vez primeira Menéndez Pidal, non é tan clara como se podería pensar *a priori*, sexa polas dificultades morfolóxicas, sexa polos problemas de lectura que presenta a inscrición. Como nos fixo saber Carlos Búa, a quen lle debemos unha ampla explicación sobre estes particulares, a lectura da lápida⁵¹ é:

MARTI CA[.]
RIOGIEGO
L • HISPANI
VS • FRONTO
EX • VOTO •
SACRVM

⁵¹ Consérvase no Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra; procede dos arredores de S. Bartolomeu de Rebordáns, Tui.

Trad.: L(ucius) Hispanius Fronto (dedicoulle) este monumento sagrado a *Marti Ca[.]riogiego* en cumprimento da súa promesa

Ao final da primeira liña hai unha letra da que queda un risco vertical inferior. Podería estar por I, por P ou, menos probablemente, por R; pero tampouco pode descartarse que o lapicida comezase a escribir unha letra e, decatándose de que lle faltaba sitio, retomase o grafema na liña seguinte.

A esta dificultade de lectura únese unha dificultade interpretativa, de segmentación morfolóxica. Existen dous testemuños adicionais nos que aparece unha forma semellante:

AVRELIA
NVS MAR
[t]I CARIEC
[o] VOTVM
[so]LVIT

Trad.: Aurelianus cumpriu a súa promesa a *Marti Cariec[o]*⁵²

FRON
TONIA[n]
VS FRO
NTON
IS MAR
CAR[.]
V S L
M

Rest.: *Frontonia[n]us Frontonis Mar(ti) Car[ie(co)] v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Trad. Frontonianus fillo de Fronto cumpriu a súa promesa voluntaria e merecidamente a Mar(ti) Car[ie(co)]⁵³

Dada a enorme casualidade que sería que tres mostras da nosa escasa documentación teonímica indíxeno-romana da mesma zona fosen independentes entre si, o máis lóxico sería supoñer que se refíren as tres á mesma realidade, un culto local do Baixo Miño. Sempre coa maior das cautelas, dado o pouco coñecemento que temos desta realidade, podemos deducir que as tres inscricións remiten a un

⁵² Consérvase no Museo Pio XII de Braga. Procede do adro da capela de Sta Eulália, freguesía de Sta María de Refojos do Lima, Ponte do Lima (distrito de Viana do Castelo).

⁵³ Consérvase no Museu Nacional de Arqueologia e Etnologia de Lisboa. Procede de Lisouros, Paredes de Coura (distrito de Viana do Castelo).

topónimo **Kar(i)o-/-i)a*⁵⁴, sobre o que se forma un xentilicio **Kari-oke(i)o-*. A hipótese máis plausible, visto que non se coñece ningún sufixo *-okiaiko*, sería pensar que é sobre o xentilicio que se forma o *Marti Cariogiego* da primeira lápida, conformando unha dedicatoria ao «Marte dos **Carioci*».

Independentemente da exactitude desta proposta, si que é evidente o problemático de apoiarse no *Marti Cariogiego* para xustificar unha etimoloxía prerromana.

10.2. A terminación *-ola*

Carolina Michaëlis postula un étimo **kariola* e parece que esa hipótese callou nos etimólogos posteriores. Aínda que insinúa unha posible orixe grega, non atopamos ningunha forma nos dicionarios que se puidese poñer en relación con ela; nos dicionarios atopamos moitas formas en *καρι-*, pero case todas teñen que ver coa rexión asiática de Caria (sueste da actual Turquía). Existe tamén unha voz *καρυον*, pero significa 'noz, piñón', non parece ter que ver coa nosa planta.

A respecto da terminación que propón a filóloga portuguesa, a verdade é que hai algunhas similitudes na distribución xeográfica coa que presentan algúns descendentes de *-OLA*, pero tamén é verdade que non temos os datos suficientes para deducir unha pauta de comportamento coherente nesas palabras, parece que cada unha é un mundo propio.

Agora ben, analizando as primeiras documentacións da palabra xa nos atopamos cun dato que imposibilita pensar nunha descendencia de *-OLA*: hai rexistrado un *Karioca* no último terzo do s. VI. Non parece que esta forma tan temperá poida obedecer a un proceso *OLA > -oa > -oca* se temos en conta que a perda xeneralizada do *-l-* en galego é bastante posterior⁵⁵.

⁵⁴ Búa dinos que no bronce da Dehesa de Morales (prov. de Zamora, AE 1983 293 § 1035b) se documenta unha *via Cariensi* (abl. sg); no Itinerario de Antonino 447,8 fálase dun *Caracae*, que estaría situado na actual provincia de Guadalajara.

⁵⁵ Estuda detalladamente o tema Leif Sletsjøe.

10.3. *A modo de conclusión*

Xa se foi dicindo case todo nos apartados correspondentes, polo que non nos demoraremos máis aquí e daremos só unhas pequenas fiadas a modo de conclusión. Ademais dos feitos referentes á historia desta palabra e a súa posible etimoloxía, gustaríanos facer fincapé no aspecto metodolóxico deste traballo: a forma ten que ser estudada desde todos os puntos de vista e ámbitos posibles para ter unha imaxe completa do seu devir.

É imprescindible estudar, ante todo, o referente e as súas características esenciais, para poder comprender a orixe de determinadas motivacións, a distribución do obxecto (e a palabra asociada) no espazo e no tempo ou o complicado intricarse de denominacións (por confusión con outro membro do campo semántico ou ben polo *préstamo* do seu nome, quizais con algún modificador). A documentación manexada para a historia da palabra non pode limitarse ao léxico común, senón que cómpre pescudar en topónimos maiores e menores e apelidos, que teñen a virtude da súa maior perdurabilidade no tempo, en xeral, que léxico común e permiten proxectar na diacronía a variación diatópica.

Os progresos técnicos (bases de datos que recollen textos medievais e modernos, topónimos, datos xeolingüísticos, dicionarios, etc.) permiten ao investigador ter ao seu dispor unha cantidade inxente de material. O aumento da cantidade de datos que se manexan implica, é certo, un maior esforzo para o científico no que respecta á organización destes, á priorización ou á análise das relacións entre eles, pero permite ofrecer un panorama moito máis completo e fundamentado có estudo apoiado necesariamente en material moi fragmentario polas esixencias técnicas do momento⁵⁶.

Non queremos caer nós tamén nos excesos cometidos por parte dalgúns etimólogos que, remisos á hora de clasificar unha determinada forma como de orixe descoñecida, métena no caixón das palabras prerromanas só por clasificación *ex negativo* (se non é nin latina nin árabe nin grega..., entón é prerromana). Agora ben, baseándonos nos feitos

⁵⁶ Vese moi ben este feito nas primeiras documentacións que ofrecen os dicionarios etimolóxicos, rapidamente rebaixadas en non poucos casos consultando bases de datos coma o CODOLGA ou o TMILG.

lingüísticos expostos neste traballo, non consideramos unha imprudencia nin unha ousadía postular tal orixe prerromana para a familia de *queiroga*.

En primeiro lugar, é unha familia léxica que permanece como forma viva unicamente no noroeste peninsular. Ademais de estar presente no léxico apelativo, pasou con moita forza aos de tipo onomástico: apelidos e nomes de toponimia maior e menor. Estes mesmos rexistros onomásticos son tamén propios da nosa zona; os poucos testemuños que se poden aducir fóra en realidade son ben problemáticos.

Como se dixo na introdución, o campo semántico do que forma parte é moi proclive a ter orixes ben remotas e, de feito, postulouse unha orixe prerromana para non poucas palabras dese mundo: *coto*, *carrasca*, *amorodo*, *arando*...

Xa puidemos ver que existen testemuños desde moi antigo na lingua, aparecen sen ningunha dúbida xa no s. VI como topónimos (e incluso se podería pensar nunha atestación anterior de ter algo que ver a problemática forma *Marti Cariogiego*).

Sobre a base que latexa no fondo e a súa etimoloxía, chamouse non poucas veces en causa a famosa raíz **kar* ‘pedra, duro’, á que Krüger (1956: 163) lle dedicou todo un libro (no que, por certo, só cita *queiroga* unha vez, en nota, a raíz do traballo de Hubschmid 1953); trata de *carrascas* e *carronchas* no apartado 12 (94-102), dubidando da súa adscripción á raíz **carr-* como propón FEW II, 411. É certo que lle acae ben a unha planta que non ten reparos a nacer entre as pedras, pero iso non garante nada. Visto o enorme descoñecemento que existe das linguas primitivas da nosa zona e a dificultade de etimoloxizar nun período tan temperá, non é tema sobre o que poidamos botar luz agora.

DIALECTOLOXÍA E XEOGRAFÍA HUMANA

*Kristal Veiga Novoa, María Vilasó Martínez e
Manuel González González (coordinador)*

Instituto da Lingua Galega (USC)

Desde antigo fixéronse estudos para a clasificación e delimitación das linguas e dialectos, pero foi máis ou menos a mediados do século pasado cando se produciu unha verdadeira eclosión da clasificación de agrupacións menores aos dialectos: subdialectos, áreas, subáreas, etc. No desenvolvemento deste tipo de clasificacións detalladas tiveron unha importancia fundamental dúas iniciativas levadas a cabo dentro da dialectoloxía francesa, que moi pronto sería imitada polas outras linguas románicas: (a) por un lado, a análise detallada dos datos do *ALF* de Gilliéron; (b) por outro lado, a posta en marcha dos Atlas rexionais de Francia, que ofreceron datos moito máis exhaustivos da realidade dialectal de cada rexión.

Isto tivo un efecto mimético noutras zonas da Romania, e de maneira moi especial en Italia e na Península Ibérica. Desta corrente derivan, por exemplo, os traballos de Badía Margarit de clasificación dos dialectos cataláns, ou os de Paiva Boleo e Cintra para o portugués.

Paralelamente a esta *obsesión clasificatoria* tratouse de afondar no por que desas realidades, con preguntas como: en que medida os dialectos actuais continúan os dialectos da Idade Media?, que paralelismo existe entre as actuais divisións dialectais e as antigas divisións históricas?, cales son os centros de irradiación lingüística?, en que medida as vías de comunicación e os obstáculos naturais condicionan a formación dos dialectos?, etc. Progresivamente, no marco das relacións entre a xeografía e a dialectoloxía, o centro de interese foise desprazando cada vez máis desde o ámbito da xeografía física cara ao da xeografía humana.

Con isto non queremos infravalorar a importancia da xeografía física na lingua. Hai feitos que son evidentes:

a) As persoas relaciónanse entre si, pero un referente fundamental nesta comunicación é o medio físico co que están en contacto e que, en moitos casos, condiciona o seu xeito de vivir: se todos os días, ao abrir a ventá do cuarto onde durmimos vemos en fronte unha montaña, necesitaremos denominar esta realidade así coma os seus elementos máis importantes; se estamos rodeados dun determinado tipo de vexetación, cumprirannos palabras para sinalalo; se convivimos co canto de certos paxaros, sentiremos o desexo de identificalos, etc.

b) Por outra banda, é evidente que en moitos casos certos obstáculos naturais que dificultan a comunicación (certas montañas, ríos infranqueables...) explican a presenza de fronteiras lingüísticas.

Pero isto non ocorre sempre, moitas veces os fenómenos lingüísticos franquean de maneira inverosímil as barreiras físicas, porque, como concluía a súa intervención Charles Camproux nun famoso coloquio de Estrasburgo no ano 1971, o que constitúe o verdadeiro obstáculo lingüístico non é a ruptura das unidades xeolóxicas ou topográficas, senón a ruptura da unidade económica e outros fenómenos da xeografía humana. E de xeografía humana, e particularmente de xeografía económica, imos falar hoxe. Despois dunha introdución xeral, centrarémonos na análise de dous casos concretos: a influencia das migracións catalás na lingua galega, e o papel dos cistercienses como difusores de terminoloxía relacionada coa cultura do viño, procedente da Galia.

1. DIALECTOLOXÍA E XEOGRAFÍA HUMANA

1.1. *Dialectoloxía e variación lingüística*

A dialectoloxía asume o estudo sistemático da variación xeográfica dunha lingua. O dialectólogo pode achegarse a este estudo dende dúas perspectivas: ben rastrexando o emprazamento espacial da variación dun trazo calquera da lingua, ben acoutando as peculiaridades lingüísticas dun territorio para a delimitación dunha ou varias zonas dialectais.

Os estudos sobre a variación lingüística xorden a finais do séc. XVIII e principios do séc. XIX con análises comparativas de vontade historicista. O seu obxectivo inicial era establecer regras fonético-fonolóxicas do cambio ou evolución lingüísticos. O cambio estaría suxeito a regras internas continxentes e desta epistemoloxía da lingua derivaba unha metodoloxía de rigor positivista que buscaba fornecerse de datos dos informantes *pouco contaminados* que desen mellor conta do vernáculo; pensábase en persoas de idade avanzada, de escasa formación académica e de pouco ou nulo contacto co exterior. Considerábase que o principal factor de delimitación dialectal era os obstáculos físicos dado que o mar, as montañas, os ríos caudalosos ou os pantanos supuñan unha dificultade para a comunicación das comunidades a ambas beiras. Mentres que os factores que permitían a aproximación entre dialectos eran o sistema escolar, os medios de comunicación e calquera outro que propiciase o coñecemento dunha variedade supradialectal.

Porén, este empeño en busca do vernáculo deu como resultado moitos traballos froito da idealización dunha realidade lingüística que de feito era moito máis diversa. Aspirábase a facer un estudo das realizacións dialectolóxicas nun corte sincrónico —é dicir, nunha franxa de idade determinada— que ocultaba a influencia do eixo temporal na variación lingüística xeográfica e pasando por alto que os feitos lingüísticos non mudan en bloques temporais abruptos.

Aínda que a evolución da teoría lingüística a penas tivo repercusión no paradigma do labor dialectolóxico, non ocorreu o mesmo con outra disciplina irmá daquela, unha que se centra na relación da lingua co feito social: a sociolingüística. Axiña os dialectólogos se decataron do poder heurístico do modelo analítico da sociolingüística e así nace o estudo da variación dialectal de base social botando man do método da sociolingüística cuantitativa. Este consiste basicamente no estudo comparativo de variables lingüísticas, que antes se consideraban de libre variación, con variables sociais (clase social, idade, xénero, nivel cultural...) en busca de correlacións. Máis aínda, despois deste paso adiante tamén se percatan de que os eixos xeográfico e social son atravesados por outros como o cronolóxico e contextual que, polo tanto, tamén deben entrar nos factores a ter en conta nun estudo de variación lingüística. Disto resulta unha ollada máis ampla que tras-

pasa aquela lingua fosilizada dun único estadio sincrónico (de feito inexistente), aquel falante plano non social e aquel acto de fala non contextualizado.

Deste método de análise dedúcese unha cambio na concepción do obxecto de estudo substancialmente diferente da lingua vernácula ancorada. Agora a variación nestes catro eixos considérase parte da definición mesma da lingua e crese que a lingua de uso real –a lingua funcional– actualiza, en cada acto de fala, unha variante das posibles tendo en conta as condicións produción respecto do tempo, espazo, sociedade e rexistro. A dialectoloxía integra na súa análise un abano de factores de variación máis amplo cós puramente xeográficos, dado que estes non actúan sós.

1.2. O factor humano na variación diatópica.

Dado o xiro da dialectoloxía é obvia a necesidade de interdisciplinariedade para atender os posibles factores que interveñen na distribución xeográfica da lingua. E unha disciplina que pode dar resposta a esta necesidade completar o estudo dialectolóxico é a xeografía humana.

A xeografía humana é unha disciplina en moitos aspectos correlativa á dialectoloxía só que no campo de estudo da conduta humana. O seu principal obxecto de estudo é a actividade do ser humano sobre a face da terra vinculándoa a condicións sociais, económicas e políticas. Así pois, analiza a distribución xeográfica da humanidade atendendo a determinados trazos, os mesmos que agora se teñen en conta no estudo da variación lingüística diatópica.

A xeografía humana pretende dar resposta a dúas cuestións que vertebran o seu labor: (i) como vive o home? –para o que observa a distribución poboacional, a cultura, a política etc.– e (ii) como constrúe a súa vida o home? –do que se segue unha análise da súa actividade económica (agrícola, pesqueira, industrial...), os seus medios de transporte etc.

As respostas a estas preguntas son estudadas observando tanto a interacción dunhas con outras como co medio físico, dado que o home, aínda que ten capacidade e posibilidade de escolla no seu quefacer, ve constrinxido o seu abano de opcións polo medio no que vive, nunha sorte de conxugación de determinismo e libre albedrío.

Non é difícil adiviñar, xa que logo, que a xeografía humana é un crisol de grande envergadura onde se funden áreas de coñecemento físicas, que atenden ao medio xeográfico, e outras humanísticas como a historia, arquitectura, demografía, antropoloxía, economía, contabilidade, socioloxía, dereito, política e mesmo lingüística, dende que “la lengua ha esdevingut el principal signe de la identificació cultural” (Carreras e Verdaguer 1998: 225).

Para dar resposta á antedita parella de interrogantes a xeografía humana analiza tres grandes aspectos: a demografía, a actividade económica e os asentamentos, sempre tendo en conta factores de moi diversa índole. A dialectoloxía pode atopar nesta perspectiva interdisciplinar as claves para a correcta interpretación de certos fenómenos da variación lingüística xeográfica que doutro xeito resultaría miope.

Dos distintos factores aos que atende a xeografía humana interéñanos aqueles que teñen unha maior relevancia para a lingua. Unha exposición exhaustiva e sistemática das posibles confluencias entre estas dúas grandes disciplinas resultaría nunha extensión que non se contempla neste capítulo dado que a casuística das posibilidades é demasiado elevada e imprevisible. Con todo, cremos que con algúns exemplos significativos abundará para evidenciar o alcance das repercusións no estudo dialectolóxico¹ de camiñar parello ao da xeografía humana.

1.2.1. Demografía

1. A *densidade e distribución da poboación* son un reflexo das vantaxes que ofrece o medio ambiente para os asentamentos, por exemplo, condicións físicas como a accesibilidade, a fertilidade do solo, o clima, a vexetación e a vida animal, a reserva de auga e os recursos minerais e

¹ Centramos a nosa ollada na dialectoloxía pero, por suposto, tamén son outras as disciplinas lingüísticas as que ven incrementada a calidade do seu estudo coa apertura tanto cara á xeografía humana como cara a outras moitas ciencias que se achegan ao estudo do home: pénsese na mesma sociolingüística e socioloxía da linguaxe, antropoloxía lingüística ou etnolingüística por nomear algunhas. Máis aínda a mesma teoría lingüística experimentou un pronunciado xiro na concepción mesma da linguaxe humana a partir do momento en que estes estudos deixaron de ser vistos como meras aplicacións ou desvíos do seu obxectivo.

enerxéticos; a medida que a poboación mundial medra e é máis poderosa tecnoloxicamente tamén deben terse en consideración factores humanos como a economía, as forzas políticas, a cultura, a tradición e o sistema de crenzas.

Se todos estes factores determinan, por exemplo, unha densidade de poboación baixa cunha distribución diseminada a repercusión para a lingua sería a ralentización no avance xeográfico dun cambio lingüístico ou o mantemento de dialectos máis illados dado que o territorio non contaría cunha masa de falantes que formen un contínuum comunicativo. É dicir, os baleiros de poboación retardan o avance das isoglosas.

2. A xeografía humana analiza non só a cantidade da poboación senón tamén a súa *composición* atendendo a certas categorías establecidas segundo padróns humanos, económicos e sociopolíticos.

a) Entre os *padróns demográficos* cóntanse sexo, idade, raza, tipo sanguíneo, estatura e incluso capacidades mentais. A configuración da demografía exerce a súa influencia sobre outros aspectos da comunidade como a actividade económica. Como queda dito, a xeografía humana observa a interacción de todos os aspectos que estuda.

Nalgúns estudos sobre a realidade lingüística da sociedade galega, considerada basicamente tradicional, observouse que as cidadáns de xénero feminino tenden a usar variantes lingüísticas prestixiosas. Conclúese que copian comportamentos de clases cun estatus socioeconómico elevado para elas mesmas promocionarse nestes estamentos. Se nun territorio houberse unha maior densidade de mulleres —pénsese nunha zona nos que emigren un grande número de varóns— predominarían as súas formas lingüísticas.

Por outra banda, se tivesemos unha poboación cun padrón demográfico recesivo suporía un estancamento en formas lingüísticas conservadoras.

b) Os *padróns económicos* agrupan a xente por ocupación, emprego, benestar, progreso, horas de traballo etc.

Na historia de Galicia a chegada da nobreza foránea, de estatus economicamente elevado e portadores da súa lingua, foi un factor importante de influencia desta lingua allea sobre o galego. Non só é importante polo desaxuste sociolingüístico que supuxo no seu momento e nos territorios de asentamento, senón tamén pola determinación dunha tendencia de imitación de comportamentos lingüísticos esta cas-

te por parte da poboación de menos poder, con todas as consecuencias da adopción dunha lingua foránea como marca de prestixio.

c) Dentro dos *padróns sociopolíticos* cómpre ter en conta lingua, nacionalidade, relixión, clase social, matrimonio, filiacións políticas ou mesmo deportivas.

A lingua (dialectos e acentos) é unha característica inherente á cultura humana, e normalmente vai vinculada a un territorio, raza e historia pero, pola migración humana, mestura e cambio natural, al térase este vencello constantemente.

As relixións é un importante na configuración da poboación dende que exercen todo tipo de restricións sobre a actividade humana: dietas, cultivos, comercios, matrimonios, vida familiar e mesmo prosperidade económica. Canto máis profundas son as convicións relixiosas, máis extremo é o seu impacto sobre o mundo. As relixións en xeral están *adscritas* a territorios xeográficos (o cristianismo en Europa e América; o islam en Arabia, norte de África e oeste de Asia; o budismo en Asia central...). Pero a distribución das relixións hoxe en día mudou por diversas forzas físicas, culturais, sociais e políticas e poden unier persoas de diferentes orixes. Temos o caso claro da expansión do cristianismo na Idade Media na Península Ibérica asociado politicamente á loita pola recuperación territorial e da creación da figura do Apóstolo Santiago que uniu os reinos ibéricos coas xentes do resto da Europa cristiá.

Na sociedade galega actual, como queda dito, tradicional e predominantemente católica os homes da relixión gozaron sempre dun status social alto que provoca tamén a imitación dos seus usos lingüísticos. A relixión tamén no pasado marcou a nosa historia lingüística co fenómeno que supuxo o camiño de Santiago que reconfigurou os comportamentos sociais e, por ende, lingüísticos. A descuberta do sepulcro do

Apóstolo Santiago e a institución dos Camiños de Santiago atraeu moitos peregrinos aos que lles debemos moitos préstamos, xente foránea –e as súas linguas– que se asentou no noso territorio para facer comercio, como é o caso de franceses ou francos. Un dos casos tratados neste artigo (vid. *infra* páx...) é o da construción de mosteiros ou ocupación dos xa existentes por monxes galos beneditinos ou cistercienses que tiveron contacto directo coa poboación dos territorios onde se asentaron, e deixaron a súa pegada cultural e lingüística.

3. O *crecemento da poboación* depende do balance entre as taxas de nacemento e mortalidade e, parcialmente, da migración. Hai moitos tipos de *migración* dependendo dos motivos, distancia e duración. Hai migracións involuntarias como as que sofren expulsados dos seus territorios (como os xudeus, hugonotes, refuxiados de guerra), repatriados ou practicamente raptados (como os pobos africanos levados como escravos ao Novo Mundo). As migracións voluntarias débense á escolla (máis ou menos forzosa) doutro sitio preferente, e dende logo só por un motivo de peso alguén se afasta do seu fogar orixinario. Unha forza de empuxe impele o cidadán a abandonar o seu lugar de residencia e outra forza de arrastre atráeo cara a unha nova localidade como destino. Estas forzas son realmente as vantaxes ou desvantaxes do territorios (vid. supra Densidade e distribución da poboación).

Dependendo da distancia a migración pode ser interna ou internacional. No primeiro caso trátase de distancias curtas, de estadías diarias, e normalmente débese a unha mala distribución de aloxamento e oportunidade de traballo. Por exemplo, a xente nova tenda a moverse para buscar traballo, a de mediana idade para buscar mellor aloxamento e a da terceira idade marcha a lugares máis apracibles. No segundo caso, unha migración internacional implica unha maior distancia, de estadía máis ou menos permanente e un cambio ostensible de medio físico e social. Esta migración pode conlevar unha adaptación máis lenta e dedúcese que os motivos polo tanto deben ser máis contundentes e normalmente teñen que ver con cuestións de supervivencia ou mellora cualitativa da vida.

As consecuencias da migración –internacional sobre todo– son difíciles de determinar. En termos xerais debe terse en conta que a xente arrastra consigo a súa lingua, cultura e forma de vida, que supoñen un intercambio máis alá do especificamente económico. Dependendo da importancia do fluxo migratorio pode darse unha adaptación en diferente grao do inmigrante á nova sociedade (chegando incluso á asimilación en caso de ser numericamente de escasa representación) ou ben un enriquecemento da sociedade receptora pola bagaxe do novo membro. Ambos os dous casos históricos tratados neste artigo son exemplos de grupos inmigrantes de diferentes feitíos e intereses no territorio galego de acollida de xeito que tiveron unha influencia lingüística tamén diferente na nosa lingua.

1.2.2. Actividade económica

1. A poboación vese condicionada polos tipos de *agricultura* que practica, polo que cultiva, pola repartición espacial destes tipos, polos métodos de cultivo e tecnoloxía, pola propiedade da terra, etc. Moitos factores determinan a actividade agrícola: condicións físicas do territorio, cultura, demanda, transporte, capital, política etc.

Ás diferentes realidades que os labradores viven danlle nomes moitas veces adscritos territorialmente porque, por exemplo, a orografía mesma distribúe estas prácticas no territorio.

2. Os *recursos naturais* axudan á xente a conseguir o seu potencial económico. Son a auga, localización, clima, elementos xeolóxicos, madeira, pesca... Moitos deles teñen valor no seu estado natural e outros necesitan dun procesamento.

Na realidade dialectal pode ter importancia o sistema técnico de explotación destes recursos. Por exemplo, a pesca tradicional de Galicia é a de baixura. Este tipo de pesca tende a realizarse a baixa escala e en grupos de traballo reducidos, o que favorece unha fragmentación dialectal alta por non haber unha rede de explotación e comercialización común a todas elas que propicie a comunión das denominacións dos peixes e artes.

O atractivo dunha zona respecto dos seus recursos naturais pode supor a localización dunha industria de explotación próxima a ela. Galicia conta cunha pesca riquísima e man de obra relativamente barata que favoreceu o asentamento de empresarios cataláns que extraían o peixe das nosas costas e procesábano para poder transportalo á zona demandante que era a costa oriental da Península Ibérica. A afectación da realidade dialectal das nosas costas debido a este movemento migratorio é tratado na seguinte sección con maior profundidade. E tal migración ten as súas consecuencias lingüísticas (vid. supra).

A dialectoloxía asume o estudo sistemático da variación xeográfica dunha lingua. O dialectólogo pode achegarse a este estudo dende dúas perspectivas: ben rastrexando o emprazamento espacial da variación dun trazo calquera da lingua, ben acoutando as peculiaridades lingüísticas dun territorio para a delimitación dunha ou varias zonas dialectais.

Os estudos sobre a variación lingüística xorden a finais do séc. XVIII e principios do séc. XIX con análises comparativas de vontade

historicista. O seu obxectivo inicial era establecer regras fonético-fonolóxicas do cambio ou evolución lingüísticos. O cambio estaría suxeito a regras internas continxentes e desta epistemoloxía da lingua derivaba unha metodoloxía de rigor positivista que buscaba fornecer-se de datos dos informantes pouco contaminados que desen mellor conta do vernáculo; pensábase en persoas de idade avanzada, de escasa formación académica e de pouco ou nulo contacto co exterior. Considerábase que o principal factor de delimitación dialectal era os obstáculos físicos dado que o mar, as montañas, os ríos caudalosos ou os pantanos supuñan unha dificultade para a comunicación das comunidades a ambas beiras. Mentres que os factores que permitían a aproximación entre dialectos eran o sistema escolar, os medios de comunicación e calquera outro que propiciase o coñecemento dunha variedade supradialectal.

Porén, este empeño en busca do vernáculo deu como resultado moitos traballos froito da idealización dunha realidade lingüística que de feito era moito máis diversa. Aspirábase a facer un estudo das realizacións dialectolóxicas nun corte sincrónico —é dicir, nunha franxa de idade determinada— que ocultaba a influencia do eixo temporal na variación lingüística xeográfica e pasando por alto que os feitos lingüísticos non mudan en bloques temporais abruptos.

Aínda que a evolución da teoría lingüística a penas tivo repercusión no paradigma do labor dialectolóxico, non ocorreu o mesmo con outra disciplina irmá daquela, unha que se centra na relación da lingua co feito social: a sociolingüística. Axiña os dialectólogos se decataron do poder heurístico do modelo analítico da sociolingüística e así nace o estudo da variación dialectal de base social botando man do método da sociolingüística cuantitativa. Este consiste basicamente no estudo comparativo de variables lingüísticas, que antes se consideraban de libre variación, con variables sociais (clase social, idade, xénero, nivel cultural...) en busca de correlacións. Máis aínda, despois deste paso adiante tamén se percatan de que os eixos xeográfico e social son atravesados por outros como o cronolóxico e contextual que, polo tanto, tamén deben entrar nos factores a ter en conta nun estudo de variación lingüística. Disto resulta unha ollada máis ampla que traspasa aquela lingua fosilizada dun único estadio sincrónico (de feito inexistente), aquel falante plano non social e aquel acto de fala non contextualizado.

Deste método de análise dedúcese unha cambio na concepción do obxecto de estudo substancialmente diferente da lingua vernácula ancorada. Agora a variación nestes catro eixos considérase parte da definición mesma da lingua e crese que a lingua de uso real –a lingua funcional– actualiza, en cada acto de fala, unha variante das posibles tendo en conta as condicións produción respecto do tempo, espazo, sociedade e rexistro. A dialectoloxía integra na súa análise un abano de factores de variación máis amplo cós puramente xeográficos, dado que estes non actúan sós.

1.2. O factor humano na variación diatópica

Dado o xiro da dialectoloxía é obvia a necesidade de interdisciplinariedade para atender os posibles factores que interveñen na distribución xeográfica da lingua. É unha disciplina que podería dar resposta a esta necesidade de completar o estudo dialectolóxico é a xeografía humana.

A xeografía humana é unha disciplina en moitos aspectos correlativa á dialectoloxía só que no campo de estudo da conduta humana. O seu principal obxecto de estudo é a actividade humana sobre a face da terra vinculándoa a condicións sociais, económicas e políticas reais. Así pois, a xeografía humana analiza a distribución, precisamente na xeografía, dos trazos sociais, que necesariamente debe ter en conta a dialectoloxía.

Esta disciplina pretende dar resposta a dúas cuestións: (a) ¿como vive o home? Distribución poboacional, cultural, política, de asentamentos...; (b) ¿como constrúe a súa vida o home? Actividade económica –agricultura e industria–, medios de transporte...

Estes aspectos que xeban as respostas non son estudados illados uns dos outros nin respecto do medio físico, dado que o home, aínda que ten capacidade e posibilidade de escolla, ve constrinxido o seu abano de opcións polo medio no que vive nunha sorte de conxugación de determinismo e libre albedrío.

Non é difícil adiviñar, xa que logo, que a xeografía humana é tamén un crisol de grande envergadura onde se funden áreas de coñecemento físicas, que atenden ao medio xeográfico, e outras humanísticas –como a historia, arquitectura, demografía, antropoloxía, economía, contabi-

lidade, socioloxía, dereito, política e lingüística— dende que «la llengua ha esdeingut el principal signe de la identificació cultural» (Carreras e Verdaguer 1998: 225). Se ben a dialectoloxía pode botar man do coñecemento achegado pola xeografía humana, esta mesma tamén é permeable a aquela, feito que confirma outra volta a relación das disciplinas.

Para dar resposta á antedita parella de interrogantes a xeografía humana analiza tres grandes aspectos: a demografía, a actividade económica e os asentamentos, sempre tendo en conta factores de moi diversa índole que poidan influír na caracterización daqueles e a súa mesma interrelación. A dialectoloxía pode atopar na análise feita pola xeografía humana claves para a correcta interpretación de certos fenómenos da variación lingüística difíciles de explicar dende unha perspectiva non interdisciplinaria.

Dos distintos aspectos aos que atende a xeografía humana interéñanos aqueles factores que teñen unha maior relevancia para o estudo dialectolóxico².

1.1.1. Demografía

1. A densidade e distribución da poboación son un reflexo das vantaxes que ofrece o medio ambiente para os asentamentos, por exemplo, factores físicos como a accesibilidade, a fertilidade do solo, o clima, a vexetación natural e a vida animal, a reserva de auga e os recursos minerais e enerxéticos; pero a medida que a poboación mundial medra e é máis poderosa tecnoloxicamente tamén deben de terse en consideración factores non físicos como a preferencia económica, as forzas políticas, a cultura, a tradición e as crenzas sociais e relixiosas.

En canto á repercusión sobre a lingua, un territorio cunha densidade poboacional baixa e unha distribución diseminada non conta cunha masa de falantes que formen un contínuum de comunicación

² A exposición é por necesidade reducida, porque unha explicación sistemática de todos os posibles factores de influencia social sobre a variación dialectal suporía unha extensión que non se contempla neste capítulo dado que a casuística das posibilidades é demasiado elevada e imprevisible para cada lingua e comunidade de fala concreta.

que favoreza a rapidez e amplitude da extensión dun cambio lingüístico. É dicir, os baleiros de poboación retardan o avance das isoglosas.

2. Na composición da poboación analízanse certas categorías establecidas atendendo a criterios baseados en padróns demográficos, económicos e sociopolíticos.

a) Entre os padróns demográficos cóntanse o sexo, idade, raza, tipo sanguíneo, estatura e incluso capacidades mentais. A configuración da demografía segundo estes padróns ten un influencia directa noutros aspectos da comunidade como a actividade económica.

Na realidade lingüística de Galicia, que é unha sociedade basicamente tradicional, os cidadáns de xénero feminino tenden a usar variantes lingüísticas prestixiosas, é dicir, copian comportamentos de clases cun estatus socioeconómico elevado; polo tanto, se nun territorio houberse unha maior densidade de mulleres predominarían as súas formas. Igualmente un padrón demográfico recesivo suporía un maior espallamento de formas lingüísticas conservadoras.

b) Como padróns económicos, os que agrupan a xente por ocupación, emprego, benestar, progreso, horas de traballo...

Por exemplo, na historia de Galicia a chegada da nobreza foránea, de estatus economicamente elevado, foi un factor importante de influencia dunha lingua allea sobre o galego. Non só é importante polo desaxuste sociolingüístico que supuxo no seu momento e nos seus territorios de asentamento, senón tamén pola determinación dunha tendencia de imitación dos comportamentos lingüísticos desta caste por parte da poboación de menos poder, con todas as consecuencias da adopción dunha lingua foránea como marca de prestixio.

c) Como padróns sociopolíticos cómpre ter en conta lingua, nacionalidade, relixión, clase social, matrimonio, filiacións políticas ou mesmo deportivas.

A lingua (dialectos e acentos) é unha característica inherente á cultura humana, e normalmente vai vinculada a un territorio, raza e historia, pero pola migración humana, mestura e cambio natural alérase esta vinculación constantemente.

As relixións son importantes dende o punto de vista demográfico dende que exercen todo tipo de restricións sobre a actividade humana: dietas, cultivos, comercios, matrimonios, vida familiar e mesmo prosperidade económica. Canto máis profundas son as convicións re-

lixiosas, máis extremo é o seu impacto sobre o mundo. As relixións en xeral están *adscribas* a territorios xeográficos (o cristianismo en Europa e América; o islam en Arabia, norte de África e oeste de Asia; o budismo en Asia central...). Pero a distribución das relixións hoxe en día mudou por diversas forzas físicas, culturais, sociais e políticas e poden unir persoas de diferentes orixes. Temos o caso claro da expansión do cristianismo na Idade Media na Península Ibérica asociado politicamente á loita pola recuperación territorial e da creación da figura do Apóstolo Santiago que uniu os reinos ibéricos coas xentes do resto da Europa cristiá.

Na sociedade galega actual máis tradicional e predominantemente católica os homes da relixión gozaron dende sempre dun estatus social alto que provoca tamén a imitación dos seus usos lingüísticos. A relixión tamén no pasado marcou a nosa historia lingüística co fenómeno que supuxo o camiño de Santiago que reconfigurou os comportamentos sociais e por ende lingüísticos. A descuberta do sepulcro do Apóstolo Santiago e a institución dos Camiños de Santiago atraeu moitos peregrinos aos que lles debemos moitos préstamos, xente foránea —e as súas linguas— que se asentou no noso territorio para facer comercio, como é o caso de franceses ou francos; ou, por exemplo, un dos fenómenos que se trata neste artigo, que é a construción ou ocupación de mosteiros por monxes galos beneditinos ou cistercienses que tiveron un gran contacto coa poboación dos territorios onde se asentaron, e deixaron a súa pegada cultural e lingüística. Este último caso tamén se podería tomar como exemplo da repercusión lingüística que ten un tipo de movemento migratorio (vid. *infra* Movemento da poboación).

3. O crecemento da poboación depende do balance entre as taxas de nacemento e mortalidade e parcialmente da migración.

4. Hai moitos tipos de migracións dependendo dos motivos, distancia e duración. Hai migracións involuntarias como as que sofren pobos expulsados (xudeus, hugonotes, refuxiados de guerra), repatriados ou practicamente raptados (os escravos africanos ao Novo Mundo). As migracións voluntarias débense á escolla (máis ou menos forzosa) doutro sitio preferente, e dende logo só por un motivo de peso alguén se afasta do seu fogar orixinario. Dáse unha forza de empuxe que impele o cidadán a abandonar o seu lugar de residencia e outra forza de arras-

tre que o atrae cara a unha nova localidade como destino. Estas forzas son realmente as vantaxes ou desvantaxes do territorio (vid. *supra* Densidade e distribución da poboación)

Dependendo da distancia a migración pode ser interna ou internacional. No primeiro caso trátase de distancias curtas, de estadías diarias, e normalmente débese a unha mala distribución de aloxamento e oportunidade de traballo. Por exemplo, a xente nova tende a moverse para buscar traballo, a de mediana idade para buscar mellor aloxamento e a da terceira idade marcha a lugares máis apracibles. No segundo caso, unha migración internacional implica unha maior distancia, de estadía máis ou menos permanente e un cambio ostensible de medio físico e social; que pode levar unha adaptación máis lenta. Dedúcese que os motivos polo tanto deben ser máis contundentes e normalmente teñen que ver con cuestións de supervivencia ou mellora cualitativa da vida.

As consecuencias da migración –internacional sobre todo– son difíciles de determinar. En termos xerais debe terse en conta que a xente arrastra consigo a súa lingua, cultura e forma de vida, que supoñen un intercambio máis alá do especificamente económico. Dependendo da importancia do fluxo migratorio pode darse unha adaptación en diferente grao do inmigrante á nova sociedade (chegando incluso á asimilación en caso de ser numericamente de escasa representación) ou ben un enriquecemento da sociedade receptora pola bagaxe do novo membro. (vid. *supra* Padróns sociopolíticos).

1.1.2. Actividade económica

1. A poboación vese condicionada polos tipos de agricultura que practica (minifundista ou latifundista, intensiva ou extensiva, de subsistencia ou comercial, sedentaria ou pastoral...), polo que cultiva (alimentos directos e de primeira necesidade ou de luxo, materias primas para industria ou manufacturación posterior), pola repartición espacial destes tipos, polos métodos de cultivo e tecnoloxía, pola propiedade da terra, etc.

Moitos factores determinan a actividade agrícola: condicións físicas do territorio, cultura (p. ex.: a herdanza ao vinculeiro mantén a paisaxe agrícola, mentres que a partición desmembraa), demanda (p. ex.: o paso da agricultura de autoconsumo á comercial), transporte (p. ex.: a

rapidez determina o cultivo de produtos máis ou menos duradeiros), capital (a maior capital investido no cultivo maior produtividade), política (de comercio, as taxas, prezos de alimentos...).

2. Os recursos naturais axudan á xente a conseguir o seu potencial económico. Son a auga, localización, clima, elementos xeolóxicos, madeira, pesca... Moitos deles teñen valor no seu estado natural e outros necesitan dun procesamento.

Na realidade dialectal pode ter importancia o sistema técnico de explotación destes recursos. Por exemplo, a pesca tradicional de Galicia é a de baixura. Este tipo de pesca tende a realizarse a baixa escala e en grupos de traballo reducidos, o que favorece unha fragmentación dialectal alta por non haber unha rede de explotación e comercialización común a todas elas que propicie a comunión das denominacións dos peixes e artes.

O atractivo dunha zona respecto dos seus recursos naturais pode supor a localización dunha industria de explotación próxima a ela. Galicia conta cunha pesca riquísima e man de obra relativamente barata que favoreceu o asentamento de empresarios cataláns que extraían o peixe das nosas costas e procesábano para poder transportalo á zona demandante que era a costa oriental da Península Ibérica. A afectación da realidade dialectal das nosas costas debido a este movemento migratorio tamén será tratado a continuación neste mesmo artigo.

3. O sector da *industria* pode considerarse nun sentido laxo tanto a extracción da materia prima –primaria–, manufacturación –secundaria–, transporte ata distribuidores –terciaria– e comercialización –cuaternaria– ou fálase de industria só respecto do proceso de manufacturación. Esta á súa vez pode ser doméstica, artesanal ou industrial. A súa localización e características atenden a factores atraentes como poden ser a xeografía física, a terra e as materias primas, o capital para investir, a dispoñibilidade e custo da man de obra, as facilidades de transporte, a localización do mercado demandante e a restrición ou permisividade da política do goberno.

Lingüísticamente un sistema de manufacturación artesanal ou industrial ten moitas repercusións dado que afecta en alto grao á distribución e asentamento da poboación, estilo de vida, etc. A industrialización dunha zona convértea nunha fonte de traballo atraente para a poboación residente en zonas máis deprimidas do territorio. Verificouse ao longo da

historia a migración do campo á cidade (recordemos que os traballadores levan consigo a súa lingua), o nacemento da clase obreira e procesos psicossociais asociados a estes feitos como é o desexo de ruptura co vencello dunha vida que deixaron por outra mellor ou o sentimento de lealdade coa clase.

4. As *comunicacións* son importantes para os movementos de bens, servizos e ideas. A súa importancia radica en que serven para equilibrar as desigualdades da actividade humana. A escolla do modelo (vía mar, terra ou aire) dependerá das vantaxes ou desvantaxes relativas: custo, conveniencia, flexibilidade de rutas, velocidade e fiabilidade.

Galicia tamén entra na actualidade no mundo da comunicación global. Á hora de falar de factores de nivelamento da variación xeográfica, esta, xunto coa escolarización, é unha das forzas máis potentes de influencia. Os medios de comunicación de masas e redes viais van amortecendo ou case eliminando os cortes que supuñan as distancias xeográficas na detección de isoglosas.

5. O *tráfico* de bens e servizos é a conexión entre a demanda de cubrir necesidades (reais ou creadas) e a oferta a tales requirimentos. A tipoloxía vén definida polo criterio da distancia cuberta dende a industria ao comprador. O comercio enténdese a un nivel local que cobre unha corta distancia e o comerciante que vende nunha zona de mercado é quen consegue tamén o produto manufacturado. O tráfico enténdese a un nivel interrexional ou internacional, polo tanto cobre maiores distancias e pasa por un intermediario (o traficante) que compra o produto manufacturado e véndeo a un comerciante, pasando polos beneficios das taxas de transporte.

Dialectoloxicamente a necesidade á que responde o comercio –cubrir unha demanda– supón a introdución dun produto ofertado do que se carecía, e normalmente isto trae consigo unha nomenclatura para tales realidades, pesos e medidas, continentes e xergas do gremio... É determinante neste proceso o feito mesmo da distancia cuberta entre o centro de manufacturación e a zona de mercado demandante. Un comercio local non ten as mesma repercusións na lingua que un interrexional ou internacional. Na transacción dun produto manufacturado na mesma zona de demanda usarase a denominación que teñen en común todos os individuos que interveñen na cadea –falantes da mesma lingua– e en cada localidade farase o propio. Mentres tanto, na comercialización dun

produto do que carecía en principio a zona demandante adoita introducirse unha denominación foránea, é dicir, un préstamo.

6. Aínda que o *comercio* xorde da desigualdade entre zonas, o desenvolvemento económico pode chegar a acentuar tales desigualdades. A diferenza de desenvolvemento económico entre zonas xera normalmente un proceso que tende a acentuar a fenda entre elas. As zonas deprimidas non xeran industria, as súas materias primas vense esquiladas, a falta de traballo leva á migración cara a zonas desenvolvidas, hai menos capital para investir, son máis inestables política e socialmente, etc.

1.1.3. Asentamentos

Aínda que todos os asentamentos son únicos en morfoloxía é posible establecer unha clasificación e xerarquía atendendo a características como cantidade de poboación, función (estadísticas de emprego) e forma (tipos de tendas, número de igrexas e escolas, estilos arquitectónicos, etc.). A distribución dos asentamentos depende da súa extensión funcional (p. ex.: ao lado dunha cidade grande que ten un raio de abastecemento moi amplo non vai haber outra cidade igual de grande que interseccione a zona da primeira).

1. *Os asentamentos rurais* representan as comunidades humanas máis antigas que xurdiron pola agricultura e permanecen funcionalmente unidas á terra. Constitúen a sociedade máis tradicional, conservadora e con menos prexuízos económicos e sociais. Coa industrialización a vida do campo está desaparecendo (e as vilas son invadidas por turistas ou xubilados). As razóns para situar unha localidade poden ser: por reservas de auga, chan seco (evitando riadas), terra para cultivar, defensa (antigos), comercio ou oportunidades de servizos. Así mesmo a súa distribución pode ser casual, nucleado, regular ou linear (p. ex.: unha vila que nace por razóns de comercio asentárase en pontes, cruces de camiño ou ao longo dunha liña principal de comunicación como un camiño, estrada, canal ou liña ferroviaria).

2. *Os asentamentos urbanos* son lugares *divorciados* da actividade primaria. Teñen maior densidade de xente e edificios e unha diversidade maior de funcións sociais. As cidades aparecen normalmente despois de que a agricultura é o suficientemente produtiva como para man-

ter unha poboación non labrega. Algunhas nacen espontaneamente e outras froito dunha planificación con fins militares ou administrativos. Unha rápida urbanización (crecemento da poboación urbana) pode deberse a moitas razóns tendo maior ou menor peso unhas ou outras, por exemplo, avances agrícolas e industrialización, potencial mercantil, incremento do sector servizos, atracción social ou cultural... A distribución das cidades ten que ver, como xa se dixo, coa relación funcional que garda coa zona circundante: cando hai unha relación agrícola e industrial, as aforas abastecen de alimentos esenciais e materia prima e a cidade actúa como centro colector-mercantil e procesador-proveedor de manufacturas; se a relación é comercial e social, os arredores fornecen de clientes á cidade e esta ofrece servizos profesionais, sanitarios, de entretemento, culturais, etc.

A distribución lingüística en Galicia segundo os asentamentos sexan urbanos ou rurais atende á mesma tendencia de comportamento lingüístico de clases de prestixio (ou que aspiran a ser identificados como tales) e clases de non prestixio (ou que son cualificadas así polas clases prestixiosas). A adscrición do idioma galego ao mundo rural ten obvias consecuencias desastrosas tanto pola rapidez do proceso de urbanización e consecuente abandono do campo como pola pauta comportamental que dita a súa influencia simbólica.

2. A MIGRACIÓN INTERNA: OS CATALÁNS

O intercambio comercial existente entre Cataluña e Galicia remóntase ao século XV e chegará ata o asentamento definitivo dos cataláns no litoral galego que se deu entre a segunda metade do século XVIII e primeira do XIX. Durante os primeiros séculos de contacto e ata a definitiva instalación, o tránsito mercantil estableceuse de xeito discontinuo debido ás constantes guerras que enfrontaba España con outros países, provocando que os desprazamentos fosen potencialmente moi perigosos.

As primeiras incursións serviron para tentear o potencial pesqueiro das nosas rías, sobradamente recoñecido dende a antigüidade pola súa extraordinaria riqueza. Tratábase de incursións efémeras, duraban o que a campaña pesqueira duraba, co fin de obter beneficios en pouco tem-

po e cos mínimos custos. Os mercadores vidos do litoral mediterráneo comerciaban co produto fresco: sardiña, congro, atún ou pescada, que mercaban frescos aos propios pescadores galegos, posto que estes era tan abundantes nas nosas rías que o prezo que acadaban nas prazas era moi reducido, o que tornaba o negocio rendible unha vez manipulados mediante as súas propias técnicas de salga, que permitían alongar a súa caducidade e distribuílos a centros económicos como Barcelona, Valencia, Alacante, Almería, etc.

Con todo, non se limitaron a exportar produto galego, senón que introduciron modificacións nas artes autóctonas da pesca coma a xávega, arte de pesca que cun menor investimento en tempo e homes acadaba maiores capturas, pero cun forte impacto no ecosistema das rías galegas. Esta arte ía en prexuízo da arte chamada *xeito*, utilizada polos pescadores autóctonos, respectuosa coas millaras e a cría da sardiña. Os propios mariñeiros galegos levaron a cabo numerosas protestas, algunhas violentas, ante o medo de ver esgotar as riquezas do seu mar polo uso indiscriminado de sistemas tan devastadores.

Como cabe esperar, a maior parte do vocabulario relacionado con esta nova arte vén importado xunto con ela do catalán, comezando polo propio nome desta:

xávega: Arte de pesca que consiste nunha rede de máis de cen brazas de lonxitude, composta dun cope e de dúas bandas, das cales se tira desde terra mediante uns cabos longos (RAG 1997). Procede do árabe XÁBAKE, 'rede'.

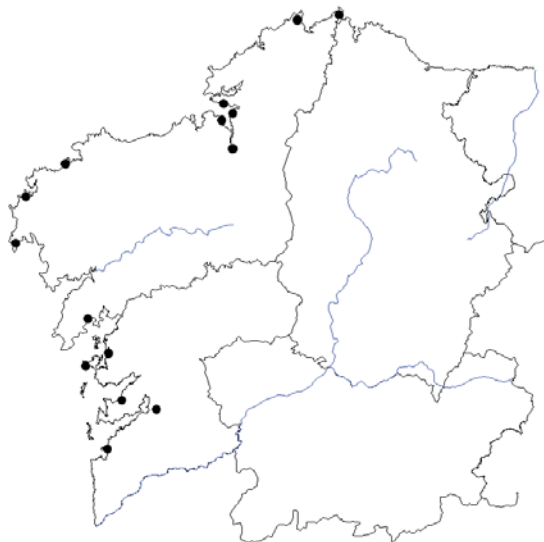
xàvega: Xarxa de corda de malles grosses. Art de pesca de grans dimensions, de transició entre els arts d'encerclament i de ròssec, emprat en la pesca a l'encesa. (DLIC1995).

cope: Parte da rede do aparello, a xeito de bolsa, onde se concentra o peixe (RAG 1997).

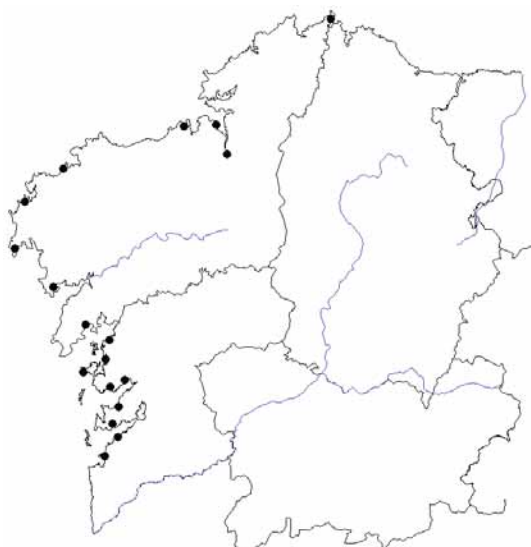
cóp: En la pesca, part de la majoria dels arts d'encerclament i de ròssec, i en general dels arts que no mallen peix, on resta concentrada la captura (DLIC 1995).

En xeral temos rexistros ao longo do noso litotal, tanto no norte coma no sur, pero no mapa 1 obsérvanse as áreas de concentración dos rexistros da voz *cope*, localizadas nas zonas portuarias máis importantes: rías de Coruña, Betanzos, Arousa, Pontevedra e Vigo, onde se utiliza con maior frecuencia este tipo de arte. Son tamén os principais portos de movemento de mercadoría.

Mapa 1. *Cope* (fonte: Tesouro Lexicográfico do ILG)

Mapa 2. *Tralla* (fonte: Tesouro Lexicográfico do ILG)

tralla: Cada unha das cordas con que se reforzan os bordos das velas e das redes de pesca e onde, nestas últimas, van colocadas as cortizas e a chumbada (RAG 1997).

tralla: Tros de corda o tira de cuir que forma part d'unes xurriaques, fixada a un dels caps de la varao al mànc. Corda que en un sardinal uneix l'armadura dels suros amb el bornoi (DLIC 1995).

cúa: Corda delgada para reforzar as redes do xeito ou doutras artes de pesca. (Ir Indo 2004).

cua: Ansa de corda unida pel mig a un cap llarg de corda i pels extrems a la cabestrera i a una peça de mussoles (DLIC 1995).

Para a voz *tralla* (mapa 2) atopamos máis rexistros que veñen a confirmar as zonas de maior instalación da arte, as Rías Baixas, primeiro asentamento dos cataláns e, por isto, zona que se viu exposta a un maior tempo de influxo das innovacións traídas por estes.

O intercambio comercial implicaba un ir e vir de mercadorías, dado que así aproveitaban a viaxe facéndoa dobremente frutífera: cargaban nas costas galegas salga para retornar con viño, augardente, pinturas, redes, lonas, alcatráns, cordoería, etc., nalgúns casos utilizados como salario para os pescadores galegos.

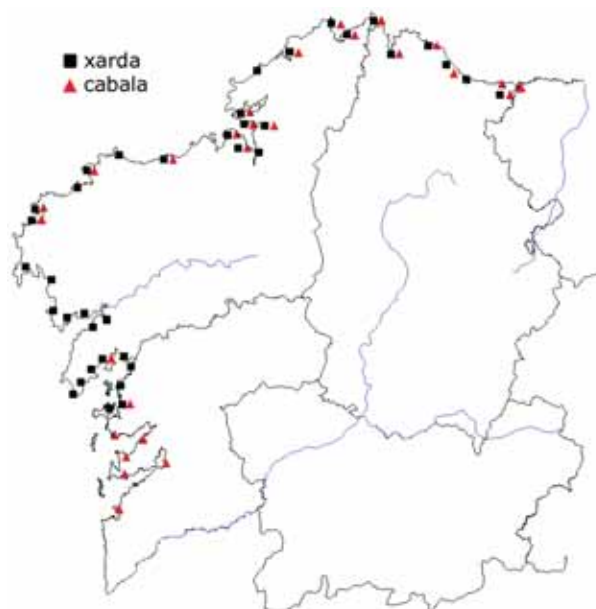
Unha segunda incursión da inmigración catalá nas nosas terras prodúcese desde comezos do século XVIII ata mediados do XIX. Xa non se trata de intercambios temporais; a nova ondada migratoria chega con espírito empresarial e desexos de asentamento. Erixirán casa e fábrica nun mesmo edificio, como se observa nos vestixios de arquitectura industrial da zona do Areal en Vigo.

Coas novas técnicas de salga industrial introducen conxuntamente a concepción moderna do traballador-obreiro, enfrontada coa figura do artesán, a quen lle era imposible competir co volume e custos de produción que manteñen as fábricas de salga, levándoo á práctica extinción.

A presenza dos cataláns xa non só afectaba ás prácticas pescantinas, senón a toda unha infraestrutura portuaria e fabril, na busca de mellores de rendemento e técnicas de captura, así como de manipulación do produto. Con todo, non hai que pensar en grandes infraestruturas, as fábricas catalás de salga reducíanse a un edificio rectangular dividido en tres seccións: a *chanca*, depósito de salmoira, o *claro* ou patio e o *morto*, lousado que posuía unha canle que desemboca no pozo de saín a onde ía a graxa da sardiña prensada. Cando o lugar onde se erixía estaba ao abrigo dos ventos, só se construían os *peiraos* e *varadoiros*, sen necesidade de levantar muros de contención nin diques.

O influxo do catalán dentro do léxico marítimo galego é francamente forte. Un fenómeno que dá conta da envergadura da impregnación catalá na nosa lingua é a utilización de denominacións tomadas desta para a fauna marítima das costas galegas. Trátase, como cabe esperar, de especies coas que se comerciaba ou que manufacturaban nas súas fábricas, isto é, aquelas que posuían algún tipo de interese económico.

Un caso moi claro de adopción do préstamo catalán nunha especie comercializada por eles é a variante *cabala* fronte á voz preexistente no noso territorio *xarda*.

Mapa 3. *Xarda, cabala* (fonte: Ríos Panisse 1977)

Puntos onde se rexistra *xarda* e especies:

◆ *Scomber colias*: Cariño, Burela, Ribadeo, Foz e rexionalmente en Ferrol

◆ *Scomber scombrus*:. Noia, Sardiñeiro, Lira, Abelleira, Rianxo, Carril, Portosín, Ézaro, Muxía, Camariñas, Corme, Caión, Mera, Pontedeume, O Grove, Vilanova de Arousa, Escarabote, Ribeira, Aguiño, Muros, San Cibrao, Laxe, Malpica, Sada, Miño, Mugardos, Pantín, Bares, Cedeira, Cambados, Ares, Espasante, Viveiro e rexionalmente en Palmeira e Vilaxán.

Puntos onde se rexistra *cabala* e especies:

♦ *Scomber colias*: Bares, Viveiro, Burela, Cambados, Mugardos, Cedeira, Muxía, Camariñas, Corme, Caión, Mera, Pontedeume, San Cibrao, Sada.

cabala rabeona: Espasante.

♦ *Scomber scombrus*: Figueiras, Mogor, Portonovo, Escarabote, Sada, Rinlo, Cariño, Espasante, Ribadeo, Bouzas, A Guarda, Caminha, Panxón, Cesantes, Cangas, Bueu, Ares e rexionalmente en Redondela.

O termo *xarda* procede do étimo latino SARDIA. Este nome era orixinalmente o termo aplicado a un produto salgadoiro que se elaboraba en Sardeña e que se estendeu como nome de peixe. Non hai noticias sobre cal era a especie de peixe que maioritariamente se utilizaba neste proceso de conservación e tampouco cales outras ocuparon o seu lugar en momentos sucesivos, polo que acabou por abranguer todas aquelas especies que en xeral eran salgadas ou curadas. Este fenómeno provoca que o vocábulo, repartido por toda a Romanía, aluda en cada punto a especies moi diversas: sardiña, bonito, arenque, anchoa, etc. De aí que en catalán *sarda* sexa o termo referido á *Sardina pilchardus*, a sardiña, mentres que no noso caso é *Scomber colias*, a xarda.

O outro termo que convive nas rías galegas para denominar o *Scomber colias* é *cabala*. Segundo Corominas (1984) o étimo desta etiqueta está relacionado co de «cabalo». É frecuente que aos peixes se lles atribúan nomes de animais terrestres por gardaren algún tipo de similitude con eles, e Corominas fai toda unha serie de concatenacións: a cabala garda parecido co «cabalo-voador», *Exocoetus volitans*, que á súa vez recibe o nome do parecido co cabaliño do demo e este finalmente relacionado co «cabalo-équido». O que ocorre é que, sorprendentemente, nin o *Exocoetus volitans* nin que se saiba ningún outro peixe voador se chama *cabalo voador*.

No mapa pódense ver zonas de convivencia dos dous termos, concentrados especialmente nas Rías Altas; este feito débese a que houbo unha sorte de especialización dos termos para facer a distinción entre dúas especies moi semellantes, a *Scomber colias* e a *Scomber scombrus*: Cariño, Ribadeo, Bares, Viveiro, Cambados, Mugardos, Cedeira, Muxía, Camariñas, Corme, Caión, Mera, Pontedeume, San Cibrao e Sada. Pola contra, tamén pode suceder que se recollan os

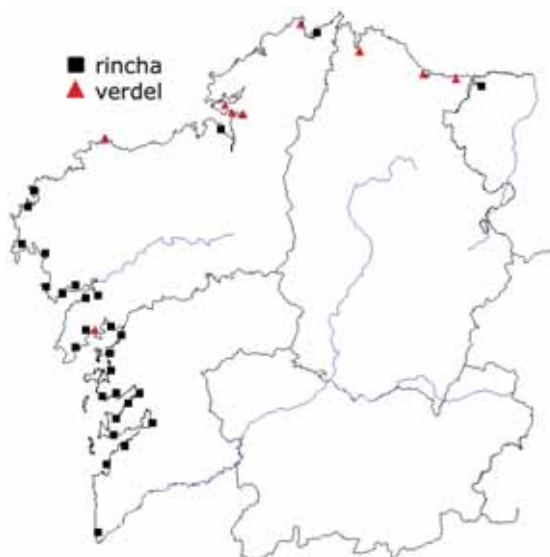
dous termos nun mesmo punto a pesar de que estén referidos ao mesmo espécime: Burela, Escarabote, Sada, Espasante e Ares; neste caso o que se está a producir é unha loita entre o mantemento do termo autóctono e a extensión da forma foránea, cunha grande vantaxe sobre a primeira ao posuír o respaldo dos sectores económicos puxantes. No caso de puntos onde só se atopa unha voz, comprobamos que o termo catalán coincide coa zona de maior asentamento das industrias catalás, polo que a distribución léxica é acorde coas áreas de maior influencia da poboación catalá, onde a forma galega foi finalmente desterrada.

Ríos Panisse (1977), antes das notas etimolóxicas, asocia non tanto as características físicas como as actitudinais á hora de comparar o escómbrido co équido. Dentro da súa teoría poden lerse varias interpretacións segundo se pense nunha ou noutra arte de pesca. Na pesca con aparello e cebo, a cabala acode *en tropel* ao que se lle pode atopar unha semellanza coas greas de cabalos salvaxes, pero tamén pode ser, segundo Ríos Panisse, comparable ao cabalo que se quere liberar da renda dado que cando se pesca con tanza e morde a bica ten un toque enérxico ao tratar de liberarse.

Non hai unha explicación definitiva para o noso étimo, pero o que si nos interesa saber é que no caso do galego este termo foi introducido polos cataláns, adaptado á fonética galega a partir da forma *cavalla*, probablemente desprazando de forma definitiva o termo *macareu*³, termo de escasa vixencia (en Laxe utilízase hoxe para denominar o bocareo).

A modo de complemento, achegaremos información sobre outras dúas formas que non debemos esquecer: *verdel* e *rincha*. A primeira é unha denominación hoxe en día bastante estendida; procedente da forma occitana *berdén*, entrou no noso territorio a través do castelán *verdel*, termo que atopamos dende o País Vasco ata Galicia. Deriva do gascón *berd*, verde, do latín VIRIDIS, debido ao ton verdoso do corpo deste peixe.

³ A voz provén do termo francés 'maquereau', de orixe dubidosa e que probablemente aluda ás pintas no corpo deste peixe ao estar relacionado co verbo *maquer*, *macher* 'contusionar; facer marcas' e de aí *moteado*. Era a voz autóctona ata que foi totalmente desprazada.

Mapa 4. *Ríncha, verdel* (fonte: Ríos Panisse 1977)

Puntos onde se rexistra *rínchón* e especies:

♦ *Scomber colias*: Portonovo, Ézaro e rexionalmente en Vilaxán.

rínchón apintarao: Figueras.

ríncha: Redondela.

♦ *Scomber scombrus*: **ríncha**:

a grande: Sardiñeiro, Lira, Abelleira, Rianxo, Carril, Portosín, Camariñas, Mogor, Portonovo, Vilanova de Arousa, Escarabote Espasante Bouzas, Cesantes, Ézaro, Muros, Bueu (rexionalmente en Palmeira, Portonovo, Raxó, Vilaxán, Marín).

a pequena: Muxía, Sada, Cambados, Panxón, Cangas, A Guarda.

Puntos onde se rexistra *verdel* e especies:

♦ *Scomber colias*: Escarabote, Mugardos, Rinlo.

♦ *Scomber scombrus*: Pontedeume, Cangas de Foz, Cariño, Ares.

O castelanismo entra polas Rías Altas, máis sensibles á entrada de terminoloxía foránea debido ao maior contacto con mariñeiros do restante litoral do Cantábrico. **Ríncha**, ao ser un termo especializado en gran parte do territorio para denominar o espécime de menor tamaño, pode convivir sen dificultade coas voces anteriormente estudadas. É interesante comprobar que no punto de Escarabote, na Ría

de Arousa, si que fan distinción entre *rincha* e *verdel* como especies diferentes, mentres que no caso de *xarda* e *cabala* usábanos indistintamente para as dúas especies.

Rincha, e a súa variante **rinchón**, deriva da forma verbal *rinchar*, do latín *HINNICLARE, co significado primeiro de ‘cabalo pequeno sen castrar’, e así como esta voz era reservada para o cabalo de menor tamaño, no caso de rinchón ‘peixe’, adxudicóuselle á xarda de menor tamaño. Cando se difuminou este paralelismo e a forma ‘rinchón’ comezou a sentirse como un aumentativo, creouse a forma regresiva ‘rincho’ que pasou a concordar en feminino coa forma para maior tamaño ‘xarda’. Esta explicación etimolóxica viría a secundar a explicación do termo ‘cabala’ asociado coa evolución da voz para o mamífero. Ríos Panisse (1977) achega ademais outra opción de explicación, inda que máis feble:

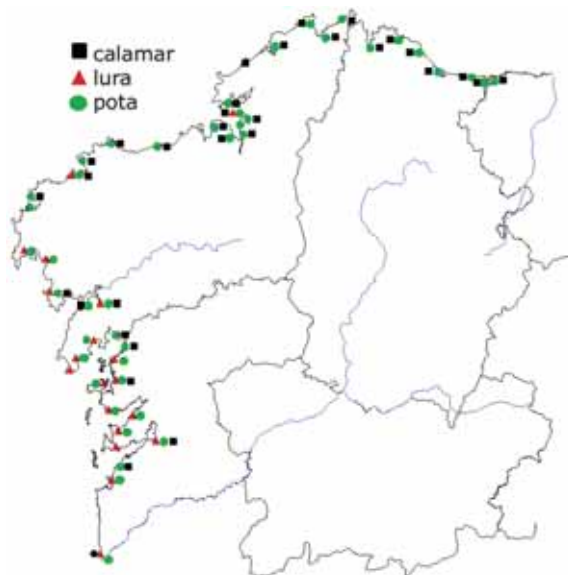
Cabe aún otra posibilidad: que cabala sea una elipsis de ‘Xarda cabala (o algo parecido) y que se refiriese sólo al *Scomber scombrus* cuyo tamaño normal es de 50 cm, y rinchón sea elipsis de *xarda rinchón, referido sólo al *Scomber colias*, que alcanza por término medio los 35 cm. Más tarde, debido a que el pescador no suele denominar las especies con la precisión del naturalista y a que los tamaños son relativos a la edad, los nombres de cabala y rinchón fueron usados indiscriminadamente para los dos Scombri. Esto explicaría satisfactoriamente por qué se llama cabala (caballa, cavalla) y no cabalo etc.

E tamén explicaría que a mesma etiqueta fose utilizada posteriormente para denominar en diferentes puntos ben á grande ou ben á pequena.

Nalgúns casos, e como xa aconteceu no anterior exemplo, o mesmo termo pode dar nome a diferentes especies moi semellantes entre elas. Este feito fai que **pota** alterne con **lura** no caso do *Ommastrephes sagittatus*, o *Todarodes sagittatus* e o *Illex illecebrosus coindetii*. Segundo Corominas (1980) **lura** provén da forma latina LOLIGINE ‘calamar’ e que chegou ata os nosos días coas variantes **lura**, **lula** ou **alura**.

O mesmo acontece co *Illex illecebrosus coindetii* no caso do termo **calamar**, do italiano dialectal **calamaro**, ‘tinteiro’, e que entrou no noso territorio probablemente dende o castelán.

Preséntasenos unha casuística moi complexa debido a que os espécimes son moi semellantes en aspecto entre eles, e só pequenas percepcións en diferencias de tamaños ou morfoloxía xustifican o etiquetado.

Mapa 5. *Calamar*, *lura*, *pota* (fonte: Ríos Panisse 1977)

Puntos onde se rexistra *lura* e especies:

♦ *Loligo vulgaris*: A Guarda, Panxón, Cangas, Bueu, Cambados, Portonovo, O Grove, Vilanova de Arousa, Escarabote, Ribeira, Aguiño, Laxe, Noia, Sardiñeiro, Lira, Ézaro, Ares, (a pequena, rexionalmente nas Rías Baixas e Muros), rexionalmente en Vilaxán e Raxó.

lura ghallegha: Mogor e rexionalmente. en Marín.

♦ *Illex illecebrosus coindetii*: Cesantes e rexionalmente en Raxó.

♦ *Ommastrephe sagittatus*: **lura pota**, Mogor.

♦ *Todarodes sagittatus*: Escarabote.

Puntos onde se rexistra *pota* e especies:

♦ *Ommastrephe sagittatus*: Caminha, A Guarda, Panxón, Bouzas, Bueu, Cambados, Laxe, Portonovo, Rinlo, Ares, Ribeira, O Grove, Escarabote, Sada, Miño, Mugardos, Figueiras, Ézaro, Muxía, Camariñas, Corme, Caión, Mera, Pontedeume, Cedeira, Cariño, Espasante, Bares, S. Cibrao, Viveiro, Burela, Foz, Ribadeo, Noia, Sardiñeiro, Lira, Rianxo, Carril, Portosín, Vilanova de Arousa, Malpica, Mogor.

pota de altura: Cangas e Abelleira.

♦ *Todarodes sagittatu*: rexionalmente. en Vilaxán, Raxó, Portonovo e Cangas de Morrazo.

♦ *Illex illecebrosus coindetii*: rexionalmente en Vilaxán e Portonovo.

♦ *Sepiola rondeleti*: Bouzas, Cesantes, O Grove, Rianxo, Escarabote, Vilanova de Arousa.

pota de altura: Mugardos.

Puntos onde se rexistra *calamar* e especies:

♦ *Loligo vulgaris*: Bouzas, Cesantes, Cambados (ao pequeno), Malpica, Sada, Miño, Mugardos, Figueiras, Muxía, Camariñas, Corme, Caión, Mera, Pontedeume, Ares, Pantín, Cedeira, Cariño, Espasante, Bares, Viveiro, Burela, Cangas de Foz, Foz, Rinlo, Ribadeo, Noia, Lira, Rianxo, Carril, Portosín, San Cibrao, Laxe, (rexionalmente no Grove, Portonovo).

♦ *Illex illecebrosus coindetii*: rexionalmente en Marín.

♦ *Sepia officinalis*: rexionalmente en Carril.

O termo **pota** aparece recollido en toda a costa, polo que a explicación autóctona da voz parece que colle máis peso, inda que non podemos descartar unha potenciación desta voz ao ser apoiada pola coincidencia co termo catalán, o que permitiría que se expandise por todo o territorio.

Especulouse tamén coa posibilidade de que a forma *pota*, Eledone aldrovandii, puidese proceder da forma catalá:

pota: Mol-lusc cefalópode dibranquiat (Todadores sagittarus), de cos allargat, semblant al del calamar, que neda molt de pressa i amb molt de vigor. (DLIC 1995)

Este dato non aparece no vocabulario de Ríos Panisse dado que intenta explicalo a través da outra acepción que en catalán ten esta voz, *pouta* (facendo un paralelismo dos tentáculos do cefalópodo coa pouta dun animal):

Etim. [...] Según Alvar pudo proceder del cat. *pota* ‘pata’, “cuyo cambio semántico ‘pata:’ > “calamar” sería semejante al de “raba” que, en Santander, eran los tentáculos del pulpo y ahora son ya (en los bares al menos) los calamares”. La existencia de *pouta* (en el vocabulario común ‘pata’, ‘garra’) del mismo origen que el catalán *pota* (y castellano *pata*) parece confirmar la hipótesis propuesta por Alvar. De todas maneras no resulta muy comprensible que el gallego haya tomado esta palabra del cat., dado que, en esta lengua, *pota* no se aplica a ningún cefalópodo. (Ríos Panisse)

Unha segunda interpretación daríalle unha orixe máis próxima ao acervo galego expresando con esta denominación a similitude entre o corpo do cefalópodo e un pote, utensilio de cociña de forma redondeada e avultada e que, ademais, o seu aspecto ennegrecido polo lume tamén podería relacionarse coa tinta que solta o animal para defenderse.

A diferenza do caso de *xarda* e *cabala*, os tres termos do mapa 5 distinguen con etiquetas claras cada unha das especies de cefalópodos, exceptuando o caso de Ares, Noia, Lira, Laxe, O Grove e Portonovo, onde conviven *lura* e *calamar* para denominar o *loligo vulgaris*. En Mogor conviven *pota* e *lura pota* para o *ommmastrephes sagittatus*. Finalmente, en Cambados utilizan *calamar* especificamente para o de menor tamaño e *lura* para o grande.

O contacto entre mariñeiros de diferentes nacionalidades produciu tamén a absorción de terminoloxías foráneas para a denominación de especies que habitan zonas extensas do litoral cantábrico. Este fenómeno foi potenciado pola utilización de barcos ingleses e franceses para o transporte da salga dende as nosas costas aos puntos de venda mentres non se constituíu unha flota autóctona que optimizase o servizo (probablemente a orixe da mariña mercante vasca).

Un exemplo da extensión dun termo alleo na zona galega é o de **xurelo** en distribución conxunta con **chicharro**/**chicharrón**.

Repetindo o mesmo fenómeno dos dous casos anteriores, ímonos atopar cunha etiqueta que acubilla baixo dela especies diferentes pero moi semellantes entre elas: **xurelo**, que alude principalmente ao *Trachurus trachurus*. A forma **xurelo** procede do grego ΣΑΥΡΟΣ co significado de 'lagarto e xurelo', pasou ao latín cunha forma SAURUM, mais a forma romance deriva do diminutivo *SORELLU. En numerosos casos o nome do peixe vai acompañado dunha adxectivación que ás veces alude ao tamaño.

O préstamo traído ao noso territorio debido ao contacto dos mariñeiros galegos con mariñeiros doutras nacionalidades é **chicharro**; proba desta expansión é que se trata dunha denominación regular por todo o Cantábrico. Esta voz presenta dificultades á hora de outorgarlle unha orixe clara, polo que os estudosos danlle ata catro posibles explicacións:

a) Seguindo a liña de outorgarlle nomes de animais xa coñecidos debido ás similitudes que poidan gardar, a forma **chicharro** podería

derivar da antiga palabra **chicharra** para cigarra a causa das similitudes físicas que existen entre ambos: cor verde e aspecto queratinoso do corpo do xurelo, pero o feito de ser unha voz tan espallada debilita esta primeira hipótese segundo Corominas (1980).

b) Tamén podería tratarse da aplicación do nome dun paxaro, teoría achegada por Ríos Panisse, fenómeno máis frecuente que a utilización de nomes de insectos. Segundo esta autora deberíanse estudar en parárelo aqueles nomes de paxaros creados a partir da onomatopea TSÍÍ ou CHÍÍ; para o *Parus maior*: **chincharro**, **cincharro** (provenzal), **cinciallegra** (italiano); **chincharre**, **chinchárro**, **chincheparre** (gascón); **chinha** (portugués).

Figura 6. *Parus maior*

Isto xunto ao feito de que en Galicia existe un gran número de exemplos de nomes de paxaros usados para a denominación de peixes: **aguía**, **galo**, **curuxa**, **chasco**. Lamentablemente a autora consultada non ofrece ningún tipo de explicación para argumentar o uso do nome deste paxaro aplicado ao peixe co que non garda parecido físico aparente (vid. debuxo carboeiro) e co que, respecto ao comportamento, parece que tampouco existen puntos comúns.

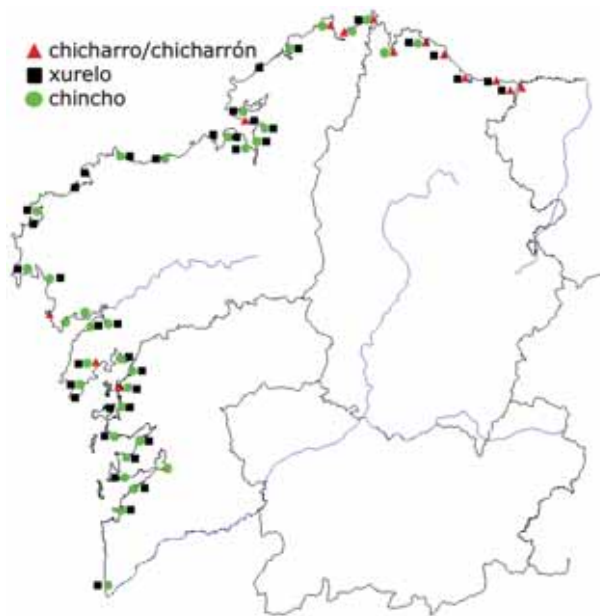
c) Unha terceira posibilidade de acordo coa teoría do contacto lingüístico que vimos seguindo sería a de buscar unha orixe bretoa ‘chinchard’, coñecida en todo o territorio francés, e que sería asimilada polas linguas que baña o mar Cantábrico: **chichar**, **chichàrrou** (gascón); **txitxarro** (vasco), **chicharro** (asturiano, galego e portugués). Ríos Panisse explica a caída do -n- por unha interferencia coa voz ‘chicharra’ anteriormente nomeada.

Esta terceira teoría permítenos ademais explicar a orixe doutro termo: **chincho**, voz utilizada para denominar o ‘xurelo pequeno’, creada a partir da forma chincharro antes da interferencia fonética con **chicharra**. Chicharro acabaría por sentirse como un aumentativo, o que xerou que se crease a forma para a designación do tamaño pequeno.

d) A derradeira explicación que nos achega Ríos Panisse alude a un préstamo do andaluz. ‘chicharra’ é un nome que se aplica ao *Cephalacanthus volitans*, peixe que se atopa nas costas do mar Mediterráneo e que posúe trazos mórficos que fan que se asemelle ao insecto: ollos moi grandes, corpo curto e groso semellante ao da cigarra e aletas pectorais moi desenvolvidas. Sendo así, habería que consideralo como andalucismo, inda que a mesma autora sospeita que máis probablemente sexa un préstamo de norte a sur e non ao contrario.

En xeral os xentilicios do tipo francés refírense a unha especie menos frecuente que a común. En Portosín diferencian entre **xura** (*Atherina presbyter*), **xurelo** (*Trachurus trachurus*) e **xuelo** (*Argentina sphyraena*). A adxectivación ‘moscón’ pode vir orixinada polo ollo grande do xurelo, semellante ao do insecto, ou ben polo propio tamaño grande do peixe.

No mapa vese que o termo chicharro predomina no norte da costa, probablemente debido ao maior contacto desta zona con barcos vidos doutras zonas do Cantábrico, mentres que as Rías Baixas manteñen fundamentalmente a voz autóctona xurelo.

Mapa 7. Chicharro/chicharrón, xurelo, chincho (fonte: Ríos Panisse 1977)

Puntos onde se rexistra *chicharro/chicharrón*:

♦ *Trachurus trachurus*: Vilanova de Arousa, Escarabote, Rinlo, Cariño, Espasante, Bares, Viveiro, Burela, Ribadeo, Figueras, Foz, S. Cibrao (o maior que o xurelo).

o pequeno en Lira e Ares.

Puntos onde se rexistra *chincho*:

♦ *Trachurus trachurus*: Portonovo, Vilanova de Arousa, Escarabote, San Cibrao, Malpica, Miño, Mugardos, Cedeira, Espasante, Cariño, Bares, Viveiro, Bouzas, Cambados, Cesantes, Cangas, Bueu, Noia, Sardiñeiro, Abelleira, Rianxo, Portosín, Ézaro, Camariñas, Caión, Mera, Pontedeume, Mogor, Sada, Muros, Ribeira, A Guarda, Panxón e rexionalmente en Vilaxán, Marín, Goián e Redondela.

Puntos onde se rexistra *xurelo* e especies:

♦ *Trachurus trachurus* (xurel): O Grove, Vilanova de Arousa, Escarabote, Ribeira, Aguiño, A Coruña e rexionalmente en Palmeira e Portonovo.

♦ *Trachurus trachurus*: (xurela): A Coruña, Sada, Miño, Mugardos, Muxía, Caión, Mera, Pontedeume, Ares.

♦ *Trachurus trachurus* (xurelo): Portonovo, Vilanova de Arousa, Sardiñeiro, Laxe, Malpica, A Coruña, Sada, Miño, Canto de Area, Mugardos, Pantín, Cedeira, Cangas, A Guarda, San Cibrao, Bouzas, Cambados, Panxón, Bueu, Noia, Bares, Rianxo, Carril, Portosín, Ézaro, Muxía, Camariñas, Corme, Caión, Mera, Pontedeume, Ares, Ribeira e rexionalmente en Vilaxán e Raxó.

♦ *Trachurus trachurus* (xurelón): Cedeira.

xurelo da bola: Cedeira.

xurelo da choca: Caión.

xurelo da choca: Mugardos.

xurelo moscón: Portonovo, Bueu, Portosín, Panxón.

xurelo sardiñeiro (o mediano): Cangas, Corme, Caión e Laxe.

xurelo troto: Panxón.

♦ *Argentina sphyraena* (xurelo): Rinlo, Foz e Ribadeo.

♦ *Atherina presbyter* (xurelo): Ribadeo, Rinlo, Foz e Burela.

♦ *Scomber colias* (xurelo francés): Panxón.

♦ *Trachurus picturatus* (xurelo francés): Cedeira.

Respecto da forma ‘chincho’, a súa aparición ao longo de todo o litoral vén dada polo fenómeno de especialización que sufriu este termo,

dando nome ao xurelo de menor tamaño e que deste xeito, ao igual que acontecía con rinha, pode convivir sen entrar en conflito con calquera das outras dúas voces.

Como puidemos comprobar, os factores de tipo económico/migratorio penetran na sociedade tan intensamente que poden chegar a acceder a un reduto que se cre blindado como é a etiquetación da fauna autóctona, introducindo voces foráneas para denominar especies que funcionan como nexo comercial entre culturas distintas.

Este tipo de fenómenos dáse especialmente cando a sociedade foránea é a que posúe o poder económico, nun desequilibrio de prestixio que a converte en modelo a seguir. Os cataláns trouxeron avances na industria pesqueira, eran os donos das fábricas onde acolleron a nacente clase obreira galega, que adoptou a terminoloxía das elites, espallándoa dentro dos seus círculos sociais e pouco a pouco, esvaeando a existencia dunha voz propia.

3. A INFLUENCIA DA IGREXA

Deixando a un lado o problema dos substratos, e achegándonos a épocas máis veciñas a nós, non cabe dúbida de que a organización das agrupacións humanas, os seus modos de vida, o contacto entre elas, os intercambios comerciais, etc. tiveron influencia sobre aspectos importantes das linguas.

A nosa idea de principio era disertar brevemente sobre a importancia da igrexa, das súas institucións e das súas divisións administrativas na nosa lingua. Pero a amplitude do tema, e sobre todo a falta de tempo para poder afrontar o seu tratamento coa necesaria profundidade, leváronnos a limitar drasticamente o obxecto desta parte da exposición.

Xa en 1870 M. Schuchardt chama a atención dos romanistas sobre a coincidencia de certas divisións eclesiásticas cos límites dialectais. No 1878 Longnon na súa *Géographie de la Gaule au VIe siècle* facía ver que os límites diocesanos do tempo do antigo réxime continuaban a miúdo os antigos límites das *civitates* latinas que, establecidas por Augusto vinte e sete anos antes de Cristo, continuaban grosso modo as fronteiras de antigas circunscricións de distintos pobos da Galia prerromana. Nesta mesma liña habería moitas contribucións posteriores como a de

Salvioni (referida ao territorio do Tesino) ou de Menéndez Pidal (referida aos límites dialectais entre aragonés e valenciano na provincia de Castelló, que coinciden basicamente cos das xurisdicións eclesiásticas) ou de Krüger (referida á fronteira entre o catalán e languedoc) e tantas e tantas outras posteriormente. En case todos os casos non se insiste só na importancia dos límites diocesanos, senón tamén na das agrupacións máis antigas sobre as que se baseaban as divisións das dioceses.

Tamén no noso territorio a repartición diocesana coincide en boa parte coa repartición dialectal. Pero non nos imos centrar agora na importancia que teñen as divisións diocesanas na dialectoloxía galega, senón na importancia que tiveron certas ordes relixiosas na difusión polo territorio galego de palabras de orixe francesa que hoxe forman parte na súa maioría do noso léxico común. E ímonos limitar a tratar de dar un repaso ás denominacións de certos recipientes para gardar ou almacenar o viño.

3.1. *Unha denominación tradicional: cuba*

Cuba é a denominación habitual, desde os comezos do idioma galego, para designar o recipiente de madeira constituído por táboas de madeira lixeiramente curvadas suxeitas por uns aros, e cerrado a cada lado por unha parede de madeira, destinado a gardar o viño. É continuador do lat. *CUPA*, que tiña xa este mesmo significado.

Da vitalidade desta voz na Idade Media⁴ dá fe a frecuencia do seu uso xa desde os primeiros textos galegos:

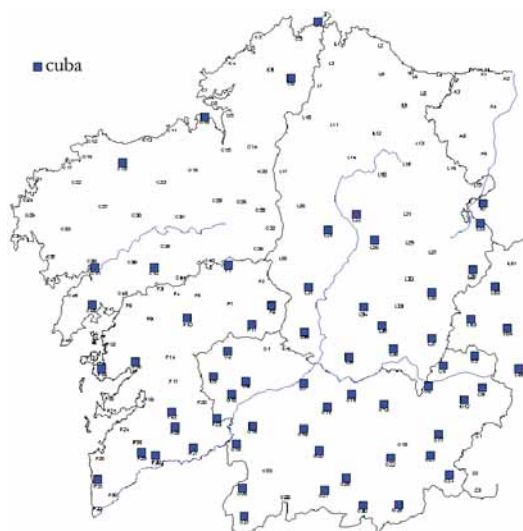
e otra uet VIII en pan e otra uet. v. en pã as *cubas*.XVI.V. pã quando partimos en Vilar de Colo
(DGS13-16 - 5 - 11 - [1242-1252] [San Xoán de Caaveiro-C])
vna *cuba* plena de [...] que est na moreira per manu de iohanis petri
(? DPNRL - 4 - 101 - 1246 - [Pedroso-Port. (N)])
ij. *cubas* de pane e. i. de uino. e una archa e tres béestas e. v. capellos de ferru

⁴ A documentación correspondente á época medieval está tirada do *Tesouro medieval informatizado da lingua galega (TMILG)*. Agradecemos ao profesor Xavier Varela, director deste proxecto, a xentileza que tivo ao proporcionarnos datos de documentos aínda non incorporados daquela base de datos. Desde aquí o noso agradecemento.

- (DPNRL - 6 - 109 - 1252 - [Pedroso-Port. (N)])
 Ond' hũa gran *cuba* chëa/de vÿo pararon tal que, sse non foi a madeira,/ en
 ela non ficou al.
 (CSM - 351 - 257 - 1264-1284)
 Vaamos catar a *cuba* e tiremoll' o tapon
 (CSM - 351 - 257 - 1264-1284)
 Enton log' aquela gente/aa *cuba* sse chegou, e o que lles diss'aquesto/ben
 per cima a catou e achou-a toda chëa/e a todos la mostrou,
 (CSM - 351 - 257 - 1264-1284)
 Poi-lo menÿo foi morto,/o judeu muit' agÿa soterróo na adega,/u sas cu-
 bas tiÿa;
 (CSM - 6 - 122 - 1264-1284)
 Item a Duranca ma criada. j. cuba e j. arca. e vij. reixelos antre cabras e
 ouelas
 (DPNRL - 15 - 134 - 1278 - [Pendorada-Port. (N)])
 e por pan de panadeyra e por uinno de tauerneyra e por uinno de *cuba* e
 carne de carniceyro
 (FCR - V, 58b - 84 - 1280-1290 - ???)
 E respondan por boy e por uaca domados e por carro e por quanto perte-
 nece a hera e por pan de panadeyra e por uinno de tauerneyra e por uinno
 de cuba e carne de carniceyro.
 (FCR - V, 58b - 84 - 1280-1290)
 Mando a Pedro Rodriguez, meu sobrino, a mia *cuba* que sé en San Miguell
 de Monte Furado. Mando outra mia *cuba* que sé en Chão a Martin Perez,
 meu home.
 (HGPg - 55 - 133 - 1281 [Caldelas-Ou])
 e una *cuba* chea de trigo que leua .iij. modios minus V almudes e outra *cuba*
 pequena d'orgio
 (HGPg - 55 - 134 - 1281 [Caldelas-Ou])
 et de gáado mayor e de cuba se o uendermos
 (HGPg - 56 - 136 - 1285 [Oscira-Ou])
 Et mado que pela ma *cuba* grãde do uino que digã as minsas que eu mãdey
 por mia alma.
 (HGPg - 58 - 139 - 1290 [Monterrey-Ou])
 et mando vna *cuba* de vino que eu teno en quiroga
 (GHCD - 63 - 276 - 1291 Sobrado [Lugo-L])

Na actualidade *cuba* é aínda unha voz moi usual, con presenza especialmente nas principais zonas produtoras de viño: o uso desta denominación mostra especial vitalidade en toda a provincia de Ourense, no sur e sueste de Pontevedra e no sur da provincia de Lugo. É descoñecida ou menos usual no resto do territorio onde o cultivo do viño é esporádico ou non existe.

Mapa 8. *Cuba* (material inédito do ALGa)

3.2. Os competidores transpirenaicos

Co paso do tempo, á palabra *cuba* fóronlle aparecendo outros competidores, case todos eles termos procedentes da Galia, entre os que podemos salientar pola difusión que chegaron a acadar: *pípa* (cos seus derivados), *bocoi*, *barril* e *tonel*.

1. *Pípa* (cos seus derivados diminutivos *pípote* e *pípo*) son denominacións que se popularizaron bastante na Galicia moderna, como pode verse no seguinte mapa, no que se observa que ten presenza na Galicia meridional, pero tamén bastante vitalidade na zona de fronteira das provincias da Coruña e Pontevedra, e é coñecida na maior parte do litoral galego.

Desde o punto de vista fonético, podería ser voz patrimonial galega, pero hai indicios claros que nos fan pensar que se trata dun préstamo da Galia: indicios cronolóxicos, pero tamén indicios de tipo semántico.

Se nos fixamos na cronoloxía, pódese constatar que co significado de ‘recipiente para gardar líquido’ non se documenta arredor do 1400, mentres que no francés aparece en 1269, co significado de ‘medida para líquidos’, e en 1306 co significado de ‘cuba’. Esta clara prelación

cronolóxica é unha primeira pista que nos debe polo menos facer valorar a posibilidade de que esteamos ante un préstamo.

Et os pastores que vierõ despoys buscarõ as pipas et outras cousas que fezerõ dos cornos queos seus gãados criauã ênas cabeças, que tangẽ et sonã moy ben por los montes; et esto asio fazem ajnda agora.

(GE - I, 16 - 17 - 1300-1330)

Et os hũus tãgã cornos et os outros pipas, et os que estauã perlos muros da vila, algũus deles deostauã et dezã moyto mal

(CT - 155 - 378 - 1370-1373)

It. mando a Sta Clara de Santiago para senpre de cada ano hua pipa direita de viño, et outra pipa de viño direita a Sta Maria de beluis

(GHCD - 112b - 612 - 1380-1400 Santiago[C])

a santa clara de Santiago para senpre de cada ano hua pipa de renta de vino.

(GHCD - 66 - 283 - 1400 Santiago-C)

en seys anos, en cada hũu ano, hũa pipa de vjno de XXVJ canadas vellas e hũa faneyga de pã

(LNAP - 2 - 97 - 1457 -Rriãjo e Postomarcos [C])

e que nõ sabe se era tonel ou pipa

(LNAP - 160 - 181 - 1457 -Rriãjo e Postomarcos [C])

mĩll e setecentos Reaaes brancos ora correntes e hũa pipa de Vjnhoo booo e Recebondo gaLego conuem a ssaber a pipa de meyo tonel

(DPNRL - 196 - 499 - 1447 - Lixboa)

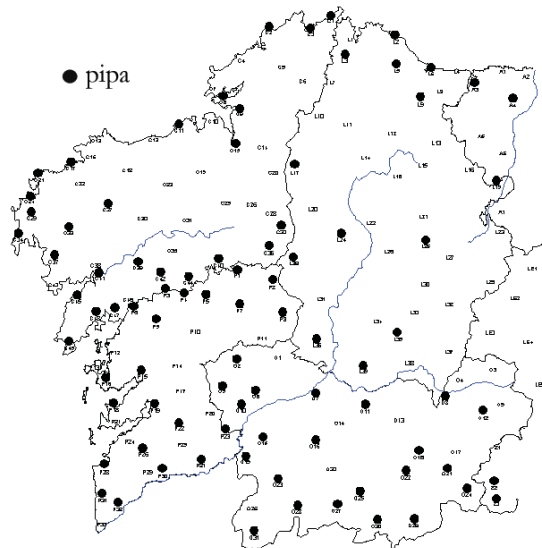
e a pipa do Vjnhoo em esta noujdade ora presente e assy cada ano no tenpo da noujdade a qual pipa de Vinho hũ ano sera dada ao dicto moesteiro da trindade

(DPNRL - 196 - 499 - 1447 - Lixboa)

As primeiras documentacións de *pipa* en galego aparecen co significado de ‘fruta’. E poderíamos ter certas dúbidas sobre se o paso ao significado de ‘recipiente’ se produciu internamente dentro da lingua galega ou se se trata dun préstamo tomado do francés. Pero estas dúbidas disípanse se nos detemos a estudar a complexa evolución semántica da palabra.

Pipa parece proceder dun substantivo *PIPA ‘fruta’, que sería un deverbativo do lat. PIPARE ‘piar (os paxaros)’, polo son que facía a fruta semellante ao emitido polos paxaros. A sonorización do -p- intervocálico non se produciría polo carácter onomatopeico da voz. A partir do significado de ‘fruta’ en francés aparece documentado o de ‘cana ou tubo para sacar un líquido’ xa en 1225, e probablemente de aí, por contigüidade pasou a designar o recipiente a partir do que

se sacaba o líquido. Parece evidente que unha evolución semántica tan complexa, se non tivo lugar dentro do propio latín, dificilmente se puido producir de maneira independente e paralela en dúas zonas da Romanía, o que nos leva a pensar que estamos sen dúbida diante dun préstamo do francés non só ao galego, senón tamén ao castelán, onde non se documenta con esta acepción ata Alonso Fernández de Palencia (1490) e ao italiano, lingua na que non se documenta ata o séc. XVI, e onde probablemente entrou non directamente do francés, senón a través da Península Ibérica. Coidamos, pois, que non lle faltaba razón a Covarrubias cando dicía «*pipa*, la cubeta para vino, es vocablo extranjero».

Mapa 9. *Pipa* (material inédito do ALGa)

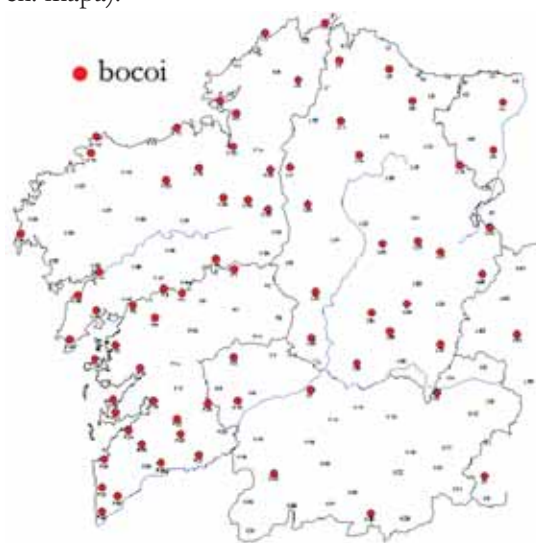
2. Outro competidor moderno coa denominación tradicional *cuba* é *bocoi*, voz de introdución relativamente recente, totalmente descoñecida no galego da época medieval. No galego moderno, as primeiras documentacións que atopamos son de finais do séc. XIX. Atopámola dúas veces en *A fuliada*, num. 17 (1888): «vinte bocoies de viño vindimado», «¿Que fan eses bocoies que de noite se quedan ao sereo?», e no 1889 úsaa Vázquez Taboada (1889): «consumiuse polo menos un bocoi de viño d'Arnoia». Pero probablemente a palabra entrase antes no galego, sobre todo se facemos caso do que nos di Corominas (s.v.), quen pensa

que é un préstamo do fr. *boucant* ‘barril grosero para materias secas’, derivado de *bouc* ‘macho cabrío’. Corominas afirma que é «voz de introducción moderna, cuya terminación no está bien clara... Pagés cita ej. de bocoy en Pardo Bazán, y según Cotarelo es palabra del castellano de Galicia, donde semejante alteración sería normal [o paso de *boco*es a *boco*is]. Muy posible que se trate de un galleguismo de abolengo francés propagado por el comercio del Cantábrico».

De que debeu de haber unha forma antiga *bocó* en galego ou en portugués dá fe que esta forma aínda se conserve nalgunhas zonas de Brasil, co significado de ‘odre’.

O fr. *bouc*, que está na base de *bocoi*, é continuador dunha forma do latín da Galia BUCCUS (documentada desde o sec. VI: Gregorio de Tours), que parece tomada dun galo *bucco (cf. irl. *boc*, bret. *bouc’h*).

Hoxe a denominación *bocoi* é coñecida en boa parte do territorio de Galicia, pero resulta curioso que onde menos vitalidade presenta sexa na zona onde ten máis tradición o cultivo do viño, na provincia de Ourense (véx. mapa).

Mapa 10: bocoi (material inédito do ALGa)

3. *Barril* e *barrica* son voces da mesma familia ca o gal. e esp. *barri-ga*. Corominas dinos que a historia do vocábulo na Romanía non está ben estudada: port., gal., cast., cat., oc. teñen *-rr-*, consonantismo que

tamén aparece no fr. ant. e nos dialectos italianos. O it. *barile*, que xa aparece a finais do XIII podería ser de orixe francesa, segundo o REW. Corominas sospeita que quizais veña de Francia en todos os sitios, xa que é alí onde *barriclos* aparece no séc. IX.

O étimo sería *BARRICULUM, diminutivo de *BARRICA, e daría fr. a. *barril* con / palatal, que en final de palabra axiña se confundiu co / dental. Cara ao 800 aparece documentada no lat. med. de Francia: «Volumus ut bonos **barriclos** ferro ligatos, quos in hostem et ad palatium mittere possint, iudices singuli praeparatos habeant» (*Capitulare de Villis*, M.G.H., *leges regum Francorum*, I, 89 dans BARB. *Misc.* 9, n° 5); cara ao 1170 atopamos xa a forma francesa *barril* en Cretien de Troyes, e a comezos do XIII aparece *barrilz*: «Vin a eve meslé bevroiz; J'en ai de boen set **barrilz** plains» (*La Chastelaine de Saint Gille. Du Chevalier au barisel*, éd. Schultz-Gora, Halle, 1899, II).

No galego, *barril* aparece documentado xa desde mediados do séc. XIII:

custarun. VI [b]arrijs .VII. soldos. e entre o que el despendeo eo alugueyro da pinaza eo [car]reiamento dos barrijs.XI.soldos.
(DGS13-16 - 4 - 10 - [1242-1252] [San Xoán de Caaveiro-C])
una cantara de lecte preso cum nata. et um barril de uino da uigna dUnta cada ano en sua uída.
(DGS13-16 - 9 - 25 - 1257 [Betanzos-C])
et tres barrijs de prata muy grandes sarrados, que vijnan cheos d'aliotar grãado et de pedras preciosas
(TC - 439 - 644 - 1295-1312)
costo en que se torca o dito vinno noso e voso en cada huun anno e partase ao barril
(SDV - 12b - 60 - 1369 -Viveiro [Viveiro-Lu])
mançebos hun almadraque estreyto et hua manta. Item aqui en casa tres pipas et dous tonees et tres barrys grandes.
(CDMACM - 115 - 191 - 1373 -Santiago (redacción: Santiago)
Et despois meu finamêto, que dedes de cada anno para senpre vn barril e medio de vjño do que Deus en elas der
(HGPg - 44b - 112 - 1409 [Viveiro-L])
toda via que qual quer que aja as ditas herdades que pague o dito çensso do dito barril e medio de vjño ao dito moesteyro
HGPg - 44b - 113 - 1409 [Viveiro-L]
que estes bẽes ouuer de herdar ajaos en toda sua vida e pague o dito barril e medio de vjño ao dito moesteyro
(HGPg - 44b - 113 - 1409 [Viveiro-L])

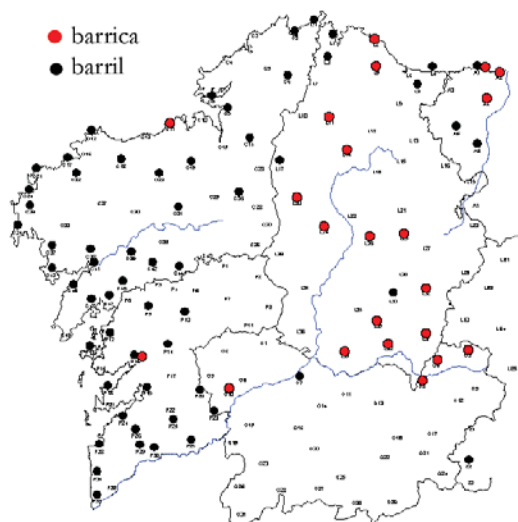
que o que teuer as ditas vñas dé o quinto do vñño que elas deren ou o dito barril e medio de vñño qual ante quiser.

(HGPg - 44b - 113 - 1409[Viveiro-L])

que dedes de cada anno pera sempre huun barril e medio de vinno do que Deus en ellas der, todo branquo ou todo vermello.

(SDV - 71b - 102 - 1409 -Viveiro [Viveiro-Lu])

O mesmo que ocorrería con *bocoi*; esta voz, que tanta difusión tivo na cultura vitivinícola de toda a Península Ibérica, apenas logrou implantarse na provincia de Ourense.

Mapa 11. *Barrica, barril* (material inédito do ALGa)

4. Outra denominación importante de orixe francesa para designar unha perfea na que se almacena o viño é a voz *tonel*, tomada do fr. ant. *tonel* (hoxe *tonneau*), diminutivo de *tonne* ‘cuba’, e este do lat. tardío *TUNNA*, préstamo do celta *TUNNA* ‘pel’ > ‘odre’ > ‘cuba’.

A pesar da escasa implantación que ten na actualidade en Galicia (véx. mapa), o galego é o romance ibérico no que antes se documenta este préstamo do francés, tal como se pode ver na documentación que a seguir se presenta, e é probable que desde esta lingua pasase ao castelán.

[Esta é como Santa Maria acrecentou o vño no tonel, por amor da bõa dona de Bretanna.]

(CSM - 2.3 - 166 - 1264-1284)

mas de bon vño pera el era mui menguada,
 ca non tiña senon pouco en un tonelcño.
 (CSM - 2.3 - 166 - 1264-1284)
 Que presentes fforum: Pedro Martíz de Pítam; Johã Eanes,
 toneleyro; Pedro Martíz, dito Cerqueiro;
 (HGPg - 107 - 201 - 1295 [A Guarda-P])
 et pinnorara de Martin Martinez canpesino rendeyro do bispo XVIII to-
 nees de uino VIII uermellos et X blancos
 (CDMACM - 56e - 78 - 1291 -Viveiro [Viveiro-Lu])
 Et se achassen que el mais auia da eglesia ou da vila ca estes XVIII tonees
 de vinno frontaua a este Martin Martines que o reñebesse.
 (CDMACM - 56 - 80 - 1291 -Viveiro [Viveiro-Lu])
 Et devedes ende alear o vino per vosa custa ao Moesteyro dandovolo
 Moesteyro trebolas ou tonel en queo levedes
 (ROT - 26 - 375 - 1293 -agarda [A Garda-P])
 outorgo et prometo de dar a uos, o dito Johan Eanes, logo desembarga-
 dos, et aollados et pagados viinte tonees de vinno que en viueyro tenno
 deste anno
 (VIM - 39 - 119 - 1320 -Mendonnedo-[L])
 It. mando a Gonçalo moxe tres tonees do vino que se na bodega para sy
 et para reteença da torre
 (GHCD - 71a - 300 - 1326 Mondoñedo)
 It. mando que os doze tonees de uino que nos ora teemos en Rulo et en
 Grallal que os tome Johan cans
 (GHCD - 71a - 302 - 1326 Mondoñedo)
 It. o que montaren estes XII tonees que le descuenten de esta deueda que
 le nos deuemos.
 (GHCD - 71a - 302 - 1326 Mondoñedo)
 ficar en seu lugar en cada hun anno ao dito bispo et iglesia de Mendonnedo
 hun tonel de vinno.
 (CDMACM - 96 - 147 - 1348 -iglesia de Mendonnedo [Mondoñedo-Lu]
 (redacción: Villamayor)
 frigelia de San Gíao de Landrove, a qual foy de Afonso Martines,
 toneyreiro,
 (SDV - 12b - 59 - 1369 -Viveiro [Viveiro-Lu])
 Item aqui en casa tres pipas et dous tonees et tres barrys grandes.
 CDMACM - 115 - 191 - 1373 -Santiago (redacción: Santiago)
 It. enna mia adega de pontevedra dous tonees de viño. It. aqui en Santiago
 en mia casa seys tonees de viño.
 (GHCD - 81 - 384 - 1375 Santiago)
 It. o Arcibispo de Santiago me deue por estromento de garcia soarez nota-
 rio CXI peças douro et XVI marquos de prata et tres tonees de viño.
 (GHCD - 81 - 385 - 1375 Santiago)

mando que dem estes Deyam et Cabidoo de nouidade desta viña cada ano a esteuayña boa muller huun tonel de vino en todo tempo de sua vida.

(GHCD - 81 - 376 - 1375 Santiago)

It. lles mando mays un moyo de pan ou huun tonel de viño que eu com-prey da moller daffonso gallos

(GHCD - 81 - 376 - 1375 Santiago-C)

et ssoya y aauer hũa vina en que avya quatro tonees de vino et está destruyda.

(LTCS - 1 - 15 - 1390 –Santiago)

et suya y aver dúas viñas en que ssuya auer quatro tonees de vino

(LTCS - 1 - 15 - 1390 –Santiago)

saluo que dem da mina parte a meu heree dous ou tres tonees se os ouuer mester.

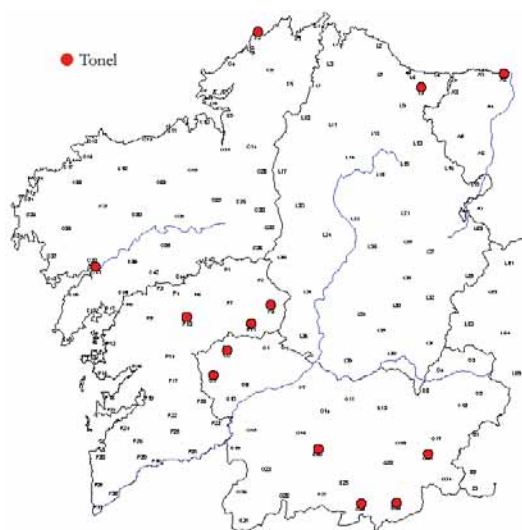
(GHCD - 112b - 615 - 1380-1400 Santiago)

con tal condiçõn que de ende en cada huun ano huun tonel de viño a san domingo de santiago et outro a san francisco de santiago

(GHCD - 112b - 610 - 1380-1400 Santiago)

It. mando ao dito moesteyro de san francisco huun Tonel de viño branco de Ribadauea posto en saluo eno dito moesteyro aquel ano que eu finir.

(GHCD - 34 - 160 - 1395 Santiago [C])

Mapa 12. *Tonel* (material inédito do ALGa)

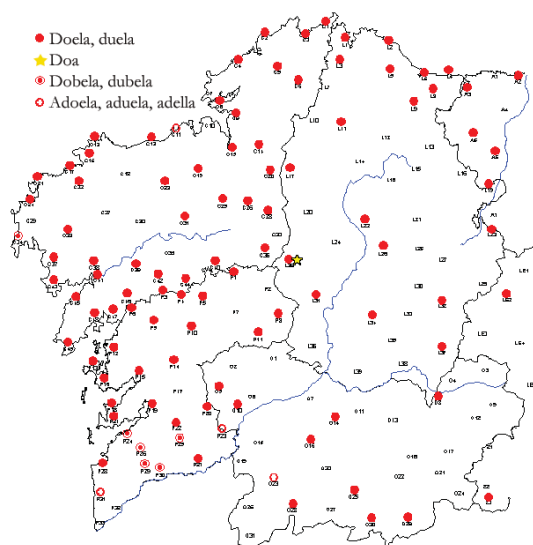
5. Aínda hai outra voz relacionada cos recipientes de madeira para gardar o viño que non ofrece ningunha dúbida sobre a súa orixe francesa. Trátase da palabra *doela* ou *duela*, así como a súa base *doa*. Tanto

doa coma *doela* (coas súas variantes fonéticas) designan ‘cada unha das táboas que forman as paredes curvas dun tonel’.

É un termo tomado do fr. *douelle*, diminutivo de *douve*, *doue*, que procede do lat. tardío DOGA ‘tonel’, e este do gr. δοχή ‘recipiente’.

As designacións desta familia son coñecidas en toda a Galicia que ten relación coa cultura do viño.

Mapa 13. *Doa* (material inédito do ALGa)

3.3. Por que tanto galicismo?

Non é normal encontrar tantos galicismos nas designacións duns obxectos que teñen unha vella tradición en Galicia. Ante esta situación hai que preguntarse necesariamente sobre cal é a razón desta invasión de voces francesas neste campo. Esta migración de léxico de Francia á Península Ibérica, particularmente a Galicia, hai que poñela probablemente en relación coa Orde do Císter.

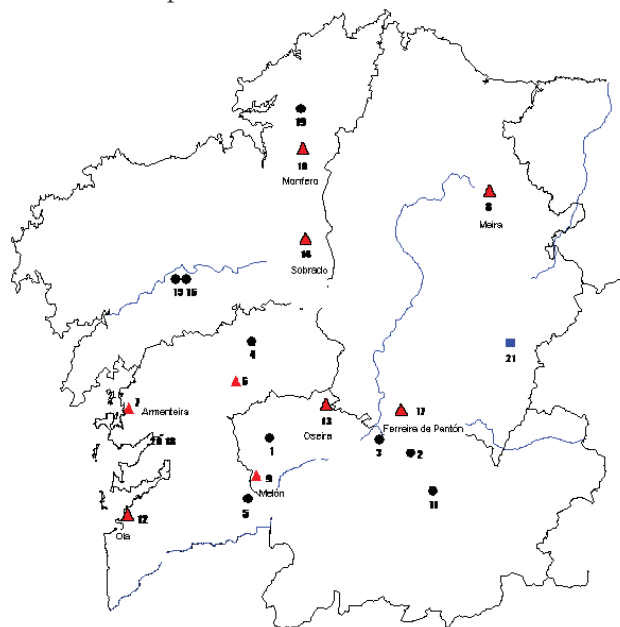
Fronte ao lema beneditino *Ora et labora*, San Bernardo, verdadeiro impulsor da expansión cisterciense, vai poñer máis o acento no **labora**:

– Os cistercienses vanse ocupar da explotación directa das terras e de gran número de traballos manuais, e van exercer unha influen-

cia importante na mellora das técnicas de cultivo, na incorporación de variedades novas de produtos agrícolas e forestais, e na mellora de ferramentas e apeiros.

– A diferenza doutras ordes, nas que cada mosteiro tiña unha vida altamente independente, os cistercienses van lograr unha estrutura moi organizada, cun intercambio constante de innovacións, e cunha organización comercial sofisticada.

Dúas abadías francesas van repartir a súa influencia en Europa: a de Morimond (que se estende polos Pireneos, val do Ebro, e parte de Castela), e a de Clairvaux (na Champagne) que é a que se vai asentar en Galicia: en 1141 fúndase o mosteiro de Oseira; no 1142 fanse cargo do de Sobrado (de Clairvaux chegan a Sobrado doce monxes brancos, e os condes de Traba fanlles entrega do mosteiro en Santiago o 14 de febreiro dese ano); en 1168 comeza a construción do mosteiro de Armenteira; en 1185 pasa a dominio do Císter o mosteiro de Oia.

Mapa 14. Mosteiros cistercienses

Probablemente foron os cistercienses os que introduciron o cultivo do albariño no sur de Pontevedra, especialmente a partir do mosteiro de Armenteira, pero tamén de Oia.

O papel dos cistercienses foi igualmente importantísimo no cultivo e explotación do viño noutras zonas de Galicia (mesmo no Ribeiro), e mesmo na súa comercialización e exportación. Parece que ocuparon un lugar relevante na organización de fretes con destino ás Illas Británicas e a Flandes.

A súa osición de prominencia social e o seu carácter innovador explican que as palabras que traen canda eles, coma *barril*, *tonel*, *bocoi*, *pipa*, *doela*, etc. triúnfen e se difundan cada vez máis na lingua de Galicia.

Nalgúns casos non porque fosen voces necesarias, senón polo prestixio dos seus difusores, porque o significativo para o cambio non é a función lingüística dunha unidade, senón a información social á que vai asociada.

A CONFIGURACIÓN DO ESPAZO A TRAVÉS DO LÉXICO:
FRAGAS, FREITAS E LAMEIROS

*Irene Bravo Pérez, Mª Luisa Vázquez Freire e
Francisco Fernández Rei (coordinador)*

Instituto da Lingua Galega (USC)

Case todas as palabras dunha lingua son polisémicas. Son moitos os factores que fan que unha palabra mude ou amplíe o seu significado orixinario; entre as causas que provocan esa mudanza ou ampliación están a metáfora, a metonimia, o empréstimo semántico e as mudanzas de aplicación (Freixeiro 1998: 117-126). E é precisamente este último factor, as mudanzas de aplicación¹, o que realmente nos interesa nesta contribución no estudo da lingua e o territorio.

O que nos propomos é analizar como as características morfolóxicas do terreo inflúen na aparición dunha nova acepción dunha palabra, acepción que en aparencia parece non ter nada que ver co seu significado orixinario. Analizaremos aquí os casos de *fraga*, *freita* e *lameiro*. Para cada caso estudaremos o seu étimo, estableceremos as isoglosas que na lingua oral² separan a acepción orixinaria da acepción nova e intentaremos mostrar como o paso dunha acepción á outra está motivado pola morfoloxía do terreo. Para isto teremos en conta as características xeolóxicas e climáticas de Galicia, pero desde o punto de vista dun viaxeiro observador das peculiaridades do terreo, pois non é a nosa intención facer un estudo científico sobre a morfoloxía do terreo de Galicia e comarcas estremeiras de fala galega (occidente de Asturias, León e Zamora), senón un estudo das palabras *fraga*, *freita* e *lameiro* no territorio lingüístico galego.

¹ Para Freixeiro (1998: 119) as mudanzas de aplicación consisten no «cambio de referente das palabras a través da historia, adquirindo novos significados derivados da súa aplicación a outro referente».

² Os datos están tirados do material aínda inédito do volume VII do *Atlas Lingüístico Galego*.

A continuación faremos un percorrido polos textos escritos (dicionarios, textos literarios, textos medievais latinos e galegos, textos modernos...), tirados de bases informáticas, Santamarina (2003), *TILG*, *TMILG*, *CODOLGA* e *CORGA*, para analizar cal é a acepción ou acepcións que presenta cada palabra estudada. Por último faremos unha breve referencia á toponimia e á antroponimia para ver que distribución teñen estas palabras nestes campos; non hai que esquecer que a toponimia e a antroponimia reflicten moitas veces a realidade.

1. FRAGA E DERIVADOS

A palabra *fraga* procede do plural neutro FRĀGĀ do substantivo do latín hispánico FRĀGUM ‘lugar fragoso, penedoso’, formado por regresión do adxectivo FRAGŌSUS ‘áspero, escarpado, rochoso’, ‘paraxe con maleza’, ‘breña’³. Polo tanto, o seu significado orixinario fai referencia a un lugar onde abundan as pedras.

FRAGŌSUS é un derivado do verbo FRANGŌ ‘romper, quebrar’, do cal tamén derivaría a palabra *freita*, neste caso do seu participio FRĀCTA ‘rotura’, igual cá forma culta *fractura*. Estamos, xa que logo, ante dúas palabras distintas, *fraga* e *freita*, con dous significados aparentemente tamén diferentes –‘lugar penedoso’ no caso da primeira e ‘rotura’ no da segunda– que presentan unha mesma orixe léxica.

Estudando os datos do *ALGa*, xunto con material recollido recentemente para completar a información dese atlas⁴, podemos apreciar que a acepción primitiva de *fraga* ‘lugar penedoso’ e outras similares (‘ladeira pendente en pena viva’, ‘terreo moi inclinado e de moitas penas’, ‘barranco de pedras’...), ou ben ‘pena, cón’ (coas variantes ‘pedra grande desprendida dunha pena’ e ‘pedra dura e enterrada que asoma á superficie’) forman unha área léxica no SE de Lugo, na parte orien-

³ Para unha información máis ampla sobre a etimoloxía de *fraga* e *freita* véxase Corominas/Pascual (1991) s. v. *fracción* e Ernout/Meillet (1985) s. v. FRANGŌ.

⁴ Agradecemoslles a corroboración da información de L.13 (A Pontenova) a Carlos Varela Aenlle, a de L.6 (Barreiros) e L.8 (Trabada) a Xesús Fernández Acevedo e a de C.6 (As Pontes de García Rodríguez), C.9 (Pontedeume) e C.14 (Monfero) a Xosé Manuel Pérez Sardiña.

tal de Ourense e puntos do galego estremeiro (Le.5 Pombriego e Z.3 Hermisende) [mapa 1].

Isto pode estar relacionado coa morfoloxía do terreo. Como se pode apreciar na visualización do mapa do relevo de Galicia [mapa 12], a zona onde *fraga* presenta este significado é a máis montañosa do territorio galego. Ademais, *fraga* ten tamén nesta zona o significado de ‘corremento de terra, feita’ nalgún punto do galego estremeiro (Le.3 Corullón⁵ e Z.3 Hermisende), o que nos leva a pensar que estas palabras están intimamente ligadas entre si, como xa se observou ao falar da súa evolución etimolóxica. Esta acepción de *fraga* como ‘pedra’, ou relacionada con ela, queda perfectamente reflectida tamén no mapa de significantes de ‘pena, cón’, cuestión do *ALGa* á que os informantes desa zona contestaron *fraga* [mapa 4].

Daquela, parece claro que as características orográficas do terreo si poden influír na adquisición de significados de certas palabras, e o caso de *fraga* pode ser explicado deste xeito. Na zona norte do bloque central onde a orografía é moito menos montañosa, especialmente na área mindoniense, mais tamén en puntos espallados no resto do dominio lingüístico —e mesmo onde *fraga* é ‘pedra, rocha’— rexistrouse o significado xeral de ‘bosque’, aínda que noutros puntos *fraga* tamén alude a un lugar con árbores (carballos ou castiñeiros), con arbustos ou maleza diversa ou simplemente a unha ‘matogueira’, como se ve no mapa 1⁶.

O mesmo sucede cos derivados de *fraga* [mapa 2]. No sur de Lugo, no leste de Ourense e nalgún punto de León e Zamora temos que estes están relacionados coas pedras: *fraguizo* (‘rochoso’), *fragueiro* (‘rocha ou penedo’, ‘talude de pedras ou terra’, ‘rochoso’), *fragón* (‘pedra grande desprendida dunha pena’), *fragouzo* (‘pedra grande desprendida doutra maior’), *fragallouzo* (‘pedra grande resbaladiza’), *esfragarse* (‘desprenderse pedras na ribeira do río’)... Nas outras zonas de Galicia onde se coñecen estas mesmas palabras as súas connotacións semánticas fan referencia á ‘maleza’, a un ‘terreo agreste’, a un ‘monte con árbores pequenas’ ou a un

⁵ Neste punto tamén significa ‘barranco de pedras’.

⁶ Na zona de Asturias e leste de Lugo (en Riotorto, A Pontenova e Taramundi) *fraga* ten o significado de ‘bosque con árbores ou con bouza’ e tamén se coñecen as voces *frago* ‘terreo de difícil acceso’ e *fragoso* ‘aplicase ao lugar de difícil acceso’, segundo a información facilitada por Carlos Varela Aenlle.

‘bosque’, en sentido xeral. Poderíase facer, así, unha clara división entre os significados relativos á pedra ou similares e os que están relacionados co bosque (monte, maleza... adxectivos relativos a ese tipo de terreo), co que quedarían dúas zonas en canto á súa distribución semántica.

Temos, xa que logo, que *fraga* é unha voz polisémica, pero cómpre intentar aclarar por que unha palabra cun significado orixinario único puido pasar a adquirir outros. Parece evidente que isto se debe, fundamentalmente, ás características físicas do terreo.

No caso de *fraga* a acepción semántica orixinal facía referencia a un lugar escarpado ou rochoso, inaccesible ou non; a erosión cuarteira a pedra e fai que apareza maleza e despois arbustos e monte baixo, polo que é fácil pensar que a partir de aí a denominación pasase a utilizarse tamén para un territorio agreste, con maleza ou vexetación baixa, e que logo se fose xeneralizando ata acadar o significado xeral de ‘bosque’, sen máis. Así se explicaría que *fraga* presente o significado de ‘lugar rochoso’ na zona máis montañosa do territorio lingüístico galego e o de ‘bosque’ no resto do territorio galego onde se utiliza esta palabra.

Na obra de Pérez Alberti (2002: 27), no capítulo da viaxe polos cumes da serra de Queixa, aparece un fragmento que podería axudar a entender esta explicación: «Enriba mesmo de Sabuguido os penedos mantéñense inestables sobre as vertentes. As rochas graníticas sufriron unha alteración química tan intensa que a penas foron capaces de preservar os seus corazóns, fortes e duros, materializados nesas bólas redondeadas; o abrazo de queirugas e uces evita a súa caída sobre as aldeas do Conso.»

Analizando as diferentes bases de datos léxicas e os dicionarios galegos⁷, comprobamos que o significado de *fraga* que predomina por riba do resto é, sen lugar a dúbidas, o de ‘bosque’.

Así, por exemplo, no *TILG* (que contén textos literarios do galego moderno desde 1612 á actualidade xunto con moi diversos textos modernos da prosa non literaria) os casos que fan clara referencia a ‘pedra’ ou ‘penedo’ son máis ben escasos. Só nuns poucos (uns 30 de 800 aproximadamente, case todos do século XX) se reflicte claramente este significado:

⁷ Trátase dos dicionarios incluídos en Santamarina (2003) e os dicionarios en formato libro de aparición máis recente.

Fraga {peña, roca}.
crín que me iba esmoucar contra unhas *fragas*.
coa forza da auga pódense formar *fragas* moi duras.
Como non quería que se escachara contra unha *fraga* ou se fora ó río, fixen
que se detivera...

Pola contra, a inmensa maioría aluden explicitamente a un bosque
ou conxunto de árbores:

Álbore estraña nunha estraña *fraga*.
ti andiveches nos piñeiracs, nos soutos e nas *fragas*.
O val encerra unha das *fragas* máis importantes pola súa riqueza botánica.
internábase máis e máis na espesura da *fraga*, sen temor a toxos e a silvas.
aberta para que chegase o cheiro das flores e das árbores das *fragas*.

mentres que outra pequena minoría son exemplos que aluden á ‘maleza’
ou ben a voz *fraga* ten sentido metafórico⁸:

atopándose en zonas cubertas de *fraga*, e sendeiros preto de cursos de
auga... [maleza].
Erguíase no meio da paisaxe coma unha grande *fraga* de pedra, coma un
puño onnipotente e amenazador [uso metafórico].

Algo parecido sucede cos derivados, aínda que é máis habitual que
estean relacionados co bosque. É o caso de *fragoso*, pois a metade dos
casos atopados (10-15) teñen o significado claro de ‘boscoso’, mentres
que a outra metade divídense entre ‘ruidoso’ ou ‘agreste’:

Alá da outra banda tras de Montecelo oíuse un trebón *fragoso* e horrendo
[ruidoso].
Voan os corvos na *fragosa* bouza de eucalitos... [boscosa].

De *fragueiro* como ‘penedo’ só atopamos un exemplo:

colleu ó rei e ergueuno ata poñelo no outo do *fragueiro* que alí había e inda hoxe hai.

A meirande parte deles aluden a unha persoa que traballa coa ma-
deira (leñador ou carpinteiro):

principalmente carballo, piñeiro, ameneiro e sanguíño que o *fragueiro* co-
menza por escoller no mesmo arbore...

⁸ Outros significados de *fraga*: ‘xogo da fraga’, ‘fragua’ (ferrería)...

e queda rematado o chedeiro, sendo de advertir que o *fragueiro* que se respeta non emprega nil peza algunha de ferro...

Fraguiza, pola súa banda, parece referirse á ‘maleza’ case totalmente e *esfragar* ten o sentido xeral de ‘caer’ ou ‘esnafrarse’:

Sentín ruxido entre a *fraguiza*, e vin que se abalaban as silvas e a ramallada.
Non sei como non me *esfraguei* naquela carreira de tolo...

Vese, polo tanto, que todos estes derivados de *fraga* teñen algunha relación coa fractura do terreo⁹, como xa dixemos que o tiña *fraga*, aínda que fosen adquirindo matices diferentes. Sucede o mesmo no *CORGA*, que contén textos de diversa procedencia (economía e política, cultura e artes, ciencias sociais, ciencias e tecnoloxía, ficción e outros), desde 1975. Poderíase dicir que a acepción predominante de *fraga* é, en máis dun 90%, ‘bosque’:

Polo outono, cruzando a *fraga*, entre os fentos atexados, baixo as faias...
Máis alá do prado, unha *fraga* transparente de carballos cerraba a vista...
máis alá unha *fraga* mesta de teixos e piñeiros coutaba o horizonte.

Resulta curioso, cando menos, que fose este e non o significado orixinal da palabra (‘lugar fragoso, penedoso’) o que triunfase. Xa na época medieval (en textos latinos galaicos do século VI ata o XV sacados do *TMILG* e do *CODOLGA*) acontecía algo parecido, aínda que nestes textos se aprecia un uso algo distinto da palabra *fraga*, xa que normalmente facía referencia a un nome de lugar ou a un nome propio, aínda que estes últimos en clara alusión ao lugar nativo da persoa en concreto. Pode ser por iso que logo *fraga* quedase instaurado como apelido, tan habitual na actualidade [mapa 10]¹⁰:

Gonçaluo da *Fraga*, escudeyro do dito Affonso Gomes.
enton paresceu enno dito conçello Garçia da *Fraga*, home do dito Rui Sanches.

⁹ ‘Agreste’, ‘maleza’ ou ‘esnafrarse’: o adxectivo xa o indica no seu contido léxico, o substantivo está a medio camiño entre un significado e o outro e para que se produza a acción do verbo ten que haber algún tipo de fractura no terreo.

¹⁰ Agradecemoslle a elaboración dos mapas 10 e 11 (mapas de apelidos de *Fraga* e de *Lameiro*, respectivamente) a Xulio Sousa Fernández.

Ademais, como se pode observar no mapa, a zona onde hai algún apelido *Fraga* coincide na súa meirande parte (excepto algún punto do sur de Lugo) con aquela na que esta palabra presentaba o significado xeral de ‘bosque’. En cambio, na zona onde as súas acepcións estaban relacionadas con ‘pedra’ non existe o apelido *Fraga*. O mesmo acontece na toponimia. O topónimo *Fraga* e os seus derivados tamén se rexistran na área de *fraga* ‘bosque’ [mapas 7 e 8].

Navaza Blanco (1998) no estudo que fai da toponimia de Ourense xa explica a ausencia de *fraga* na toponimia desta provincia facendo referencia ao seu significado, xa que mentres no galego doutras zonas designa un colectivo arbóreo, no territorio estudado por el tiña (e ten) o significado de ‘penedo’.

Pola súa banda, Palacio Sánchez (1981) na súa análise da toponimia do concello de Pantón (sur de Lugo) fai un agrupamento por campos semánticos (orotoponimia, fitotoponimia, zootoponimia, hidrotoponimia...), e o caso de *fraga* e os seus derivados explícao dentro do campo semántico da fitotoponimia, relacionándoo neste caso coa idea de ‘bosque’ ou ‘vexetación abundante’.

Canto á lexicografía, cómpre analizar polo miúdo a voz *fraga* desde o punto de vista dos dicionarios galegos e doutras linguas románicas veciñas. En todos os dicionarios galegos o significado primario de *fraga* é o de ‘bosque’, pero cómpre salientar que na maioría deles tamén se alude á súa espesura ou pouca accesibilidade, o que nos leva a pensar que, como xa se mencionou nun principio, co paso do tempo ao significado orixinal de ‘terreo penedoso’ se lle fosen engadindo matices ata dar lugar a outro significado distinto e, como tamén quedou dito, a orografía do terreo influíu niso. Ademais, en todos eles aparece tamén o significado primeiro, polo que na actualidade, como xa se puido observar no mapa do *ALGa*, perdura esa acepción, aínda que minoritaria:

Fraga: s. f. Bosque de árbores, de diferentes clases, plantadas ou nadas espontaneamente. Lugar cheo de penedos e rochas. Rocha escarpada. Penedo, peñasco. Espécie de silva. Matorral que serve de abrigo por romper nele a forza do vento. Terreno mui fundo entre montes abruptos. Xisto pizarroso descarnado nun monte (Estravís 1995).

Fraga: s. f. Extensión de monte, polo xeral illado e de difícil acceso, poboado de distintas especies caducifolias, de herbas, mofos e liques e na que convive así mesmo unha gran diversidade de fauna. Extensión de monte

con moita vexetación (árbores, arbustos e mato), que na súa maior parte medra espontaneamente. SIN. Bosque (RAG 1997).

Fraga: s. f. V. bosque. Terreo fragoso. Extensión de monte, normalmente illada e pouco accesible, con gran diversidade de fauna e flora constituída por caducifolias, herbas, mofos e liques (Cumio 1999).

Fraga: s. f. Terreo con todo tipo de árbores nacidas espontaneamente e mato espeso. Penedía ou crebada fragosa. Matogueira que serve de abrigo porque para a forza do vento. Pedra dura e enterrada que asoma a súa superficie (Xerais 2000).

Resulta curioso, en cambio, que nas palabras derivadas de fraga (*fragoso, fraguizo, fragueiro...*) o significado máis abundante sexa o relacionado coas pedras ou penedos:

Fragoso: adx. Abondoso en penedos, crebas e desniveis pronunciados, polo que o paso é difícil. SIN. Abrupto, accidentado, áspero, crebado, escarpado, esgrevio (RAG 1997).

Fragoso: adx. Dise do terreo accidentado, cheo de pedras, bosque baixo, etc., polo que é difícil camiñar; abrupto, crebado, escabroso, escarpado, esgrevio, quebrado (Xerais 2000).

Fraguizo: adx. Cuberto de rochas e penedos (Xerais 2000).

Fragueiro: s. m. Pedra de gran tamaño. SIN. Pena, penedo. Noiro de terra ou pedra. Tratante de madeira ou persoa que se dedica a cortar árbores. Carpinteiro especializado na fabricación de carros (RAG 1997).

Fragueiro: s. m. Comerciante de madeira. Carpinteiro que se dedicaba fundamentalmente a facer carros. Persoa que percorre os montes e fragas para cortar árbores e arrincar pedras. Cazador de monte. Pedra de gran tamaño; penedo. Noiro de pedras ou terra (Xerais 2000).

Fragueiro: adx. Que é abondoso en rochas e desniveis pronunciados (RAG 1997).

Fragueiro: adx. Dise do terreo non cultivado, con escabrosidades e vexetación abundante. Cuberto de rochas e penedoso (Xerais 2000).

Nos dicionarios portugueses, pola súa banda, a acepción maioritaria de *fraga* é aquela que fai referencia a un terreo escarpado ou rochoso:

Fraga: Terreno escabroso. Penhasco; brenha (Figueiredo 1986).

Fraga: Rocha escarpada; penhasco, penedia. Calhau grande; pedregulho. Brenha; mata (Houaiss 2001).

Fragoso: Em que há muitas fragas ('rocha escarpada'); fraguento, penhascoso ('terreno'). De difícil acesso; árduo de se atravessar (Houaiss 2001).

Fragoso: Áspero; escabroso; penhascoso. Difícilmente acessível (Figueiredo 1986).

Nos dicionarios asturianos sucede o mesmo:

Fragoso: Bable occidental. Dícese del terreno o camino abrupto, con mucho guijo (Neira/Piñeiro 1989).

Fragosu, -a, -o: Con muncha pedra, mui tomáu pola maleza, malu d'andar [un camín]. De vexetación mui mesto (ALLA 2000).

E no catalán:

Fragós: adj. Dit d'un terreny tallat, ple de matolls, de roques, etc (IEC 1995).

Fragós: adj. Abrupte, ple de malesa i obstacles que dificulten el pas (Moll 1988).

Fragositat: f. Qualitat de fragós; malesa i altres obstacles que fan fragós un camí, un terreny (Moll 1988).

Nos dicionarios casteláns ocorre algo parecido, aínda que neste caso son máis abundantes as palabras derivadas de *fraga* (sobre todo *fragoso*) que non esta en si mesma, que se recollería no dicionario da Academia a partir de 1899, seguramente por galeguismo ou lusismo (Corominas/Pascual 1991 s.v. fracción):

Fraga: (Del lat. *fraga, tierra quebrada y escarpada) f. **breñal** (RAE 1992).

Fraga: (De un supuesto lat. vulgar *fraga*, derivado de *frangere*). Breñal. Lugar montañoso, abrupto y con malezas (Moliner 1994).

Fragoso/a: (Del lat. *fragosus*, quebrado y ruidoso). adj. Áspero, intrincado, lleno de quiebras, malezas y breñas (RAE 1992).

Fragoso: (Aplicado a terrenos). Sinónimos: abrupto, áspero, quebrado. Lleno de peñascos y asperezas o de maleza (Moliner 1994).

Fragosidad: (De *fragoso*, quebrado, escarpado). f. Aspereza y espesura de los montes (RAE 1992).

Fragosidad: Cualidad de fragoso (Moliner 1994).

2. FREITA

O caso de *freita* é algo distinto ao de *fraga*. Como se pode apreciar no mapa de significados de *freita* [mapa 3], aparecen dúas áreas léxicas ben claras: unha no bloque oriental en canto esta se refira ao 'corremento de terra' ou 'terreo agreste', e outra máis pequena na área fisterá do bloque occidental, co significado de 'canle'. Curiosamente,

a primeira das acepcións coincide tamén coa zona máis montañosa (macizo oriental), onde *fraga* presentaba o significado maioritario de ‘pedra’ e algún exemplo de ‘corremento de terra’, como xa se mencionou anteriormente. Con todo, só no SE de Lugo e nalgún punto de León hai *fraga* e *freita*, porque na parte oriental de Ourense practicamente non existe, pero hai *freitas* na montaña oriental de Lugo e Asturias onde non hai *fraga*. É máis, se comparamos os dous mapas [mapa 1]/[mapa 3], en Corullón (León) parece que *fraga* e *freita* son sinónimos, segundo a resposta dos informantes á cuestión “corremento de terra, freita”, xa que dan as dúas nese punto. Ademais, parece bastante evidente pensar que o significado de ‘corremento de terra’ estea relacionado co de ‘rotura do terreo’, o seu significado orixinal, do que se falou anteriormente.

As bases de datos léxicas sérvennos de grande axuda para resolver o problema. Dos 10 exemplos atopados no *TILG* só un corresponde exactamente co seu significado orixinal de ‘fractura do terreo’, de Ánxel Fole:

Freita: quebrada, fractura do terreo.

Os outros casos fan referencia a unha ‘depresión no terreo’, a un ‘corremento de terra’ ou, tamén nalgún caso, ao nome dun lugar:

que tiña ás veces que arrodear quenllas secas e *freitas* por non poder pasar por onde ela pasara.

Parecen significados distintos pero analizándoos un pouco podemos chegar á conclusión de que están relacionados entre si. Así, o significado orixinal de ‘fractura do terreo’ deu lugar a ‘depresión no terreo’ e tamén é doado deducir que un corremento de terra ten que estar orixinado por unhas características morfolóxicas do terreo determinadas (neste caso unha depresión). De feito, o significado habitual de *freita* na lingua actual é o de ‘corremento de terra’ ou ‘terreo agreste’, como xa se viu nos datos do *ALGa*. Aínda así, no *CORGA* tamén se aprecia unha acepción de ‘fractura’, pero usada cun sentido metafórico, nun texto de Ramón Piñeiro:

pode evitar a *freita* do dualismo discontinuo seguindo a vía cognoscitiva do sentimento...

e a outra acepción principal do galego oral actual, ‘canle’ ou ‘fervenza’:

Baixou cara á *freita* onde borcaba a auga.

E este mesmo sentido metafórico de fractura, de separación, é o que quixeron manifestar os membros da Mesa prá Defensa del Galego de Asturias e da Cultura da Comarca (MDGA) cando lle puxeron a unha das súas publicacións o nome de *Freita* (1992), tan vivo na zona da serra eonaviega:

FREITA, del latín *fractus*, -a, -um, participio pasado del transitivo da 3ª *frango* *fregi* *fractum* ou de *frangere* [sic]: romper, quebrar. En asturiano FRECHA. En castelán pode traducirse por: hendidura, abertura prolongada. Na Nosa Terra úsase, xunto con fana e arribada, ben pra indicar un grande corremento de terras provocado pola chuva ou por calquera outra circunstancia, ou ben pra referirmos a un barranco, barranqueira ou cavorco ou a unha quebra, creba, quebrada, crebada, greta, fenda ou fendedura. Todos os nacidos nesta dichosa Asturias de entre el Navia e el Eo sabemos ben que de sempre houbo unha inmensa FREITA que nos xebraba en todos os aspectos del resto del Principado, pro sobre todo xebrábanos del opresor e despreciativo centro de Asturias. Xa é un tópico dicir que se nos chamaba galegos e considerábanos non asturianos ou, como máximo, asturianos de outra fruxe.

A lingua medieval parece aclarar máis a cuestión. O étimo da palabra, FRĀCTA, aparece en cinco fragmentos do *CODOLGA* e parece ter como significado xeral ‘rota’ ou algo similar, polo que é evidente que no latín medieval este sería o seu significado:

Si navis *fracta* fuerit...
In nave *fracta* Ecclesia Alba...
vel immunitas ecclesiae fuerit *fracta*.

Freita, pola súa banda, non nos axuda para explicar a súa evolución semántica porque todos os casos atopados (tamén os do *TMILG*) fan referencia a nomes propios de persoa ou propiedades:

Concedo quendam nostram hereditatem in *Freita*...
Quomodo diuidit per hereditatem de *Freita*...
O qual dito lugar da *Freita* ella conprou a Moor da *Freita*, mollerde Fernan Gomes.

aínda que aquí, ao contrario do que sucedía coa palabra *fraga*, non parece que quedase instaurada como apelido.

Pola súa banda, na toponimia galega só hai un lugar en toda Galicia co nome de A Freita, na parroquia de Cereixedo (Santiago), no concello de Cervantes (Lugo), na zona dos Ancares, o que confirma a nosa teoría de que a orografía da zona ten un papel relevante nesta cuestión. Ademais, no Nomenclátor de Asturias rexístrase La Frecha nos concellos de Piloña e Lena; Palacio Sánchez (1981: 40-191) fala dos topónimos Frecha en Santander e Oviedo e Freita e Freitas en Portugal, á parte do Freita galego. En Portugal hai, ademais, o apelido Freitas.

A palabra *frecha* xa se recolle nos dicionarios asturianos co significado de ‘fendedura’ ou ‘abertura’, e ‘argayu nun terrenu’ (desprendemento de terra):

Frecha: Cabranes. Hendidura (Neira/Piñeiro 1989).

Frecha: Subst. Fendedura, abertura [allargada]. Argayu [nun terrenu]. Sitio [argayáu]. Abertura [d'una mancadura] (ALLA 2000).

No seu dicionario castelán, Marty (1883) referíase á *freita* asturiana como «en Asturias, la quebradura o hendidura en las tierras pendientes, que ordinariamente se causa por el torrente de las aguas».

Segundo Pensado (1983), tanto no portugués coma no galego *freita* gozou de bastante vitalidade. No portugués do século XV ata deu lugar a un verbo *freitar*, que tamén aparece con signo de arcaísmo nalgúns dicionarios galegos, e que el afirma que podería ser paralelo aos casos de *arromper* e *abrir*, formados a partir de *arrotas* e *abertas*.

De feito, o verbo *afreitar*, documentado no galego oral co significado de ‘cavar nas canles de rego para sacar as malezas e porquerías do fondo’ [mapa 3], tamén se recolle en dous dicionarios galegos, o de Estravís (1995) e o de Ir Indo (2004), co significado de ‘botar a rolos os feixes de leña pola afreita abaixo’ ou ‘cavar nos regos para limpar a bouza ou a maleza do fondo’.

Afreita é aínda menos frecuente e nos dicionarios onde se estuda aparece como sinónimo de *freita*.

Freita tampouco aparece en todos os dicionarios galegos, aínda que si na maioría¹¹, cos significados xerais de ‘corremento de terra’, ‘de-

¹¹ Ir Indo (1986), Estravís (1995), Cumio (1999), Xerais (2000) e Ir Indo (2004).

presión no terreo’, ‘freixa, caída de auga desde certa altura debida a un corte ou depresión no terreo’ ou ‘canle secundaria dun prado’. Nalgún caso tamén se fala de ‘fractura do terreo’ (eses son os menos) ou de ‘ladeira dun monte por onde se botan os feixes de leña’ e de ‘terreo escarpado’, significados que parecen estar máis relacionados co seu significado orixinal, aínda que, como dixemos antes, ‘corremento de terra’ e ‘depresión no terreo’ tamén teñen moito que ver.

3. LAMEIRO

Outro exemplo no que se ve como a morfoloxía do terreo inflúe na modificación do significado orixinario dunha palabra, dando lugar á aparición doutra acepción distinta, é o caso de *lameiro*. Esta voz procede do latín LAMA¹² ‘barro, lodo’ e o sufixo colectivo *-eiro/a*. Temos, pois, que o seu significado primeiro é ‘lugar onde abunda a lama, o barro’. No asturiano, pola súa banda, existe *llamarga*, co significado de ‘mestura de auga e barro, sitio onde se dá esa mestura’.

Se pasamos a analizar os significados que *lameiro* ten no galego oral, vemos que, como se reflicte no mapa feito a partir do material aínda inédito do *ALGa* e do de García (1985) [mapa 5], se observan dúas zonas. Unha, que ocupa as provincias da Coruña, Pontevedra e o centro e norte de Lugo que está representada no mapa polos símbolos de cor negra. Nesta zona os distintos significados que presenta *lameiro* nos puntos en que se rexistrou teñen como trazo común o de ‘lugar con auga’. Os puntos baleiros desta área léxica están ocupados polas distintas acepcións de *lameira* que teñen tamén como trazo común o de ‘terra con auga, bulleiro’ [mapa 6]. A outra zona, representada no mapa polos símbolos de cor vermella, é unha área léxica compacta, que ocupa a práctica totalidade da provincia de Ourense, o sur de Lugo e puntos de Pontevedra, León e Zamora que estreman con esa área, xunto con algún outro illado no resto do dominio lingüístico (C.35 Santiago e A.7 Ibias). Os significados de *lameiro* nesta área léxica presentan como trazo

¹² Para unha discusión máis profunda sobre a etimoloxía de *lama* véxase Laporta (1992).

común o de 'lugar onde hai herba'. Nesta zona tamén é onde atopamos os escasos exemplos de *lameira* co trazo de 'lugar con herba' agás dous puntos localizados na outra área (P.30 Oia e L.15 Meira)¹³.

Temos, pois, que o significado primario de *lameiro*, 'lugar onde hai lama', ao contrario do que sucedía con *fraga*, no que o seu significado primario ocupaba unha situación marxinal, ocupa a maior extensión (aínda que estean moi espallados os puntos), mentres que a nova acepción, 'lugar onde hai herba', ocupa unha zona menor pero moi compacta. Para explicar esta segunda acepción, 'lugar onde hai herba', cómpre termos en conta, como acontecía coa acepción de 'bosque' para *fraga*, as características morfolóxicas do terreo, pero tamén, neste caso, as condicións climáticas de Galicia.

Se un fai unhas cantas viaxes pola provincia de Ourense e o sur de Lugo e contempla a configuración do espazo desta zona, pode observar que se trata, en liñas xerais, dunha zona montañosa e con profundos vales onde apenas hai grandes chairas, agás a depresión da Limia ou a de Ourense, como se pode apreciar no mapa físico de Galicia [mapa 12]. Se ademais esas viaxes as facemos en distintas estacións vemos que, nesta zona, os veráns son normalmente secos, feito que se reflicte na súa paisaxe, que contrasta coas provincias atlánticas, moito máis húmidas. Se lle botamos unha ollada ao mapa de precipitacións [mapa 13] vemos que é precisamente nesta zona onde atopamos o menor índice de precipitacións, que curiosamente coincide cos puntos onde *lameiro* presenta o significado xeral de 'prado'.

Se temos en conta todas as características desta zona, que podemos sacar como meros observadores da paisaxe dun lugar, non parece moi difícil explicar como esa nova acepción de *lameiro*, 'lugar onde hai herba' se creou a partir da acepción orixinaria 'lugar onde hai lama' por un cambio de referente. Se *lameiro* designa nun principio aqueles lugares que teñen auga en abundancia, terras con auga, etc. é lóxico pensar que de aí pasase a designar nesa zona da Galicia meridional (Ourense e sur de Lugo), e puntos do galego estremeiro próximos (Corullón e Benuza en León e Porto en Zamora) e algún afastado (Ibias en Asturias) moito máis seco, aqueles lugares que xunto aos ríos e regatos presentaban no

¹³ Resulta curioso ver como *lameira* mantivo o seu significado orixinario en detrimento da nova acepción, que só se localiza en cinco puntos [mapa 6].

verán unha maior humidade¹⁴ e que se dedicaban a herba para o gando; posteriormente de aí aplicaríase a calquera lugar onde se cría herba para pasto sen necesidade de ser un lugar húmido no verán.

Estamos, pois, tamén ante outro caso en que á nova acepción se chega por un cambio gradual do referente ata dar lugar a outro que pouco ten que ver co que estaba na orixe da palabra. Así, *lameiro* pasa de ter un único referente 'lugar con moita auga, bulleiro...' a adquirir tamén outro novo que presenta como característica a de ser un lugar con humidade e con herba, e de aí pasaríase facilmente a que o seu referente sexa simplemente 'lugar con herba, prado', no que xa non se alude á humidade. No mapa de significados de *lameiro* [mapa 5] obsérvase unha zona de transición no límite entre as provincias de Pontevedra e Ourense, onde conflúen as dúas acepcións de *lameiro* antes sinaladas, feito que parece indicar que foi por esta zona por onde puido empezar a darse o cambio de referente de *lameiro*. Curiosamente antes desa zona está a parte onde se rexistra o maior índice de precipitacións.

Se lles botamos unha ollada aos exemplos que hai de *lameiro* nas bases informáticas do *TILG* e do *CORGA*, vemos que a acepción maioritaria que presenta *lameiro* nestas obras aquí recollidas é a de 'lugar con herba', con ou sen humidade¹⁵:

estando segando a herba nun *lameiro* houbome d'arrabanan cunha fouciña os cinco dedos...
 máis linda parecía posta no medio do *lameiro* coa herba hastr'a pantorrilla...
 o que me importa é que non me volvas tornar a auga do *lameiro* hastra que vos toque.
 esperarono ó escurecer cando viña de tornar a auga dun *lameiro*.
 cando vían o gado dos *lameiros* parar de pacer..
 abaixo nos *lameiros* sombrizos e mollados hai un terrible lagarto...
 non como terras de labor senón como *lameiro* prós seus gados...
 coma quen apaña a herba dos *lameiros*...
 A xente ten *lameiros* e leva os animais a pacer alí...

¹⁴ Piel (1954: 40) ao falar dos topónimos Lama e os seus derivados xa sinalaba que na palabra *lama* «de la acepción primitiva 'terreno bajo pantanoso' se ha desarrollado la de 'pradera húmeda en verano'».

¹⁵ En moitos dos exemplos non é posible saber se se está a referir a un terreo húmido ou non debido ao contexto reducido con que aparecen os exemplos nestas bases.

mentres que o seu significado primeiro, ‘lugar onde hai lama’, aparece nun número restrinxido de exemplos:

Ábrem'as portas, rapaza,/ ábrema de caridá,/ qu'estou cos pés no *lameiro*,/
mórrome de crueldá.
empezou a chover na aldea. Fixose un *lameiro* inmenso, terra mol impedía
o paso das bestas...
pero tiña moita barriga e o camiño da Fonte era un *lameiro*.
sumidas as patas na brandura dos areais ou dos *lameiros*.

Lameiro tamén se documenta nos textos medievais. Nestes textos o máis frecuente é que *lameiro* sexa un topónimo ou un apelido:

e mays vos aforamos *dos pedaços de herdat* que jazen onde chaman o
Lameiro...
Johan *Lameyro*, Fernando Eanes clérigos de Vilanova...

pero hai algúns exemplos nos que é un nome común e nestes casos parece ter tamén o significado de ‘prado’:

que mando que se labre e anobe de pan e alçando o nobo del çeyben la dita
restreba para que todos paçan de consuun a salvo quede fazer de *lameyro* se
quisere fasta duas jeyras de herdade...
e otro terreo so carrera, e enna cabeçera una figueyra, e con seu *lameyro*; e
a meted de un terreo que jaz enna ayra do Souto...

Se agora facemos un percorrido polos distintos dicionarios e léxicos galegos, vemos que o seu comportamento á hora de definir *lameiro* non se mantén homoxéneo en todos eles ata os nosos días. Os do século XIX definen *lameiro* como ‘prado’, sen facer referencia a se ten ou non humidade, agás o de Pintos de 1856 recollido dentro de Santamarina (2003), en que aparece definido como ‘lodazal’:

Lameiro: Prado chico y algo húmedo, que está en punto bajo en las márgenes o inmediaciones de algún río o arroyo, y se dedica todo el año, o su mayor parte, a la siega en verde para el ganado. Lameiro, se llama en las inmediaciones de Lugo; en Salnés herbeiro, y en Tabeirós herbeira, y mayormente cuando son en plural, herbeiras.

Lameiro: Prado.

É a partir de 1958 cando nos dicionarios galegos aparece unha segunda acepción para *lameiro*, a de ‘terreo pantanoso, bulleiro’:

Lameiro: Prado natural de terra llana y regadía, en que se deja crecer la hierba para pasto del ganado. Tierra de cultivo en que hay humedad constante. Cenegal, pantano donde se recogen y se detienen las aguas.

Lameiro: Prado. Terreno húmedo donde se cría hierba para alimento del ganado. Terreno pantanoso. Tremedal.

Nos dicionarios dos últimos anos as acepcións que aparecen son as de ‘lugar onde hai lama’ e a de ‘prado moi húmido’:

Lameiro: Prado natural de terra chá en regadío, onde se deixa medra-la herba para pasto do gando; braña. Terreo húmido. Terreo onde hai moita lama; bulleiro, lamazal, lameira, lamorqueira, trollo (Xerais 2000).

Mesmo nalgúns casos non se nos di que se trate dun prado, simplemente se nos di que é un ‘terreo moi húmido onde só medra a herba e outras plantas ou arbustos’¹⁶. Obsérvase, pois, na definición de *lameiro* nos dicionarios máis recentes unha tendencia a primar o seu trazo primario e maioritario na lingua oral, ‘lugar con moita auga’ en detrimento da súa segunda acepción, ‘lugar con herba, prado’, que é a predominante na lingua literaria. Esta tendencia, primacía do trazo ‘lugar onde hai auga’, é a que se atopa tamén nos dicionarios portugueses. As acepcións que *lameiro* ten nestes dicionarios son as de ‘lugar onde hai lama’ e ‘terreo con auga e herba’:

Lameiro: LAMAÇAL (‘quantidade de lama’). Terra alagadiça onde cresce o pasto. Terreno aproveitado para cultivo, na vazante dos rios (Houaiss 2001).

Este distinto comportamento, no tocante ás acepcións de *lameiro*, entre os textos escritos e os dicionarios máis recentes talvez se deba a que no uso de *lameiro* como ‘lugar con herba’ nos textos literarios inflúa o peso da tradición literaria escrita anterior. Non hai que esquecer que esa tamén era a acepción maioritaria nos primeiros dicionarios galegos.

Porén os máis recentes danlle primacía á acepción co trazo ‘lugar onde hai auga’ porque recollen a acepción maioritaria do galego actual, aínda que neste amplo territorio hai moitos puntos en que parece non

¹⁶ Esta acepción aparece no *Diccionario da Real Academia Galega* (1997) e tamén no de Ir Indo (2004).

coñecerse como forma popular *lameiro*. Quizais tamén estean moi condicionados polas acepcións dos dicionarios portugueses.

En moitas ocasións os topónimos e os nomes propios representan palabras do léxico común. Polo xeral, nun principio, este tipo de topónimos facían referencia ás características do referente desa palabra¹⁷. En moitos destes topónimos xa non son perceptibles esas características para nosoutros, pero si o son, en cambio, noutros casos. Na toponimia maior de Galicia atopámonos con Lameiro(s) e algún derivado¹⁸. Estes topónimos, como se pode apreciar no mapa [mapa 9], localízanse maioritariamente nas provincias da Coruña e Pontevedra, xusto na parte occidental da dorsal galega¹⁹ que divide Galicia, de norte a sur, en dúas partes, aínda que tamén se rexistran algunhas bolsas de topónimos en zonas moi secas de Lugo e Ourense, xusto na parte oriental da dorsal. A parte occidental é a zona con maior índice de precipitacións de Galicia, como se pode ver no mapa de precipitacións [mapa 13], pois a dorsal actúa de barreira das masas oceánicas e fai que estas descarguen máis precipitacións; en cambio, a zona oriental da dorsal é unha das zonas máis secas (Martínez Cortizas/Pérez Alberti 1999: 62-69). Parece probable, pois, que estes topónimos fagan referencia a un lugar onde hai moita auga. Ademais, segundo a súa distribución xeográfica, localízanse maioritariamente na zona onde *lameiro*, como nome común, presenta como trazo ‘lugar onde abunda a auga’ [mapa 5], o que confirma a posibilidade de que estes topónimos fagan referencia ás características deses lugares nos que abunda a auga. Este feito demostra que a acepción primaria non quedou rapidamente restrinxida a unha pequena zona coma no caso de *fraga*, senón que esta acepción ten plena vixencia desde antigo ata hoxe.

O eido da antroponimia tamén pode dar algunha pista sobre cal é a acepción con máis éxito, pero no caso de *lameiro* non nos axuda

¹⁷ Exemplos destes casos poden verse na tese de Palacio Sánchez (1981) que estuda a toponimia maior e menor do concello de Pantón, agrupándoa por campos semánticos, onde o autor, en moitos casos, dá as características do lugar ao que se lle aplica o topónimo.

¹⁸ Datos sacados do *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares* (2003).

¹⁹ Dorsal formada polas serras, de norte a sur, da Faladoira, da Loba, da Cova da Serpe, do Farelo, do Faro, do Testeiro e do Suído, como se pode ver no mapa 12.

moito, pois o apelido Lameiro aparece espallado polas dúas zonas das acepcións de *lameiro* na lingua oral [mapa 11]. Realmente concéntrase na provincia de Ourense, sobre todo na parte oriental, e no resto hai apelidos Lameiro onde no mapa 5 case non hai datos.

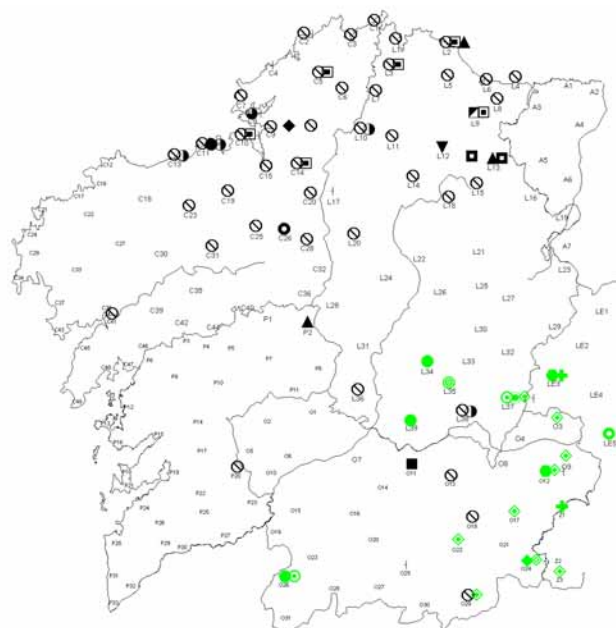
4. REMATE

Nestes tres casos, *fraga*, *freita* e *lameiro*, parece claro que a morfoloxía do terreo influíu na ampliación do seu campo referencial. Os tres casos pasan de ter un único significado na súa orixe a ter máis dun no galego actual. O paso de ter un referente único a ter máis dun é algo que se produce de forma gradual; nalgúns casos, tendo en conta os significados que presenta esa palabra na lingua oral e a configuración do espazo de Galicia e das comarcas estremeiras de lingua galega, podemos supoñer cales son os pasos que se van dando gradualmente ata chegar a esa acepción final que, tan só en aparencia, nada ten que ver co seu significado orixinario.

Coa análise aquí presentada, quixemos demostrar como dúas acepcións tan distintas dunha palabra estaban relacionadas entre si nun principio e que a segunda acepción se orixinou a partir da primeira por un cambio gradual de referente. Os textos escritos e a toponimia e a antroponimia tamén nos poden axudar a ver que acepción prevalece sobre a outra.

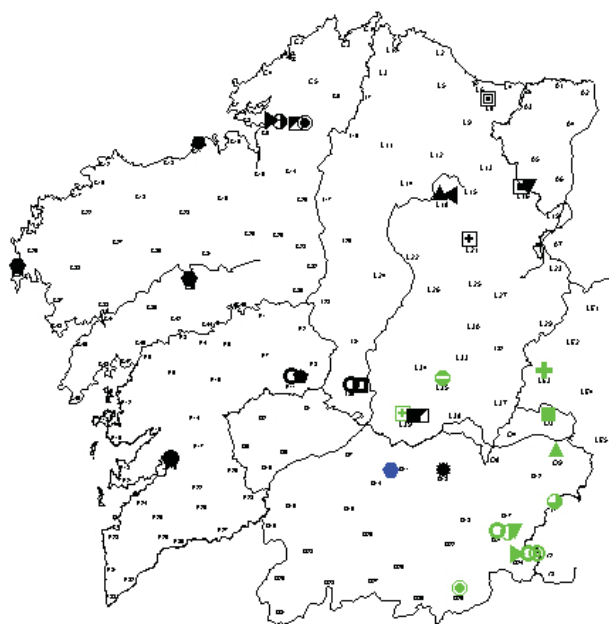
O galego literario fai que *fraga* ‘bosque’ se estenda totalmente, e o mesmo sucede no caso de *lameiro* ‘prado’, mentres que *freita* é un termo descoñecido para a maioría dos galegofalantes.

APÉNDICE DE MAPAS

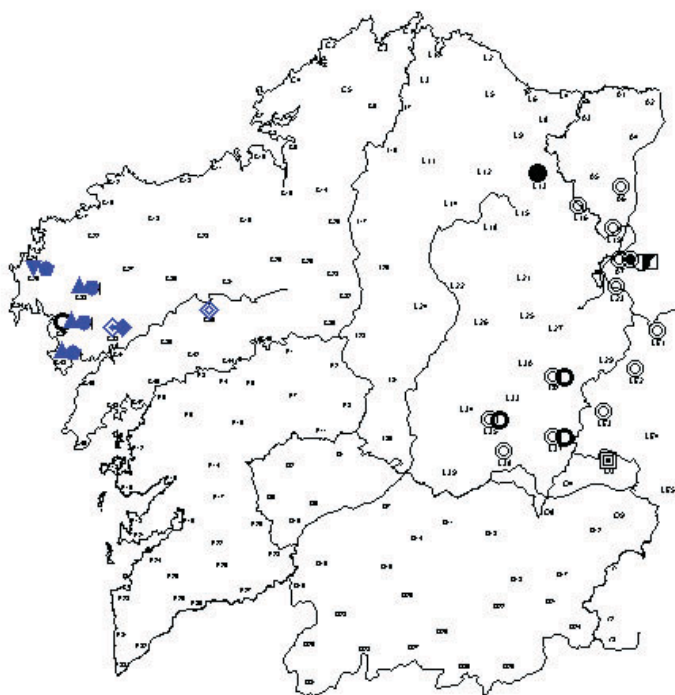
Mapa 1. Significados de *fraga* (ALGa)

◇ 'pena, cón'	● 'terreo agreste'
◆ 'pedra grande desprendida dunha pena'	▲ 'monte con uces e toxos'
◇ 'pedra dura e enterrada que asoma á superficie'	▼ 'matogueira'
● 'lugar con penas'	◆ 'tenza de monte'
⊙ 'ladeira pendente en pena viva'	▣ 'monte con árbores pequenas'
● 'terreo moi inclinado e de moitas penas'	▤ 'bosque espeso con arbustos e de acceso difícil'
⊙ 'terreo esvaradío'	▥ 'bosque con árbores ou con bouza'
● 'barranco de pedras'	■ 'bosque onde non entra o gando'
✚ 'corremento de terra, freita'	● 'bosque de carballos'
	○ 'souto de castiñeiros'
	● 'lugar con pinos, piñeiral'
	● 'souto'
	○ 'bosque'

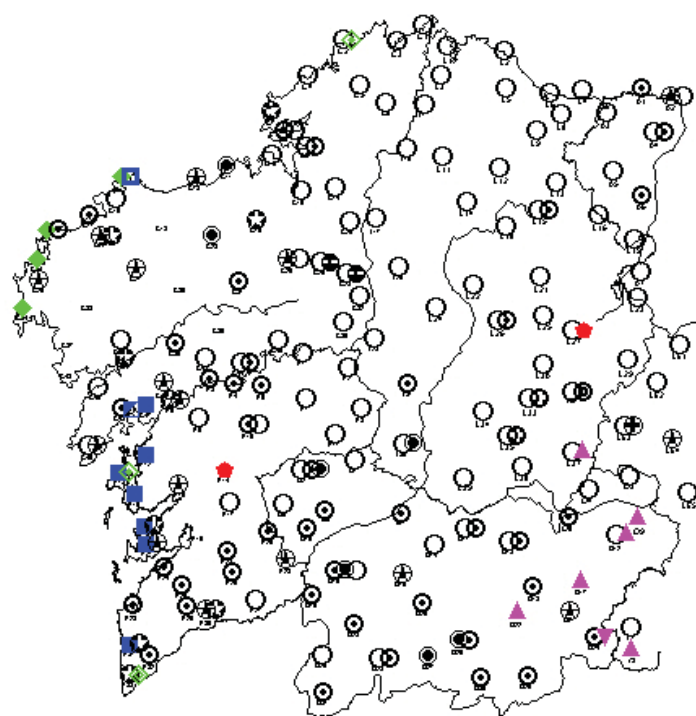

Mapa 2. Significados dos derivados de *fraga* (ALGa)

● fraguizo: 'rochoso'	◆ fragueiro: 'o que corta piñeiros no monte'
⊙ fraguiza: 'faldra, ladeira'	◆ fragueiro: 'leñador'
▣ fraguiza: 'matogueira'	◆ fragueiro: 'comerciante de madeira'
▣ fraguiza: 'maleza'	▲ fragón: 'pedra grande desprendida dunha pena'
■ fraguiza: 'lugar inaccesible con árbores e maleza diversa'	▼ fragouzo: 'pedra grande desprendida doutra maior'
⊙ fraguiza: 'monte con árbores pequenas'	▶ fragallouzo: 'pedra grande esvaradiza'
⊙ fraguiza: 'espesura de bosque'	▣ fragoso: 'terreo agreste'
⊙ fraguicela: 'tenza pequena e estreita de monte'	▣ fragoso: 'terreo lameiroso'
● fraguizal: 'monte con uces e toxos'	▼ sitio fragoso: 'bosque'
◀ fragal: 'monte con uces e toxos'	● fragoso: 'ruín, tacaño'
▶ fragal: 'lugar onde se desenvolve a maleza e/ou o bosque'	▣ lugar fragueño: 'agreste, silvestre'
▲ fragal: 'bosque'	○ fraguizoso: 'esvaradío'
○ fragueiro: 'rocha ou penedo'	⊕ esfragarse: 'desprenderse pedras na ribeira do río'
○ fragueiro: 'rocha ou penedo'	⊕ esfragarse: 'caer a rebullóns, a rolos'
⊙ fragueiro: 'talude de pedras ou terra'	■ esfragadeiro: 'sitio por onde se pasa con dificultades e perigo'
⊙ fragueiro: 'rochoso'	

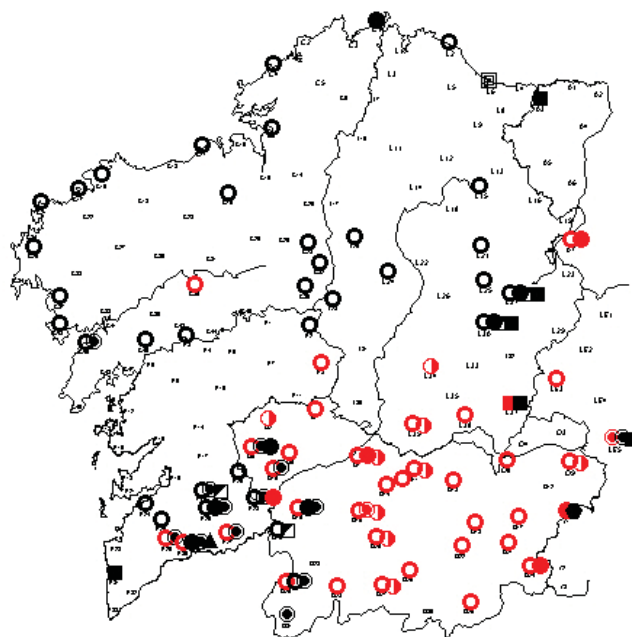
Mapa 3. Significados de *freita* e derivados (ALGa)

⊙ freita: 'corremento de terra'	◆ afreitar: 'cavar nas canles de rego para sa-car as malezas e porquerías do fondo'
⊠ esfreita: 'corremento de terra'	◆ freitear: 'facer canles nos prados'
● freita: 'desprendemento de terra, barran-cada'	◆ facer as freitas: 'facer canles nos prados'
⊙ freita: 'barranco'	
⊖ freita: 'terreo agreste'	
⊠ freitoa: 'terreo agreste'	
● freita: 'lugar que se rozou'	
▲ freita: 'canle'	
◆ afreita: 'canle'	
▼ freita: 'canle secundaria dun prado'	
◆ afreita: 'canle para regar os herbais'	

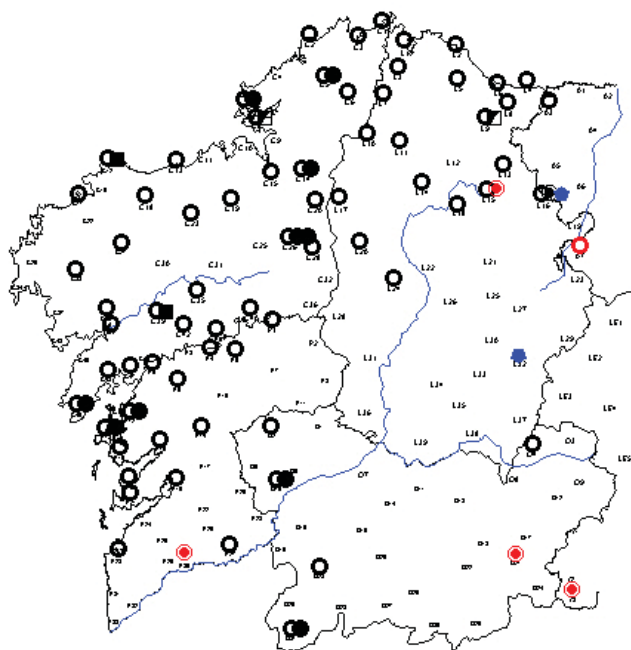
Mapa 4. Pena, cón (ALGa)

○ pena	■ cón	◆ coio	◆ petón	▲ fraga
⊙ penedo	▣ conle		◆ petouto	▼ fragallouzo
● peneda	▣ có		◆ petouco	
⊕ penelo				
⊕ penela				
⊙ penezo				
● penasco				
★ peña				
★ peñasco				

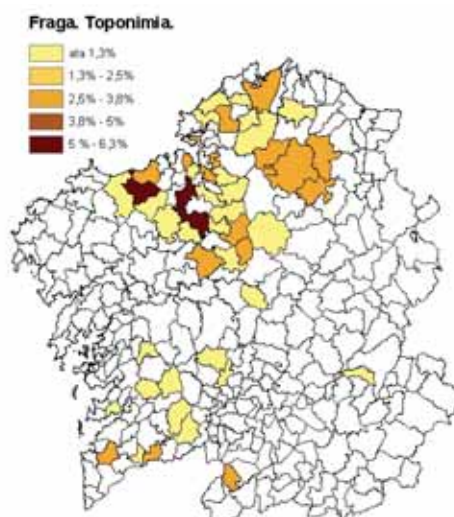
Mapa 5. Significados de *lameiro* (ALGa)

● ‘lamazal, bulleiro’	■ ‘lugar no monte onde nace herba e hai auga’
● ‘terreo lamacente’	● ‘campela, lugar onde a herba medra espontaneamente no monte’
● ‘monte encharcado, braña’	● ‘prado’
▣ ‘terra moi branda e húmida, tremedal’	● ‘terreo deixado a prado despois de ser labradío’
■ ‘terreo onde nace a auga’	● ‘pasteiro, prado adicado a pastizal’
▣ ‘mestura de terra e auga’	
▲ ‘lagoa’	
● ‘remanso do río para empozar o liño	

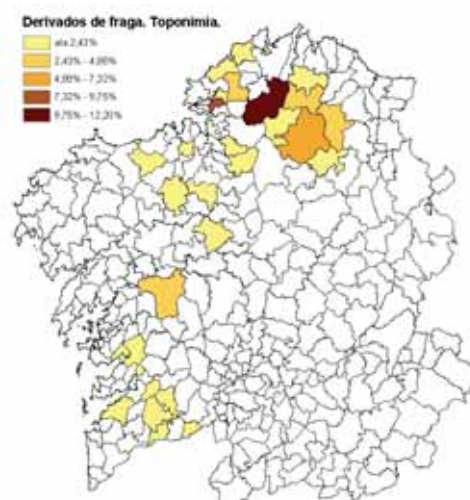

Mapa 6. Significados de *lameira* (ALGa)

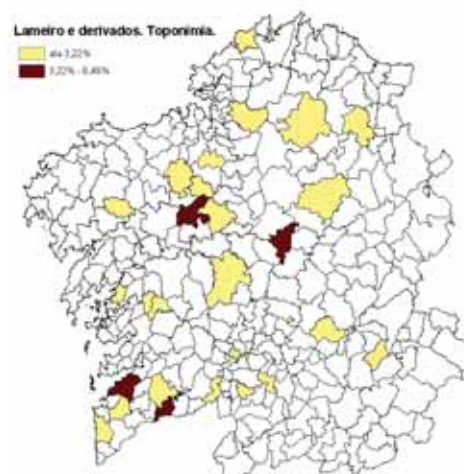
○ 'lamazal, bulleiro'	● 'campela, lugar onde a herba medra espontaneamente no monte'
● 'terreo lamacente'	● 'prado de secano'
⊙ 'monte encharcado, braña'	◆ 'olmo, umeiro'
▧ 'terra moi branda e húmida, tremedal'	◆ 'álamo negro, lamigueiro'
■ 'terreo onde nace a auga'	

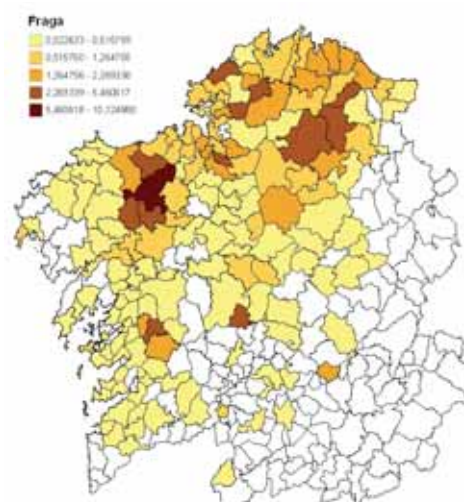
Mapa 7. *Fraga* na toponimia. (Nomenclátor 2003)

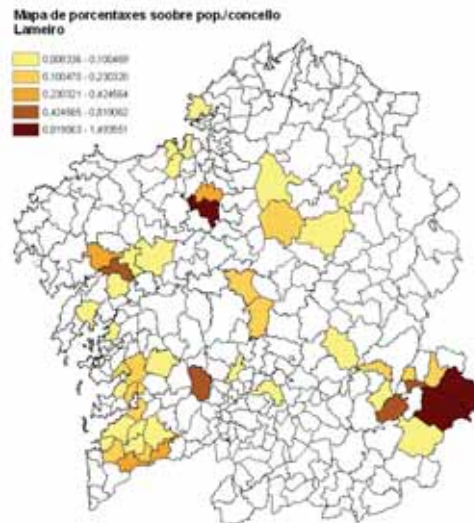
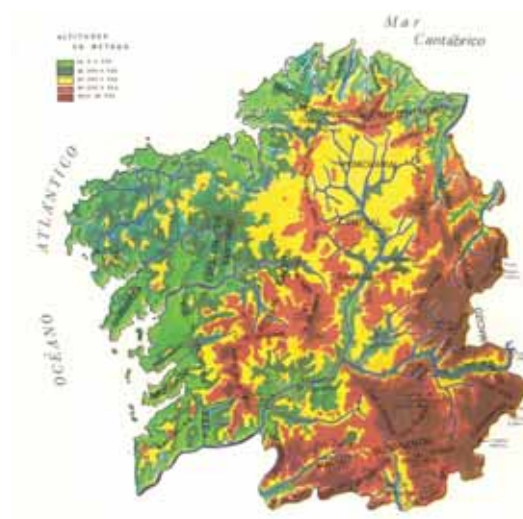
Mapa 8. Derivados de *fraga* na toponimia: *Fraga* + especificador, *Fragoso*, *Fragosiño*, *Fragoselo*, *Fraguella*, *Fraguella*, *Fraguiña* e *Fraguizón* (Nomenclátor 2003)

Mapa 9. *Lameiro* e derivados na toponimia: *Lameiro*, *Lameiro* + especificador e *Lameiriño* (Nomenclátor (2003))

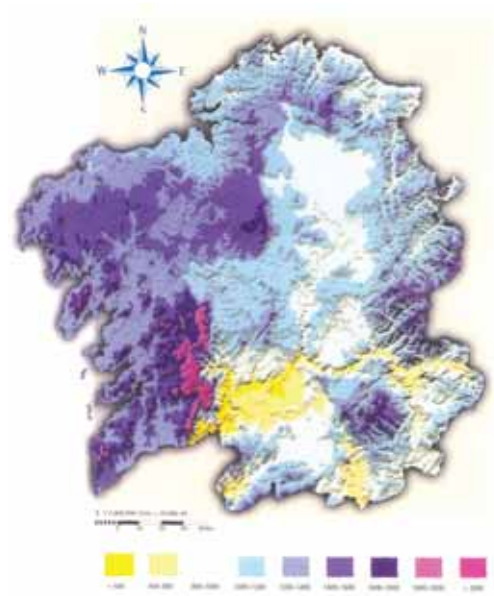

Mapa 10. O apelido *Fraga* (Instituto Galego de Estatística, 1998)

Mapa 11. *Lameiro*. Apelidos (Instituto Galego de Estatística, 1998)

Mapa 12. Mapa do relevo de Galicia (Rozas Caeiro 1980: 8)

Mapa 13. Mapa de precipitacións (Martínez Cortizas/Pérez Alberti 1999: 84)

NO MAR TODO SE MOVE: ÁREAS LÉXICAS NA
NOMENCLATURA DA FAUNA MARÍTIMA DA GALLAECIA*

Francisco Fernández Rei

Instituto da Lingua Galega (USC)

Á xente amiga da FGCMF que leva anos
bolinando para recuperar e socializar o
patrimonio (in)material dos mares e dos
ríos de Galicia e do norte de Portugal.

Desde Ribadeo á Guarda hai 1.195 km de costa cunha gran diversidade litográfica, con zonas relativamente rectilíneas, que alternan cos entrantes que forman as *rías*, voz galega ben coñecida internacionalmente desde que por primeira vez, a finais do séc. XIX, F. von Richthofen definiu este concepto. O litoral de Galicia está inzado de praias e de arnelas, e na batida Costa da Morte áchanse os característicos *coídos*, pequenas enseadas con pedras puídas polo mar, que tantas veces puidemos ver ennegrecidas polo piche ou chapapote vertido polo Prestige, cando os mares galegos a finais do 2002 choraban bágoas negras.

Outras áreas da costa presentan promontorios inzados de grandes pedras, que chaman *cons* nas Rías Baixas e *penas* ou *penedos* noutras zonas do litoral, e que no galego literario son *rochedos* e, sobre todo, *rochas*. Cando están no fondo do mar, a diversas brazas, para os mariñeiros son simplemente *pedras*. De presentárense en agrupamentos máis ou menos aliñados, cubertos pola auga, pero que poden quedar total ou

* O meu profundo agradecemento ós compañeiros do ILG Irene Bravo Pérez e a Xulio C. Sousa Fernández: Irene informatizou todo o material dos mapas e colaborou na redacción das lendas destes, Xulio preparou a base de datos e confeccionou o mapa do litoral da Gallaecia. Tamén quero agradecerlle a Xosé Henrique Costas González a demorada lectura deste texto e as diversas observacións que me fixo, que tiveron en conta na redacción final.

parcialmente ó descuberto cando baixa a marea, fálase de *rebastais*, termo que debe ser exclusivo da xente das ribeiras do mar da Arousa, que está inzado deles dada a súa especial configuración¹.

No litoral galego hai grandes *cantís*, coma na serra da Capelada, como ben se ve cando un se achega ó Santo André de Teixido, con *peiraos*, que así chaman a esas grandes pedras onde o mar bate. Tamén hai cantís, aínda que de menor altura, no tramo que vai do cabo Silleiro á Guarda, con esas *ghamboas* ou entrantes do mar na zona de Oia e noutras partes deste litoral².

En todo este variado litoral a xente do mar creou un inmenso patrimonio inmaterial con termos referidos, entre outros conceptos, ás embarcacións e ós aparellos tradicionais, á gran variedade da flora e fauna das augas da costa, ás postas e ó tipo de terreo onde se traballa, á conservación do peixe e do marisco, ó tratamento das capturas e ás crenzas populares, ó tempo e ó estado do mar, con especial atención neste caso ás correntes e ós ventos, que nun mesmo porto poden ter nomes diferentes segundo a estación do ano. Isto é o que ocorre no costado leste da ría da Arousa onde o *vento mareiro* —título dun emble-

¹ Os rebastais son moi perigosos para a navegación, pero o rebastal de Sagres, entre Sálvora e Aguiño, impediu nos primeiros días de decembro do 2002 que o piche do Prestige entrase na ría da Arousa. Entre Sálvora e o puntal de San Vincenzo do Grove o forte nordeste deses días e o *xurro*, a forte corrente de auga doce con barro que arrastraran o Ulla e o Umia polo moito que chovera ese outono, actuaron a xeito de rebastal na outra boca da ría. E logo, cun esforzo sobrehumano, mariñeiros-cazadores en planadoiras e en barcos de cerco, xunto con mariñeiros-labradores en barcos da batea, todos eles valéndose de trueiros, salabardos e forcadás, e tamén das propias mans, retiraron o piche que ameazaba a inmensa riqueza marisqueira da ría arousa.

² Segundo información que me fornece Xosé Henrique Costas, polo menos desde Vigo á Guarda aínda se chaman *ghamboas* esas caliñas que hai entre os cons, e de aí a expresión antiga “pescar á ghamboa”: cando o mar enchía unha cala estreita, pasábase unha rede na boca da cala, da gamboa; e ó devalar, enmallaba o peixe, que se apañaba case a pé. En Vigo, a carón do antigo bastión da Laxe, onde está hoxe o hotel Bahía, aínda se conserva na toponimia a rúa da Gamboa. Tamén existe na toponimia portuguesa. No Houaiss (2001: s.v. *gamboa*) esta voz ten como acepción (1), como brasileirismo, ‘pequeno esteiro (‘trecho de río ou de mar’) que só tem água na preamar’; e como acepción (3), relativa á pesca, é ‘pequeno braço de mar ou de río que serve como armadilha natural para prender peixes, quando do fluxo enchente da maré’. Posiblemente estea ligada á forma galega e portuguesa *camboa*, que o Xerais (2000) define como ‘lagoa pequena no litoral mariño que se enche ó subi-la marea, e queda en seco cando baixa’.

mático poemario de Ramón Cabanillas de 1915— designa un ventíño maino e garimoso do noroeste, que na primavera e no verán sopra desde o mediodía á tardiña baixa, mentres que no inverno, dese mesmo noroeste, vén o forte *vento da travesía* ou *travesía*.

Neste texto, despois dunhas notas xerais sobre o léxico mariñeiro galego no contexto das linguas románicas ibéricas, tratarei de establecer posibles áreas léxicas na nomenclatura da fauna marítima da costa da Gallaecia, isto é, da desembocadura do Navia á desembocadura do Douro, a partir de material cartografado correspondente a 69 portos de todo ese litoral. Nos comentarios da distribución das formas tiven moi presente tanto a nomenclatura da costa asturiana do Navia ó Sella como a do litoral portugués que vai do Douro ó Guadiana, para ver en que medida o léxico do litoral cantábrico se documenta na zona de fala asturiana ou o léxico da costa que vai de Caminha a Matosinhos é propio dese litoral ou existe máis alá do Douro.

Como remate figuran unhas consideracións sobre o home e o mar e o que nel se move, incluída a lingua galega que, por primeira vez na historia da pesca de baixura e do marisqueo, empeza a convivir co castelán nos barcos e nas praias onde se anda á seca.

1. LÉXICO MARIÑEIRO GALEGO E PENINSULAR

No inmenso patrimonio inmaterial da xente da costa de Galicia hai termos de uso común en calquera porto que, de prescindirmos das variantes fonéticas, son practicamente os mesmos das outras linguas románicas da Península Ibérica. É o caso de partes do barco, como *proa* e *popa*³, que son, respectivamente, a parte de adiante e a de atrás dunha embarcación (en portugués a *popa* tamén se denomina *rè*) ou *quilla*, que é unha peza de madeira ou de ferro que vai de proa a popa, dende a roda ó codaste, por debaixo da embarcación e que constitúe o principal reforzo lonxitudinal onde descargan as demais partes do barco. Segundo Alvar (1985: 2 766), nos dominios románicos da Península só hai variantes fonéticas de *quilla*.

³ Mapas 221 'Proa' e 222 'Popa redonda' (Alvar 1985: 2 751-756).

O mesmo ocorre con termos da navegación como *orzar*, a manobra coa que se quere achegar a proa do barco a barlovento, isto é, á dirección do vento, cando se vai en bolina; pero a acción contraria, a de xirar o barco cara a sotavento ten diversas formas. Así, en galego dise *derribar*, *empopar* e, en menor medida, *arribar* e *ir á vía*; en portugués *arribar*, *ir a popa*, *dar a popa*, *empopar* e *ir a via*; en asturiano *arribar*, *ir a sotavento* e *sotaventear*; en portos de Cádiz e Ceuta dise *derribar*, así como no catalán balear, aínda que nas Baleares e no resto do dominio lingüístico catalán hai formas como *pujar* e *anar en popa*⁴.

Tamén son comúns nas linguas románicas ibéricas voces relativas a partes da vela, como *ris* (gal. estándar *riço*), que é cada un dos cordeis aliñados que permiten acurtar o pano da vela cando vai moito vento, e voces para cabos, como *orínque*, o cabo co que se amarra unha boia a un risón para indica-la posición deste, ou *estrobo*⁵, o anaco de cabo unido polos seus chicotes que serve, por exemplo, para suxeitar o remo ó tolete. E o mesmo pasa con peixes, como a *morea*, e con artes de pesca, como a *nasa*, aínda que neste caso en portugués o máis común é a forma *covo*⁶.

Hai léxico que se rexistra desde Cantabria á costa da Caparica portuguesa, como *encascar*⁷ para a acción de tingui-las redes novas con casca de piñeiro, o que se facía cando o compoñente téxtil era de fibra natural, porque hoxe a fibra sintética xa non o necesita.

Outros termos son propios da costa que vai da desembocadura do Sella, na extrema de Asturias con Cantabria, á desembocadura do Douro, como ocorre con *axexo*, que é como se denomina o atardecer en toda a costa galega, ó igual que na costa portuguesa próxima (*aseijo* en Port.1 Viana do Castelo, *asejo* en Port.2 Vila do Conde e Port.3 Matosinhos), mentres que no resto da costa lusitana o común é *sol posto*⁸. En Asturias, a claridade leve que se dá pouco despois do solpor antes de ser noite denomínase *asexo* ou *acexo* nos portos do

⁴ Mapas 170 'Orzar' e 171 'Arribar' (Alvar 1985: 2 580-585).

⁵ Mapas 372 'Rizo', 305 'Orínque' e 335 'Estrobo' (Alvar 1985: 2 1204-1206, 1003-1005 e 1093-1095).

⁶ Mapas 641 'Morena *Muraena helena*' e 475 'Nasa' (Alvar 1989: 4 2049-2051 e 1534-1536).

⁷ Mapa 500 'Teñir las redes' (Alvar 1989: 3 1609-1611).

⁸ Mapa 132 'Atardecer' (Alvar 1985: 1 466-468).

Eo-Navia de fala galega e *aseo* (ou *asén*) nos portos de fala asturiana, desde Puerto de Veiga-Navia a Llanes⁹.

Non obstante, a luz rosada que precede inmediatamente á saída do sol presenta diversas formas no litoral galego, como se ve nos 15 puntos galegos do mapa 1127 'Aurora', de Alvar (1985: 1 453). Denomínase *alba* en L.1 Foz, L.2 San Cibrao e C.1 Bares, *día claro* en C.2 Cedeira, *alba* e *amanexo* en C.3 Sada, *albarecer* en C.4 Malpica, *clarea-lo día* en C.5 Laxe, *día claro* en C.6 Muxía, *abri-lo día* en C.7 Sardiñeiro, *alborada* en C.8 Portosín, *aurora* en C.9 Ribeira, *lusada* en P.1 Cambados, *alba do día* en P.2 Cangas do Morrazo, *blanca do día* e *clara do día* en P.3 Panxón e *día alto* en P.4 A Guarda¹⁰, mentres que na costa portuguesa próxima a Galicia rexístrase *luz do día* en Port.1 Viana do Castelo, *ourora* en Port.2 Vila do Conde e *albor* en Port.3 Matosinhos. No galego do Eo-Navia é *aurora del alba* nas Figueiras-Castropol e *alba* nos outros portos, que é o común en toda a costa asturiana¹¹. A primeira luz do día antes de saí-lo sol ten en galego a denominación xeral de *alba*¹².

Existen termos que no léxico dos mariñeiros peninsulares son exclusivos da costa atlántica de Galicia e da costa portuguesa do Miño ó Douro, como *bourel* para a boia de cortiza que se rexistra entre Cedeira e Matosinhos ou *regateira* para a muller que vende peixe, anotada entre Sada e Viana do Castelo¹³. Outras veces son termos propios da costa que vai de Ortegal e Aveiro, como *atar* (o aparello), que no galego do

⁹ §3418 'Crepúsculo vespertino' (Barriuso 2002: 344). Nas Figueiras-Castropol e en Ortigueira-Coaña Barriuso rexistrou *asexo* e en Tapia de Casarego *acexo*, mentres que en El Porto-El Franco só anotou *atardecer* e *escurecendo*. En Lluarca a forma de Barriuso é *serano*, mentres que en Alvar (1985: 1 471) é *aseo*, como nos restantes puntos de Asturias do mapa, onde non hai representación do Eo-Navia.

¹⁰ En Cariño dise *albor*, no Porto do Son *alborada* e en Rianxo e no Grove *lusada* (Fernández Rei 1999: 88-89).

¹¹ §3413 'Aurora' (Barriuso 2002: 343).

¹² Mapa 1126 'Alba' (Alvar 1985: 1 448-450) e §3412 'Alba' (Barriuso 2002: 343). No mapa de Alvar *alba* é o termo de L.1, L.2, C.1, C.5, C.6, C.7, C.9, P.1 e P.3, especificado como *alba do día* en C.4 (e en P.1). Outras formas son *alborada* (C.8), *amanexo* (C.1, C.2, P.2, P.3, P.4), *romper do día* (C.2) e *blancura do día* en P.4, mentres que na costa portuguesa próxima se anotaron formas semellantes ás galegas (*o clarão do día* e *a branca do día* en Port.1 e *albor* en Port.2 e Port.3). Entre o Douro e ata o Guadiana *madrugada* é o termo común. En tódolos portos de Asturias dise *alba* ese momento do día tanto en Alvar como en Barriuso.

¹³ Mapas 496 'Corcho del sardinal' e 442 'Pescadero, -a' (Alvar 1989: 3 1597-1599 e 1434-1436).

Cantábrico é *afeitar*, mesmo na costa eonaviega, fronte a *adobar* xeral no litoral asturiano entre o Navia e o Sella, xunto con *coser*, especialmente no asturiano occidental¹⁴.

Hai nomes exclusivos da costa galega, como *ollomol*, rexistrado desde Bares a Baiona. O nome deste peixe é *ghurás* na Guarda, que o lexema de toda a costa portuguesa ata que o substitúe *chopa* no Algarve oriental. Na Mariña de Lugo coñécese a forma *ollomol*, pero nesa costa o común é *besugo*, como no galego eonaviego e en asturiano¹⁵.

O mesmo pasa co termo *curuxo*, que é voz xeral para o peixe *Scophthalmus rhombus* entre Sada e A Guarda, fronte a *sollo* do Ortegal e da Mariña de Lugo e tamén de Viana do Castelo. No galego eonaviego rexistrouse *sollo* en Tapia, pero *rodabalo* nas Figueiras e a variante palatalizada *rodaballo* en El Porto e Ortigueira, que é o termo común en asturiano, onde nalgún punto porto se rexistra *suayo* e *sueyu*, e mesmo *soyu*¹⁶.

2. ÁREAS LÉXICAS DA FAUNA MARÍTIMA

2.1. Material e lenda dos mapas

O material léxico dos 69 portos da Gallaecia que figuran nos mapas procede de fontes diferentes. O da Mariña eonaviega (entre 1-Ortigueira e 4-As Figueiras) tirouse de Barriuso (2002) e o da costa galega, (entre 5-Ribadeo e 62-A Guarda), de Ríos Panisse (1977, 1983), que tamén ten nomenclatura de 4-As Figueiras¹⁷. No litoral portugués de entre o Miño e o Douro, o léxico de 63-Caminha tirouse de Ríos Panisse (1977, 1983); o de 64-Vila Praia de Âncora, 66 Castelo de Neiva e 67-Caxinas-Vila do Conde, de Vitorino (1987);

¹⁴ Mapa 506 'Remendar las redes' (Alvar 1989: 3 1627-1629) e §2039 'Reparar las redes, remendar' (Barriuso 2002: 191).

¹⁵ Vid. apartado 3.4.2 e mapa 15 *Ollomol*. Cf. Alvar (1989: 3), mapa *besugo* (1863-1865) e Barriuso (2002: 239, 2400).

¹⁶ Mapa 620 'Rémol *Scophthalmus rhombus*, *Rhombus levis*, *Botus rhombus*' (Alvar 1989: 4 1986-1988) e §2528 'Rémol *Scophthalmus rhombus*' (Barriuso 2002: 254).

¹⁷ Nos comentarios dos mapas, distingúirase 4a-As Figueiras e 4b-As Figueiras: o *a* indica que a fonte é Barriuso e *b* indica que a procedencia é Ríos Panisse.

e o de 65-Viana do Castelo, 68-Vila do Conde e 69-Matosinhos, de Alvar (1969)¹⁸.

Vitorino e Alvar presentan todo o léxico en transcripción fonética, mentres que Ríos Panisse o fai na ortografía normal do galego con algunhas convencións: indícase se as vogais tónicas de grao medio son de timbre aberto (baixas) ou de timbre fechado (altas); a *gbeada* represéntase co grafema <j> sen distingui-las diferentes realizacións que ten; o seseo márcase con <s>, sinalando que xeralmente a realización é predorsal; e non se marca o yeísmo, fenómeno frecuente entre a xente nova.

O material de Barriuso tamén está en escrita normal. Este autor representa o yeísmo, pero non marca o timbre das vogais medias dos 4 puntos do Eo-Navia, onde, como en calquera fala galega, hai distinción cualitativa nesas vogais. No material de Ríos Panisse de 4-As Figueiras non se marca o yeísmo, pero si a distinción de timbre nas vogais medias.

Dado que a maior parte do material non estaba en transcripción fonética, senón na grafía habitual do galego, na lenda dos mapas emprégase sempre a ortografía galega tanto nos termos galegos como nos portugueses, xa que dos 69 puntos unicamente 7 non son de fala galega, e o 63-Caminha xa figuraba adaptado á grafía galega nas citadas monografías de Ríos Panisse. Con todo, para tratar de mante-la información fonética das fontes orixinais e asemade usar unha mesma grafía para as formas galegas e portuguesas adoptei as seguintes convencións ortográficas:

a) As vogais de grao medio baixas márcanse con <è, ò> (*xurèlo*, *ollomòl*) e as altas con <e, o> (*cangrexo*, *solla*); se as baixas levan til en galego, márcanse con <ê, ô> (*nêcora*, *nôcara*); e se na fonte do material non hai indicación do timbre, indícase con <E, O> (*cangrExo*, *sOlla*).

b) A vogal <u> en posición final só aparece nos puntos de fala portuguesa. En Vitorino sempre é -u, en Alvar é -u e ás veces é un -o alto, polo que uniformei todo en -u, mesmo o material de 63-Caminha que en Ríos Panisse sempre aparece escrito *á galega*, con -o.

¹⁸ Para o léxico de Viana do Castelo, Vila do Conde e Matosinhos, ademais de Alvar (1989) consulte os cadernos de campo deses portos cubertos por Mª Carme Ríos Panisse e Antón Santamarina; e en caso de discrepancia, a forma que figura na lenda é sempre a dos cadernos.

c) A gheada márcase do dígrafo <gh> (*lumbrighante*), sexa aspirada faringal ou fricativa velar a súa realización. Tamén se usa ese dígrafo nalgúns casos de castelanismos (*ghibia* ‘xiba’).

d) O seseo galego márcase con <s>, sen indicación da realización, que maioritariamente é lámino-alveolar. En formas portuguesas, o <S> ante vogal anterior e <Z> ante vogal posterior e ante <a> indica sonoridade (*buSin*, *buZu* ‘boghina’). A realización, en principio, é fricativa lámino-alveolar.

e) A fricativa lámino-postalveolar sonora de termos portugueses márcase con <j> ante calquera vogal (*jerepití* ‘xoubiña’, *carangueju* ‘cangrexo’, *caramuja* ‘caramuxo’)¹⁹.

f) En galego e en portugués, <ch> representa sempre a africada prepalatal xorda (*chopo*) e <x> a fricativa lámino-postalveolar xorda (*xiba*). A desafricación xeral portuguesa márcase con <x> (*xixarru* ‘chicarro’); ás veces conviven a forma *galega* e a portuguesa (*chopu* e *xopu* ‘chopo’).

g) O uso de <v> e <b> faise á galega. En todo caso, téñase en conta que nas falas portuguesas analizadas non existe a labiodental sonora, polo que o <v>, como en galego, representa unha bilabial.

h) Non se marca o yeísmo das falas galegas, porque en Ríos Panisse non está indicado; e cando se indica en Barriuso (*soya* ‘solla’), as formas eonavegas aparecerán adaptadas á grafía galega (*solla*).

i) A nasalidade vogálica portuguesa márcase na lenda dos mapas (*biqueirão* ‘biqueirão’ ‘bocarte’).

j) As grafías galegas <ll> e <ñ> (e non as portuguesas <lh>, <nh>) marcan a palatal lateral (gal. *lavanreira*, port. *navalleira* ‘nécora’) e a palatal nasal (*xoquiñu* ‘choquiño’).

k) A acentuación é a galega.

Os mapas levan como nome a forma galega habitual, nalgún caso dúas formas (a do Cantábrico e a das Rías Baixas, ou ben a do Muro coruñés e a do Berbés vigués), cando as dúas teñen unha clara distribución e son usadas popularmente as dúas. O nome do mapa acompáñase do nome científico tal como figura en Ríos Panisse, que ás veces non

¹⁹ En Ríos Panisse esa sonora do portugués aparece á *galega* en 63-Caminha en formas como *caranguexo*, *caramuxa* e outras. Tendo en conta que nos demais puntos da costa portuguesa é unha sonora nestes casos tamén figura como sonora no mapa; e o mesmo en casos como *bucio* ‘buguina’ de Caminha, que adaptamos co <S> para indicar que hai sonoridade (e non a interdental galega).

coincide coas outras obras. De tódolos xeitos, en nota indícase sempre a fonte de cada mapa e os nomes científicos de cada autor.

2.2. Un único tipo léxico

Tendo en conta o tipo de litoral e tamén a división administrativa (e lingüística) de todo o litoral da Gallaecia, na procura das posibles áreas léxicas, tiven en conta, en principio, as seguintes zonas:

- a) Mariña eonaviega (de 1-Ortigueira a 4-As Figueiras);
- b) Mariña galega (de 5-Ribadeo a 11-Viveiro);
- c) Ortegal (de 12-Bares a 16-Pantín);
- d) Golfo Ártabro (de 17-Mugardos a 23-A Coruña);
- e) Costa da Morte (de 24-Caión a 32-Lira);
- f) Rías Baixas (de 33-Muros a 59-Coruxo);
- g) Baixo Miño (de 60-Panxón a 62-A Guarda);
- h) Minho-Douro (de 63-Caminha a 69-Matosinhos).

En moitos dos comentarios dos mapas a referencia fareina á zona cantábrica, ó Golfo Ártabro, á Costa da Morte, ás Rías Baixas e ó Minho-Douro, porque ese é realmente o agrupamento de moito léxico, con independencia de que formas propias dunha zona aparezan de xeito illado noutra afastada.

Prescindindo das diferenzas fonéticas, que ás veces presentan unha clara distribución xeográfica, hai mostras dun tipo léxico maioritario na nomenclatura da fauna marítima. Con todo, a carón dese tipo maioritario poden aparecer en puntos illados tipos léxicos diferentes, que nalgún caso forma pequenas áreas. Os termos que a seguir analizo corresponden a catro invertebrados ('ourizo', 'lumbrigante', 'cangrexo' e 'xiba') e tres peixes ('quenlla', 'solla' e 'morea').

2.2.1. O *ourizo*

O equinodermo *Paracentrotus lividus* (mapa 1)²⁰ denomínase *arizo* na Mariña eonaviega, mentres que do Navia ó Sella, na costa de fala

²⁰ As fontes do mapa 1 son §11 '*Paracentrotus lividus* Erizo de mar' (Ríos Panisse 1977: 18-19), §2695 '*Erizo de mar Paracentrotus lividus*' (Barriuso 2002: 275), mapa 733

asturiana o xeral é *oricio* ou *oriciu*²¹. Desde 5-Ribadeo, nun extremo da Mariña galega, a 29-Muxía, en plena Costa da Morte, o termo é *oriz̃o*.

A forma *ouriz̃o* rexístrase desde 30-Sardiñeiro, aínda na Costa da Morte, ás Rías Baixas e Baixo Miño. Tamén é termo da costa Minho-Douro, onde as formas con *o-* deben ser innovacións por influxo do portugués padrón. Para distinguilo do ourizo do castiñeiro, nalgúns portos o nome presenta unha especificación (*ouriso de mar* en C-39 Ribeira, *ouriso do mare* en 54-Mogor, *ouriso bravo* en 35-Noia). En 30-Sardiñeiro rexistrouse, ademais, *cachauriso*, termo motivado pola semellanza co mamífero terrestre denominado *ouriz̃o cacho* ou *ouriz̃o cacheiro*. En Fisterra, preto de Sardiñeiro, rexistrei a forma *cachouriso*.

A forma latina ERICIUM é a orixe dos diversos termos galegos, con disimilación ou asimilación do *e-* inicial ó artigo *o* (*oriz̃o*) como latina é a orixe do adxectivo *gacho*, *gacheiro* ou *cacheiro*, igual que o verbo *agachar*, de COACTARE ‘reunir, concentrar, apretar, forzar’, aínda que Corominas dá esta etimoloxía con certa reserva por ter que considerar que o gal.-port. *agachar*, alto-aragonés *cachá* e catalán meridional *acatxar* serían castelanismo²².

2.2.2. O *lumbrigante*

O crustáceo decápodo *Homarus gammarus* (mapa 2)²³ ten como forma xeral *lumbrigante* en todo o litoral de fala galega. En 39-Ribeira é *lubrighante* e en 62-A Guarda é *lubighante*, variantes (con ou sen gheada) propias de portos entre 27-Laxe e 3-Tapia, na Mariña eonaviega, que nalgún porto do Golfo Ártabro e do Cantábrico teñen a concorrencia

‘Erizo de mar *Equinus*, *Paracentrotus lividus*’ (Alvar 1989: 4 2325-2327) e mapa 185 ‘Ouriço *Paracentrotus lividus*’ (Vitorino 1987).

²¹ A fonte do material léxico do Navia-Sella nos diferentes comentarios dos mapas é a mesma cuestión de Barriuso correspondente ó Eo-Navia; e no caso da costa portuguesa entre o Douro e o Guadiana a fonte é o mapa de Vitorino (1987) de onde se tira a información para o litoral Miño-Douro.

²² Corominas/Pascual (1980: s.v. *agachar*); Santamarina en Ríos Panisse (1977: 15-16).

²³ As fontes do mapa 2 son §26 ‘*Homarus gammarus* Bogavante’ (Ríos Panisse 1977: 31-34), §2608 ‘Bovagante *Homarus gammarus*’ (Barriuso 2002: 265), mapa 722 ‘Bovagante *Homarus vulgaris*, *Homarus gammarus*’ (Alvar 1989: 4 2292-2294) e mapa 169 ‘Lavagante *Homarus gammarus*’ (Vitorino 1987).

da forma castelá *bogavante*. En 1-Ortigueira é *llubrigante*, coa palatalización de *l*- propia de falas conaviegas.

A designación única en todo o litoral portugués, desde a desembocadura do Miño á do Guadiana, é *lavagante*, con variantes como *navegante* en 69-Matosinhos, por etimoloxía popular (cruzamento con *lavar* e *nave* nestes casos).

A forma galega *lumbrigante*, a portuguesa *lavagante* e a castelá *bogavante* derivan, segundo Casares (1961: 25), de *LUPU-CANTHARUM, onde a parte primeira (LUPU) non se refire ó concepto ‘lobo’ senón ó de ‘tenaces’ como arma defensiva relacionada cos dentes do animal, polo que o nome deste invertebrado significaría CANTHARO ‘escarabello de tenaces’²⁴. A etimoloxía popular explicaría a riqueza de variantes en toda a costa peninsular.

En galego tamén existen diferentes lexemas para este animal, como *langosta francesa* en 23-A Coruña; *grilo* en 21-Sada, por ter algún parecido con ese insecto; *chulo* en 29-Muxía, forma festiva, se cadra polo aspecto desafiante deste invertebrado; *cereixo* no Ortegal (15-Cedeira, 14-Cariño, 13-Espasante), posiblemente pola cor do viño do molusco comparable a algún tipo de cereixa; e *bugre* en 5-Ribadeo, que é como se denomina en portos asturianos como Xixón (xunto con *búguere*) e Tazones. Esta forma, de orixe descoñecida, se cadra ten relación co portugués *burgau*, que designa varios moluscos gasterópodos mariños, e co castelán *burgado*, caracol terrestre de cor morena.

2.2.3. O cangrexo

O crustáceo decápodo *Carcinus maenas* (mapa 3)²⁵, ten como denominación xeral *cangrexo* desde a Mariña conaviega á Guarda, que pode

²⁴ Para Corominas/Pascual (1980: s.v. *lobagante*) a orixe estaría no lat. vg. *LUCOPANTE, variante de *luciparta* para nomear o ‘lumbrigante’ nun autor latino do séc. v. Trataríase dunha deformación do grego *λυκοπάνθηρ* ‘onza, especie de pantera’, nome motivado polo aspecto agresivo que as súas enormes pinzas lle dan a este crustáceo. Vid. ó respecto as anotacións etimolóxicas de Santamarina (Ríos Panisse 1977: 32-33).

²⁵ As fontes do mapa 3 son §21 ‘*Carcinus maenas* Cangrejo común’ (Ríos Panisse 1977: 28-30), §2262 ‘Cangrejo común *Carcinus maenas*’ (Barriuso 2002: 267), mapa 725 ‘Cangrejo de mar *Carcinus moenas* [sic], *Carcinides moenas*’ (Alvar 1989: 4 2301-2303) e mapa 175 ‘Caranguejo *Carcinus maenas*’ (Vitorino 1987).

presentar especificacións: *cangbrexo ghallego* en 17-Mugardos, *cangrexo da pèdra* e *cangbrexo* [sic] *do rei* (id. dub.) en 25-Malpica²⁶. No sur das Rías Baixas e no Baixo Miño a forma común é a variante *caranguexo*. Ademais, na costa galega, esporadicamente, rexístranse formas en *-a*: *cangrexas* en 12-Bares, 28-Camariñas e 29-Muxía, *cancarexa* en 31-Ézaro e *caranquexa* (*da raña*) en 60-Panxón.

En todo o litoral portugués *carangueju* (e variantes fonéticas) é a denominación xenérica para un conxunto non determinado de especies, mais no caso do *Carcinus maenas* é a forma de uso máis frecuente. Tanto a forma portuguesa como a galega son empréstimos do castelán *cangrejo*, do latín CANCRUM ‘cangrexo’ + sufixo -ĬCTŪLUM. No Minho-Douro rexístranse, ademais, formas diferentes como *saicha* e *saixa* en 64-V. P. de Âncora, *pilado* 66-C. Neiva e *navalheira pequena* en 67-Caxinas²⁷.

A forma *nácara* (variantes *nacra* e *anacra*), da mesma orixe que *nécora*, só se rexistrou en portos da Costa da Morte (24-Caión, 26-Corme, 27-Laxe e 32-Lira), mentres que *zampeña* é forma de portos do Cantábrico, da Mariña eonaviega (1-Ortigueira, 3-Tapia) e da Mariña galega (19-Burela). Na costa asturiana *zarampeño* é o ‘cangrexo’ en Ouviaña, entre Lluarca e Cuideiru, mentres que neste porto da Asturias occidental *zampeña* é a ‘nécora’. Descoñécese a orixe desa forma, se cadra, tal como indica Santamarina, ten relación con *zampar* ‘tragar avidamente’ ou con *zambo*.

Outras formas do litoral galego son *ghaiba* en 60-Panxón (id. dub.) e 22-Mera, que é a forma *jaiba* hispanoamericana para designar varios crustáceos²⁸; *lánguicho*, de étimo descoñecido, en 6-Rinlo; o castelanismo *ghabato* en 12-Bares e *vaca mona* en 21-Sada, pola semellanza cunha vaca sen cornos.

²⁶ A abreviatura «id. dub.» Indica que a identificación dun termo é dubidosa, mentres que cando unha forma se considere anticuada usarase a abreviatura «ant.».

²⁷ A *navalheira* é a ‘nécora’ e *pilado* (cf. 3.4.4) é o ‘patelo’ ou ‘pateiro’ (3.4.5).

²⁸ En 62-A Guarda dise *ghaima* para o ‘cangrexo real’ *Calappa granulata* (Ríos Panisse 1977: 22). A *ghaima* de 29-Muxía (e a variante *ghaimito* de 30-Sardiñeiro) designa o ‘santiaguiño’ *Scyllarus archus* (Ríos Panisse 1977: 48).

2.2.4. A *xiba*

O molusco cefalópodo *Sepia officinalis* (mapa 4)²⁹ é *xiba* desde a Mariña eonavega á ría da Arousa, con variantes orientais como *sibia* en 4a, 4b-As Figueiras e 5-Ribadeo e *xibia* en 2-El Porto, 3-Tapia, 4b-As Figueiras, 5-Ribadeo e 6-Rinlo, que é a forma común en asturiano.

No Cantábrico esa forma pode ter a concorrencia de *choco*³⁰, mentres no sur do litoral da Gallaecia, desde 49-Portonovo a 69-Matosinhos. É a única forma rexistrada por Vitorino e por Alvar no litoral entre o Douro e o Guadiana, aínda que en Alvar en Port.10-Nazaré anotouse *siva*. En 68-Caxinas, no Minho-Douro, anotouse a forma africada *chocu* e a desafricada *xocu*, que é a portuguesa moderna.

Na Costa da Morte rexístrase a variante *chopo*, que pode ser forma única ou concorrer con *xiba*, como nalgún porto da ría de Muros e da ría da Arousa. En 30-Sardiñeiro ten a concorrencia de *xubiñón* e *chubiñón*, que se cadra designan o tamaño grande, como o *xibón* de 10-S. Cibrao da Mariña galega. A *xiba arrabeada* de 18-Ares é a grande que, cando hai mar forte, sae á terra medio morta.

Xiba é a evolución da forma latina *SĒPIA*, e de orixe latina tamén debe ser *choco* e *chopo*. Entre outras consideracións etimolóxicas, Santamarina (Ríos Panisse 1977: 81) considera que podería ter relación con *choco* ‘ovo fecundado’, pero referido a comidas sería ‘pasado, non fresco’, xa que *choco* tamén se di do ovo podre que está descomposto. Neste caso podería ser resultado da elipse de *polbo choco*, porque a menor consistencia da carne da xiba fronte á do polbo xustificaría a denominación. Outra hipótese de Santamarina é a forma latina *FLŌCCUS* ‘floco’, que se xustificaría porque a aleta natatoria da xiba lembra un floco.

Igual que pode haber confusións entre os cefalópodos ‘lura’ *Loligo vulgaris* e ‘pota’ *Ommastrephes sagittatus*, que son parecidos pero diferentes, pois a ‘pota’ ten os raxos máis grandes e a carne máis dura, rexístranse confusión entre a ‘xiba’ e o ‘chopo’ *Sepiola rondeleti*, tamén

²⁹ As fontes do mapa 4 son §76 ‘*Sepia officinalis* Jibia’ (Ríos Panisse 1977: 80-82), §2661 ‘Jibia *Sepia officinalis*’ (Barriuso 2002: 271), mapa 680 ‘Jibia *Sepia officinalis*, *Sepia filio-uxi*’ (Alvar 1989: 4 2166-2168) e mapa 136 ‘Choco *Sepia officinalis*’ (Vitorino 1987).

³⁰ En 1-Ortigueira anotouse o castelanismo *jibia* e a forma antiga *choco*.

moi semellantes pero diferentes. O parecido entre estes cefalópodos explica que na área de ‘xiba’ se achase *chopo* ou *choco*, ou que en 7-Foz para ‘xiba’ se anotase *lula*, onde para o *Loligo vulgaris* se rexistrou *calamar*, italianismo que en galego debe ser castelanismo.

Polo que respecta á ‘xiba’ pequena (mapa 4bis)³¹, na escasa información de que se dispón vese que se chama igualmente *xiba* (10-San Cibrao, 12-Bares, 29-Muxía) ou que se usan formas diminutivas como *choquiño* (54-Mogor, 60-Panxón, 62-A Guarda) ou *xuquiño* (64-V. P. de Âncora); pero no Golfo Ártabro e en portos veciños como 15-Cedeira e 24-Caión *choco* (ou *chopo*) é o termo da ‘xiba’ pequena fronte a *xiba* para o exemplar non pequeno. Na Mariña eonaviega en 4a, 4b-As Figueiras tamén é *choco* fronte *sibia*, igual que en 3-Tapia, onde a que non é cría é *choco* e *xibia*.

Na ría de Vigo anotouse o castelanismo *palomo* en 56-Cangas e *bufa* en 57-Cesantes, forma probablemente onomatopeica, de BUF, da que deriva *bufar*, se cadra por algún ruído que fai este cefalópodo.

2.2.5. A quenlla

O peixe escualiforme *Prionace glauca* (mapa 5)³² presenta un tipo léxico común entre o Navia e o Miño, cunha certa distribución das variantes fonéticas: *caella* (variantes *caEllo* en 1-Ortigueira, *canElla* en 3-Tapia e *caenlla* en 6-Rinlo) no Cantábrico; as formas contractas *quella* no Golfo Ártabro, no Ortegal (tamén *quèlle*) e desde o Morrazo á foz do Miño (en 57-Cesantes *caella* e *queilla*, en 62-A Guarda *quella*) e *quenlla* na Costa da Morte e nas Rías Baixas (en 43-Rianxo *quèña*), aínda que aquí pode concorrer con *quella* (47-Cambados, 56-Cangas e 58-Bouzas). Cando é grande en portos da Costa da Morte rexistrouse *quenllón* (24-Caión, 25-Malpica e 27-Laxe).

³¹ As fontes do mapa 4bis son ‘*Sepia officinalis* Jibia’ (Ríos Panisse 1977: 81-82), §2662 ‘Cría de jibia’ (Barriuso 2002: 271), mapa 681 ‘Cría de la sepia’ (Alvar 1989: 4 2169-2171) e mapa 136 ‘Choco *Sepia officinalis*’ (Vitorino 1987).

³² As fontes do mapa 5 son §214 ‘*Prionace glauca* Tintorera’ (Ríos Panisse 1977: 178-180), §2571 ‘Tintorera *Prionace glauca*’ (Barriuso 2002: 260), mapa 650 ‘Tintorera *Prionace glauca*, *Carcharias glauca*, *Glyphis glaucus*’ (Alvar 1989: 4 2076-2078) e mapa 121 ‘Tintureira *Prionace glauca*’ (Vitorino 1987).

Todas estas formas proceden do latín CANĬCŪLA, de onde veñen tamén as formas do asturiano occidental e central *canía* e do oriental *caella*, que é a galega do Cantábrico³³.

Na costa portuguesa, desde Caminha ó Algarve o xeral é *tintureira*, que corresponde ó castelán *tintorera*, termo derivado de *tintura*, e esta de *tinto*, participio de ‘tinguir’. A cor azul da pel deste peixe, que parece tinguida, é a motivación do nome da ‘quenlla’ en castelán e portugués. Esa cor azul motivou en portos galegos denominacións como *azul* en 15-Cedeira e o castelanismo *falanghista* no Golfo Ártabro (18-Ares e 19-Pontedeume), por lembrar a súa pel a cor da camisa dos falanxistas.

No Douro-Minho, en 64-V. P. de Âncora *tintureira* concorre con *galla*, que tamén se rexistra nalgúns portos do Douro ó Guadiana, ás veces como única forma. Termos semellantes á galega ‘quenlla’ só se rexistraron ben abaixo do Douro³⁴. O castelanismo *tintorera* (id. dub. En 14-Cariño) concorre coa forma galega nalgúns portos, aínda que en 38-Aguiño a única forma rexistrada foi *pinturera*, por cruce da forma castelá co verbo *pintar*.

Outros termos da costa galega son *quèlme* en 8-Cangas de Foz, que parece ser un arabismo co significado de ‘can’³⁵; *camarín* do Golfo Ártabro (21-Sada, 22-Mera), que é o catalanismo *camari*, composto de *ca* ‘can’ e *marí* ‘mariño’³⁶; *aquellerín* en 15-Cedeira, por cruzamento de *quèlla* (forma do Ortegal) con *cañarín* ou *cañerín*³⁷; e *mèlgha* (50-Raxó, 53-Marín; *mElgha* en 52-Canto de Area), en 15-Cedeira de orixe incerta.

³³ Pasado o Navia, en Puerto de Veiga e Lluarca dise *canea*, entre Cuideiro e Tazones a forma é *canía*, que concorre con *caniya* en Llanco e co castelanismo *tintorera* en Xixón, e na costa oriental, entre Llastres e Llanes dise *caella*, como nas falas galegas desde Bares (Barriuso 2002: 260, §2571).

³⁴ No mapa 650 de Alvar (1989: 4 2078) figura *quielbão* en Port.7 Praia de Mira, *quèlha* en Port.12 Peniche e Port.18 Setúbal e *caelha* en Port.27 Vila Real de Santo António, na parte máis oriental do Algarve. No mapa 121 de Vitorino (1987) a única forma derivada de CANĬCŪLA é *caelha* en Monte Gordo, de V. R. de Santo António.

³⁵ A forma *quèlme* existe en falas españolas, portuguesas e árabes. En 4b-As Figueiras o hipercastelanismo *quèlme* é a denominación do peixe escualiforme *Etmopterus spinax*, que é o *gato* (*de mar*), *gata* (*de mar*) ou *peixe gato* (Rios Panisse 1977: 171-173).

³⁶ Este catalanismo *camarín* en 19-Pontedeume designa o ‘cazón’ *Galeus galeus* e o ‘cazón liso’ *Mustelus mustelus*.

³⁷ En 15-Cedeira o ‘cazón liso’ *Mustelus mustelus* chámase *cañarín* e *cañerín*, probablemente por cruzamento de *camarín* co castelán *caña* pola forma alongada deste peixe.

2.2.6. A *solla*

O peixe pleuronectiforme *Pleuronectes platessa* (mapa 6)³⁸ denomínase *solla* desde o Navia ó Douro, coa variante ditongada *suolla* en 67-Caxinas e coa forma especificada *solla de calidá* en 4a-As Figueiras. Na costa de fala asturiana o común é *sueya* ou *soya*³⁹, do mesmo xeito que do Douro ó Algarve *solha* é forma xeral. A orixe de ‘solla’ é o latín SŌLĒA ‘solla’ e ‘sola’.

Na costa galega, cando este peixe é grande dise *sollón* en 17-Mugardos e 20-Miño; e cando a ‘solla’ é pequena denomínase *raspiso* en 35-Noia, derivado do xermanismo *raspar*, e *tapaconas* en 17-Mugardos, pola forma plana deste peixe e doutros pleuronectiformes que motiva que a comparen cun testeo.

Entre as denominacións galegas doutro pleuronectiforme, o *Arnoglossus laterna*, tamén hai formas con *rapar*, *rascar* e *tapar:rapapelos* e *tapaconas*, que son as denominacións máis extendidas, *rascona*, *tapacús*, etc.⁴⁰

2.2.7. A *morea*

O peixe anguiliforme *Muraena helena* (mapa 7)⁴¹ é a *morea* na costa galega entre 7-Foz e 62-A Guarda (*morèa* en 29-Muxía) coa variante *moreia* en 13-Espasante (no Ortegal) e na costa portuguesa entre Caminha e a zona de Aveiro, para logo ser *morea* (ou *amorea*) ata a desembocadura do Guadiana. En 5-Ribadeo e na costa conaviega só se rexistrou o castelanismo (ou o

³⁸ As fontes do mapa 6 son §379 ‘*Pleuronectes platessa* Solla’ (Ríos Panisse 1977: 427-428), §2537 ‘Solla *Pleuronectes platessa*’ (Barriuso 2002: 255), mapa 622 ‘Platija *Platichthys flesus*, *Pentichthys flesus* *Pleuronectes flesus*, *Pleuronectes passer*’ (Alvar 1989, 4: 1992-1994) e mapa 104 ‘Solha *Platichthys flesus flesus*’ (Vitorino 1987).

³⁹ Barriuso (2002: 255) anotou *soya*, como na Mariña conaviega, en Puerto de Veiga e Lluarca; *sueya* (e *suaya* en Cuideiro) de Ouviaña a Lluanco; *sueyo* en Candás; e *soya* de Xixón a Llanes (con *soyu* en Llastres e *sueya* tamén en Xixón).

⁴⁰ Para a etimoloxía de *raspiso* e *tapaconas* vid. Ríos Panisse (1977: 417-419). Na costa de Asturias, desde As Figueiras a Ribesella, a ‘meiga punteada’ *Zeugopterus punctatus* ten, entre outras, as denominacións *tapacona*, *tapacón*, *tapacoños* e *rapapelu*.

⁴¹ As fontes do mapa 7 son §257 ‘*Muraena helena* Morena’ (Ríos Panisse 1977: 236-237), §2556 (Barriuso 2002: 258), mapa 641 ‘Morena *Muraena helena*’ (Alvar 1989: 4 2049-2051) e mapa 117 ‘Moreia *Muraena helena*’ (Vitorino 1987).

asturianismo no caso da Mariña) *morena*, que nalgún outro porto galego concorre con *morea*. A forma procede do latín MURAEANA ‘morea’.

Quen visite o acuario de Punta Moreiras, en San Vicenzo do Grove pode contemplar nun dos tanques moitas ‘moreas’ da Costa da Morte, que persoalmente considero o máis impresionante dese acuario, por moito que o reclamo publicitario sexan as quenllas que alí hai.

2.3. Léxico propio das Rías Baixas

Os termos da fauna mariña poden presentar variedade léxica cunha certa distribución xeográfica, con formas “propias” das Rías Baixas coma ocorre con invertebrados como *caramuxo*, con peixes como *bocareu*, *xouba* e *rapante* fronte ós correspondentes *mincha*, *bocarte*, *parrocha* e *meiga* do resto do litoral de fala galega.

2.3.1. O *caramuxo* ou *mincha*

O molusco gasterópodo *Littorina littoralis* (mapa 8)⁴² presenta tres principais áreas léxicas: *caramuxo*, *mincha* e *bígaro*, que nalgún porto poden levar especificacións: *caramuxo bò* (54-Mogor), *caramuxa blanca* e *caramuxa negra* (30-Sardiñeiro), *caramuxa blanca* e *caramuxa fidalga* (36-Portosín), *mincha brava*, (19-Pontedeume), *mincha dulce* (24-Caión), *mincha francesa* (26-Corme), *bígaro negro* (4a-Figueiras), *bígaro negro* e *bígaro do fango* (5-Ribadeo).

Desde 69-Matosinhos, na desembocadura do Douro, a 26-Camarinas, en plena Costa da Morte, rexístrase *caramuxo* e *caramuxa*, sendo a primeira *propia* das rías de Vigo, Pontevedra e A Arousa e a segunda *propia* da Costa da Morte e da zona miñota portuguesa, porque no litoral do Douro é *caramujo*, como en diversos portos entre o Douro e o Guadiana, sobre todo a partir de Peniche.

Variantes son *caramela* (62-A Guarda) e *caramecha* (42-Escarabote) con sufixos que indicaron diferentes graos da pequenez, tal como sa-

⁴² As fontes do mapa 8 son §101 ‘*Littorina littoralis* Mincha’ (Ríos Panisse 1977: 101-103), §2670 ‘Bígaro *Littorina littorea*’ (Barriuso 2002: 272), ‘Bígaro *Littorina littorea*’ (Alvar 1989: 4 2220) e mapa 152 ‘Caramujo *Littorina littorea*’ (Vitorino 1987).

lienta Santamarina (Ríos Panisse 1977: 23) cando analiza o étimo de *caramecha*:

Probablemente relacionado con *caramela* (nombre que también se aplica a un crustáceo), propiamente ‘cuerno de la cabra’, lat. CALAMELLUM ‘flautilla’. (Nótese que del cuerno de cabra se hacían *caramillos* antiguamente). De que estamos en lo cierto da prueba el hecho de que se llame *corno*, *cornecho* [o cangrexo ermitaño], etc., en otros lugares. Los sufijos *-elo*, *-echo*, *-uxo* indicaron sin duda distintos grados de apreciación de la pequeñez.

Desde 27-Laxe, onde tamén se di *caramuxa*, ata 11-Viveiro a forma común é *mincha*⁴³, coa variante *minchara* en 12-Bares. No Cantábrico existen variantes como *bincha* en 3-Tapia e *mentiña* en 8-Cangas de Foz. Posiblemente *mincha* e *mentiña* teñan unha orixe común, do lat. MITĒLLA ‘mitra pequena’ ou ben de *MITŪLA con cambio de sufixo, de onde viría *mincha*, mentres que *mentiña* procedería dun pseudoprimitivo *MITA, *MINTA sobre *MITŪLA⁴⁴.

En portos da Mariña, desde 10-Burela a 1-Ortigueira, rexístrase *bígaro* e *bígara*, cun radical posiblemente de orixe non latina e cunha terminación que podería ser latina (de -ŪLUS), que se acha en palabras como *millara* ou *pígaro*. É posible que *bígaro* se relaciona co castelanismo *verigüeto*, termo posiblemente de orixe prerromano co que se designa en 4b-As Figueiras a *Phacoides borealis*⁴⁵. Na costa de fala asturiana, do Navia ó Sella, rexístrase *bígaro* e *mincha*, e cando hai as dúas esta considérase anticuada.

Outras formas para este molusco son derivados de *corno*, como *cornecho* en 24-Caión, para designar unha variedade clara, e *corniño* en 29-Muxía; *chícara* en 6-Rinlo, de orixe descoñecida; *cuco* en 16-Pantín (id. dub.) e 22-Mera, probablemente relacionado con *coco* ‘verme’, o mesmo que *coco* do Ortegal e *cuco* de portos do Golfo Ártabro, termos cos que se designa o crustáceo ‘arneirón’ *Balanus balanoides* (cf. 2.5.3); *meiga* en 10-Burela (id. dub.), *freiriña* en Caminha, xunto con (es)*caramuja*; *mexacán* en 25-Malpica, que pode ser composto de *mexar* e *can* ou ben derivar de *ameixa de can* onde habería unha etimoloxía popular; e *buZo*

⁴³ En 39-Ribeira, na ría da Arousa, anotouse *caramuxo* e *mincha*.

⁴⁴ Vid. Santamarina (Ríos Panisse 1977: 97), que presenta outras etimoloxías para *mincha*.

⁴⁵ Vid. Santamarina (Ríos Panisse 1977: 95).

en 68-Vila do Conde, forma de orixe latina, que é a mesma forma coa que en 63-Caminha se designa a ‘buguina’ *Buccinum undatum* (cf. 2.6.2).

2.3.2. O bocareu ou bocarte

O peixe clupeiforme *Engraulis encrasicolus* (mapa 9)⁴⁶ coñécese como *bocareu* (ou *bucareu*) nas Rías Baixas e no Baixo Miño.

Entre 32-Lira, na Costa da Morte, e 1-Ortigueira, na desembocadura do Navia, *bocarte* (e a variante *mocarte*) é a forma propia, con algún caso illado de *bucareu* como única forma (31-Ézaro) ou ben en concorrencia con *bocarte* (18-Ares). En 11-Viveiro, na Mariña galega, só se anotou *macareu*, mentres que en 27-Laxe, en plena Costa da Morte, concorren *macareu* e *mocarte*. E en 6-Rinlo, na Mariña galega, ademais de *bocarte* anotouse a forma antiga *pión*, pola semellanza do ‘bocareu’ coa *Atherina hepsetus*, a ‘piarda’ das Rías Baixas e ‘peón’ do Cantábrico e na Costa da Morte.

No litoral portugués, en 63-Caminha rexistrouse *bucareu*, como nas Rías Baixas e no Baixo Miño; pero a forma portuguesa do Minho-Douro *biqueirão*, que é tamén o termo do litoral do Douro ó Guadiana.

Tanto en Galicia como na Mariña eonaviega denomínase *anchoa* (port. *anchova*) o filete que se extrae do costado do *Engraulis encrasicolus*, despois de telo na moira en barrís de madeira, que logo se enlata como filete extenso ou enrolado⁴⁷. Trátase dunha forma xenovesa, que probablemente chegou ás linguas ibéricas a través do catalán, onde este peixe en conserva se denomina *anxova*.

Santamarina (Ríos Panisse 1977: 219-220) establece dúas familias etimolóxicas para a denominación deste peixe. Unha sería a formada polas variantes rematadas en *-arte*, como *bocarte* e *mocarte*, que poden ser empréstimo vasco, pois nesta lingua existe unha forma *bokart*, posiblemente un occitanismo, derivado do lat. *BŪCCA* e un sufixo *-art*, *-arde* abundante en falas francesas e suízas. O significado fai sempre

⁴⁶ As fontes do mapa 9 son §248 ‘*Engraulis encrasicolus* Boquerón’ (Ríos Panisse 1977: 218-221), §2364 ‘Boquerón, bocarte *Engraulis encrasicolus*’ (Barriuso 2002: 234), mapa 535 ‘Boquerón *Engraulis encrasicolus*’ (Alvar 1989: 3 1714-1716) e mapa 38 ‘Biqueirão *Engraulis encrasicolus*’ (Vitorino 1987).

⁴⁷ Ríos Panisse (1977: 219, nota 17), §3029 ‘Anchoa’ (Barriuso 2002: 307).

referencia a algunha característica especial da boca deste peixe, que no caso da forma *bocarón* de 21-Sada, onde concorre con *bocarte* e *mocarte*, aludiría á súa grande boca, como no castelán *boquerón* e portugués *biqueirão*.

A outra familia de formas, segundo Santamarina, parece que non se pode separar do gascón moderno *macarèn* e do francés *maquereau*, que é o nome da ‘xarda’ (*Scomber scombrus*). En galego aplicouse o galicismo á ‘anchoa’ (e non á ‘xarda’), polo que a forma *bocareu* e *bucareu*, variantes de *mocareu* e *mucareu*, pasaron a considerarse variantes de *bocarte*, con alternancia de sufixos.

2.3.3. A *xouba* ou *parrocha*

Outro peixe clupeiforme, a *Sardina pilchardus* denomínase *sardiña* na costa galega (port. *sardinha*) e *sardía* na Mariña eonaviega.

A sardiña de tamaño pequeno (mapa 10)⁴⁸ désígnase con tres formas principais con cadansúa área léxica: (a) *xouba*, termo exclusivamente galego, é voz propia das Rías Baixas, Baixo Miño e parte da Costa da Morte; (b) *parrocha*, forma propia de todo o Cantábrico, mesmo da costa vasca, rexistrouse desde 27-Laxe á Mariña eonaviega como forma practicamente única, mentres que en portos da Costa da Morte e das Rías Baixas pode rexistrarse concorrendo con *xouba*, ademais de usarse na fala popular das rías para designa-lo órgano sexual feminino; c) *petinga*, termo propio de todo o litoral portugués, da costa miñota á do Algarve, mais tamén se anotou nalgún porto galego (C.24 Caión, 57-Cesantes). No Minho-Douro en 64-V. P: de Âncora a sardiña nova é *petinga* e a moi nova é *jerepetí*, mentres que en 67-Caxinas dise *sardiña miúda* para a nova e *petinga* para a moi nova. En 66-C. de Neiva para a nova úsase a voz *sarrilla*.

En 45-Vilaxoán, na ría da Arousa, ademais de *xouba*, *suoba* (sic, que debe ser erro por *souba*) e *xoubeta*, rexistráronse formas con ‘medio’: *media sardiña*, *medianiña* (con elipse de *sardiña*) e *medianillo* (por elipse

⁴⁸ As fontes do mapa 10 son §253 ‘*Sardina pilchardus* Sardina’ (Ríos Panisse 1977: 227-228), §2360 ‘Sardina pequena [*Sardina pilchardus*]’ (Barriuso 2002: 234), mapa 531 ‘Sardina pequena [*Sardina pilchardus*, *Clupea pilchardus*]’ (Alvar 1989: 3 1702-1704) e mapa 34 ‘Sardinha *Sardina pilchardus*’ (Vitorino 1987).

de *peixe*, posiblemente). En 49-Portonovo, na ría de Pontevedra, *medianilla*.

Santamarina (Ríos Panisse 1977: 220) buscou a orixe da voz *xouba* no ictiónimo latino CLŪPEA (posiblemente ‘zamborca’ *Alosa alosa*), cunha fase intermedia **choiba* que logo remataría en *xouba* por asimilación, semellante á de *noite* > *noute*. Baltar Veloso (2005) non pon obxeccións á parte fonética desta etimoloxía, pero sinala que no único texto da antigüidade clásica onde aparece es palabra non se nos fala dun clupeido, senón con toda seguranza dun tipo de lamprea que zuga o sangue no peello do sollo xigante. Cabería sospeitar que «este hápax sexa unha variante vulgar de *chypens*, xeito de escudo redondeado que recorda a fasquí da boca do ciclóstomo. Polo cal, para fuxir do atranco soamente quedaría a argallada metodolóxica de amañar un segundo **clupea* homógrafo do documentado».

Segundo Baltar cabe a posibilidade de que a orixe de *xouba* sexa un adxectivo de color, substantivado despois con perda do substantivo aparelado en sintagma, tan produtivo na formación de novos substantivos. Dun latín falado (*sardina*) **flauva* pasaríase a unha forma **chouba*, da que saíría *xouba* por mor dunha desafricación non allea ó galego como confirman os dobletes ictionímicos *choco/xoco* ou *choupa/xoupa*. E engade:

No tocante ó lero semántico, o peixe que primeiro foi chamado así debe de ser o mesmo que os naturalistas alcumaron de *Sardinella aurita* (Valencienne), madia leva pola franxa de intensa color amarela que recorre o seu corpo por arriba e que desaparece axiña en canto morre fóra do mar. Pola semellanza dunhas con outras, andando o tempo valería para designar a varias especies da súa familia, e soubo salvarse da xeneralización do ictiónimo concorrente *sardiña* limitándose a servir de nome deses individuos cando pequenos (do que temos un paralelo en inglés, que dispón de *pilchard* e *sardine* segundo tamaños).

Para Baltar, esta proposta a sobrevivencia dunha forma latina vedraña desaparecida noutras partes ou unha innovación posterior. O primeiro nada tería de particular polo arredamento do noroeste peninsular, o que permitiu gardar arcaísmos léxicos; o segundo tampouco, «xa que a lingua aprendida non engruñou a capacidade inventiva dos falantes. Por iso, como os cardumes do tal peixe andan máis nas nosas costas atlánticas do que no Mediterráneo, votaría por unha creación de cuño galaico».

Na hipótese de Baltar (e na de Santamarina) habería que explicar a desafricación de *chouva*, porque en galego non se dá ese fenómeno propio do portugués centro-meridional. Non vale como argumento a existencia de dobletes ictionímicos *choco/xoco* ou *choupa/xoupa* que cita Baltar, porque *choco* e *choupa* son formas do litoral galego, con conservación sempre da forma africada, mentres que as desafricadas *xocu* e *xoupa* corresponden a Caminha, no litoral miñoto portugués (Ríos Panisse 1977: 80-83, 298-299). Nese porto da foz do Miño, igual que en toda costa portuguesa da Gallaecia o tradicional deberon se-las formas galegas coa africada, que logo foron desprazadas polas desafricadas propias do portugués estándar. Con todo, nalgún porto pode convivilo termo tradicional e o moderno, como ocorre en Caxinas-Vila do Conde coas formas *chocu* e *xocu* para a ‘xiba’ (cf. 3.2.4).

O termo *parrocha* posiblemente sexa da familia de adxectivos como *parròlo*, *parrèlo* ou *parramèlo*, que en galego se din de árbores, mesmo de persoas, de pouca altura. De ser así, segundo Santamarina (Ríos Panisse 1977: 220) *parrocha* derivaría da palabra *parra* (referida á vide). Corominas non dubida que se trate dunha forma galega, tendo en conta que *parrocha* aparece en Sarmiento, que a documenta en Santiago no canto da *xouba* de Pontevedra e do *bucareu* de Viveiro, e que tamén se documenta en Cornide e Valladares. Sobre a orixe, suxire que podería estar relacionada coa forma galega *parrulo* ‘pato’, que no portugués trasmontano é *parro*, *parra* (Corominas/Pascual 1981: s.v. *parro*). Para Santamarina, semanticamente é menos verosímil que *parrocha* se relacione con *parrulo*.

Tamén é descoñecida a orixe de *petinga*, posible empréstimo dunha lingua moderna, pois o radical *PITT- indica tamaño pequeno en voces coma o francés *petit* ‘pequeno’ ou o vasco *pitin* ‘moi pequeno’⁴⁹.

2.3.4. O rapante ou meiga

Para designar o peixe pleuronectiforme *Lepidorhombus boscii* e *Lepidorhombus whiff-jagonis* (mapa 11)⁵⁰ empréganse formas de *rapar* (ou

⁴⁹ Para o étimo de *parrocha* e *petinga* vid. as anotacións de Santamarina (Ríos Panisse 1977: 220, 228).

⁵⁰ As fontes do mapa 11 son §375b ‘*Lepidorhombus boscii*, *Lepidorhombus whiff-jagonis* Lliseria’ (Ríos Panisse 1977: 421-422) e §2531 ‘Gallo *Lepidorhombus whiff-jagonis*’ e

compostos con este verbo) ou ben *meiga*, nome tomado da voz ‘meiga’, se cadra pola figura grotesca deste peixe.

Nas Rías Baixas coñécese como *rapante* e, en menor medida, por *rapapelo(s)*, con algunha outra variante como *rapapote* en 62-A Guarda. Tamén se rexistra nalgúns portos do Cantábrico: en 11-Viveiro dise *rape* e *rapaconas*, pero desde 9-Burela a 2-El Porto anotouse *rapapelo(s)*, como nas Rías Baixas.

A forma *meiga* é propia do Golfo Ártabro e do Ortegal, pero coñécese na ría de Muros e Noia, na Costa da Morte e no Cantábrico onde concorre con formas con *rapar*⁵¹ ou ben co castelanismo *gallo* (galeguizado en *galo* en 31-Ézaro, 27-Laxe e 18-Ares), nome motivado polo feito de este peixe ter na cabeza unha cresta lonxitudinal que lembra a dun galo. Na Mariña eonaviega dise *rapapelo*, pero en 1-Ortigueira anotouse *gallo*, posible asturianismo, xa que é forma común en portos da costa entre o Navia e o Sella, concorrendo ás veces con *rapapelo* e *soya* (ou *sueya*).

De uso moi minoritario son formas compostas con *tapar* (*tapaconas* en 27-Laxe, 42-Escarabote); *ollón* de 46-Vilanova e 54-Mogor (e o castelanismo *ojito* en 5-Ribadeo), que fai referencia ós ollos grandes deste peixe; *simón* en 21-Sada, forma xocosa a partir dun nome propio que rima con *sollón*; e *solha avessa* ‘solla má’ en 63-Caminha⁵².

2.4. Léxico propio do Cantábrico

Na costa da Gallaecia, o Cantábrico pode presentar léxico característico, mais non de xeito exclusivo, tanto na nomenclatura de peixes (*chicharro*, mapa 12) como na das aves mariñas (*pata*, mapa 16). Ás veces o termo en galego é exclusivo da Mariña luguesa e eonaviega, caso de *andarica* (mapa 17).

§2533 ‘Lliseria *Lepidobombus bosci*’ (Barriuso 2002: 254-255). Non hai mapa en (Alvar 1984) nin en (Vitorino 1987).

⁵¹ En 25-Malpica rexistrouse *rapa*. *Rapapelos* de 9-Burela é de identificación dubidosa.

⁵² Non temos datos dos outros puntos portugueses. Na costa asturiana centro-oriental hai portos onde se denomina *gallo*, pero tamén *soya* (Llanes).

2.4.1. O *xurelo* ou *chicharro*

Nas falas galegas do Cantábrico, desde 14-Cariño a 1-Ortigueira o peixe escombriforme *Trachurus trachurus* (mapa 12)⁵³ denomínase *chicharro*, como nos portos que van do Navia ó Bidasoa. Se é de tamaño grande (mapa 13) o termo propio destas falas galegas do Cantábrico é *chicharrón*, que ten como concorrente a voz *abisinio* en 12-Bares e 7-Foz (ant.), que se debeu poñer cando a guerra de Abisinia⁵⁴. E se é de tamaño pequeno (mapa 14) dise *chicharrín* na Mariña conaviega e *chicharrillo* en portos galegos do Cantábrico oriental. En 11-Viveiro, na parte occidental da Mariña galega, anotouse *chincho*, que no Ortegal ten como concorrente *chicharrillo* (12-Bares) e *picarrabo* (13-Espasante, 14-Cariño)⁵⁵.

A orixe de *chicharro* para Corominas/Pascual (1980: s.v. *chicharro*) podería relacionarse con *chicharra*, nome do insecto que tamén se coñece en galego como ‘carricanta’ e ‘cigarra’. Sen descartalo, Santamarina (Ríos Panisse 1977: 357) considera que a orixe podería relacionarse con nomes de paxaros formados sobre a onomatopea TSÍÍ ou CHÍÍ, ou ben considerar que a orixe está nunha forma bretona, que a través do francés *chinchard* pasou ás linguas do Cantábrico coas adaptacións fonéticas

⁵³ As fontes dos mapas 12, 13 e 14 son §343 ‘*Trachurus trachurus* Jurel’ (Ríos Panisse 1977: 358-363), §2462 ‘Chicharro, jurel *Trachurus trachurus*’, §2463 ‘Chicharro grande’, §2464 ‘Chicharro de tamaño medio’ (Barriuso 2002: 245), mapa 597 ‘Jurel *Trachurus trachurus*, *Caranx trachurus*’ (Alvar 1989: 4 1917-1919) e mapas 81a ‘Carapau (adulto) *Trachurus*’, 81b ‘Carapau (jovem) *Trachurus*’ e 81c ‘Carapau (muito jovem) *Trachurus*’ (Vitorino 1987). Estes tres mapas refírense xenericamente ás especies *Trachurus trachurus* e *Trachurus picturatus*.

⁵⁴ Outros conflitos bélicos orixinaron nomes de peixes como *coreano* en 4b-As Figueiras (id. dub.) para *Gadus aeglefinus* ou o *israelita* en 32-Lira para *Trachurus picturatus*. Conflitos bélicos tamén deron lugar a denominacións festivas de barrios de casas baratas na beiramar, como o de Corea en Vilanova da Arousa (nas Sinas) ou o de Katanga no Grove (por Meloxo).

⁵⁵ En 9-Burela rexistrouse *muchunguito*, de resonancia hispanoamericana, e *cirila* en 4b-As Figueiras. Barriuso (2002: 245, §2466) tamén rexistrou *cirila* neste porto, pero como “chicharro de cría”. O nomeu débéuselle dar cando estaba de moda o cantar “La Cirila”, nome expresivo e que lembra o de *chicharrillo*. Un semantismo parecido cando o nome dun baile brasileiro, *carioca*, se difundiu por Galicia e acabou usándose para designa-lo tamaño pequeno da ‘pescada’ *Merluccius merluccius*, posiblemente porque cando ese peixe sae da auga dá saltos que á xente do mar lles lembraban os movementos do baile da *carioca* (Ríos Panisse 1977: 359, 403).

pertinentes: gascón *chichar* e *chichàrrou*, vasco *txitxarro*, asturiano, galego e portugués *chicharro*, onde se perdería o *n* por cruce con *chicharra*. Se é así, o termo *chincho* para o ‘chicharro’ pequeno sería unha retroformación sobre o bretonismo *chincharro*, antes de cruzarse con *chicharra*. Crearíase un termo para o pequeno por considerarse que *chincharro* era un aumentativo.

Na costa que vai de 15-Cedeira a 62-A Guarda a forma común para designa-lo *Trachurus trachurus* é *xurèlo* (e variantes)⁵⁶, do lat. vg. *SORÉLLUS, derivado de SAURUS ‘xurelo’. Pode ter como concorrente o castelanismo *xurel* e nalgún porto da ría da Arousa (42-Escarabote, 46-Vilanova) o termo concorrente é o *chicharro* do Cantábrico. En portos da Costa da Morte (24-Caión, 26-Corme, 27-Laxe) e en 56-Cangas denomínase *xurelo sardiñeiro* (e *sardiñeiro* en 17-Mugardos e 43-Rianxo) porque o *Trachurus* de tamaño medio ten unha talla semellante á da sardiña.

Cando é de tamaño grande denomínase *xurela* no Golfo Ártabro⁵⁷, mentres que nas Rías Baixas úsanse, entre outras, formas como (*xurelo*) *moscón*, que non fai referencia a mosca grande, e *canen*, de orixe descoñecida⁵⁸. Nalgún outro porto cando o *xurelo* é grande tamén se diferencia cunha especificación: *xurèlo da choca* en 24-Caión e 17-Mugardos, en referencia a que cando é grande acode á costa para desovar; *xurèlo troto* en 60-Panxón e *xurèlo da bôla* en 15-Cedeira. Neste porto concorre co termo *xurelón*, coa terminación de *chicharrón* do Ortegal e da Mariña cantábrica.

Desde A Guarda a Viveiro, xa no Cantábrico, cando este peixe é de tamaño pequeno (mapa 14) ten como forma xeral *chincho* e variantes como *chinchín*, *pincho* e *pinchiño*⁵⁹. Tamén se rexistran, esporadicamente, termos como *chicharro* (18-Ares e 32-Lira); *pirulí(n)*⁶⁰ (45-Vilaxoán);

⁵⁶ A variante *xurillo* de Vigo é un invento (Ríos Panisse 1977: 362).

⁵⁷ En 21-Sada, *xurela ghallegba* ou só *ghallegba*, con perda do nome. Neste caso o adxectivo indica que é o peixe común. Especialmente en crustáceos o uso de adxectivos como *francés* alude a un peixe ou crustáceo de inferior calidade.

⁵⁸ Para os posibles étimos de *canen* e *moscón* e *canen* vid. Ríos Panisse (1977: 368 e 360).

⁵⁹ A voz *pincho* pode ser *chincho*, que por etimoloxía popular se cruza con *pincho*, porque o ‘xurelo’ ten na primeira espiña dorsal unha espiña apuntada cara adiante.

⁶⁰ Posiblemente se trate de formas como *pírola* ou *pilurico*, cruzada con *pirulí*, caramelo en punta introducido nun pau (Ríos Panisse 1977: 360).

manoliño (35-Noia, 32-Lira e Santiago de Tal, cerca de Muros), do antropónimo *Manuel*, moi abundante hai anos; *quincón* (45-Vilaxoán)⁶¹ e *xixí* (26-Corme, 27-Laxe e 29-Muxía), deformación hipocorística de *xirelo*. O de tamaño moi pequeno é *alcarròba* en 56-Cangas.

Sen especificar tamaño, en 63-Caminha, na parte portuguesa da foz do Miño, Ríos Panisse documentou a forma galega *surelo* e as formas portuguesas *carapau*, de orixe descoñecida, e *xeiramanècu*, co verbo ‘cheirar’ como primeiro elemento. Esta forma (e variantes) designa o ‘carapau’ novo e, sobre todo, o moi novo en falas do Minho-Douro e nalgunhas falas despois do Douro, e supoño que o mesmo ocorrerá en Caminha.

Por outra parte, na costa portuguesa (e non só no Minho-Douro) tamén se coñece a forma *chicharro* propia do Cantábrico, especialmente para o ‘carapau’ adulto. Eis os datos do Minho-Douro que fornece Vitorino (1987) atendendo, respectivamente, a tamaño adulto, novo e moi novo:

64-V. P. de Âncora *surelu*, *xixarru*, *carapau* / *xaramanècu* / *jaquinzinbu*, *carapau de gato*

66-C. de Neiva *surelu* / *garapau*, *carapau* / *garapau*, *carapau*

67-Caxinas *xexarru*, *garapau* / *xexarru*, *xixarru* / *xaramanècu*.

Vemos que nestes portos existe *carapau* (ou *garapau*), que en Âncora é o grande, pero tamén o pequeno cunha especificación (*carapau de gato*). En Neiva é o novo e moi novo, mentres que en Caxinas é o grande.

2.4.2. O *ollomol*

O peixe perciforme *Pagellus centrodontus* (mapa 15)⁶² denomínase co posible occitanismo *besugo* nas falas galegas do Cantábrico, igual que na costa asturiana, cántabra e en portos vascos.

⁶¹ Santamarina (Ríos Panisse 1977: 360-1) considera que probablemente é despatalización de *chinchón* (‘chincho’ grande). Na creación da forma entraría, de xeito humorístico, o nome *Quincón* do gorila que hai tempo se exhibía en feiras da Galicia Atlántica.

⁶² As fontes do mapa 15 son §292 ‘*Pagellus centrodontus* Besugo’ (Ríos Panisse 1977: 280-282), §2400 ‘Besugo *Pagellus centrodontus*’ (Barriuso 2002: 239), mapa 579 ‘Besugo *Pagellus centrodontus*’ (Alvar 1984: 1863-1865) e mapa 74 ‘Goraz ‘Besugo *Pagellus bogaraveo*’ (Vitorino 1987).

Desde 14-Cariño, no Ortegal, ata 40-Panxón, no Baixo Miño, rexistrouse *ollomol*, composto de ‘ollo’ e ‘mol’, porque este peixe ten ollos grandes, abultados e brandos. Rexistrouse tamén nalgún porto da Mariña galega (8-Cangas de Foz, 10-San Cibrao), ó igual que hai *besugo* en puntos de *ollomol*, seguramente por castelanismo.

Na foz do Miño, o *Pagellus centrodontus* de tamaño normal é *ghurás* na parte galega (62-A Guarda), mentres que na parte portuguesa (63-Caminha) dise *gurás* para o pequeno. No mapa de Alvar, onde non se especifica o tamaño, practicamente en toda a costa portuguesa este peixe se denomina *goraz*, ás veces *goraz de pinta*, agás no Algarve oriental, onde se di *chopa*. A orixe de *goraz* (e *burás*) podería estar no lat. VORACEM ‘voraz’, tal como indica Meyer-Lübke. Como esta hipótese non é congruente semanticamente, Santamarina (Ríos Panisse 1977: 266) sinala que podería relacionarse co vasco *gorats* ‘avermellado’ porque o ‘ollomol’ ten esta coloración, ou ben con verbo *gorar* ‘emitir certos ronquidos o porco’, xustificable no caso do *Dentex dentex* ‘dentón’ (e ‘burás’) polos ronquidos que este peixe dá cando o sacan da auga, o que fai que en Portugal se lle chame *roncador*.

A forma *portuguesa* úsase nas Rías Baixas e zona da Costa da Morte próxima para designa-lo mesmo peixe cando é de tamaño pequeno (mapa 15bis⁶³): *ghurás* en 30-Sardiñeiro e 34-Abelleira, *ghras* 32-Lira e 34-Abelleira e *ghras* en 31-Ézaro; *burás* en 36-Portosín, 42-Escarabote, 43-Rianxo, 46-Vilanova, 47-Cambados, 48-O Grove, 49-Portonovo, 57-Cesantes e 58-Bouzas.

A denominación *panchós*, ás veces concorrendo con *burás*, é propia da ría da Arousa e de portos veciños da ría de Muros e Noia, mentres que *pancho* se documenta desde a desembocadura do Eo á ría de Vigo, mesmo en portos arousáns. Na Mariña eonaviega é *pancheta* en 3-Tapia e 2-El Porto, *besuguete* e *pancho* en 4-Figueiras⁶⁴. O termo *pachán*, relacionado co galego *pachán* ‘gordo, repoludo’ é exclusiva do Baixo Miño (60-Panxón, 62-A Guarda) e do Minho-Douro veciño, onde se di *paxão*, con desafricación, que esporadicamente se rexistra do Douro

⁶³ As fontes do mapa 15bis son §292 ‘*Pagellus centrodontus* Besugo’ (Ríos Panisse 1977: 280-282), §2402 ‘Besugo joven’ (Barriuso 2002: 239), mapa 580 ‘Cría del besugo’ (Alvar 1989: 4 1866-1868) e mapa 74 ‘Goraz ‘Besugo *Pagellus bogaraveo*’ (Vitorino 1987).

⁶⁴ *Besuguete* en Barriuso e *pancho* en Ríos Panisse.

ó Guadiana. Na costa miñota tamén se rexistra o diminutivo *guraZiñu* (64-V. P. Âncora).

Polo que respecta á forma *panchós*, segundo Santamarina (Ríos Panisse 1977: 224 e 267), o radical debe ser un vasquismo, pois o en euskera *pantso* é cría do ollomol, e a terminación *-ós* poida que se trate da terminación diminutiva *-ó* (lat. *-ŌLUM*) e non dun sufixo. A forma sería *panchó* en singular e *panchós* en plural, de onde sairía un plural hipercaracterizado *panchoses* (cf. *reises* ou *cafeses*), que é o normal actualmente, co que *panchós* quedou libre para o singular. En 35-Noia rexistrouse *panchó* e *panchós* para o singular.

Outros termos da costa galega para o ‘ollomol’ pequeno son o humorístico *pantufo* (57-Cesantes); o expresivo *tildere* (44-O Carril), se cadra en alusión ós coletazos do peixe fóra da auga; e *rabuña* (14-Cariño) para o máis pequeno, posiblemente relacionado con *rabuñar* (ou con *rabo*).

2.4.3. O corvo (*mariño*)

En falas galegas do Cantábrico a ave mariña *Phalacrocorax aristotelis* (mapa 16)⁶⁵ denomínase *pata* en 7-Foz, 9-Burela, 11-Viveiro (e *pato* en 3-Tapia), que pode especificarse cun adxectivo relatino ó mar: *pata mariña* en 11-San Cibrao (pl. *patas mariñas*) e *pata maría* en 4a, 4b-As Figueiras e 5-Ribadeo (pl. *patamarias*). Non se rexistra ese termo na costa asturiana entre o Navia e o Sella, pero si nalgún porto galego non cantábrico: *pata* en 32-Lira e 33-Muros e *pato* en 18-Ares, xunto con formas compostas como *sichapata* en 32-Lira (de ‘cichar’ e o feminino de ‘pato’), e *patarroxa* en 57-Cesantes (id. dub.), co adx. *roxa*.

No Ortegal e en portos do Golfo Ártabro dise *coca*, posiblemente porque o longo pescozo desta ave se asocia coa *coca*, figura lexendaria en forma de serpe.

Desde 64-Caminha a 22-Mera, no Golfo Ártabro, a forma xeral é *còrvo* (só *corvu* en Caminha), con posibles especificación relativas ó mar:

⁶⁵ As fontes do mapa 16 son §‘*Phalacrocorax aristotelis* Cormorán moñudo’ (Ríos Panisse 1983: 31-33) e §3318 ‘Cormorán moñudo *Phalacrocorax aristotelis*’ (Barriuso 2002: 331).

(*corvo de mar, do mar, mariño, marino*) ou ó pescozo (*c. de pescoso largo* en 56-Cangas). Nalgún caso denomínase coa forma fememina: *corva* en 34-Abelleira e o castelanismo *cuerva* en 20-Miño e 21-Sada. A forma non é descoñecida na falas galegas do Cantábrico: *corvo marín* en 1-Ortigueira e *corvaraxo* en 6-Rinlo, cun sufixo despectivo⁶⁶.

Na fachada atlántica, ademais dalgúns rexistros de *pata* xa sinalados, rexistráronse outros termos: *canilonga* en 54-Mogor e 62-A Guarda, composto de ‘cana’ e ‘longa’ pola semellanza do pescozo da ave cunha cana; *ghalo mariño* en 55-Bueu, porque o moño deste peixe na época de celo lembra a crista dun galo; e *alavanco* en puntos do Barbanza (36-Portosín e 38-Aguiño), que é o nome doutra ave, ‘ánade real’ *Anas platyrhynchos*, que tamén deu nome a algún peixe, como *lavanco*, denominación do *Labrus bimaculatus* en 47-Cambados e 48-O Grove. Trátase do peixe coñecido como *gaián* no galego do Cantábrico.

Outras formas rexistradas fan referencia ó ‘can’, caso de *cuço* e *cuçoveyo* (2-El Porto), que é denominación para no Eo-Navia e zona galega próxima. Tamén se refiren a un ‘carneiro’, caso do humorístico *perico xambullo* (19-Pontedeume, id. dub.), en referencia ó carneiro novo (ou *perico*) e ó xeito en que como se mergulla o ‘corvo mariño’. E hai algunha forma onomatopeica, como *chíscala* (15-Cedeira), seguramente relacionada con *chiscar*, polo ruído que a ave fai cando se mergulla para pescar (Ríos Panisse 1983: 32).

No mapa non hai datos do Alto-Minho, entre 44-V. P. de Âncora e 69-Matosinhos, porque non hai mapa do *Phalacrocorax aristotelis*, pero si dunha ave semellante *Phalacrocorax carbo*, aínda que é de tamaño algo maior. No mapa 742 de Alvar (1989: 4 2352-2354) a *Ph. carbo* denomínase *corvu* en 69-Matosinhos e *marraca* en 68-Vila do Conde⁶⁷, derivado de *marrã* ‘porca que deixou de mamar’ ou ‘ovella de pouca idade. No mapa de Vitorino só empeza a documentarse en Peniche, onde se denomina *galbeta*; pero entre Cascais e o Guadiana dise *pato de mar* e, sobre todo, *corvo mariño*.

⁶⁶ Entre o Navia e o Sella, nas falas asturianas hai diversas formas, entre outras, *cuervu* (*marín*) e formas con *cagar* (*pucagón, cagón, cagoche*).

⁶⁷ Non hai resposta en Port.1 Viana do Castelo (66 no noso mapa) e tampouco hai resposta nos puntos do Minho-Douro do mapa 192 ‘Corvo marinho *Phalacrocorax carbo*’ de Vitorino (1987).

A forma *cormorán*, de moito uso no galego literario, é un castelanismo, do francés *cormoran*, alteración do fr. antigo *cormarenc*, composto da forma antiga *corp* ‘corvo’ e do adxectivo *marenc* ‘mariño’, como o galego *corvo mariño* (Corominas/Pascual 1980: s.v. *cuervo*).

2.4.4. A *nécora*

Hai formas exclusivas do Cantábrico, coma a forma *andarica* para nomealo crustáceo decápodo *Portunus puber* (mapa 17)⁶⁸ na Mariña galega e na Mariña eonaviega. En asturiano, entre o Navia e o Sella, tamén se emprega este termo, que é derivado do verbo *andaricar*, frecuentativo de *andar*. Outras formas para *nécora* que só se rexistraron no Cantábrico son *cabrela* en 7-Foz, *empeña* en 6-Rinlo e *zampeña* en 8-Cangas de Foz (id. dub.). Esta forma, que Barriuso rexistrou en concorrencia con *andarica* en Cuideiro, na costa de fala asturiana, é de orixe descoñecida; se cadra relaciónase con *zampar* ‘comer con avidez’ ou co castelanismo *zambo* ‘trenco’, e poida que *empeña* se relacione con ela. A *cabrela* é unha metáfora polos movementos áxiles da ‘nécora’, coma se fose unha cabra.

Nas Rías Baixas, na Costa da Morte, no Golfo Ártabro e no Ortegal este crustáceo denomínase *nécora*, con variantes como *nocra* (48-O Grove) ou *nacra* na Costa da Morte (25-Malpica, 29-Muxía, 30-Sardiñeiro –den. ant.–, 32-Lira). Na Mariña galega concorre coa citada *andarica*, aínda que nalgún porto como 11-Viveiro só se rexistrou *nécora*, moi probablemente termo galego de orixe prerromana e non un arabismo⁶⁹. En 15-Cedeira anotouse *chiquito*, termo motivo polo tamaño, e tamén en 16-Pantín, neste caso en concorrencia con *nécora*.

No Baixo Miño, en 60-Panxón, a forma *nécora* concorre con *lavañeira*, que foi a forma rexistrada en 28-Camariñas e tamén en 62-A Guarda. Na outra beira da foz do Miño, 63-Caminha presenta a forma *navalheira*, igual que nos demais portos do Minho-Douro, que é a forma máis anotada en toda a costa portuguesa.

⁶⁸ As fontes do mapa 17 son § ‘*Portunus puber* nécora’ (Ríos Panisse 1977: 46-47), §2624 ‘*Nécora Macropipus puber, Portunus puber*’ (Barriuso 2002: 269), mapa 727 ‘*Portunus puber, Portunus corrugatus*’ (Alvar 1989: 4) e mapa 177 ‘*Navalheira Macropipus corrugatus*’ (Vitorino 1987).

⁶⁹ Sobre as hipóteses etimolóxicas de *nécora* vid. Santamarina (Ríos Panisse 1987: 24).

A *lavañeira* da Guarda e a *navalbeira* de Caminha son a mesma palabra. Para Santamarina (Ríos Panisse 1987: 46) a forma primitiva debeu ser *navalleira*, derivada de *navallo* ‘poza’, posiblemente por andaren con frecuencia nas pozas cando devalaba; ou poida que teña relación co termo *navalla* (*Solen vagina*) porque a ‘nécora’ se alimenta de moluscos coma este. Paréceme máis atinada a segunda hipótese. O galego *lavañeira* é unha etimoloxía popular por cruzamento co verbo *lavar*.

2.4.5. O *patelo* ou *pateiro*

O crustáceo decápodo *Polybius henslowi* (mapa 18)⁷⁰ denomínase *pato* entre 12-Bares e 7-Foz, termo exclusivo das falas galegas do Cantábrico, que fai referencia ó corpo aplastado deste animal. É o adxectivo *pato* ‘aplastado’ de onde procede *patela*, a cesta plana para o peixe que usaban mariñeiros e peixeiros, e formas como *patelo*, *patexo* e *pateiro* coas que se coñece o *Polybius Henslowi* desde a desembocadura do Sella asturiano á costa miñota portuguesa.

O termo *patelo* é *propio* dos extremos da costa da Gallaecia, xa que se rexistra na Mariña galega e eonaviega (coa forma asturiana occidental *patiello* en 1-Ortigueira), na ría da Vigo (e Baixo Miño próximo) e no Minho-Douro, onde convive coa forma *pilado*, que se rexistra en toda a costa de Portugal, mentres que a forma “galega” *patelo* só se usa na costa miñota, en 64-V. P. Áncora e 66-C. de Neiva, pois en 67-Vila do Conde xa é o *pilado*, que nos portos anteriores debe ser forma moderna.

A voz *patexo* é *propia* da costa que vai de 15-Cedeira a 25-Malpica, pero tamén se usa no oriente da Mariña galega e noutros portos do litoral da Gallaecia. O termo *pateiro* é termo da ría de Muros (e da veciña 32-Lira) e da ría da Arousa (e do veciño 50-Raxó)⁷¹. Nalgún punto desas rías (33-Abelleira, 44-O Carril) o *pateiro* convive coa forma *patilado*, que se rexistra, sobre todo, na ría de Pontevedra. Este termo (e afíns) vén dun composto antigo *pati-lado* ‘pata ancha’, que se foi transformando cando desapareceu do galego o adxectivo *lado* ‘ancho’.

⁷⁰ As fontes do mapa son §41 *Polybius Henslowi* (Ríos Panisse 1977: 44-46), §2627 ‘Patelo *Polybius henslowi*’ (Barriuso 2002: 267) e mapa 183 ‘Pilado *Macropipus puber*’ (Vitorino 1987).

⁷¹ En Vigo *pateiro* designa o xogo da billarda ou estornela.

Na costa de fala asturiana, entre o Navia e o Sella, rexístranse as formas ‘patelo’ e ‘patexo’, as máis estendidas do litoral da Gallaecia: *patiello* desde Puerto de Veiga, pasado o Navia, ata Ouviañana; *patexu* (ou *patexa*) desde Cuidieiru a Tazonas; e *patelu* de Llastres a Llanes, no litoral oriental de Asturias⁷².

Na Costa da Morte (25-Malpica, 27-Laxe) e na costa miñota portuguesa (64-V. P. de Âncora) tamén se designa co termo *cangrexo*. E en 31-Ézaro (id. dub.) anotouse *paleta*, derivado do castelanismo *pala* pola referencia ó último par de patas.

Nalgúns portos das Rías Baixas denomínase *ghaiba*. En 47-Cambados a forma que recolleu Ríos Panisse foi *pateiro*; pero a carón desta forma moi común, dada a abundancia no mar da Arousa dese crustáceo que tanto se apañaba para fertiliza-las leiras, existen outros ‘pateiros’ menos abundantes, como a *ghaiba*, coas patas brancas, e o *patilate*, pequeneiro e escuro por arriba, que anda na flor da auga e que aparece mesturado coa sardiña cando se traballa co cerco de xareta⁷³. En 58-Bouzas tamén se chama *ghaiba* un pateiro abrancuzado⁷⁴, e se cadra tamén o é a *ghaiba* de 60-Panxón, que Ríos Panisse recolleu como dubidosa para o ‘cangrexo’(cf. 2.2.3)⁷⁵.

2.5. Léxico propio das Rías Baixas e da Costa da Morte

A nomenclatura da fauna mariña pode ser común ás Rías Baixas e á Costa da Morte. É o caso de peixes como *barbo* fronte a *salmonete*, de crustáceos decápodos como *boi* fronte a *noca* e *nócara* do Cantábrico e doutros crustáceos como o *arneirón*, que presenta diversidade léxica nas outras zonas. Xa vimos que termos de invertebrados (*caramuxo*) e de (*bocareu*, *xouba*, *rapante*) propios das Rías Baixas tamén se usan en portos da Costa da Morte.

⁷² §2627 ‘Patelo *Polybius henslowi*’ (Barriuso 2002: 267)

⁷³ Outro ‘pateiro’ menos abundante en Cambados é a *nécara francesa* (Cf. §44 *Portunus corrugatus* Ríos Panisse 1977: 47) ou *conquito*. Non ten a calidade nin o prezo da *nécara* (*Portunus puber*).

⁷⁴ Trátase dunha especie de «nécara ruín e pequenalla, abrancuzada, que se pon como tapa nos bares de Bouzas para petiscar», segundo información de Xosé Henrique Costas.

⁷⁵ Cf. nota 28 para a forma *ghaima* para designar crustáceos.

2.5.1. O *barbo*

O peixe perciforme *Mullus barbatus* (mapa 19)⁷⁶ denomínase *barbo* de xeito exclusivo nas Rías Baixas e a na Costa da Morte (e no Golfo Ártabro só en 21-Sada), coa variante *barbada* en 48-O Grove e en Ponte Beluso (Boiro). O termo é de orixe latina, de BARBUM, tipo de peixe, posiblemente da familia dos múlidos.

No resto do litoral da Gallaecia úsase *salmonete* (e variantes), que procede do francés *surmulet* ‘barbo’, que por etimoloxía popular se cruzou co nome do *salmón*. Na área de *barbo*, en portos illados *salmonete* convive con *barbo*, por interferencia do castelán moi probablemente⁷⁷.

O galicismo *salmonete* é a única designación para este peixe en toda a costa portuguesa. Na costa asturiana entre o Eo e o Navia só se anotou *salmonete*, que é xeral do Navia ó Sella, onde pode convivir con *saramollete*, que debe se-lo tradicional pois hai portos onde se considera forma antiga; e posiblemente *barbo* tamén se usaba antes da entrada do galicismo, pois en Llastres (na costa oriental asturiana) recolleuse *saramollete* e *barbo*, mentres que esta foi a única anotada en Ouviñana, entre Lluarca e Cuideiru⁷⁸.

2.5.2. O *boi*

O crustáceo decápodo *Cancer pagurus* (mapa 20)⁷⁹ denomínase *boi* na costa galega comprendida entre 62-A Guarda, na foz do Miño, e 17-Mugardos, no Golfo Ártabro. Trátase da mesma palabra latina coa

⁷⁶ As fontes do mapa son 19 son §287 ‘*Mullus barbatus*’ (Ríos Panisse 1977: 275), §2384 ‘*Salmonete de fango Mullus barbatus*’ (Barriuso 2002: 237), mapa 549 ‘*Salmonete de fango Mullus barbatus*’ (Alvar 1989: 3 1756-1758) e mapa 50 ‘*Salmonete Mullus surmulletus*’ (Vitorino 1987).

⁷⁷ En 10-San Cibrao recolleuse *salmonete da pedra* para ‘*Mullus barbatus* *Salmonete de fango*’ e *salmonete de fangho* para *Mullus surmulletus* *Salmonete de roca*’ (Ríos Panisse 1987: 275-277).

⁷⁸ §2384 ‘*Salmonete de fango Mullus barbatus*’ (Barriuso 2002: 237).

⁷⁹ As fontes do mapa 20 son §19 ‘*Cancer pagurus* *Buey de Francia*’ (Ríos Panisse 1977: 25-27), §2629 ‘*Buey Cancer pagurus*’ (Barriuso 2002: 268), mapa 726 ‘*Buey Cancer pagurus*’ (Alvar 1989: 4 2304-2306) e mapa 181 ‘*Sapateira Cancer pagurus*’ (Vitorino 1987).

que se designa o touro castrado que se emprega como animal de tiro, cunha acepción figurada debido á semellanza das patas do crustáceo coas astas do *boi*. Nalgúns portos a forma presenta especificacións como *do mar*, *de fondío*, *arrieiro* e, sobre todo, *de Francia*. Tamén se anotou *cáncamo* (60-Panxón) e *cangro* (58-Bouzas)⁸⁰, a forma *vaca* para a femia en 32-Lira e *vaca (de mar)* en 48-O Grove.

Desde 16-Pantín, na costa de Valdoviño, a 1-Ortigueira, na Mariña eonaviega, dise *noca* e *nócara* (e variantes), termo exclusivo desta costa, que é a forma *nécora* (e variantes) para designa-lo *Portunus puber*. Como xa se dixo, en falas do Cantábrico a ‘nécora’ denomínase *andarica* (cf. 3.4.4). No Ortegal e litoral próximo rexistrouse *noca* (13-Espasante, 12-Bares), *nouca* (14-Cariño), *noco* (14-Cariño, 15-Cedeira, 16-Pantín). A forma da Mariña eonaviega é *nocro* (e *noco* en 3-Tapia), mentres que na Mariña galega hai diversas formas, sempre co mesmo radical: *noca* (11-Viveiro), *nócara* (8-Cangas de Foz), *nocra* (7-Foz) e *nocla* (10-San Cibrao); *noco* (6-Rinlo), *nócaro* e *nocro* (5-Ribadeo). Na costa do centro de Asturias dise *ñocla* e no oriente *noca*, mentres que no asturiano occidental é *nuoclo* (e variantes) e *boroñón*, que tamén se rexistra no centro⁸¹.

No litoral portugués entre o Douro e o Guadiana o *Cancer pagurus* ten a denominación xeral de *sapateira*, termo que non se rexistrou no Minho-Douro. Nesta costa dise *carangueiju*, xunto con outros termos como *mancu*, *carneiru* e *burru*. Neste caso a motivación debe estar na semellanza das patas gordas do ‘boi’ coas orellas do burro.

Cando o ‘boi’ é pequeno, na costa galega anotáronse termos como *caghón* (28-Camariñas), derivado de *cagar*; *chispolbo* (56-Cangas), poida que relacionado coa raíz onomatopeica CHIP, que orixinou a forma *chispa*, e coa forma *polbo*; e *raeiro* e *reeiro* (48-O Grove), derivado do peixe denominado *raia*.

⁸⁰ *Cancro* do lat. CANCRUM, e *cáncamo*, posible deformación de *cáncaro* por cruzamento con *cáncamo* ‘achacoso’ (Ríos Panisse 1977: 25).

⁸¹ Vid. §2629 ‘Buey *Cancer pagurus*’ (Barriuso 2002: 268).

2.5.3. O *arneirón*

O *Balanus balanoides* (mapa 21)⁸², ese diminuto crustáceo que cobre os cons e que se pega á obra viva dos barcos, denomínase *arneirón* entre 61-Panxón, no Baixo Miño, e 24-Caión, no litoral entre a Costa da Morte e o Golfo Ártabro.

A forma *arneirón* e as variantes *arneiro* (29-Muxía), *arneste* (49-Portonovo) e *arnesto* (56-Cangas) derivan do galego *arna*, voz que designa a casca de árbores como o castiñeiro, e de onde vén tamén o adxectivo *arnal* aplicado ó lagarto ou ó toxo. Á vista disto, Santamarina (Ríos Panisse 1987: 53) deduce que o significado primitivo de *arna* debeu ser ‘superficie rugosa ou agretada’, o que cadra co *Balanus balanoides*, polo que hai que descarta-las hipóteses etimolóxicas de ARĒNA e ARĒNARIUM.

Fóra das Rías Baixas e da Costa da Morte non se coñece o termo *arneirón*, pero documéntanse moi diversos lexemas para este crustáceo. No Ortegal e no Golfo Ártabro dise *coco* e *cuco*, respectivamente, que deben ser denominacións metafóricas relacionadas co *coco* ‘verme’. Neste litoral hai formas relacionadas coa ‘cuncha’, como o termo despectivo *cunchajo* (19-Pontedeume) e *craca* (15-Cedeira), que Santamarina (1977: 55) considera de posible orixe onomatopeica, polo ruído da cuncha cando se pisa. Isto podería valer se *craca* fose termo para crustáceos como o berberecho ou a ameixa, pero non para o ‘arneirón que non escacha, por moito que un o pise, cousa que máis ben se evita.’

Exclusivo do Cantábrico é o termo *raña* (6-Rinlo) e as formas especificadas como *raña del penedo* (1-Ortigueira), *raña da pena* (12-Bares, 7-Foz), *raña da pedra* (7-Foz). Esa voz ten que ver con *raña* ‘sarna’, porque os cons ou os barcos con este crustáceo parecen que teñen a sarna⁸³. Exclusivo da Mariña eonaviega e de falas galegas cantábricas é o termo

⁸² As fontes do mapa 21 son §52 *Balanus balanoides* (Ríos Panisse 1977: 53-55) e §2650 ‘Bellota de mar *Balanus balanoides*’ (Barriuso 2002: 270). Non hai mapa en Alvar nin en Vitorino.

⁸³ En 12-Bares tamén se di *roña do mar*, por cruce coa forma *roña* ‘cotra’. Santamarina considera esa forma posible empréstimo do castelán *roña* ‘sarna’ (Ríos Panisse 1977: 53-54).

cascarín, derivado de *casca*, que tamén se rexistra en falas asturianas entre o Navia e o Sella, xunto con termos como *cáscara*, *costra* e *sarna*⁸⁴.

Existen outras denominacións, rexistradas só nun porto: *barrenha* (63-Caminha), *boroeira* (36-Portosín), *caracul* (11-Viveiro), *carolo* (32-Lira), *chifle da pedra* (15-Cedeira), *sarrio* (22-Mera), *solbitincho* (33-Muros) e *subiote* (25-Malpica)⁸⁵.

2.6. Áreas léxicas de 'galadas' e 'buguina'

Nos mapas precedentes víase que, aínda sendo difícil delimitar áreas léxicas na nomenclatura da fauna marítima da Gallaecia, porque os termos *proprios* dunha franxa do litoral poden documentarse noutros puntos, nas denominacións de crustáceos e peixes (e nalgún caso de aves mariñas) existen termos do Cantábrico. Ás veces son termos exclusivos, que poden chegar ó Ortegal, de igual xeito que os hai característicos das Rías Baixas que polo norte poden chegar á Costa da Morte e ás veces polo sur poden chegar á costa portuguesa do Minho-Douro.

2.6.1. As *galadas* do peixe

As denominacións do órgano respiratorio dos peixes, tal como se ve no mapa 22⁸⁶, presentan unha clara distribución xeográfica, con diversas áreas ó longo da costa da Gallaecia, sen coincidir con reparticións léxicas que vimos en mapas anteriores.

Na parte oriental do Cantábrico o termo é *galaxa* (e variante *gallaxas* en 2-El Porto), xunto co asturianismo *galla* no Eo-Navia e en 5-Ribadeo. No Golfo Ártabro, no Ortegal e na Mariña galega occidental dise *gala*, que en 9-Burela convive con *galaxa* da Mariña oriental, en Viveiro con *ghaleta* e en 17-Mugardos con *ghalada*, que é a forma propia da Costa da Morte e das rías de Muros e da Arousa, desde 24-Caión a 48-O Grove.

⁸⁴ §2650 'Bellota de mar *Balanus balanoides*' (Barriuso 2002: 270)

⁸⁵ Para a etimoloxía destas formas vid. Santamarina (Ríos Panisse 1977: 54).

⁸⁶ As fontes do mapa 22 son §189 'Agallas' (Ríos Panisse 1977: 155-157), §2802 'Branquias' (Barriuso 2002: 286), mapa 522 'Branquias' (Alvar 1989: 3 1675-1677) e mapa 23 'Guelras' (Vitorino 1987).

Ademais de *ghalada*, no Grove rexístrase *ghèrla*, que a forma xeral ata 62-A Guarda, onde tamén se di *ghelra*, como noutros portos desa área costeira. O termo do litoral meridional de Galicia é o mesmo de todo o litoral portugués: nos portos do Minho-Douro dise *guelra* (e *gueurra*) e entre o Douro e o Guadiana a forma é *guelra* ou *guerla*.

Os termos *gala* (e derivados) e *guelra* deben estar emparentados, e a orixe debe ser a mesma do asturiano *galla* e castelán *agalla*, por referírense todas á mesma parte do peixe. Corominas/Pascual (1980: s.v. *agalla* II) indícase a posibilidade de que procedan dun derivado de GLANDŪLA, o que particularmente no caso do galego e portugués *guelra* sería unha cadea longa de máis para ser certa, tal como indica Santamarina (Ríos Panisse 1977: 156), que suxire a posibilidade de dúas palabras distintas para explicar *gala* e *guelra*:

Para la primera forma podría pensarse en el latín GALLA ‘agalla’; para la segunda en una forma paralela a la que se resolvió en *grelo*, *grilo* ‘yema, renuevo’ (...). Semánticamente también se les puede hallar un grado considerable de congruencia. En efecto, si tenemos en cuenta que las agallas son como una horcadura donde se bifurcan dos brotes de tronco no resulta difícil ver en ellas metafóricamente una *gala*, es decir una agalla, ou un *grelo* ‘renuevo’.

Outras formas rexistradas na área de *gherla* son *gharnela* (58-Bouzas, 60-Panxón) e *ghreleira* (53-Marín), derivadas de *ghelra*; en 56-Cangas, *barbilla*, do lat. BARBA, e *xèrla*, hipercorrección na forma con gheada *gherla*; e en 62-A Guarda, *gholdralleira* e *gholfeiras*⁸⁷ A forma *magba* de 53-Marín e 40-Palmeira parece dubidosa⁸⁸.

2.6.2. A *bughina*

Non é tan clara a distribución do molusco gasterópodo *Buccinum undatum* (mapa 23)⁸⁹ a cuncha de caracol mariño grande, que furada

⁸⁷ Para os étimos destas formas da Guarda, vid. Ríos Panisse (1977: 256-257).

⁸⁸ Ríos Panisse (1977: 157) considera dubidoso o significado de *magba*, a pesar de que a fonte bibliográfica desta información «aclare en nota que fueron identificadas las branquias con los intestinos».

⁸⁹ As fontes do mapa 23 son §92 ‘*Buccinum undatum* Caracola’ (Ríos Panisse 1977: 94-96), §2675 ‘*Caracola Triton nodifer*’ (Barriuso 2002: 273), mapa 701 ‘*Caracola Triton*

pola punta, se pode facer soar soprando e que se empregaba para sinalizar o porto a barcos que andaban no mar con néboa. En Portugal usábase para chamar para o traballo os pescadores que vivían en aldeas próximas e mariñeiros da ría da Arousa tocábana cando despois de pescar se achegaba a terra firme, a aldeas, para avisar da chegada de peixe para a venda.

A forma das falas galegas do Cantábrico é *cornio*, que é o termo de 15-Cedeira, de portos da Costa da Morte, da ría de Vigo e do Baixo Miño, mentres que a variante *cornia* sé rexistrou na ría de Muros (33-Muros, 34-Abelleira).

A literaria *boguina*, que se rexistrou sempre con gheada (*bughina*), é propia do Golfo Ártabro, da Costa da Morte (en 28-Camariñase é *bughino*) e da ría da Arousa e dalgún porto próximo do norte (36-Portosín) e do sur desa ría (49-Portonovo). Esta forma (e *busina* de 55-Bueu, posible castelanismo) debe proceder do lat. *BŪCĪNA* ‘trompeta, corneta’⁹⁰.

No Minho-Douro dise *búSio* (e *buSu*), que é forma común en todo o litoral portugués do Miño ó Guadiana, aínda que no Algarve tamén se rexistra *buzina*, non descoñecida da costa norte. Ademais da forma portuguesa *búzio*, nos portos máis achegados a Galicia dise *côrneto* (66-V.P. Âncora) e *curneto* (65-Viana do Castelo), derivados de *cornio*, igual que o *cornecho* de portos galegos (14-Cariño, 49-Portonovo).

Hai termos que na costa de Galicia só se rexistraron nun porto: *caracola* e *caricola* en 39-Ribeira, *calrou* en 25-Malpica, *trompeta* en 57-Cesantes e *apupo* en 62-A Guarda. Este termo é o nome que a Federación Galega pola Cultura Marítima e Fluvial puxo ó seu boletín informativo *O Apupo*, en referencia a esa bughina de tanto uso nos barcos para avisar cando había néboa. Derívase da forma onomatopéica *apupar*, literalmente ‘facer pu-pú’ con ese cornio, verbo que se emprega

variegatum’ (Alvar 1989: 4 2229-2231) e mapa 153 ‘Búzio *Buccinum undatum*’ (Vitorino 1987).

⁹⁰ Para Santamarina (Ríos Panisse 1977: 92) a orixe de *bujina* está, sin dúbida, na forma culta *bocina*, «aplicada a este caracol metafóricamente. El cambio -c- > -j- se explica por equivalencia acústica. En efecto, -j- aparece casi exclusivamente en zonas onde no hai [θ], por lo tanto, no queda más que la adaptación al fonema vecino o bien sustituir [θ] por [s], que también suele darse». Para Corominas/Pascual (1980: s. v. *bocina*) a «chocante forma *boguina*» (e *buguina*) deben ser contaminación con *boga* (peixe) e *bogar* máis que con *bugallo*.

no galego común para berrar publicamente contra algo ou alguén, co fin de mostrar disconformidade. Aníbal Otero recolleu na Guarda *apupar* para «tocar o *apupo* desde terra para orienta-los mariñeiros cando o porto está fechado de néboa» (Ríos Panisse 1977: 94).

3. TODO SE MOVE NO MAR

Calo Lourido (2004a) nunhas breves notas sobre a especificidade do home do mar en contraste co labrego, sinalaba que o mar é un elemento hostil e que o home só se fai mariñeiro cando carece doutra alternativa. Só os desamparados da fortuna, «os que non tiñan terras ou os que, como no caso dos galeses comentado por Carlos Marx, son expulsados delas teñen que colonizar a costa e se facer mariñeiros».

Partindo da mesma orixe —a terra—, despois de vivir no mar, a cosmovisión deste home cambiou totalmente verbo dos antepasados. A explicación deste cambio, segundo Calo, é «a influencia do medio físico no que agora desenvolve o seu traballo e os medios de produción (barcos e aparellos) que emprega». Mentres era labrador, a súa actividade desenvolvíase nun medio sólido, estable e estático; pero agora ese home ten que zafarse nun medio líquido, que é inestable e que sempre está en movemento. Todo se move, o propio mar, o barco, os aparellos, os peixes... «Nada é seguro, todo é cambiante e incerto e o mariñeiro, desde que decidiu entrar no mar, vivirá nun movemento perpetuo»⁹¹.

3.1. Novos peixes, novos termos

Peixes, aves e mamíferos mariños estanse movendo constantemente nas augas do mar. Moitas veces, sobre todo no caso dos peixes, con eles movéronse os seus nomes ou creáronse novas denominacións, con gran diversidade terminolóxica, o que pode dificultar o establecemento de áreas léxicas. A isto hai que suma-la castelanización, que a través da venda do peixe ou do consumo nos restaurantes fai que unha forma como *lubina*, propia da costa de Cantabria e do litoral oriental

⁹¹ Neste traballo o autor sintetiza un traballo máis completo (Calo Lourido 2004b).

de Asturias, popularmente estea a despraza-los termos galegos *robaliza* (e *robalo* cando é grande), propios de todo o noso litoral; e o mesmo pode dicirse de *rape*, catalanismo que a través do castelán xa se estendeu por moitos dos portos de fala galega, onde concorre cos termos patrimoniais *rabada* e (*peixe*) *sapa*. E agora xa se oe falar de *parrochas* (e *parrochiñas*) en portos das Rías Baixas, cando esa voz era tabú, polo menos en portos do mar da Arousa, porque é termo familiar para designar o órgano sexual da muller.

O cambio climático está a facer que nas augas do Cantábrico os mariñeiros galegos e asturianos capturen especies de peixes tropicais insólitos hai anos, que hoxe nalgún caso xa conta con asentamento estable na costa, como ocorre co *pez balleta*, que na década de 1970 era algo insólito. A comezos da década de 1960 collíase nos bancos do sur de Portugal un peixe exótico chamado *pez de San Pedro plateado*⁹², que hoxe xa chega ás frías augas de Irlanda. O *merlín*, asociado á pescaría do bonito, é un peixe caribeño que ata o 2003 pasado apenas se capturaba; pero agora barcos asturianos e galegos pescan numerosos exemplares. O *tarpón* é un peixe propio das augas de África, que pode medir ata dous metros e medio, do que se matou algún exemplar cerca de Llanes, na costa oriental de Asturias⁹³.

De momento, as correntes atlánticas de agua fría que chegan ás rías galegas fan que non enmallen eses peixes tropicais, polo que os mariñeiros non se ven obrigados a dárenlles un nome, pero iso é de momento. As inusuais augas cálidas que houbo no verán do 2004 en todo o litoral galego —e particularmente nas Rías Baixas, onde non houbo os tradicionais días de nordeste que garanten días de sol pero que á vez enfrían as augas—, fixeron que milleiros e milleiros de *angamaras* chegasen ás praias do interior da ría da Arousa nos meses de agosto e setembro, como ocorreu nas praias do Vao (Illa da Arousa) e do Terrón de Vilanova e, sobre todo, nas de Barraña (Boiro) e Compostela (Vilagarcía). A finais de setembro dese verán, cando as augas xa estaban frías, esas *xureleiras* que os mariñeiros de Cambados só vían de cando en cando pola ría, seguían chegando ó litoral arousán, como eu mesmo

⁹² O pez de San Pedro é o galego *samartiño* (*Zeus faber*), nome coñecido en todo o litoral galego (Ríos Panisse 1977: 262-264).

⁹³ Información tirada dunha reportaxe no xornal *La Voz de Galicia* (23.8.2004), p. 20.

comprobei⁹⁴. Quen remonte hoxe o curso do Ulla, desde O Carril a Pontecesures, irá acompañado de centos de augamares que soben coa marea e que baixan co devalo, que parece que xa se están asentando nesa zona e que supoño que acabarán sendo totalmente prexudiciais para a ameixa e o berberecho do rico banco marisqueiro dos Lombos do Ulla.

O estudo dos océanos permite descubrir dúas novas especies de peixes á semana⁹⁵. En 1953, en plena guerra de Corea, cando barcos do Gran Sol desembarcaron na Coruña un falso linguado, un peixe descoñecido e, nun principio, pouco valorado, a colla dese porto foi quen o bautizou como *coreano*, tal como recollen Piñeiro e Gómez (2004: 108) en *Homes de ferro en barcos de madeira*.

Cando un peixe descoñecido vai entrando nas redes, o mariñeiro acaba por lle poñer un nome, sobre todo se se comercializa, como pasou na década de 1990 cando a xente do Morrazo chamou *palmeta* o *Reinhardtius hippoglossoides* (francés *flétan noir*, *flétan du Groenland*) e *halabote* o *Hippoglossus hippoglossus* (francés *flétan de l'Atlantique*, inglés *halibut*) e o *Atheresthes stomias* (francés *flétan du Pacifique*, inglés *halibut*). Eran peixes descoñecidos no litoral galego ata que arrasteiros de Vigo expulsados das costas de Namibia comezáronos a pescar, a moitísima profundidade, en augas internacionais próximas ás de Canadá.

Pouco despois, o secuestro do barco vigués *Estay* polo goberno canadense fixo que o galicismo *fletán*, co que no mundo francófono se coñecía ese peixe, se fixese moi popular en toda Galicia, porque *fletán* foi a forma dos media, mesmo dos vehiculados en galego, como a TVG e *A Nosa Terra*. Non se popularizaron termos galegos como *palmeta* e *halabote* dos mariñeiros e das empresas do Morrazo que conxelan eses peixes, porque a TVG non chegou a empregalos na súa información. E cónstame que ós responsables lingüísticos da TVG naqueles día da *guerra do fletán/palmeta, halabote* houbo quen, oralmente e por escrito, lles deu argumentos e información abonda para que evitasen o *castelanismo* e popularizasen as formas creadas pola nosa xente do mar.

⁹⁴ E no mes de novembro seguían chegando a Barraña e ás praias de Vilagarcía Cf. *La Voz de Galicia* (16.11.2004), p. 26.

⁹⁵ A finais de novembro do 2004 xa se descubriran 106 novas especies. Cf. *La Voz de Galicia* (16.11.2004), p. 44.

A entrada de castelanismos continúa mercé ós centros comerciais que nas súas peixarías venden *gallineta* e non *cabra* (ou *cabra da altura*) e outros peixes e mariscos con termos non galegos. E o mesmo pasa coas cartas dos restaurantes e coa información da prensa, factores de intensa desgaleguización de nomes da fauna marítima galega.

3.2. *Un mundo en total transformación*

A gran revolución que se deu nos métodos de pesca nas últimas décadas fixo que artes de pesca e de marisqueo e os barcos tradicionais cos que se faenaba se fosen tranformando, mesmo desaparecendo, á vez que se perdía moito léxico tradicional asociado a ese xeito de vida no mar.

Xaquín Lorenzo (1962: 341, 352) explicou métodos tradicionais de pesca como a *ardora* («consiste en se guiare pola fosforescencia que provoca no mar o peixe ó rebulir») e o *tolñal* ou *mansío* («consiste en situa-lo peixe por meio da presenza doutros chamados *tolinos* ou *tolñños*, que persiguen ós primeiros e fanos rubir á tona do mar»). Tamén nos deixou escrito como se pescaba ó *caldeo*: bótase ó mar «unha boia e darredor dela déitase *engado* ou cebo, que prás sardiñas adoita ser *raba* —ovos de bacalláu misturados con farelos— ou *mazacote*, que son sardiñas pitadas [sic] na máquina de faguer chourizos». Desde hai anos as sondas e o GPS son os medios usados para detecta-los cardumes, polo que termos tradicionais como *ardora*, *caldeo* ou *raba* —aínda tan vivos na memoria dos vellos mariñeiros— refúxianse nos dicionarios, e algún como *ardora* é moi usado na linguaxe poética.

O mar é un elemento hostil e un só se fai mariñeiro cando non lle queda outra alternativa. O mundo do marisqueo e da pesca foi sempre monolingüe en galego: as mulleres que mariscaban nas praias, as que traballaban na conserva e as que vendían peixe nos mercados ou polas aldeas eran galegofalantes, como o eran os mariscadores a flote e calquera home que andase ó mar. No costado de leste do mar da Arousa (a «Arousa sur» dos políticos e xornalistas), polo que eu lembro, hai 40 anos era totalmente impensable que a xente que vivise do mar do mar lles falase en castelán ós seus fillos; e posiblemente se poida dicir o mesmo do resto do litoral, e tamén da xente labrega de toda Galicia.

Anos despois, nesa mesma costa (e supoño que sería o mesmo no resto do litoral) a xente do mar seguía sendo monolingüe galega, pero o insólito xa empezaba a ser que non lles falase castelán ós fillos, un castelán con frecuencia bastante *dramático*.

Isto explica que hoxe existan mariscadoras e regateiras noviñas que usan o castelán, alternando co galego, pero a súa lingua de instalación xa non é a galega. E no que respecta ós homes, a escaseza de xente da beiramar que queira traballar en certas artes explica que se procuren tripulantes fóra de Galicia, como fan os armadores do cerco de xareta de Cambados, que están a enrolar mariñeiros vidos do Perú, ou os armadores da Mariña de Lugo, que están a traer mariñeiros de Indonesia. Deste xeito, nun mundo sempre monolingüe galego como era o do mar, e particularmente no sector da pesca de baixura, hoxe xa hai mostras onde a tripulación galegófona é minoritaria, como ocorre en barcos do cerco de Cambados, algún dos cales tería que estar amarrado no peirao se non contase con peruanos e mesmo arxentinos fillos de galegos. E o mesmo pasa con barcos do cerco de Malpica e doutros portos.

A actual multietnicidade dos barcos do cerco e do pincho galegos foi noticia en todo o Estado español en febreiro do 2005 cando o naufraxio do *Siempre Casina*. Salvárase un tripulante de Burela (2º patrón), de onde era o barco, e morrera o resto da tripulación: o armador (1º patrón) e o cociñeiro, os dous de Burela; dous mariñeiros do Senegal, tres do Perú e un caboverdiano de Burela. Non é que desaparezan os mariñeiros galegos (e galegófonos) dos nosos portos, pero a xente procura non seguir a vida *escrava* do mar dos seus país. En Cambados, por exemplo, moitos que andarían ó cerco en primavera e verán e ó marisqueo no outono e inverno, prefíren ser profesionais todo o ano do marisqueo a flote (os *rañeiros*), porque é máis rendible economicamente, porque se traballa só unhas horas, e de día, ata te-lo tope permitido, mentres a xente do cerco traballa, en principio de noite, e sempre coa total incerteza do valor en lonxa do peixe, por non haber un tope mínimos desde hai tantos anos reclamados. Isto explica que, de cando en cando, en portos galegos se prefira tirar co peixe nos peiraos en sinal de protesta para denuncia-la difícil situación do mariñeiro de baixura.

Todo se move no mar. Hai anos os mariscadores a pé eran «na súa maioría mulleres ou agricultores da zona litoral, que compaxinan este

labor a tempo parcial, como axuda á súa economía», tal como aínda se pode ler nun dos paneis do marisqueo da sala do mar do Museo do Pobo Galego, que debería ser xa actualizado. Iso xa é historia, porque quen se achegue ó litoral galego en calquera momento do ano, tanto nas Rías Baixas como no Golfo Ártabro, verá mulleres andando á seca ou ben facendo labores *labregos*, como retirar argazo ou semear distintas crías de ameixa (fina, babosa, xapónica) ou de berberecho. Moitas pertencen a familias da beiramar, que sempre viviron do mar; pero tamén as hai que son do interior próximo con escasa ou nula tradición mariñeira. Con todo, quen non teña carné de mariscadora xa non pode baixar á praia a mariscar nas areas comunais que as mariscadoras labran todo o ano.

Polo que respecta ó home, o tradicional mariñeiro-cazador, como é o que anda á sardiña ou á anchoa co cerco de xareta ou á pescada e ó badexo coa arte do pincho, convive co mariñeiro-pescador que anda el só ós polbos ou a peixe de pedra e, sobre todo, co mariñeiro-labrador, do que son boa mostra os miles de *bateeiros*, que para moita xente do mar nin son mariñeiros nin son pescadores. E con eles conviven os citados *rañeiros*, sobre todo en rías como a da Arousa, que son os novos mariscadores a flote, que traballan non cos tradicionais rastros de ferro cun cope de rede e varas de piñeiro (e de eucalipto), senón con *raños* co cope de ferro (e tamén de aluminio) e varas sintéticas, lixeiras e moi flexíbles.

Por outra parte, como sinala Dionísio Pereira (2005: 343-344), no sector dos profesionais do mar comezan a diversificarse as fontes de riqueza, activando recursos relacionados coa revalorización de diversos aspectos da cultura e do patrimonio marítimo. Entre estas propostas está a das mariscadoras de Guimatur, de Cambados, «que achegan as faenas de marisqueo ós interesados con visitas guiadas ós bancos, combinadas con roteiros pola vila mariñeira de San Tomé nas que explican as características do urbanismo e a arquitectura popular propia dos asentamentos da beiramar». E na Confraría de Pescadores San Telmo, de Pontevedra, están a desenvolver un proxecto de turismo cultural «mediante a observación dos traballos do mar e a vida dos pescadores, facilitando o embarque e o aloxamento en vivendas mariñeiras a todas as persoas interesadas».

Das diversas accións actualmente existentes para socializar e populariza-lo mundo do mar, a iniciativa máis elaborada é a denominada 'Mar de Lira', da Confraría de Pescadores de Lira-Carnota. Trátase

dunha ampla formulación de pesca sostible, coa que se quere crear e xestionar unha reserva mariña de interese pesqueiro e comercializa-lo peixe por internet. Asemade, o obxectivo desta iniciativa é «desvela-lo mundo da pesca e do mar ó conxunto da sociedade, contando coa colaboración dos propios mariñeiros, xubilados ou en activo».

REMATE

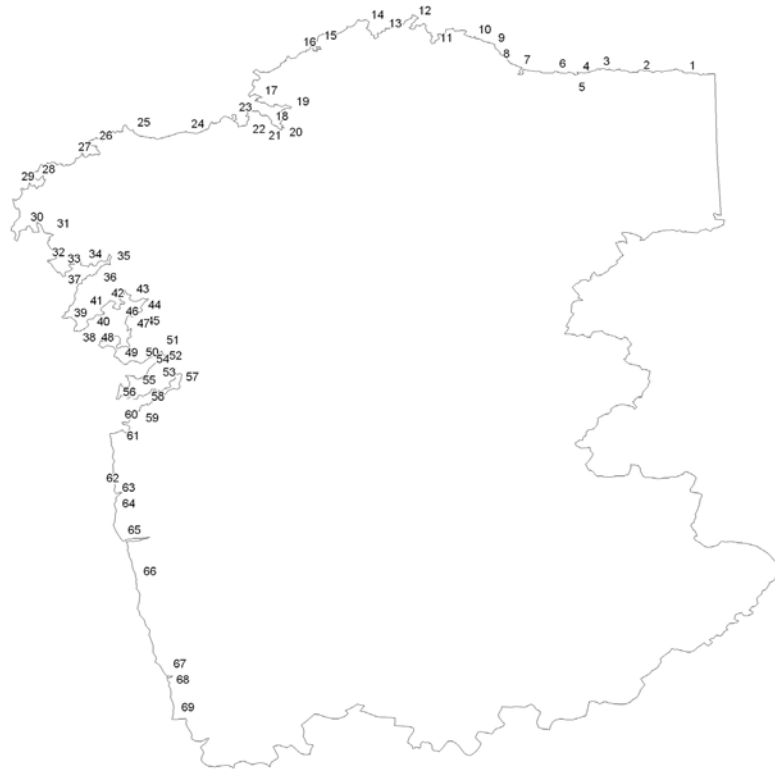
Na nomenclatura marítima galega cóntase con algunha monografía excelente, como *As embarcacións tradicionais de Galicia*, do antropólogo sueco Staffan Mörling (1989) que percorreu a costa de Ribadeo á Guarda, entre 1964 e 1967, cando moitos barcos de madeira estaban activos e outros en *desguace*, pero que aínda podían ser estudados de consulta imprescindible. Esa obra, que é a *biblia* para etnógrafos e antropólogos interesados no estudo dos barcos tradicionais, tamén é de sumo interese e utilidade para calquera lingüista preocupado polo léxico mariñeiro tradicional. Recentemente editouse *Lanchas e dornas* (Mörling 2005), versión galega do que fora a súa tese doutoral en inglés, onde o investigador sueco estuda as condicións de creación e mantemento ou a desaparición da lancha xeiteira e da dorna, dúas emblemáticas embarcacións do litoral galego.

A comezos da década de 1970, uns anos despois de que Mörling percorrese o litoral galego, Carme Ríos Panisse e Antón Santamarina, investigadores do Instituto da Lingua Galega da USC, percorreron a maioría dos portos que hai entre As Figueiras de Castropol e Caminha, na foz do Miño fronte á Guarda, para facer inquéritos sobre a nomenclatura da flora e fauna marítimas de Galicia, á vez que cubriron os puntos galegos (e do Miño ó Douro) do *Atlas Lingüístico de los Marineros Peninsulares*, coordinado por Manuel Alvar (1985-89). Ese inxente labor, a pé de porto, permitiulles redactar dúas monografías sobre a nomenclatura da flora e a fauna marítimas de Galicia (Ríos Panisse 1977, 1983), unha especie de atlas que se complementa con detallados comentarios etimolóxicos das formas recollidas, e que tantas veces citei nas páxinas do presente traballo.

A pesar do labor feito sobre a cultura e o léxico mariñeiro nos últimos anos (Martínez Baleirón 2001), é moito o que queda por recoller.

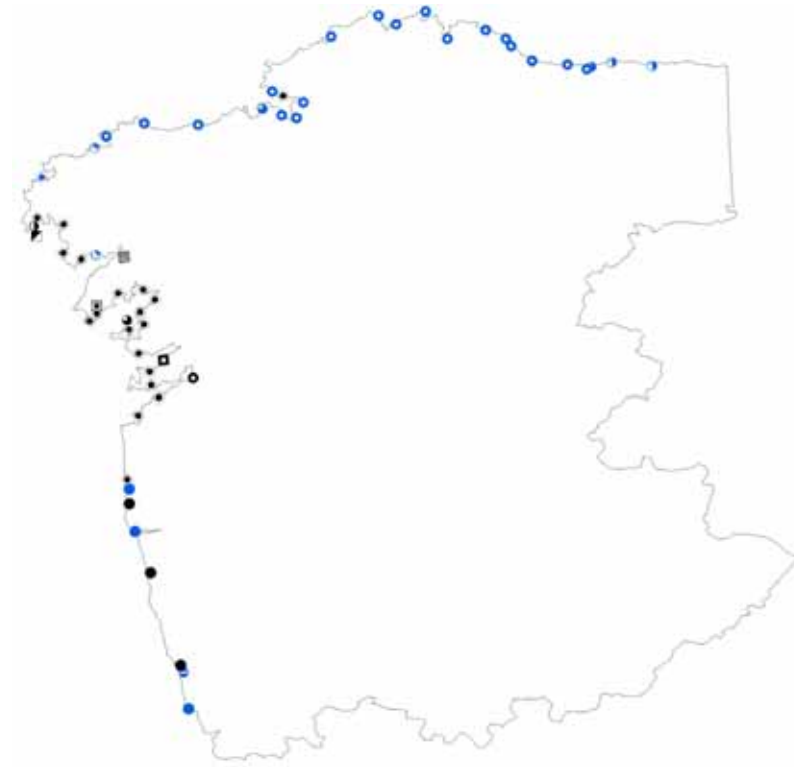
Como xa se indicou, o mundo tradicional do mar dos galegos estase a transformar velozmente desde hai tempo, é un mundo en constante movemento, de igual xeito que se moven os cada vez máis escasos recursos mariños. Daquela, urxe, a pé de porto e a pé de praia, recoller moito do léxico e da nosa cultura mariñeira, especialmente léxico abstracto, que haberá que peneirar antes de o introducir nos dicionarios, como hoxe se peneiran as ameixas que as mariscadoras-labradoras arrincan das areas das praias para comprobar se dan a medida. Sería desexable que axiña entrasen en vocabularios e dicionarios galegos modernos termos como *bateeiro*, *rañeiro* e tantos outros de uso común na beiramar, que decote aparecen nos media; e o mesmo moitos outros que só existen a nivel oral.

Mapa 0. Relación de puntos

1 Ortigueira	21 Sada	41 Pobra do	58 Bouzas
2 El Porto	22 Mera	Caramiñal, A	59 Coruxo
3 Tapia de Casarego	23 A Coruña	42 Escarabote	60 Panxón
4 As Figueiras	24 Caión	43 Rianxo	61 Baiona
5 Ribadeo	25 Malpica	44 Carril, O	62 A Guarda
6 Rinlo	26 Corme	45 Vilagarcía de	63 Caminha
7 Foz	27 Laxe	Arousa	64 Vila Praia de
8 Cangas de Foz	28 Camariñas	46 Vilanova de	Âncora
9 Burela	29 Muxía	Arousa	65 Viana do Castelo
10 San Cibrao	30 Sardiñeiro	47 Cambados	66 Castelo do Neiva
11 Viveiro	31 Ézaro, O	48 O Grove	67 Caxinas
12 Bares, O Porto de	32 Lira	49 Portonovo	68 Vila do Conde
13 Espasante	33 Muros	50 Raxó	69 Matosinhos
14 Cariño	34 Abelleira	51 Combarro	
15 Cedeira	35 Noia	52 Canto de Area	
16 Pantín	36 Portosín	53 Marín	
17 Mugardos	37 Porto do Son	54 Mogor	
18 Ares	38 Aguiño	55 Bueu	
19 Pontedeume	39 Ribeira	56 Cangas	
20 Miño	40 Palmeira	57 Cesantes	

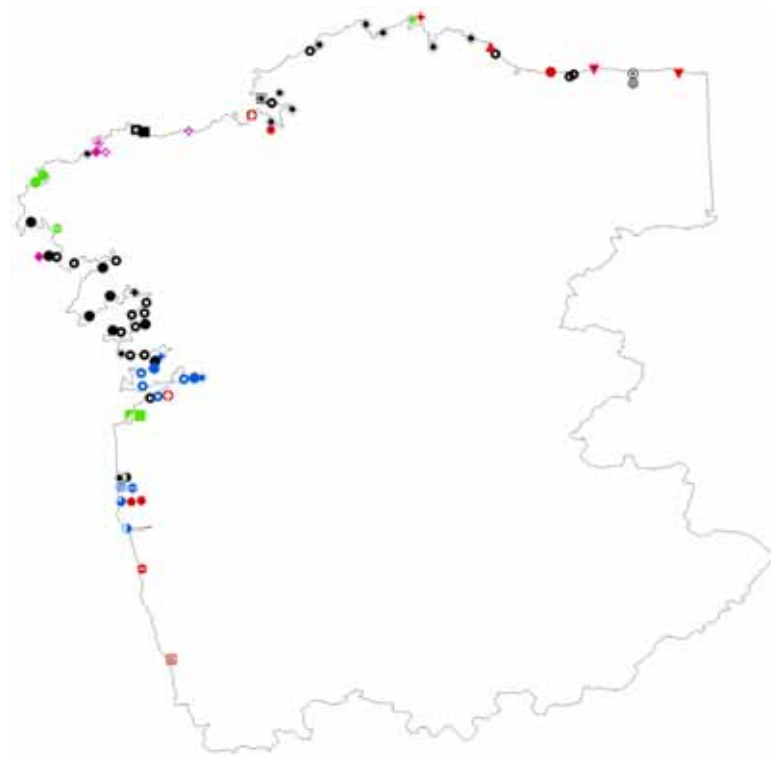

Mapa 1. Ourizo (*Paracentrotus lividus*)

● ourizo	● orizo
⊙ ouriso	⊙ oriso
● ourisu	● orisu
● auriso	● òrisu
● euriso	● urizo
▣ ouriso de mar	○ uriso
▣ ouriso do mare	○ arizo
▣ ouriso bravo	
▣ cachauriso	

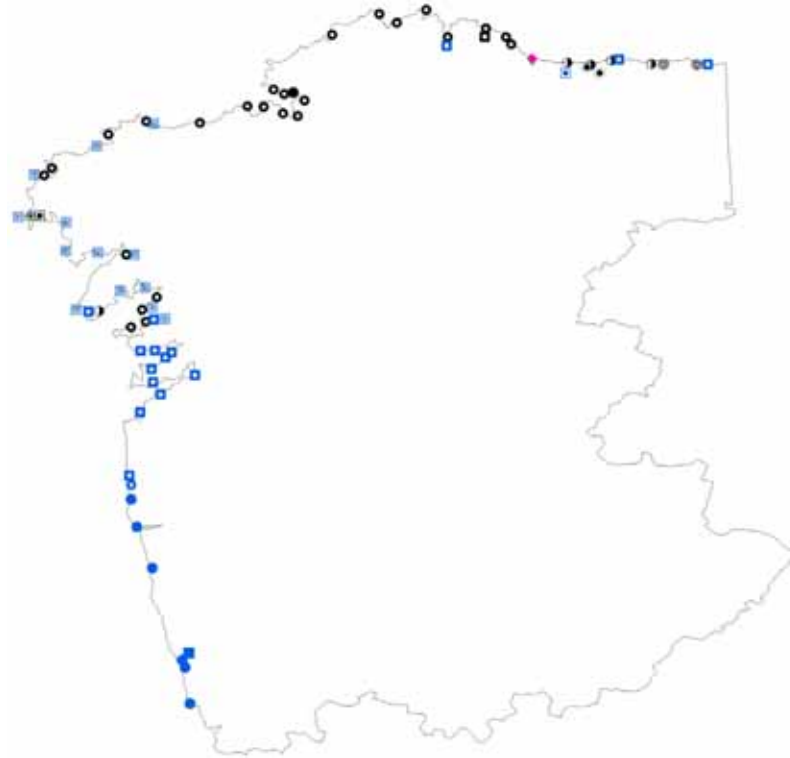
Mapa 2. Lombrigante (*Homarus gammarus*)

● lumbricante	⦿ lubrigante	● lubigante	▲ lavagante	▣ langosta francesa
⦿ lumgrighante	● lubrigante	● lubighante	▼ lavagant	✚ cereixo
● lumbricante	⦿ lubricante		◆ navegante	● bugre
● lombricante	⦿ llubrigante		★ bogavante	● chulo
● lombrighante				● ghrilo
				⦿ ghrillo

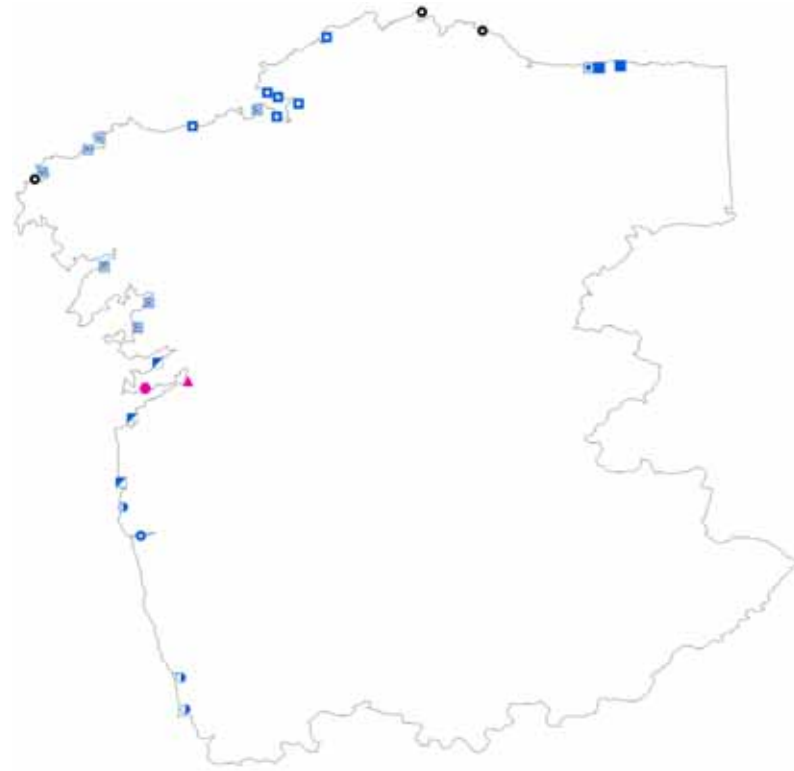
Mapa 3. Cangrexo (*Carcinus maenas*)

● cangrexo	● caranguexo	● canghrexo	◆ nácara	● piladu
⊙ cangrExo	⊙ carangueju	● cancrexa	◆ nacra	⊕ ghaiba
● cancrexo	⊙ carangueixo	■ caranquexa	◆ anacra	● saicha
⊕ candrexo	⊕ carangueiju	● cancarexa		● saixa
⊙ canghrexo	⊙ caraungueiju	■ caranquexa da raña		● lánquicho
● cranghexo	● carangaiju			⊕ ghabato
⊙ cangrEgho	● caranquexo			▲ zampaña
■ cangrexo da pèdra	⊕ carambExo			▼ zampEña
■ canghrexo do rei	⊙ caranghexo			★ vaca mona
■ canghrexo ghallegho				⊕ navalleira pequena

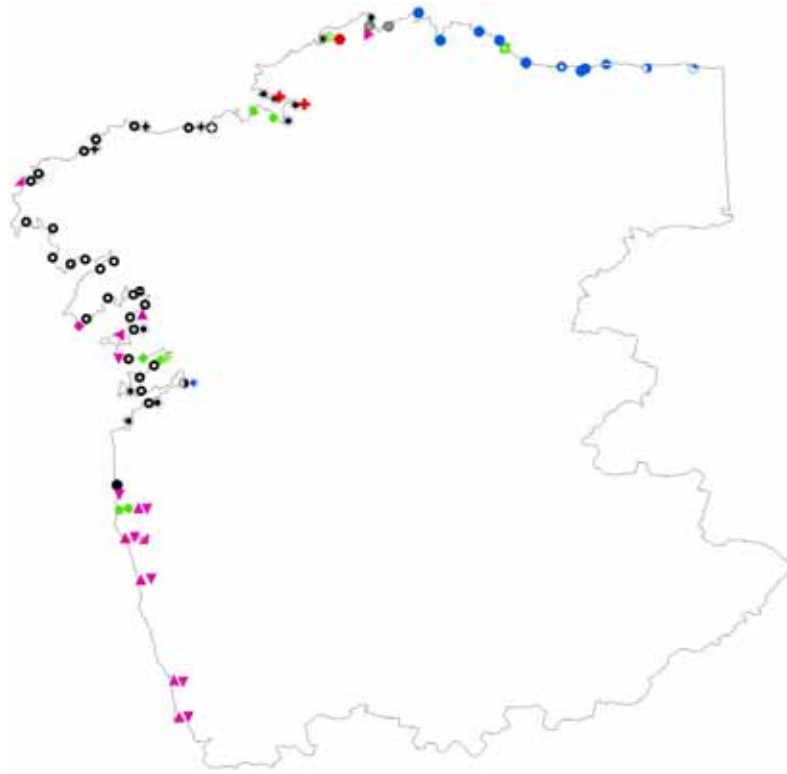
Mapa 4. Xiba (*Sepia officinalis*)

● xiba	■ choco	◆ lula
● xibia	■ choen	
● sibia	■ chòco	
● ghibia	■ chopo	
● xiba arrabeada (grande)	● xoco	
■ xibón (o grande)	● xoén	
■ xubión		
■ chubión		

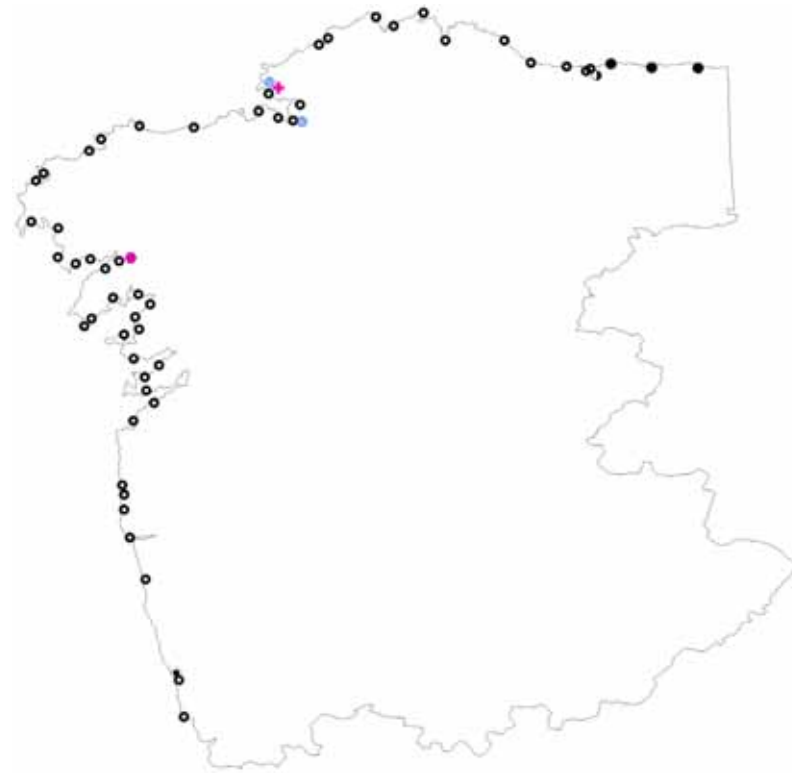
Mapa 5. Xiba pequena (*Sepia officinalis*)

● xiba	■ choco	● bufa
	■ chòco	● palòmo
	■ chOco	
	■ chopo	
	▲ choquiño	
	● xocu	
	● xuquiñu	

Mapa 6. Quenlla (*Prionace glauca*)

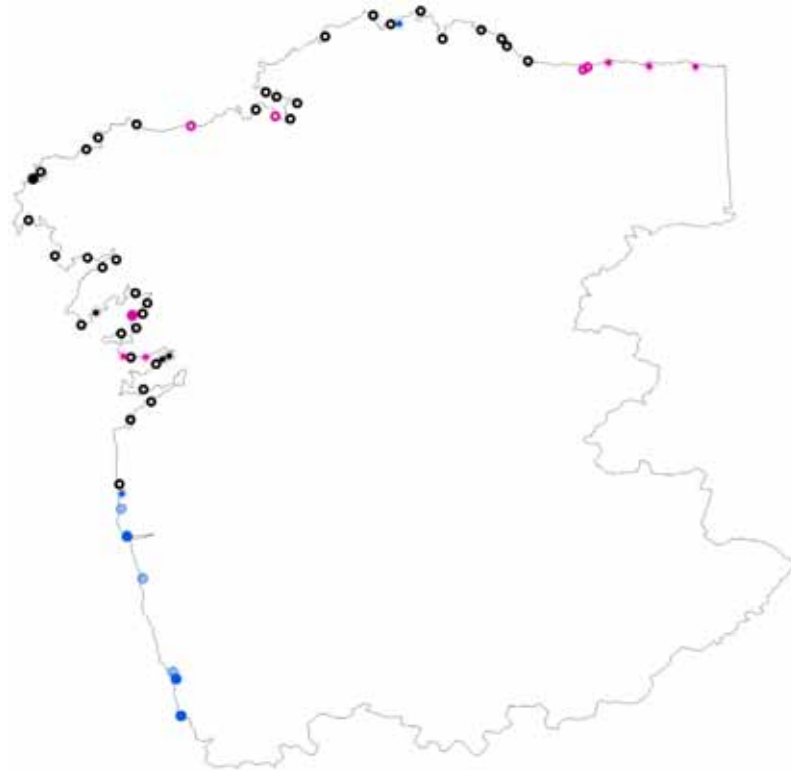
● quenlla	● caenlla	▲ tintoreira	■ quèlme	✚ falanghista
● quèña	● caèlla	▼ tintureira	✱ camarín	● azul
⊙ quèlla	● caella	► tintorera	⊙ aquellerín	
⊙ quèlle	● caElla	▲ tinturèra	◆ melgha	
● quella	● caEllo	▼ tinturera	◆ mElgha	
● queilla	● canElla	► pinturera	◆ galla	
⊕ quenllón (grande)			◆ gailla	
⊕ canllón (grande)				

Mapa 7. Solla (*Pleuronectes platessa*)

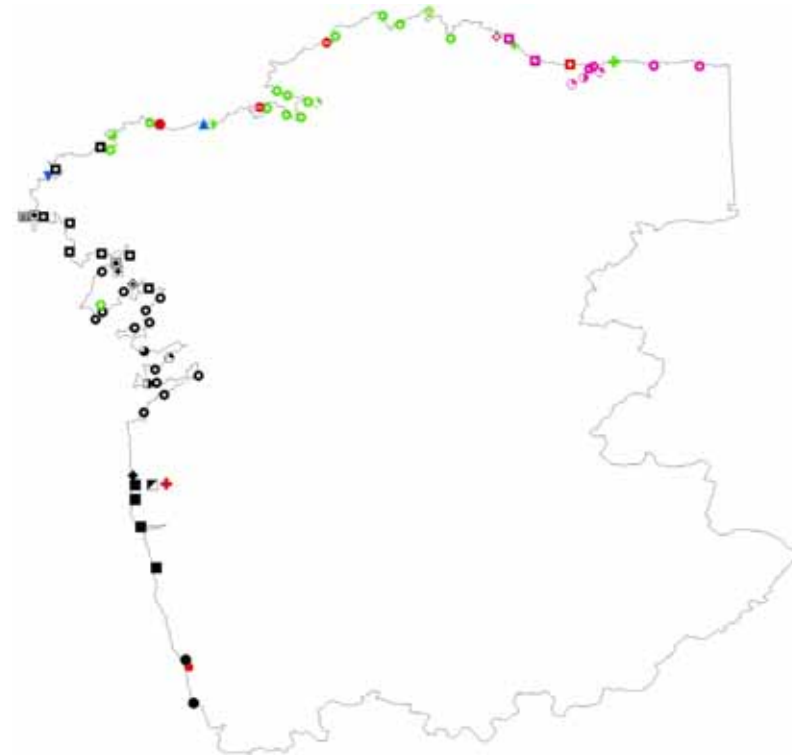
○ solla	⊙ sollón (tamaño grande)	✚ tapaconas (tamaño pequeno)
● sOlla		● raspiso (tamaño pequeno)
⊙ suolla		
⊖ sOlla de calidá		

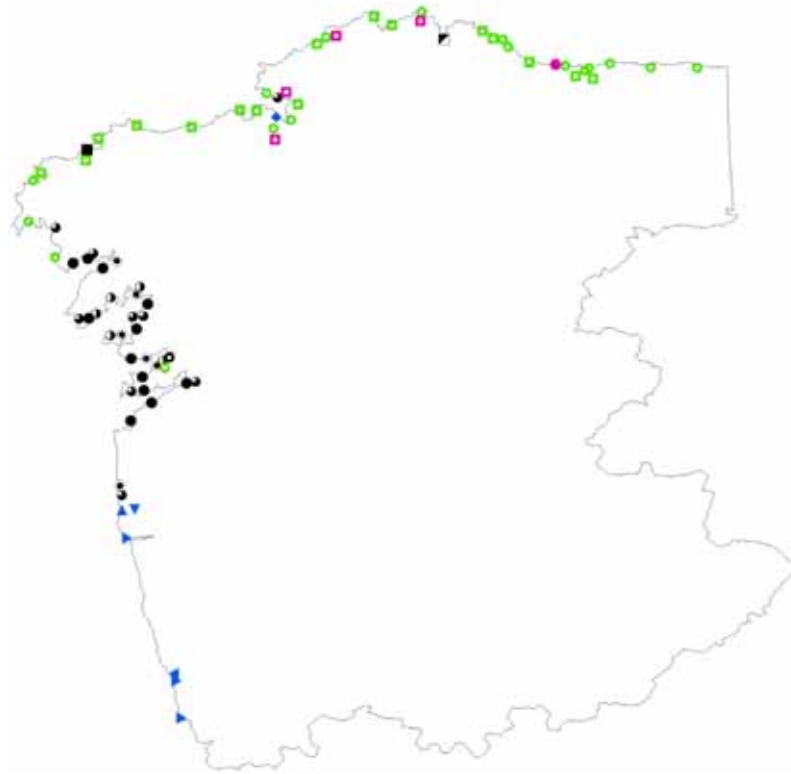
Mapa 8. Morea (*Muraena helena*)

● morea	⊙ morEia	● morena
● morèa	● morèia	● morènal
⊙ morEa	⊙ murcia	⊙ morEna

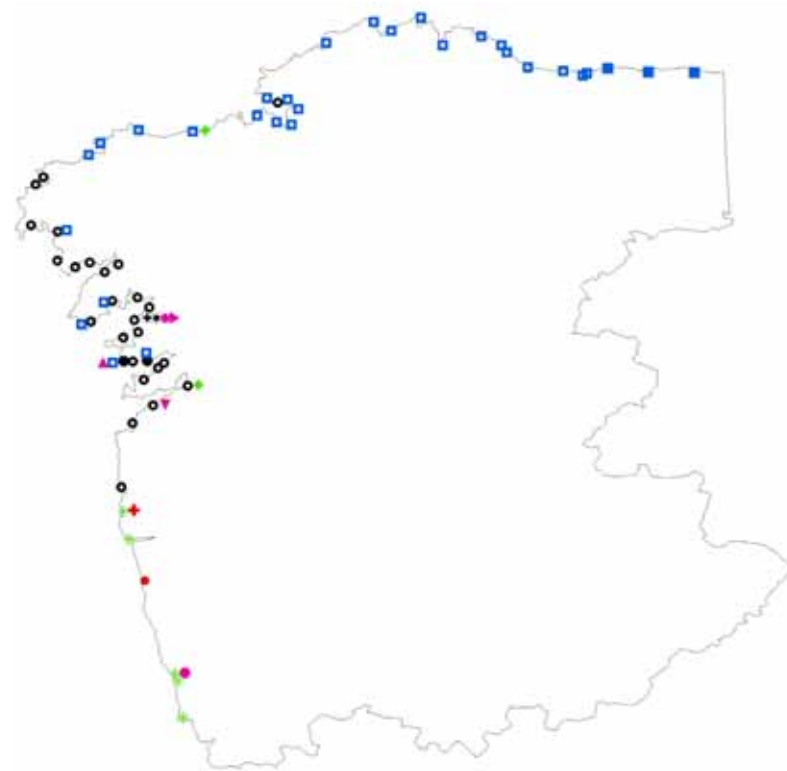
Mapa 9. Caramuxo, mincha (*Littorina littoralis*)

○ caramuxo	▲ cornecho	● mincha	● bígaro	■ chícara
● caramujo	▼ corniño	● mincha brava	● bígaro de fango	● cuco
○ caramuxo bô		● mincha dulce	● bígaro negro	◆ meiga
● caramuxo de Ghesús		● mincha francesa	■ bígara	+ freiriña
● caramuxo de Van		+ bincha		● mexacán
■ caramuxa		◎ mínchara		* buZo
■ caramuja		● mintiña		
▤ escaramuja				
■ caramuxa branca				
■ caramuxa negra				
■ caramuxa fidalgha				
◆ caramecha				
◆ caramèla				

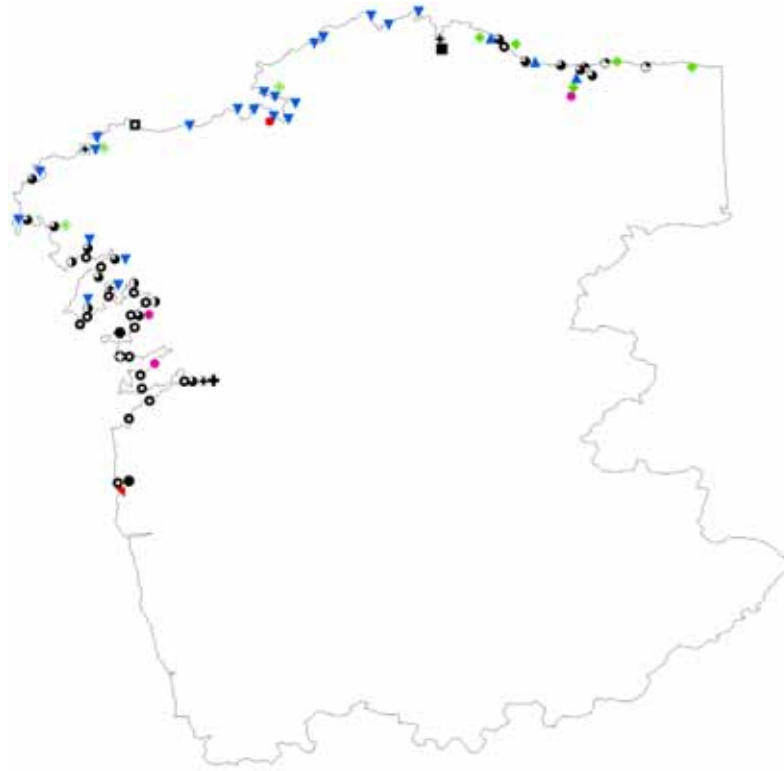
Mapa 10. Bocareu, bocarte (*Engraulis encrasicolus*)

● bocarEo	◆ bocarón	● bocarte	● pión
⊙ bocareu	▲ biqueirôu	■ mocarte	
● bocarèu	▼ bicoirôu		
⊙ bucareu	▶ biqueirâu		
● bucarèu	◀ bicairâu		
▣ mocareu			

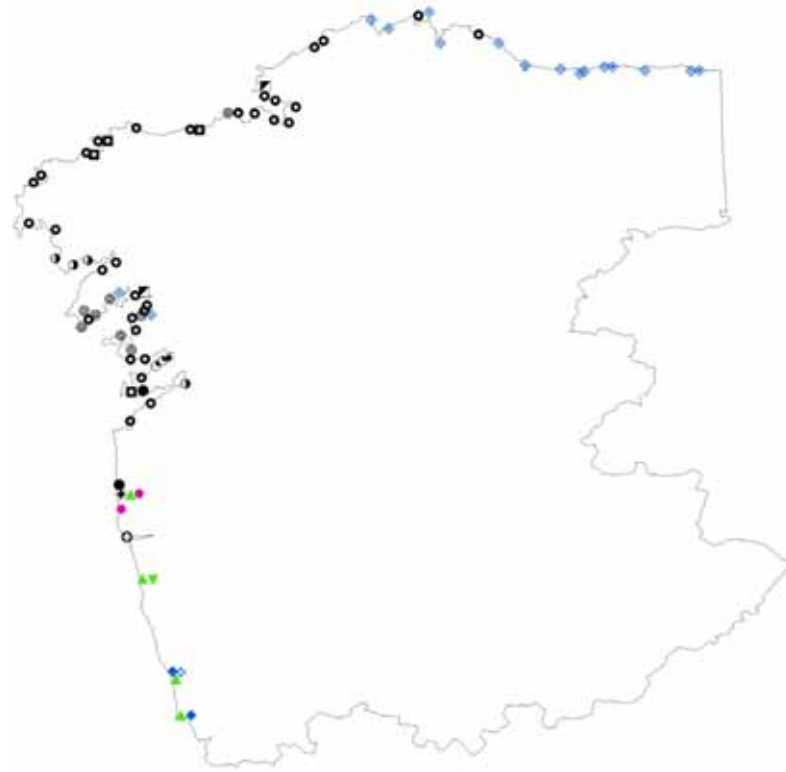
Mapa 11. Xouba, parrocha (*Sardina pilchardus*)

○ xouba	■ parròcha	◇ petinga	● sardiña miúda	★ sarrilla
● xoiba	■ parrOcha	◆ pitinga	◆ media sardiña	✚ jerepití
⊕ suoba			▶ medianiña	
⊙ xoubeta			▲ medianilla	
			▼ medianillo	

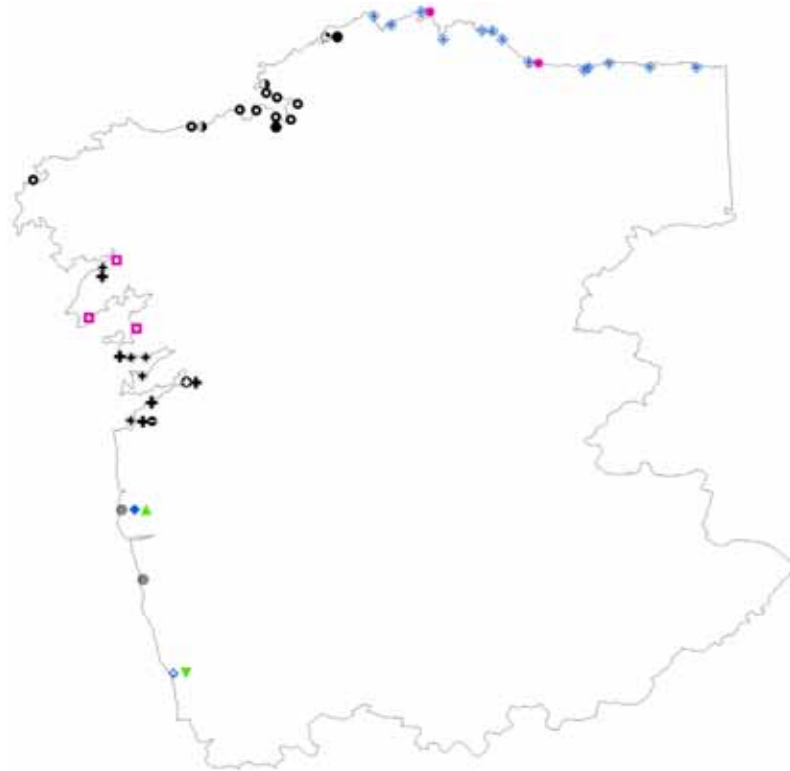
Mapa 12. Rapante, meiga (*Lepidorhombus boscii*, *Lepidorhombus whiff-jagonis*)

○ rapante	▲ meiga	◇ ghalo	◆ ollón	✱ sinón
● rapapelo	▼ meigha	◆ gallo	◆ oghito	▼ solla avèsa
○ rapapelo				
● rapapelo				
⊕ rapaconas				
⊕ rapacús				
● rapapòte				
■ rapa				
■ rape				
● rascón				
⊕ tapaconas				
⊕ tapacús				

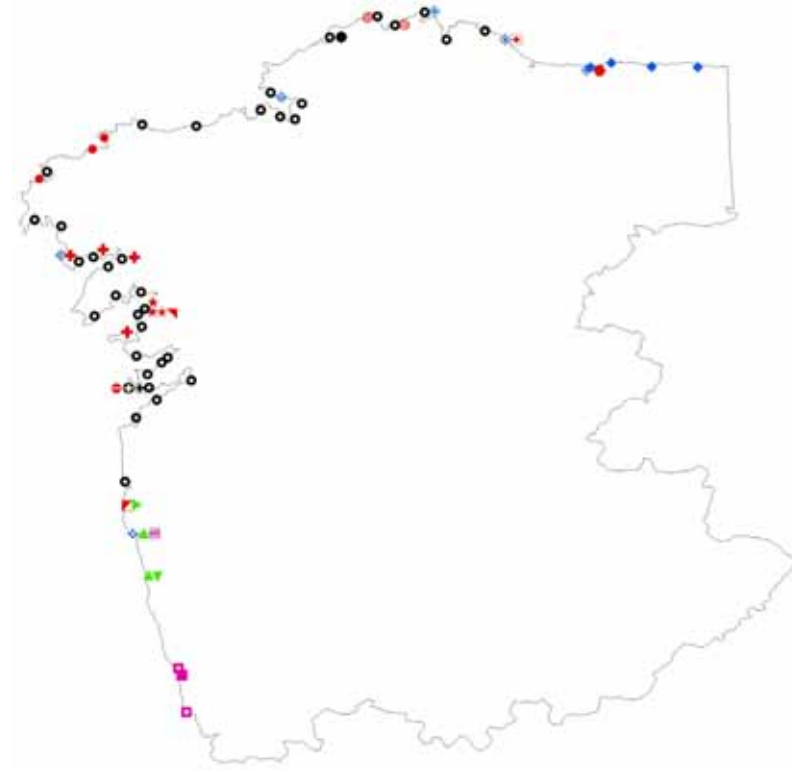
Mapa 13. Xurelo, chicharro (*Trachurus trachurus*)

● xurèlo	◆ chicharro	▲ carapau	◆ xeiramanècus
○ xorèlo	◆ xixarru	▼ garapau	◆ xaramanècu
● xurelo	◆ xexarru		
⊙ xurElo	◆ chicharro de puntas		
● xirèlo			
⊙ xurèl			
⊕ surèlo			
⊕ surelo			
■ xurèlo sardiñeiro			
■ sardiñeiro			

Mapa 14. Xurela, chicharrón (*Trachurus trachurus*)

○ xurèla	◇ chicharro	▲ carapau	■ caneu
● ghallegha	◇ chicharrón	▼ garapau	✱ abisinio
⊕ xurelo moscón	◆ xixarru		
⊕ xirèlo moscón	✧ xexarru		
✱ moscón			
☉ xurèlo da bôla			
☉ xurèlo da chôca			
● xurèlo da choca			
● xurèlo troto			
● xurelón			
⊙ surèlu			

Mapa 15. Chincho (*Trachurus trachurus*)

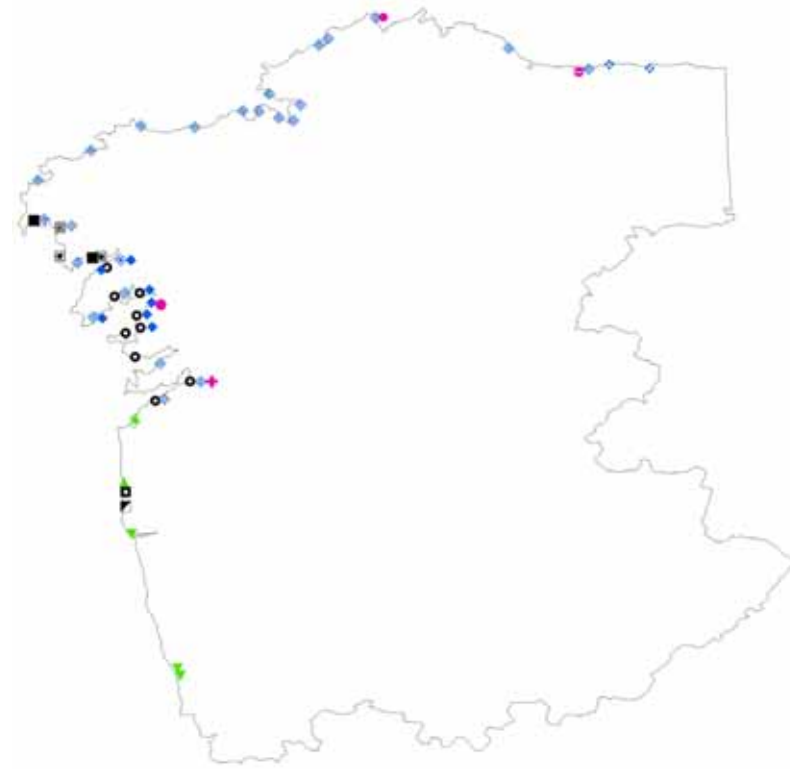
○ chincho	◇ chicharro	▲ carapau	■ xaramanècu	+ manolito
● chinchín	◇ chicharrillo	▼ garapau	▣ xarabanècu	● cirila
⊕ pincho	◆ chicharrín	▶ carapòu de gatu	■ saramanècu	⊕ muchunguito
⊗ pinchiño	◇ xixarriño			⊗ picarabo
				★ pirulí
				★ pirulín
				★ xixi
				● alcarròba
				▣ jaquínSiñu
				▼ quincón

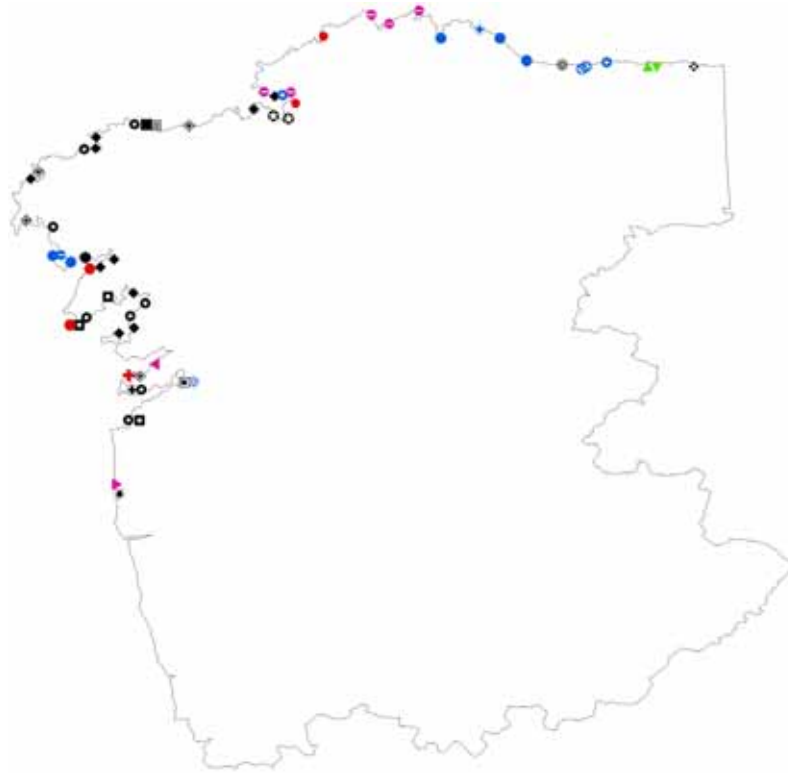
Mapa 16. Ollomol (*Pagellus centrodontus*)

● ollomól	◊ besugo	■ gurás	✚ panchôte (grande)
⊙ ollumól	◆ besugho	⊕ gruás	
● ullumól	⋄ bisugho	■ ghurás	
	◊ besugho neghro	◻ gurás de pinta	
		◻ gurás de pinta preta	

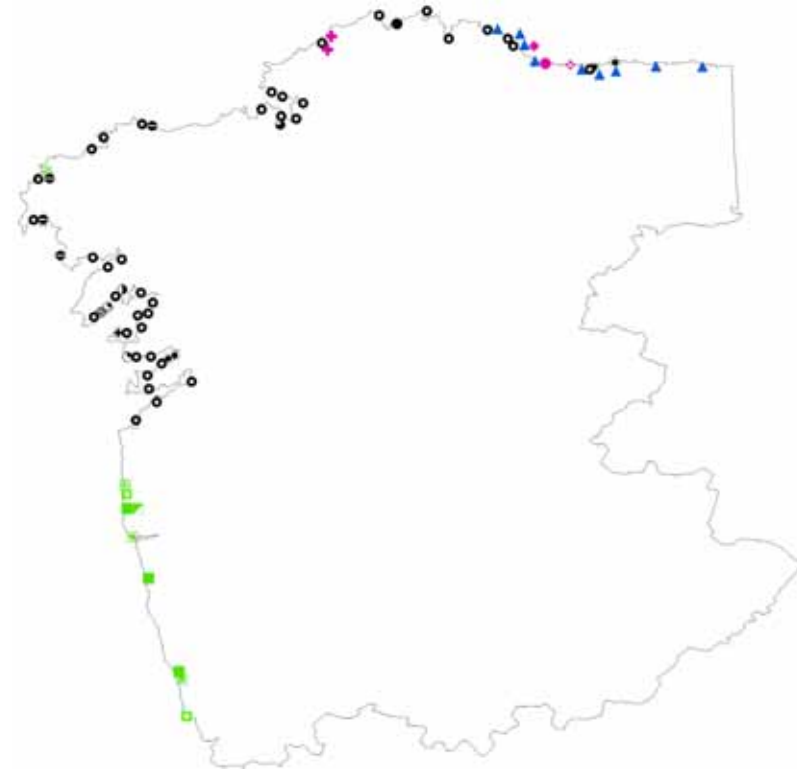
Mapa 17. Ollomol pequeno (*Pagellus centrodontus*)

● burás	◇ panchó	▲ pachán	● besuguete
■ gurás	◇ pancho	▼ paxãu	✚ pantufo
■ ghurás	◆ panchós		● tildete
▣ ghras	◇ pancheta		✱ rabuña
▣ ghrase			
▣ guraZiñu			

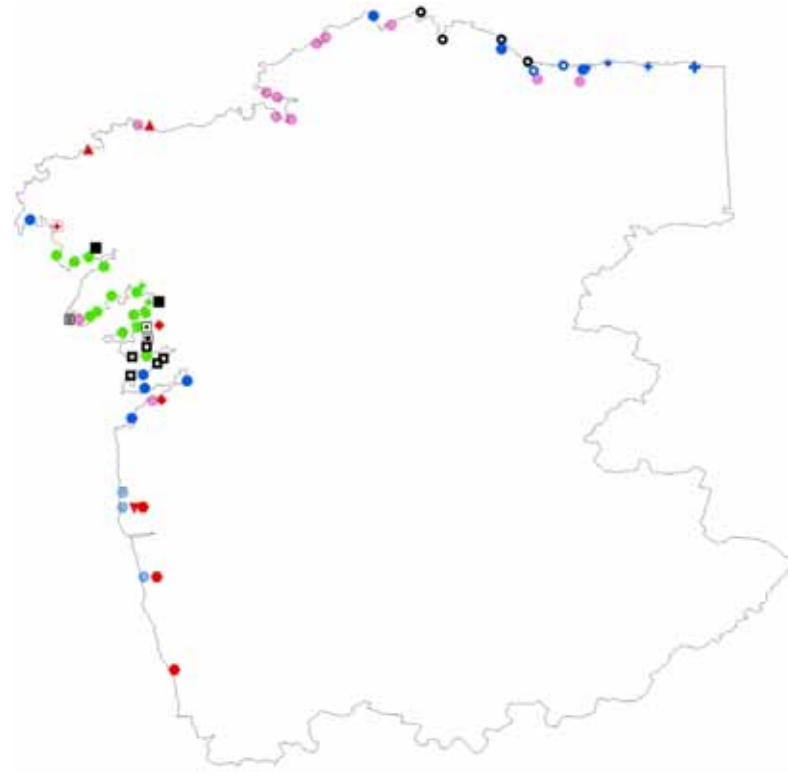
Mapa 18. Corvo mariño (*Phalacrocorax aristotelis*)

● còrvo	● pato	▲ cuzo	● còca	● alavanco
⊙ corvu	● pata	▼ cuzo vEllo	◀ canilonca	✚ ghalo mariño
● còrva	⊕ pata mariña		▶ canilongha	◆ perico zambullo
⊕ cuèrva	⊕ pata maría			✱ chíscales
◆ còrvo mariño	⊙ patarroxa			
✧ cOrvo marín	● sichapata			
◆ còrvo marino				
■ còrvo do mar				
▣ corvo do mar				
▤ còrvo do mare				
■ còrvo de mar				
⊙ corvaraxo				
⊕ còrvo de pescoso largho				

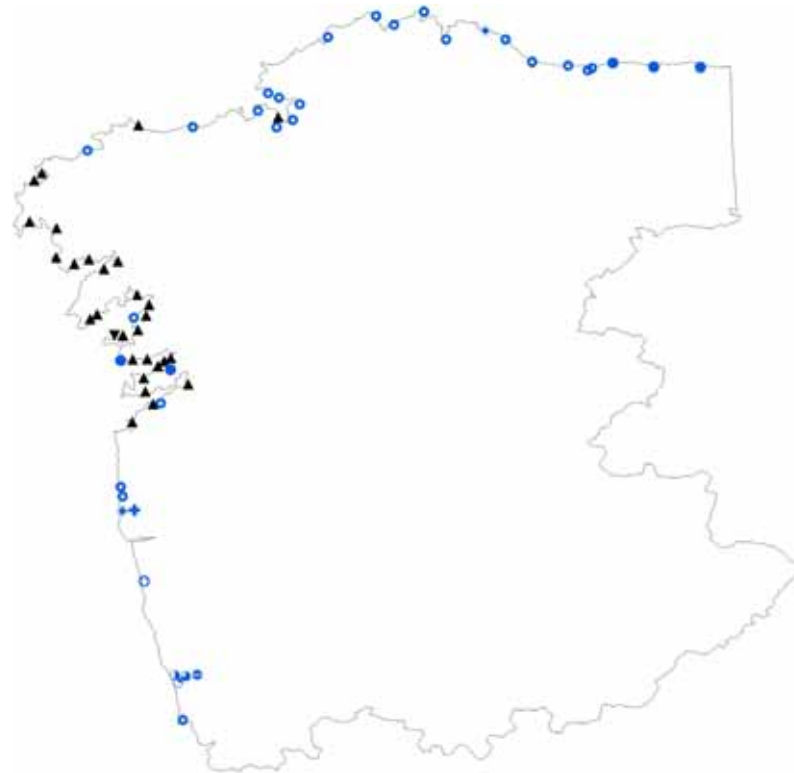
Mapa 19. Nécora (*Portunus puber*)

● nêcora	▲ andarica	■ navalleira	● cabrèla
● nêcora		■ navallEira	✚ chiquito
● nÊcora		■ navallaira	◆ zampeña
● nêcura		■ navallêra	◆ empeña
● nêcra		■ lavañeira	
● nâcora			
● nâcura			
● nacra			
● nocra			

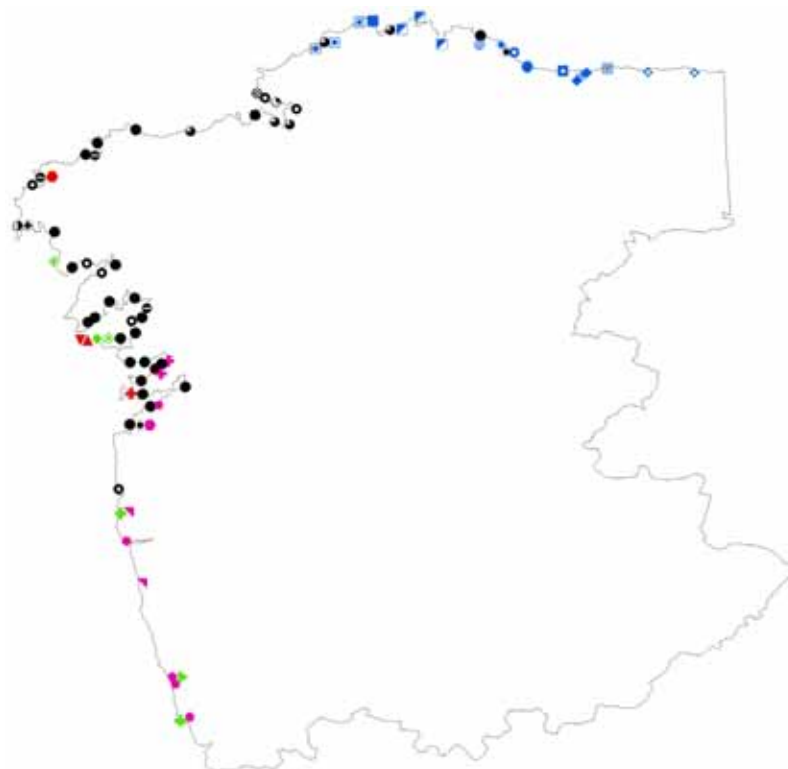
Mapa 20. Patelo, pateiro (*Polybius enslowi*)

● pato	● patèlo	● pateiro	● parexo	✚ paleto
■ patilado	● patelo	● poteiro		▲ cangrexo
■ patilao	● patElo			▼ carangaiju
■ patilato	● patelu			● pilada
■ patilate	● patEllo			◆ ghaiba
■ patulato	● patEllu			
	● patiEllo			

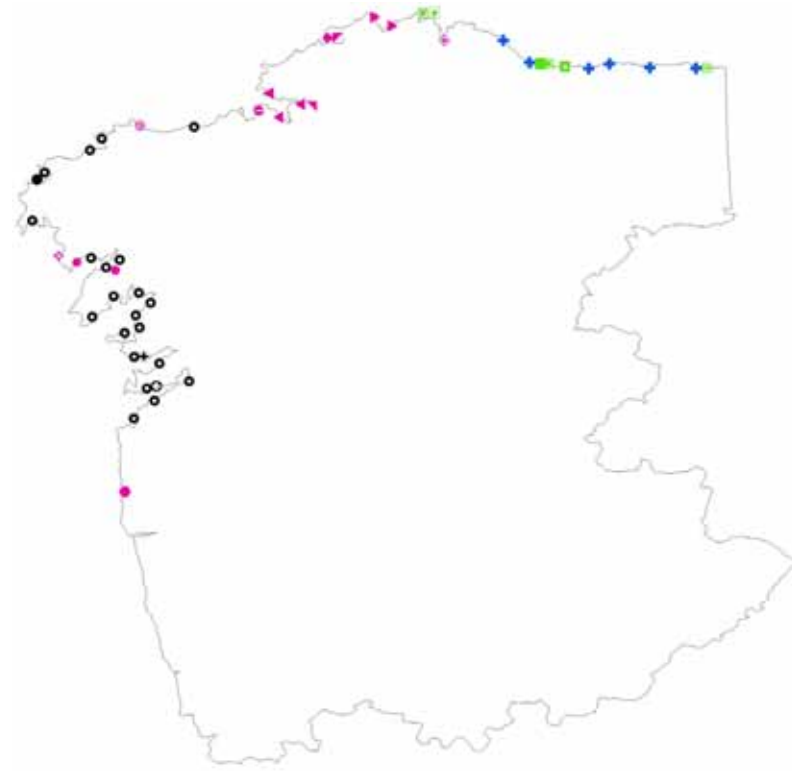
Mapa 21. Barbo (*Mullus barbatus*)

▲ barbo	○ salmonete
▼ barbada	● salmonEte
	⊕ salmunet
	⊕ saumunet
	⊕ salbuneti
	⊖ sarmunete
	○ saramonete
	● saramunete
	● sarabunete
	⊙ salmonete da pèdra

Mapa 22. Boi (*Cancer pagurus*)

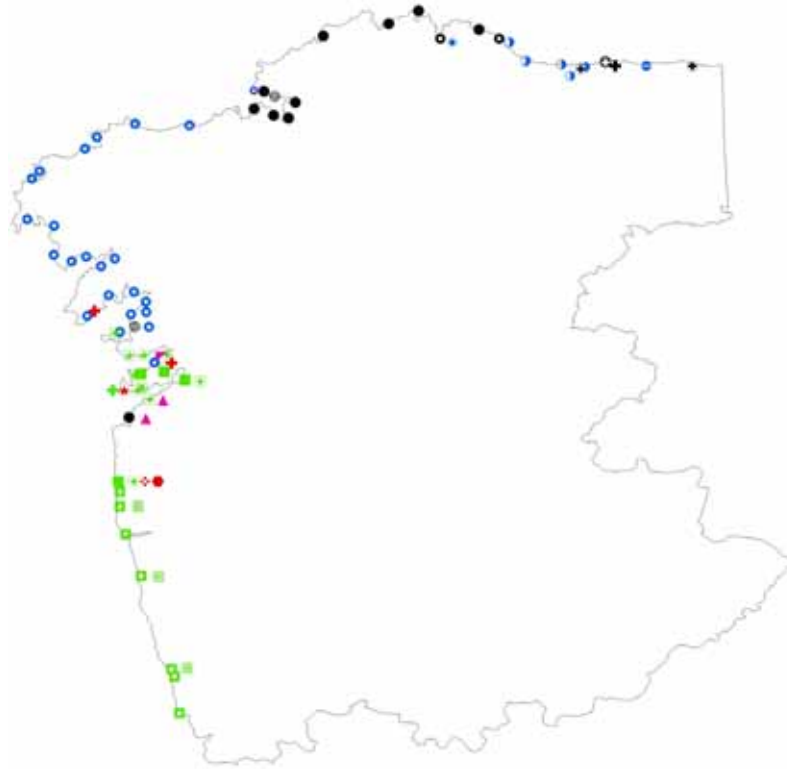
● bòi	▤ nòca	✚ burru	◆ carangueiju	● caghón (tamaño pequeno)
● boi	■ mouca	▶ carneiru	◆ carangueija	✚ chispolbo (tamaño pequeno)
● boi do mar	▤ nòco	◆ vaca (a femia)	✚ esqueiro	▲ raeiro (tamaño pequeno)
⊕ bòi arrieiro	▤ noco	◆ vaca do mar (a femia)	● cáncamo	▼ reciro (tamaño pequeno)
⊙ bòi de fondo	▤ nOco		✱ cangro	
☾ bòi de Francia	○ nócara		▼ mancu	
● bòi de Fransiá	○ nócra			
● boi de Francia	○ nòcla			
● boi de Fransiá	● nocra			
	◆ nócara			
	◆ nócra			
	◆ nOcro			

Mapa 23. Arneirón (*Balanus balanoides*)

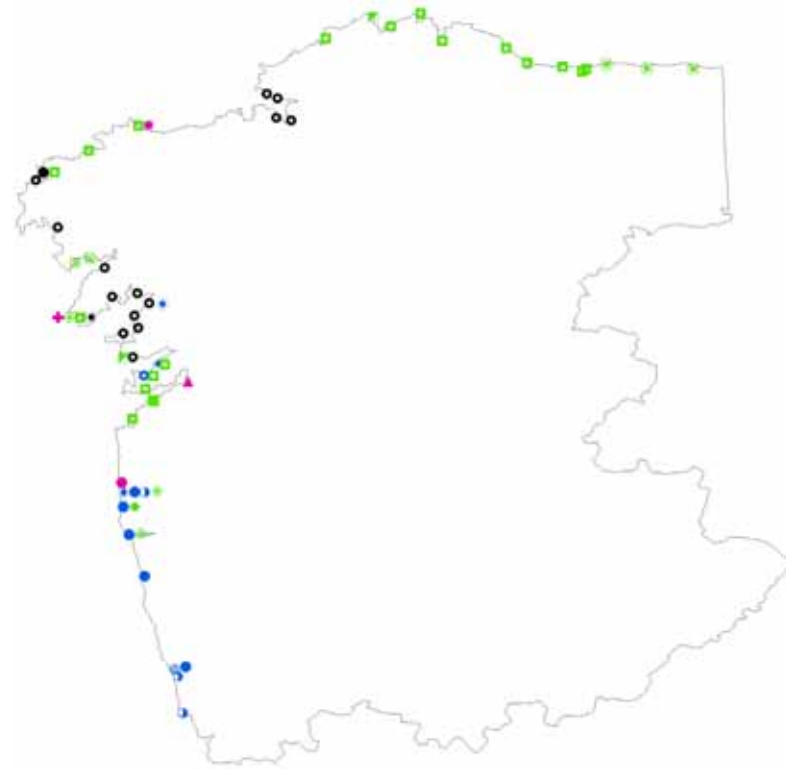
○ arneirón	✚ cascarín	■ raña	● barreña
● arneiro		■ raña da pèdra	◆ borocira
⊕ arnèste		▣ raña da pena	✦ carolo
⊗ arnesto		⊞ raña del penedo	◇ caracul
		⊞ roña do mar	▶ coco
			◀ cuco
			◻ craca
			▼ cunchagho
			● sarrio
			* solbitincho
			⊙ subiòte
			◆ chifle da pèdra

Mapa 24. Galadas

● gala	● ghalada	■ guèlra	▲ gharnèla	✦ gholdralleira
● ghala	● galaxa	■ guElra	■ ghreleiras	● gholfeiras
⊕ galla	● gallaxas	■ ghèlra		✦ magha
⊙ ghalla	● ghaleta	■ gueurra		★ barbilla
⊕ gallas		■ ghèrla		
✦ agallas		✦ xèrla		

Mapa 25. Buguina (*Buccinum undatum*)

● bughina	● busina	■ corno	● apupo
⊙ boghina	⊙ buSina	■ corno	* calrou
● bughino	⊙ bosina	■ cOrno	▲ trompeta
	● buSiu	■ còrna	+ caracòla, caricòla
	● buSu	■ cornecho	
		◆ cornèta	
		◆ corneta	
		◆ curneta	

ANEXO

PUNTO	LUGAR	PARROQUIA	CONCELLO	PROVINCIA
1	Ortigueira	Mouguías	Coaña	Asturias
2	El Porto	Valdepare	El Franco	Asturias
3	Tapia de Casarego	Tapia de Casarego	Tapia de Casarego	Asturias
4	As Figueiras	As Figueiras	Castropol	Asturias
5	Ribadeo	Ribadeo (Santa María)	Ribadeo	Lugo
6	Rinlo	Rinlo (San Pedro)	Ribadeo	Lugo
7	Foz	Foz (Santiago)	Foz	Lugo
8	Cangas de Foz	Cangas (San Pedro)	Foz	Lugo
9	Burela	Burela (Santa María)	Burela	Lugo
10	San Cibrao	Lieiro (Santa María)	Cervo	Lugo
11	Viveiro	Viveiro (Santa María e Santiago)	Viveiro	Lugo
12	Bares, O Porto de	Bares (Santa María)	Mañón	A Coruña
13	Espasante	Espasante (San Xoán)	Ortigueira	A Coruña
14	Cariño	Cariño (San Bartolomeu)	Cariño	A Coruña
15	Cedeira	Cedeira (Santa María do Mar)	Cedeira	A Coruña
16	Pantín	Pantín (Santiago)	Valdoviño	A Coruña
17	Mugardos	Mugardos (San Xulián)	Mugardos	A Coruña
18	Ares	Ares (San Xosé)	Ares	A Coruña
19	Pontedeume	Pontedeume (Santiago)	Pontedeume	A Coruña
20	Miño	Miño (Santa María)	Miño	A Coruña
21	Sada	Sada (Santa María)	Sada	A Coruña
22	Mera	Maianca (San Cosme)	Oleiros	A Coruña
23	A Coruña	A Coruña	A Coruña	A Coruña
24	Caión	Caión (Santa María do Socorro)	A Laracha	A Coruña
25	Malpica	Malpica de Bergantiños (San Xulián)	Malpica de Bergantiños	A Coruña
26	Corme	Corme Porto (Nosa Señora dos Remedios)	Ponteceso	A Coruña
27	Laxe	Laxe (Santa María)	Laxe	A Coruña
28	Camariñas	Camariñas (San Xurxo)	Camariñas	A Coruña
29	Muxía	Muxía (Santa María)	Muxía	A Coruña
30	Sardiñeiro	Sardiñeiro (San Xoán)	Fisterra	A Coruña
31	Ézaro, O	Ézaro, O (Santa Uxía)	Dumbría	A Coruña
32	Lira	Lira (Santa María)	Carnota	A Coruña
33	Muros	Muros (San Pedro)	Muros	A Coruña
34	Abelleira	Abelleira (Santo Estevo)	Muros	A Coruña
35	Noia	Noia (San Martiño)	Noia	A Coruña
36	Portosín	Goiáns (San Sadurniño)	Porto do Son	A Coruña
37	Porto do Son	Noal (San Vicente)	Porto do Son	A Coruña
38	Aguiño	Aguiño (Nosa Señora do Carme)	Ribeira	A Coruña

PUNTO	LUGAR	PARROQUIA	CONCELLO	PROVINCIA
39	Ribeira	Ribeira (Santa Uxía)	Ribeira	A Coruña
40	Palmeira	Palmeira (San Pedro)	Ribeira	A Coruña
41	Pobra do Caramiñal, A	Caramiñal, O (Santa María A Antiga)	Pobra do Caramiñal, A	A Coruña
42	Escarabote	Lampón (Santiago)	Boiro	A Coruña
43	Rianxo	Rianxo (Santa Comba)	Rianxo	A Coruña
44	Carril, O	Carril, O (Santiago)	Vilagarcía de Arousa	Pontevedra
45	Vilagarcía de Arousa	Vilagarcía (Santa Baia)	Vilagarcía de Arousa	Pontevedra
46	Vilanova de Arousa	Vilanova de Arousa (San Cibrán)	Vilanova de Arousa	Pontevedra
47	Cambados	Cambados (Santa Mariña)	Cambados	Pontevedra
48	O Grove	Grove, O (San Martiño)	Grove, O	Pontevedra
49	Portonovo	Adina (Santa María)	Sanxenxo	Pontevedra
50	Raxó	Raxó (San Gregorio)	Poio	Pontevedra
51	Combarro	Combarro (San Roque)	Poio	Pontevedra
52	Canto de Area	Marín (Santa María do Porto)	Marín	Pontevedra
53	Marín	Marín (Santa María do Porto)	Marín	Pontevedra
54	Mogor	Mogor (San Xurxo)	Marín	Pontevedra
55	Bueu	Bueu (San Martiño)	Bueu	Pontevedra
56	Cangas	Cangas (Santiago e San Salvador)	Cangas	Pontevedra
57	Cesantes	Cesantes (San Pedro)	Redondela	Pontevedra
58	Bouzas	Bouzas (San Miguel)	Vigo	Pontevedra
59	Coruxo	Coruxo (San Salvador)	Vigo	Pontevedra
60	Panxón	Panxón (San Xoán)	Nigrán	Pontevedra
61	Baiona	Baiona (Santa María)	Baiona	Pontevedra
62	A Guarda	Guarda, A (Santa María)	Guarda, A	Pontevedra
63	Caminha	Caminha	Caminha	Viana do Castelo
64	Vila Praia de Âncora	Vila Praia de Âncora	Caminha	Viana do Castelo
65	Viana do Castelo	Monsserrate	Viana do Castelo	Viana do Castelo
66	Castelo do Neiva	Castelo do Neiva	Viana do Castelo	Viana do Castelo
67	Caxinas	Vila do Conde	Vila do Conde	Oporto
68	Vila do Conde	Vila do Conde	Vila do Conde	Oporto
69	Matosinhos	Matosinhos	Matosinhos	Oporto

APLICACIÓN DA ANÁLISE DIALECTOMÉTRICA AOS DATOS DO *ATLAS LINGÜÍSTICO GALEGO**

Rosario Álvarez
Francisco Dubert García
Xulio Sousa Fernández

Instituto da Lingua Galega (USC)

En 1981 o profesor Hans Goebel definiu a dialectometría como unha metodoloxía que nace da alianza entre a xeografía lingüística e as técnicas de taxonomía numérica. A xeografía lingüística atende o estudo da variación lingüística no espazo e válese fundamentalmente da información ofrecida nos atlas lingüísticos, que son unha fonte de información moi rica para o coñecemento profundo dos trazos fonéticos, morfolóxicos, sintácticos e léxicos dun conxunto de lugares dun territorio. Ademais dos datos particulares sobre cada un dos puntos enquisados, os atlas permiten analizar a regularidade con que se distribúen no espazo as diferentes unidades lingüísticas, unha información que os dialectólogos consideran crucial, xa que o descubrimento desas regularidades permite recoñecer as áreas do territorio que comparten trazos lingüísticos. O procedemento empregado para descubrirlas parte da comparación dos mapas e da identificación das isoglosas que aparecen superpostas, pero topa co problema de que as coincidencias no discorrer das isoglosas son infrecuentes. En efecto, a pesar do que nos dan a entender moitos dialectólogos, os límites que marcan as fronteiras de delimitación de dúas áreas que presentan distintos trazos lingüísticos en moi poucas ocasións coinciden con exactitude, pois, como sinalaba Jakob Grimm, cada palabra, cada trazo lingüístico, ten a súa historia particular. Con todo, este feito non nos debe facer renunciar a explorar a existencia de áreas dun territorio lingüístico que

* Agradecemos a colaboración de Mónica Ares Ameijide e Marta Negro Romero na introdución e manipulación dos datos do *ALGa*.

se poidan considerar lingüisticamente uniformes, ou, para sermos máis precisos, áreas en que se dá algún grao de coincidencia na distribución dun conxunto de trazos lingüísticos.

Os procedementos da dialectoloxía tradicional resultan moi limitados para descubrir estas coincidencias. Se probamos a trazar isoglosas a feito a partir das cartas dun atlas, o resultado será unha maraña inescrutable na que as coincidencias quedan ocultas aos nosos ollos. Por iso o método de trazado de isoglosas só é posible aplicalo a un conxunto reducido de mapas e sempre facendo unha escolla previa daqueles en que se dea coincidencia na distribución de trazos. En consecuencia, de todo o material que nos ofrecen os atlas unicamente se aproveitan uns poucos mapas e desbótase unha grande cantidade de información moi valiosa.

Os estudos de variación xeolingüística recibiron nas últimas décadas unha renovación metodolóxica mercede á utilización de procedementos estatísticos para a análise dos datos dialectais, que complementan o procedemento tradicional de análise cualitativa e á vez permiten o tratamento global dun elevado número de datos. A utilización de métodos cuantitativos no estudo da variación lingüística estivo durante moito tempo restrinxido ao ámbito da sociolingüística, pois nesta disciplina das ciencias sociais nunca se cuestionou a pertinencia da estatística para a interpretación da información sobre os usos lingüísticos; en cambio, no campo da dialectoloxía os investigadores aínda teñen moitos reparos en valerse dos métodos estatísticos para comprender a variación xeolingüística.

OBXECTOS	VARIABLES		
	1320 <i>folla do piñeiro</i>	1347 <i>machada</i>	1383 <i>bolboreta</i>
C1 (O Barqueiro)	pilro	brosa	avelaíña
C2 (Chímparra)	caruma	machado	avelaía
C3 (San Claudio)	agulla	machado	mariposa
C4 (A Carreira)	pluma	machado	avelaíña
C5 (San Ramón)	agulla	machado	avelaíña

Cadro 1. Matriz de datos do *ALGa*: localidades (obxectos), preguntas (variables) e respostas (variantes)

A aplicación da estatística no estudo da xeolingüística supón tratar de xeito global o conxunto de datos dunha enquisa ou dun atlas lingüístico cunha finalidade clasificatoria. No caso dos estudos xeolingüísticos os *obxectos* analizados son os puntos de enquisa dun territorio, as *variables* son cada unha das preguntas sobre as que ten información

neses puntos e as posibles respostas para cada pregunta son as *variantes*. A análise multivariante é a técnica estatística que mellor se adapta ao tratamento de datos xeolingüísticos, xa que permite analizar de xeito global un conxunto de obxectos que están caracterizados con respecto a unha serie de variables. Este tipo de análise fundaméntase no cálculo da similaridade e da diferenza que se dá entre os obxectos estudados, e no ámbito da xeolingüística permite medir a distancia lingüística entre os puntos do territorio analizado. Asemade este método axuda a ter unha visión máis completa da variación lingüística nunha área determinada, xa que permite avaliar conxuntamente toda a información dispoñible.

O procedemento que se seguiu para o tratamento dialectométrico dos datos do *ALGa* é o deseñado por Hans Goebel para a aplicación do programa *VisualDialectometry*. Este procedemento foi aplicado na explotación de datos de varios atlas lingüísticos (*Atlas Linguistique de la France*, *Atlante Italo-Svizzero*, *Atlante Linguistico del Ladino Dolomitico e dei dialetti limitrofi*, *Atlas of England*) e parte da translación dos datos dun atlas a unha matriz de datos. Na matriz de datos (cadro 1) ordénanse as respostas do cuestionario (variantes) correspondentes a cada punto (obxecto) e pregunta (variable).

O material do *ALGa* conforma unha base de 3353 variables a partir dun cuestionario de 2711¹ preguntas realizado nunha rede de 167 localidades do territorio lingüístico. Neste traballo empregamos 321 preguntas, tanto do material xa editado como do aínda inédito (vid. anexo), que ao noso xuízo conforman un conxunto representativo da variación lingüística do galego. As preguntas escollidas son as que consideramos que mellor serven para dar conta das particularidades fonéticas, morfolóxicas e léxicas do territorio analizado; para obtermos unha análise precisa e completa da variación lingüística rexeitamos as cuestións que presentaron moitas respostas baleiras, pois poderían distorsionar os resultados².

¹ Na actualidade o número de preguntas que figura na base de datos do *ALGa* é de 3353 debido a que moitas das preguntas do cuestionario orixinal tiveron que ser repartidas en varias repostas.

² Así e todo, nos datos utilizados, a porcentaxe de respostas baleiras (isto é, sen resposta) é de 2,76%.

Sobre os datos das respostas orixinais do cuestionario faise precisa unha intervención, pois cómpre transformalos para que as preguntas poidan ser tratadas cuantitativamente. Este método coñécese en dialectometría como taxación ou tipificación e consiste en representar o esencial da variación dos datos orixinais por medio dun conxunto de unidades taxatorias (*taxats*). A taxación supón unha simplificación dos datos do atlas –que xa sempre son unha representación compendiada da realidade que pretenden analizar–, polo tanto debe realizarse con criterios coherentes que permitan reflectir do mellor xeito posible a variación real observada.

A selección e tipificación das preguntas fíxose seguindo criterios fonéticos, morfolóxicos e léxicos. As 100 preguntas de tipo fonético seleccionáronse tendo en conta as categorías clásicas da fonética histórica e tamén algunhas pautas tradicionais dos estudos de fonética galega. Nas 121 preguntas correspondentes á morfoloxía combináronse morfoloxía nominal e morfoloxía verbal. Aínda que non resulta doado xeburar neste ámbito fonética e morfoloxía, para a tipificación das respostas atendeuse a variacións que afectan ás formas nominais e ás verbais e que se adoitan considerar de tipo morfolóxico. Nas 100 preguntas de léxico distinguíronse os tipos atendendo aos lemas léxicos etimolóxicos.

PREGUNTAS							
<i>noz</i>		<i>sol</i>		<i>cantade</i>		<i>ti/tu</i>	
RESPOSTAS	TAXATS	RESPOSTAS	TAXATS	RESPOSTAS	TAXATS	RESPOSTAS	TAXATS
noz	1	[ˈsɔl]	1	cantade	1	tí	1
nuez		[ˈsɔl]		cantande	2	tu	2
concho	2	[ˈsɔl]		cantai	3		
croucho		[ˈs ^θ ɔl]		cantei			
carolo	3	[ˈsol]	2				
carola							

Cadro 2. Exemplos de taxación de catro preguntas do *ALGa*

No cadro 2 móstranse catro exemplos dos resultados da tipificación das respostas. As preguntas corresponden ás tres grandes agrupacións consideradas: léxico (*noz*), fonética (*sol*) e morfoloxía (*cantade* e *tu/ti*). A variación das respostas orixinais tipificouse tendo en conta o trazo que se pretendía analizar. Na pregunta de léxico atendeuse aos étimos das raíces; na pregunta de fonética só se tivo en conta a abertura da vogal tónica; e nas dúas preguntas de morfoloxía consideráronse tra-

zos de carácter morfolóxico. Para cada punto só se valorou a resposta que no cuestionario figura como resposta primeira, xa que o programa estatístico utilizado só permite a introdución dunha única resposta por pregunta para cada punto.

A matriz de datos resultante (321 preguntas x 167 puntos) tratouse con procedementos estatísticos para obter os índices de similaridade e de distancia, empregando en primeira instancia o índice relativo de similaridade e o índice ponderado de similaridade. O índice relativo de similaridade trata a todos os taxats estudados do mesmo xeito, mentres que o índice ponderado de similaridade confire un maior peso aos taxats menos extendidos e axuda a descubrir aqueles trazos lingüísticos merecentes dun tratamento máis atento, ben por seren arcaísmos ben por seren innovacións. Sobre estes índices calculáronse as novas matrices de distancia e de similaridade que nos permiten coñecer, outra vez mediante métodos estatísticos, as relacións de distancia lingüística entre os puntos do territorio analizados. A matriz de similaridade dá conta das semellanzas ou das diverxencias dos diferentes obxectos estudados con relación ás variables analizadas e, trasladada á xeolingüística, serve para coñecer as localidades que máis se semellan polos seus trazos lingüísticos e tamén aquelas outras que máis se distancian.

Os datos desta matriz poden ser analizados empregando outras ferramentas estatísticas complexas que nos deixan descubrir outro tipo de relacións lingüísticas. O programa empregado, *Visual dialectometry*³, facilita todas estas operacións e cálculos a partir da introdución da información nunha base de datos, e mais permite a representación gráfica e cartográfica dos resultados.

Para a visualización cartográfica dos resultados, a trama de localidades enquisadas converteuse nun mapa de polígonos seguindo os principios da xeometría de Voronoi e Delaunay (Aurenhammer 1991) e do mesmo xeito que se ten feito nas investigacións dialectométricas desde hai xa case trinta anos (Goebel 1981). No mapa de polígonos (mapa coropleto) cada espazo representa a área de influencia de cada

³ Na páxina <http://www.sbg.ac.at/rom/people/proj/dm/vdm/features.html> ofrécese información detallada sobre o programa empregado.

un dos 167 lugares da rede de puntos do *ALGa*⁴. A representación cartográfica facilita a interpretación das análises estatísticas e axuda a comparar os resultados da aplicación do método dialectométrico cos doutros procedementos. Os mapas coropletos permiten converter a variabilidade numérica das matrices de similaridade nunha variabilidade cromática que segue a orde das cores do arco da vella. A representación cartográfica complementase cos gráficos, histogramas e dendrogramas, que reproducen as frecuencias e as relacións de similaridade entre as localidades estudadas.

Os trece mapas e gráficos que se ofrecen nesta contribución pretenden ser unha mostra da aplicación do método dialectométrico aos datos do *ALGa* e son froito da aplicación do programa *Visual Dialectometry*, deseñado na Universidade de Salzburgo baixo a dirección de Hans Goebel e Edgar Haimperl. As convencións estatísticas e cartográficas adoptadas seguen as propostas realizadas por Hans Goebel nas investigacións dialectométricas sobre o *ALD* (1981) e o *ALF* (2002 e 2003). As análises que se fan a continuación parten da aplicación de tres convencións estatísticas: a signose dos valores máximos de distribución de similaridade, a signose dos coeficientes de simetría e a clasificación dendrográfica das variedades lingüísticas galegas. A análise dos valores máximos de distribución de similaridade permite identificar as zonas dialectais máis homoxéneas, que acostuman tamén ser aquelas que nalgún momento foron emisoras de influencias.

As figuras 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10 e 13 dan conta dos resultados de aplicación desta análise a datos fonéticos, morfolóxicos e léxicos. O coeficiente de simetría que se analiza nas figuras 3, 5, 9 e 12 é un índice estatístico que na súa aplicación dialectométrica axuda a atopar as zonas de forte compromiso lingüístico, máis conservadores, e as zonas de interacción e cambio. Esta análise fundaméntase no cálculo das medias de aritméticas de simetría e na distribución das frecuencias ao redor da media. A figura 13 mostra os resultados da análise

⁴ Nos mapas que se empregan neste traballo aparecen tres puntos engadidos coloreados en gris que non corresponden con ningunha das localidades do *ALGa*. Serven como puntos virtuais con que facer comparación entre as variedades galegas e outras variedades externas ás localidades representadas (variedade estándar, variedades non galegas, etc.).

de conglomerados aplicada aos datos dialectais. Este procedemento axuda a descubrir como se agrupan as variedades xeolingüísticas en clases e tamén a identificar as áreas que se mostran máis distanciadas e singulares.

INTERPRETACIÓN DAS FIGURAS 1, 2 E 3: SIMILARIDADE MÁXIMA E COEFICIENTE DE SIMETRÍA NOS DATOS FONÉTICOS

A figura 1 mostra os resultados da análise do índice de similaridade máxima atendendo só aos datos fonéticos; as puntuacións obtéñense aplicando un índice relativo de identidade, que trata todos os trazos por igual, sen privilexiar os menos difundidos e por iso máis característicos e individualizadores dun territorio.

O mapa mostra que o índice máximo de similaridade logrado por un ou varios obxectos vermellos é do 97,00%, o que implica que ningún lugar de enquisa mostra unha identificación total cos trazos fonéticos doutro. De todos os xeitos, os valores son moi altos: os 33 lugares tinguidos de vermello lograron un índice máximo de similaridade que vai do 94,32 ao 97,00%; estes 33 puntos conforman a quinta parte do total de 167 puntos do *ALGa* (exactamente, o 19,76%), e séguenlles a moi pouca distancia os 74 puntos tinguidos de laranxa (o 44,31% dos puntos do *ALGa*), que acadaron índices de similaridade máxima que van do 91,64 ao 94,32%.

De feito, como mostran o histograma e a curva gausiana de simetría, a media aritmética de similaridade é moi alta (91,65%) e son maioría os puntos que, así a todo, se sitúan á dereita do cumio, con intervalos moi curtos; pola contra, á súa esquerda vese un amplo campo de dispersión respecto da media, cuns poucos lugares moi afastados dela. Os 56 puntos tinguidos de verde (33,53% do total) acadaron índices máximos de similaridade que van do 83,06 ao 91,64%, distribuídos en dous treitos onde son ampla maioría os de similaridade máis alta; en última instancia, o 97,6% dos puntos do *ALGa* (i.e., 163 de 167) acadou índices de similaridade máxima que van do 83,27% ao 97,92%. Finalmente, só catro puntos se sitúan no treito máis baixo, que así a todo vai do 74,49 ao 83,06%.

Estes altos índices de similaridade son aínda máis rechamantes desde que sabemos que as preguntas que se seleccionan para a elaboración dos cuestionarios de dialectoloxía están xeralmente concibidas para detectar ou comprobar diferenzas, de modo que se descartan as partes do léxico ou da gramática que carecen de interese dialectolóxico porque se supón que son trazos comúns a todo un territorio.

Salientamos que os índices de similaridade fonética máxima son moi altos, pero iso non é en si mesmo garantía dunha grande homoxeneidade: cómpre non esquecer que estes datos só nos informan de que cada un dos puntos considerados garda ese nivel de similaridade con aquel con que comparte máis trazos, pero non nos informan directamente sobre o nivel de similaridade cos máis diferentes. Ora ben, se todos os puntos mostran índices moi elevados é presumible que se deba a que as variantes consideradas non provocan unha grande fractura interna, sobre todo se admitimos que por lóxica as coincidencias se dan sobre todo entre puntos colindantes.

Outro elemento que cómpre sinalar é a distribución das zonas vermellas, todas no norte de Galicia. Como sinala Goebl (1993: 288), estas concentracións de máxima similaridade son cernas dialectais, núcleos onde se dá unha situación de homoxeneidade xeolingüística, rodeados de zonas de transición tipoloxicamente non homoxéneas. A zona vermello-laranxa do noroeste da Coruña parte o galego occidental (cf. figura 13), de maneira que os puntos situados ao norte do Salnés mostran unha clara predominancia cara ás cores quentes, indicativa dunha gran similaridade con outros puntos (presumiblemente veciños), en tanto que os situados ao sur mostran índices máis baixos. A outra cerna vermella sitúase en territorio mindoniense, cunha derrama oriental en territorio lucense, e continúa cara ao sur nesa gran mancha compacta de cor laranxa que ocupa o territorio lucuauriense (cf. figura 13).

Se por contra nos detemos nos niveis máis baixos, atopamos tres dos polígonos azuis marcando a fronteira co leonés, e outro no leste do territorio tudense, sobre o Miño, entre o galego occidental e o central. E os puntos verdes, salvante a zona pontevedresa citada antes, non se organizan en grandes ou pequenas áreas compactas, senón aliñados aos dous lados do gran bloque central, como marcando transicións, respecto do occidental e da estrema oriental.

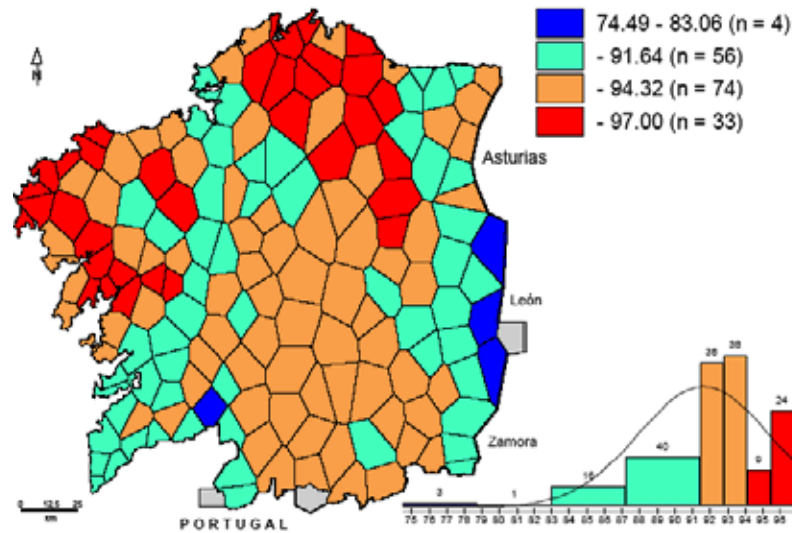

Figura 1. Similaridade máxima para os trazos fonéticos (4 intervalos)

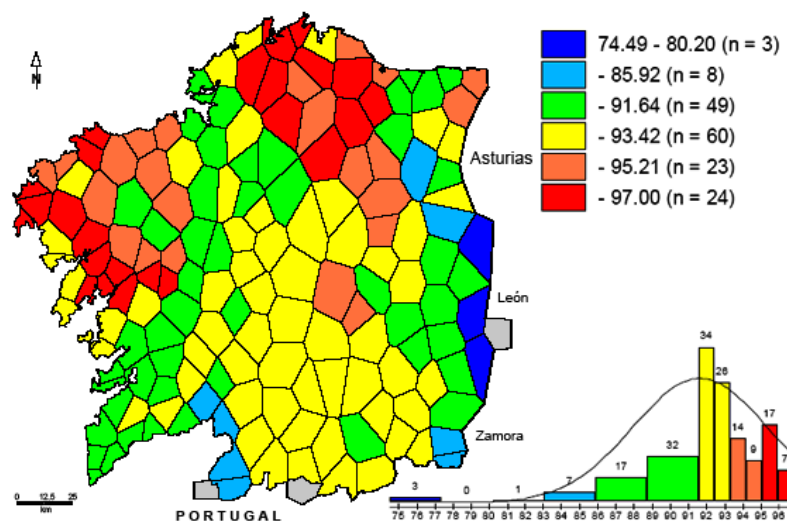

Figura 2. Similaridade máxima para os trazos fonéticos (6 intervalos)

Se cos mesmos datos facemos seis intervalos (figura 2), o debuxo non é moi diferente pero si máis clarificador. Faise máis evidente que as cernas dialectais se sitúan no norte, cunhas áreas de maior intensidade marcadas polos polígonos vermellos, que teñen os seus devalos inmediatos nos polígonos laranxas asociados; a elas podemos engadir esas dúas pequenas áreas laranxas esgazadas, que constitúen á súa vez outros núcleos dialectais con niveis de similaridade menores cós das áreas fisterrá e mindoniense. Faise tamén máis evidente que entre estas dúas áreas de forte presenza no mapa hai unha valgada de transición ben acentuada, na saída natural do interior cara ao golfo ártabro.

Se comparamos as manchas vermellas dos dous mapas (figuras 1 e 2) as diferenzas non son moi grandes, pois permanecen os mesmos polígonos, con moi poucas desercións. Na área occidental rómpese a continuidade na liña costeira que vai de Bergantiños a Fisterra, creando unha valgada na abertura da Terra de Soneira ao mar, e pasa a un chanzo inferior o nexo Cerceda-Oroso, na comarca de Ordes. Na área mindoniense o núcleo permanece tamén no básico, co paso a segundo plano dun polígono interior (Ourol), que se une a outro contíguo marcado xa con laranxa no mapa anterior (Vilalba), e doutro na Mariña lucense (Cervo), que se une así ao de Barreiros; pero o máis salientable é que se distancia esa derrama oriental formada por Meira-Baleira-Baralla, no sistema montañoso que limita a chaira polo leste, que se confirma así como o primeiro chanzo na transición respecto das outras variedades lucenses.

O contraste entre os dous mapas é máis obvio no feito de que o laranxa deixa de ser a cor dominante, pois fóra dos polígonos asociados ás cernas dialectais xa comentadas foi masivamente substituído pola cor amarela. Volvemos salientar o feito de que ao sur dos polígonos ribeiráns do Ulla (Catoira-A Estrada, límite sur da cerna occidental comentada máis arriba) e dese nexo laranxa que permanece en territorio lucuauriense (Bóveda-A Pobra do Brollón), desapareceron as cores máis quentes do mapa e con elas os índices máis altos de similaridade. Se reparamos no que ocorre no norte, vemos que no núcleo occidental se distancian puntos periféricos, sobre todo no seu bordo marítimo SW (Carnota-Muros, Porto do Son-Ribeira, O Grove-Sanxenxo-Cambados, con Moraña); a cor amarela de Vimianzo vai asociada ao cambio a laranxa xa mencionado dos polígonos costeiros veciños, confirmando a

Terra de Soneira como transición entre as falas de Bergantiños e as propiamente fisterrás, e a de Carral forma parte do devalo cara ás Mariñas, antes de comezar o abalo cara ao núcleo mindoniense, agora marcado pola cor amarela dos tres lugares antes tinguidos con laranxa (Monfero no interior, Valdoviño e Cedeira na costa); o carácter de menor homoxeneidade da costa da Mariña lucense, que xa vimos acentuarse en Cervo, compróbase agora coa cor amarela de Viveiro; finalmente, percíbese unha fractura no galego eonaviego, onde os dous puntos nororientais (Coaña e Boal) se manteñen nun chanzo superior aos outros.

Con todo, o máis salientable é ese grande espazo continuo de transición que se crea no centro-sur de Galicia, onde cada polígono comparte un número de trazos moi alto (entre o 91,65% e o 93,42%), mantendo así a todo unha marxe de diferenza sucesiva cos respecto aos puntos colindantes. Un grande espazo que ten no seu interior, en forma de illa, o nexo Bóveda-A Pobra do Brollón (posiblemente por maior homoxeneidade entre ambas) e no extremo NE ese grupo de transición formado por Castro de Rei e os tres polígonos xa mencionados (Meira-Baleira-Baralla); estas son as únicas praias laranxas que contornan ese espazo amarelo, isto é, a única parte do territorio en que os polígonos amarelos supoñen un devalo nesa perda progresiva de homoxeneidade lingüística. No leste, está limitada por unha sucesión de polígonos verdes e azul claro, que marcan a distintos ritmos a distancia lingüística, ata chegar aos tres puntos fronteirizos, onde convencionalmente se sitúa o límite difuso entre galego e leonés. No NW, a sucesión algo descontinua de puntos verdes e amarelos (antes laranxas) marca, en forma de abalo-devalo, a transición entre os dous núcleos mencionados, e en definitiva entre variedades do galego central e do occidental. No S e SW chaman a atención varios aspectos: o polígono illado en azul do mapa da figura 1, aparece agora en azul claro e reforzado polos tres puntos ourensáns da Limia Baixa, que en tantos riscos lingüísticos son mencionados á par dos tudenses. Advértense índices de similaridade altos na raia seca (exceptuados os mencionados), que contrastan coa cor verde e en parte azul dos ribeirás na fronteira do Miño, onde a falta de homoxeneidade é patente; o Salnés, con toda a Arousa, forma parte do devalo do grupo coruñés occidental, que chega aos seus niveis máis baixos nas rías de Pontevedra e Vigo, situadas entre ese territorio e a grande mancha central amarela.

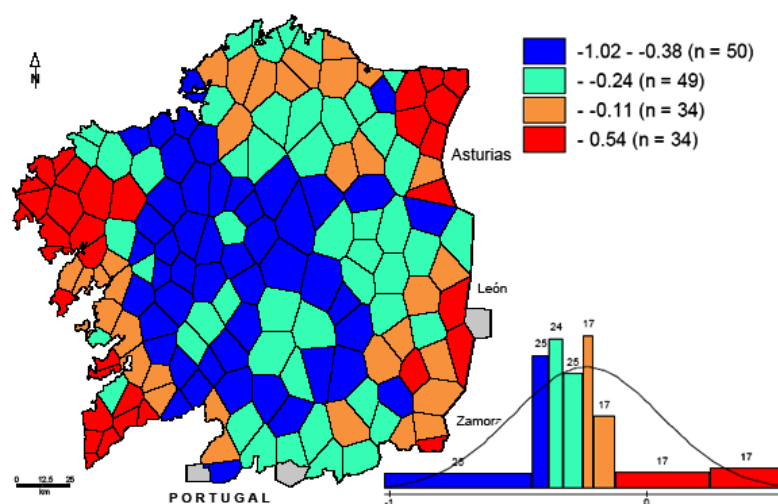

Figura 3. Coeficiente de simetría para os trazos fonéticos (4 intervalos)

A cartografía dos coeficientes de simetría permite visualizar os lugares da rede onde se opera unha maior interacción xeolingüística, de forma que os falantes se atopan en mellores condicións comunicativas por compartiren en maior medida trazos con uns e con outros (polígonos azuis e verdes, nesta orde); en contrapartida, as cores quentes marcan áreas moi conservadoras ou áreas en retroceso, que se pechan en si mesmas e ofrecen maiores dificultades para a interacción con falantes das variedades con trazos máis difundidos. A figura 3 mostra unha imaxe ben recoñecible para os investigadores da estratigrafía lingüística, con ese grande espazo central de interacción lingüística e as zonas máis conservadoras na periferia: unha faixa continua occidental (de forma moi aproximada, a Galicia seseante), que comprende a Limia Baixa, onde salientan o grupo fisterrán no norte e o de Morrazo-Tui no sur; unha banda oriental, co galego eonaviego ben destacado no norte e o grupo que podemos chamar asturicense no sur; o grupo mindoniense, en mellores condicións comunicativas, mantén así a todo ese espiñazo conservador entre a Terra Chá e a primeira liña marítima, con esoutro núcleo SE, nas proximidades da serra de Meira.

INTERPRETACIÓN DAS FIGURAS 4 E 5: SIMILARIDADE MÁXIMA E COEFICIENTE DE SIMETRÍA NOS DATOS MORFOLÓXICOS

Ao analizarmos a distribución de similaridade máxima a través dos datos morfolóxicos, atopámonos con cifras algo máis baixas cás ofrecidas na figura 1, o que indica que se comparten máis trazos fónicos ca morfolóxicos. Esta percepción baséase en que a media aritmética é algo menor (90,31%), son menos os polígonos que se sitúan nos dous chanzos máis altos de similaridade morfolóxica e os lugares de menor similaridade presentan índices moito máis baixos. Ademais os intervalos entre os dous segmentos máis baixos da escala (verde e azul) son de 18,05 valores na morfoloxía, fronte aos só 8,58 do mapa de similaridade fonética, o que apunta tamén a unha maior variación morfolóxica ca fonética.

Hai así a todo un nivel de coincidencia formal moi alto, que se evidencia na alta media mencionada e en que seguen sendo ampla maioría os polígonos situados á dereita na curva en campá; ademais, o 96,41% dos puntos presenta un grao de similaridade superior ao 81%. Pódese ponderar aínda máis esta coincidencia de base ao constataremos que ningún polígono se atopa por baixo do 50%, e os dous de menor similaridade volven ser dous lugares situados sobre o límite oriental (Candín e Pombriego).

O mapa da figura 4, que cartografa a máxima similaridade morfolóxica en catro intervalos, vale para ilustrar esa ampla marxe de coincidencia. Se sumamos os 27 puntos tinguidos con vermello (16,17% do total) aos 65 tinguidos con laranxa, que ofrecen niveis de similaridade moi próximos, comprobamos que máis da metade (55,09% dos puntos) mantén niveis de similaridade superiores ao 90,30%. O histograma revela, ademais, que dos 73 puntos marcados con verde no mapa, 69 teñen valores que están por riba do 81% de similaridade, polo que só restan 6 puntos cuns trazos morfolóxicos ben diferenciados: os dous marcados con azul (54,21-72,25%) e 4 dos marcados en verde (72,26-81%).

Ao observarmos as manchas debuxadas no mapa vemos que se confirma a existencia dun grande espazo noroccidental cunha concentración de puntos de alta similaridade, agora máis grande e compacto, que vai da ría de Foz á de Vigo (grosso modo, as dioceses

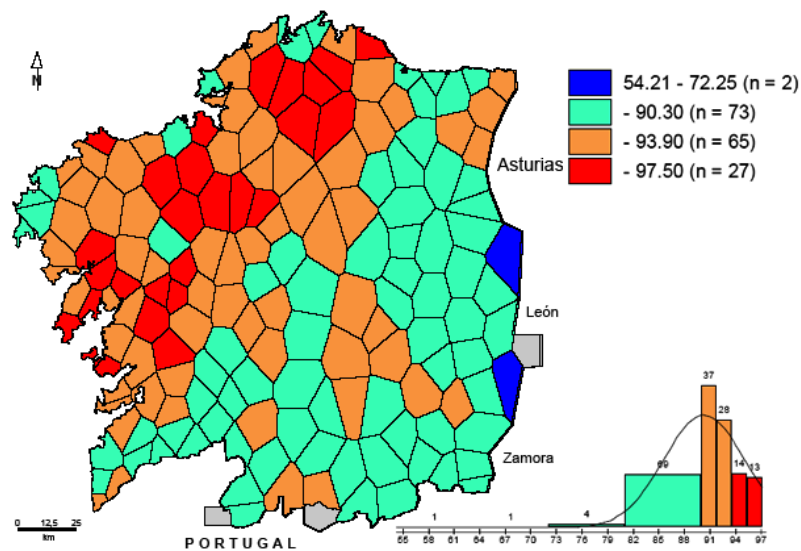

Figura 4. Similaridade máxima para os trazos morfolóxicos (4 intervalos)

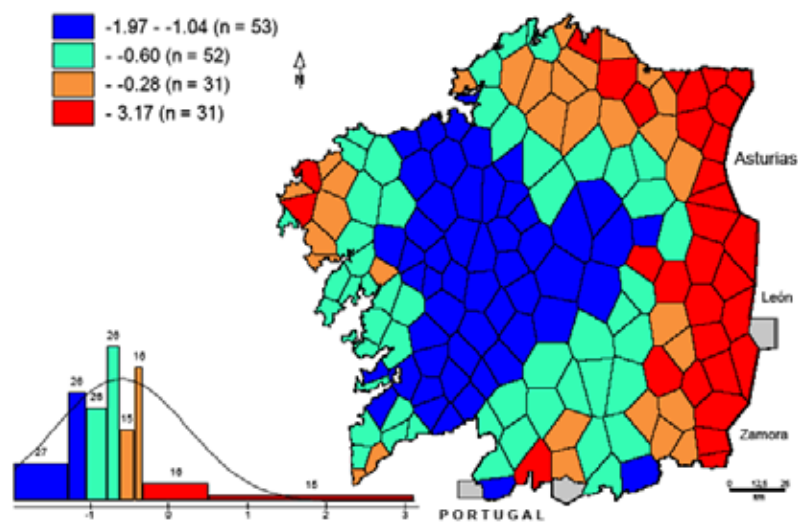

Figura 5. Coeficiente de simetría para os trazos morfolóxicos (4 intervalos)

de Mondoñedo e Santiago), pero unha esculca máis demorada permite observar algunhas diferencias significativas respecto do mapa de fonética correspondente (figura 1). A cerna dialectal mindoniense concentra os polígonos vermellos nun espazo interior centro-occidental, entre as serras da Capelada e o Xistral, de forma que a sucesión de polígonos de menor homoxeneidade que evidencia a transición cara ás variedades orientais, e ao galego eonaviego de forma singular, comeza nun meridiano situado moito máis ao oeste.

No galego occidental obsérvase unha disgregación da concentración de polígonos vermellos e un desprazamento importante na súa localización: en Bergantiños só resta un punto e, sobre todo, na área fisterrá só manteñen os niveis máis elevados os polígonos da parte sur, aos que se engaden outros costeiros máis meridionais situados na Arousa ou nas súas proximidades; xunto a este desprazamento cara ao sur obsérvase outro maior cara ao leste, coa ampliación de áreas vermellas antes representadas de forma máis testemuñal, pois ao nexo Cerceda-Oroso únense agora polo leste e nordés outros cinco polígonos e ao nexo formado polos dous puntos da Estrada engádese un polígono polo norte e dous polo sur. Estas dúas concentracións vermellas, contiguas na disposición norte-sur, dispóñense ao leste da depresión meridiana, no territorio que nos estudos de dialectoloxía se recoñece como límite do galego occidental fronte ao central; cómpre engadir que na cerna situada ao norte se ultrapasa esa isoglosa. Nese grande espazo vermello e laranxa singularízanse pola maior distancia morfolóxica pequenas áreas periféricas, entre as que salientan a Costa da Morte e a comarca de Ortegal, que en cambio mostran índices altísimos de similaridade fonética.

Do outro lado desa diagonal imaxinaria Foz-Baiona, predomina o verde, indicando que a homoxeneidade de base é menor na morfoloxía ca na fonética. Faltan absolutamente os polígonos vermellos, en consonancia co xa comentado para a figura 1, pero advértense algunhas concentracións de polígonos laranxas: unha configuración similar do territorio eonagievo, unha nova ordenación do espazo tudense, parcelas descontínuas da grande mancha auriense observable naquel. Dito doutro xeito, os trazos compartidos no territorio eonaviego, que singularizan esta cerna fronte ás variedades situadas ao seu oeste, separadas por bandas de transición máis ou menos amplas,

pertencen por igual á fonética e á morfoloxía; en territorio tudense, os trazos fonéticos dan índices altos nuns puntos e os morfolóxicos noutros, polo que ambos teñen similar importancia, complementaria, para a comprensión da variación interna nese espazo; en cambio, os polígonos do territorio lucuauriense, tomados un a un, mostran unha maior similaridade fónica ca morfolóxica, de onde se deduce que os trazos máis interesantes desde o punto de vista da variación diatópica pertencen ao ámbito da morfoloxía.

A figura 5, que ilustra en catro intervalos a simetría dos datos morfolóxicos, é tamén moi elocuente. Ese grande espazo central ininterrompido tinguido de azul e bordeado de verde mostra unha gran capacidade de interacción lingüística que atangue a maior parte do territorio, mostrando que os trazos que diferencian uns puntos doutros son amplamente compartidos. Salienta ese grande espazo vermello, tecido de polígonos que mostran variedades conservadoras ou con trazos particulares, pouco compartidos por outros puntos veciños ou distantes; o tránsito cara ás variedades asturianas ou leonesas preséntase, como mostra o mapa, con índices de simetría moi altos respecto do resto dos polígonos do noso territorio. O galego oriental, o galego mindoniense e o galego fisterrán revélanse, neste mapa, como as áreas que manteñen máis características propias, menos compartidas con outros puntos e que por iso interaccionan peor coas restantes variedades, o que semella deixalas nunha posición de maior debilidade fronte á extensión previsible dos trazos asumidos e apoiados por maiores continxentes de falantes. O mesmo se pode dicir das pequenas illas de cores quentes espaxadas na periferia.

INTERPRETACIÓN DAS FIGURAS 6 E 7: SIMILARIDADE MÁXIMA NOS DATOS DE MORFOLOXÍA VERBAL E DE MORFOLOXÍA NOMINAL

Ata agora estivemos considerando conxuntamente todos os datos morfolóxicos. Ora ben, tendo en conta o distinto peso relativo concedido á morfoloxía nominal e á morfoloxía verbal nos estudos dialectolóxicos galegos ata o presente, e máis en particular no establecemento dos tres grandes bloques (occidental / central / oriental) e

nas súas compartimentacións internas, pareceunos conveniente xebrar os datos e cotexar ambos os grupos (figuras 6 e 7). Nunha primeira aproximación observamos as diferenzas entre as porcentaxes de similaridade da morfoloxía nominal e as da verbal, comparándoas á súa vez coas cifras contempladas para o conxunto na exposición anterior. Os datos son ilustrativos por si mesmos:

MORFOLOXÍA NOMINAL			MORFOLOXÍA VERBAL			TOTAL MORFOLOXÍA		
INTERVALOS	% LUGARES		INTERVALOS	% LUGARES		INTERVALOS	% LUGARES	
97,28-100%	29,34%	52,69%	93,81-98,51%	14,37%	55,09%	93,91-97,50%	16,17%	55,09%
94,55-97,27%	23,35%		89,11-93,80%	40,72%		90,31-93,90%	38,92%	
76-94,54%	46,11%	47,31%	74,73-89,10%	43,71%	44,91%	72,26-90,30%	43,71%	44,91%
57,45-75,99%	1,20%		60,34-74,72%	1,20%		54,21-72,25%	1,20%	

Cadro 3. Índices de similaridade na morfoloxía nominal e na morfoloxía verbal

No cadro 3 salienta a amplísima coincidencia na morfoloxía nominal, pois preto da terceira parte dos puntos (29,34%) está por riba do 97,28 % de similaridade, isto é, por riba da maior parte dos puntos de similaridade máxima derivada da morfoloxía verbal (segundo a gráfica, só 4 destes se sitúan na contorna do 97%); engadamos que 8 deses 49 puntos rondan o 100% (cf. histograma da figura 6). Séguelle un nutrido grupo (39 polígonos) que se sitúa no segundo chanzo e que, unido ao anterior, fai que o 52,69% dos puntos enquisados se sitúe nuns índices de similaridade na morfoloxía nominal iguais ou superiores aos 24 puntos de máxima similaridade na morfoloxía verbal.

Visto doutro xeito, un índice de similaridade entre o 93,81% e o 94,54% na morfoloxía nominal está por baixo da media e tinguido de cor verde no mapa, mentres que na morfoloxía verbal eses mesmos índices pertencen ao treito máis alto e por iso lles corresponde a cor vermella. As cifras mostran que os valores máximos dados para o conxunto da morfoloxía son semellantes aos dados para a morfoloxía verbal, con índices de similaridade máis baixos có da nominal.

Comparando os mapas das figuras 5, 6, e 7 vemos que sempre se destacan eses mesmos dous puntos azuis na extrema oriental co leonés; que a banda oriental ten índices de similaridade máis baixos, de forma máis evidente na morfoloxía verbal ca na nominal, pois esta aparece algo fracturada; e que esa banda oriental de menor similaridade ten unha continuación fragmentada pero perceptible cara a occidente ata atinguir o Atlántico pola área tudense.

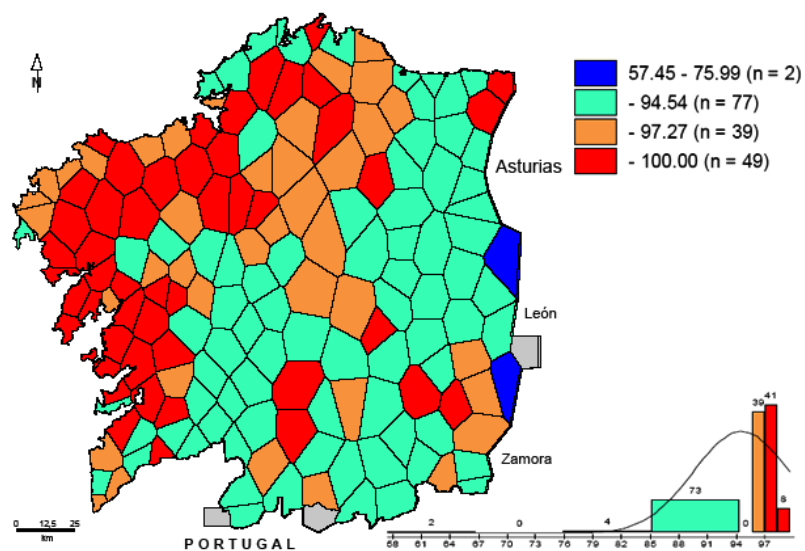

Figura 6. Similaridade máxima para os trazos de morfoloxía nominal (4 intervalos)

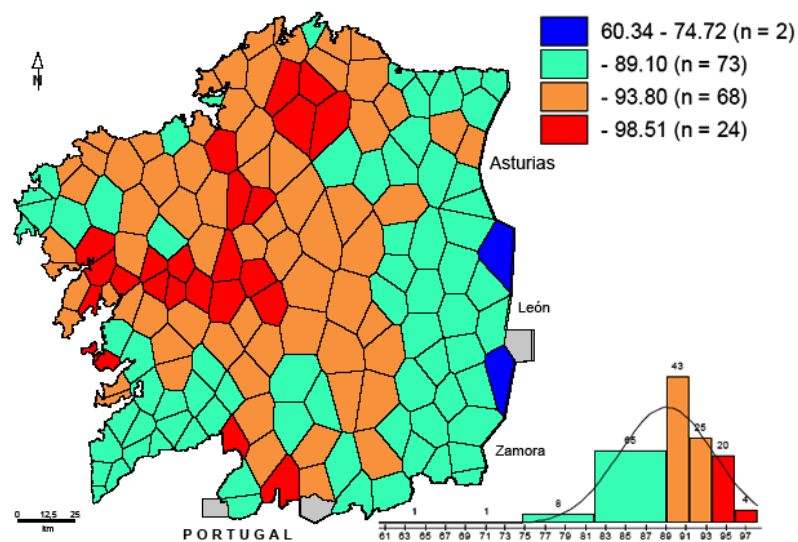

Figura 7. Similaridade máxima para os trazos de morfoloxía verbal (4 intervalos)

Se concentramos a nosa atención nos polígonos situados ao leste da liña Foz-Baiona xa mencionada, onde predomina a cor verde, observamos algunhas diferenzas de interese: considerando separadamente a morfoloxía verbal e, sobre todo, a nominal, observamos que hai polígonos tinguidos de vermello tamén nesta área, que corresponden a lugares onde os niveis máis altos de similaridade nunha parte da morfoloxía se compensan con niveis inferiores á media na outra (polo xeral, moi altos na nominal e baixos na verbal, producindo cor laranxa ou verde no mapa de conxunto); nas variedades do suroeste e do sueste danse niveis moi altos de similaridade na morfoloxía nominal e baixos na verbal, en parte de forma fragmentaria; no espazo máis tipicamente auriense dáse unha situación de altos e baixos, con zonas máis compactas de índices de similaridade relativamente altos na morfoloxía verbal (predominancia de polígonos laranxas contiguos, arredor dunha pequena depresión, que axiña dan paso a unha ampla banda de índice de similaridade inferiores á media ata atinguir o límite oriental), fronte a cumios moi elevados de máxima similaridade na morfoloxía nominal, rodeados de espazos de menor similaridade entre uns e outros (illas vermellas con escasos polígonos laranxa asociados, nun mar de polígonos verdes). Ao oeste da liña Foz-Baiona, por non abundar en consideracións xa feitas ou apuntadas, sinalaremos só o predominio dos polígonos vermellos na morfoloxía nominal e a curiosa concentración de índices de máxima similaridade verbal na conca do Ulla.

INTERPRETACIÓN DAS FIGURAS 8 E 9: SIMILARIDADE MÁXIMA E COEFICIENTE DE SIMETRÍA NOS DATOS MORFOLÓXICOS E FONÉTICOS

Máis arriba sinalamos a similaridade básica entre os datos fonéticos e morfolóxicos, tanto nas porcentaxes alcanzadas polos distintos índices de similaridade máxima, coma na maior cantidade de valores superiores á media e, incluso, pola configuración das manchas que debuxan sobre o territorio os continxentes de polígonos de cada un dos catro intervalos considerados. En todo caso, as diferenzas, que existen, non semellan moito máis significativas cás sinaladas entre a morfoloxía nominal e a verbal; por iso, e porque en última instancia non semellan datos heteroxéneos nin semellan conducir a conclusións diverxentes, pareceunos conveniente considerar todos os estes datos conxuntamente:

FONÉTICA			MORFOLOXÍA			FONÉTICA + MORFOLOXÍA		
INTERVALOS	% LUGARES		INTERVALOS	% LUGARES		INTERVALOS	% LUGARES	
94,33-97,00%	19,76%	64,07%	93,91-97,50%	16,17%	55,09%	93,24-96,36%	11,38%	59,28%
91,65-94,32%	44,31%		90,31-93,90%	38,92%		90,11-93,23%	47,90%	
83,07-91,64%	33,53%		72,26-90,30%	43,71%		77,01-90,10%	38,92%	
74,49-83,06%	2,40%		54,21-72,25%	1,20%		63,90-77,00%	1,80%	

Cadro 4. Índices de similaridade na fonética e na morfoloxía

Ao combinar todos estes datos fonéticos e morfolóxicos corrobórase a validez dalgunhas das apreciacións feitas máis arriba (figura 8): son escasos os polígonos situados no treito máis baixo e case todos os que están por baixo da media se sitúan no intervalo máis próximo a esta; doutra banda, son aínda ampla maioría os que superan a media aritmética (agora o 59,28%). Diminúe significativamente o número de polígonos de máxima similaridade, que se concentran en dúas áreas mencionadas de forma recorrente: o grupo mindoniense interior, que mostra índices menores en toda a liña costeira e no seu límite sur, e por baixo da media nas extremas leste e oeste; e o grupo occidental, agora concentrado nun triángulo entre o sur da área fisterrá, a Ulla e o Salnés.

Con todo, na combinación de cores quentes segue percibíndose o mesmo predominio de índices de máxima similaridade na metade noroccidental, onde se dá unha sucesión de polígonos vermellos+laranxas con poucas fracturas verdes, acompañada polo galego eonaviego no recanto nororiental e pola maior parte do territorio lucuauriense; en contraste, as cores frías –e con elas a maior heteroxeneidade nos trazos– predominan na banda oriental e no galego suroccidental, cos puntos de menor similaridade (con todo superiores ao 63,90%) marcando o límite oriental, a transición ao leonés.

A figura 9 ten en conta a distribución do coeficiente de simetría sobre os mesmos datos. A partir da análise estatística ilustra e confirma conclusións ás que é doado chegarmos de maneira impresionística, como observadores atentos da realidade. En primeiro lugar, a existencia desa banda de interacción lingüística entre o bloque central e o occidental, en que os territorios debuxados polas distintas isoglosas se superpoñen, sen dar nunca a sensación de haber espazos marcados por características singulares; está sobre a depresión meridiana e, en definitiva, sobre un grande corredor ancestral norte-sur, que índa hoxe acolle as principais liñas de comunicación do eixe Ferrol-A Coruña-Santiago-Pontevedra-Vigo.

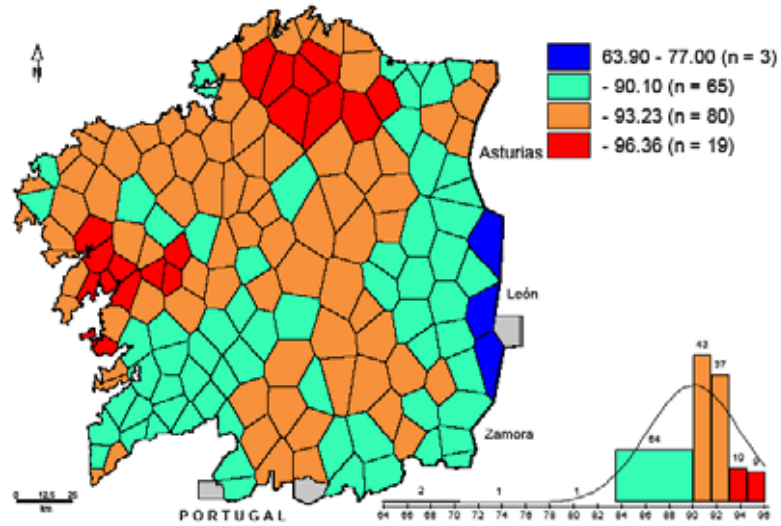

Figura 8. Similaridade máxima para morfoloxía e fonética (4 intervalos)

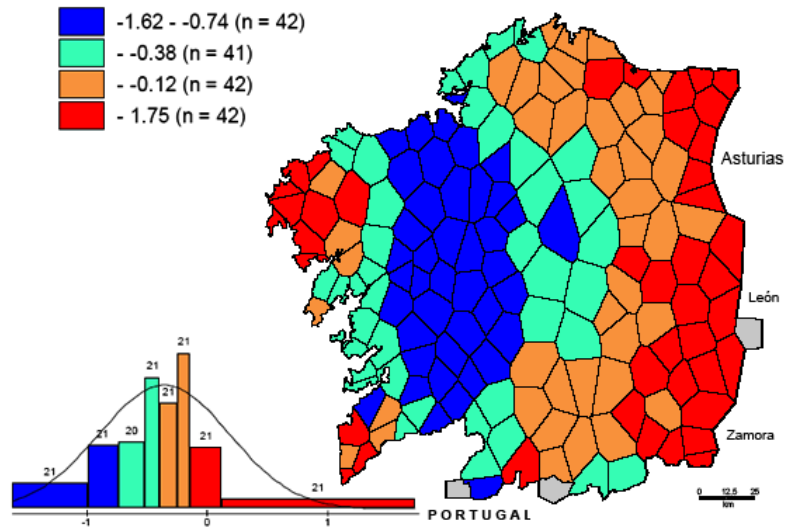

Figura 9. Coeficiente de simetría para morfoloxía e fonética (4 intervalos)

Mirando este mapa non podemos deixar de lembrar a frecuencia con que os procesos de cambio lingüístico, desde hai séculos, progresan deste eixe occidental cara ao leste, máis tamén cara ás áreas periféricas situadas máis ao oeste. En segundo lugar, a existencia desa banda occidental, progresivamente máis marcada conforme avanzamos cara á beiramar, co galego da Costa da Morte e o do Baixo Miño salientados como variedades con trazos de seu máis caracterizadores cós de Bergantiños e das Rías Baixas (Salnés e Morrazo), pero en todo caso estes máis singulares cás variedades lingüísticas do territorio interior situado ás súas costas.

Por último, a percepción de que conforme avanzamos contra o leste imos atopando dentro do galego central trazos cada vez máis propios deste territorio, non amplamente compartidos polo resto, nun continuum W-L, que se van facendo máis numerosos ao nos achegar a esa banda que percorre o límite oriental de norte a sur: é unha área ben coñecida por ser de transición entre o galego central e o oriental, e mais entre o galego e o sistema asturleonés, non compacta senón estruturada en sucesivas variedades dialectais dispostas en dirección N-S, desde o Cantábrico ata Tras-os-Montes (área asturiana, área ancaresa, área oriental central, área zamorana). Os trazos dos puntos situados en toda esa banda oriental non só son de similaridade inferior á media, polo tanto menos parecidos aos doutros puntos, senón que son tamén os que mostran características menos compartidas, máis singulares, o que implica tamén que estas son distintas entre uns e outros.

INTERPRETACIÓN DAS FIGURAS 10, 11 E 12: LÉXICO: SIMILARIDADE MÁXIMA E COEFICIENTE DE SIMETRÍA NO DATOS LÉXICOS

Os datos que nos achegan os mapas léxicos dannos índices moi diferentes. A simple comparación do histograma e a curva en campá da figura 10 cos dos anteriores abonda para mostrar que a situación se asemella pouco a todas as descritas ata agora. Como se observa no cadro 5, hai unha especie de inversión nas cifras entre a similaridade máis alta e a máis baixa, e ademais é a primeira vez en que son maioría os polígonos con índices inferiores á media aritmética (50,3%):

FONÉTICA + MORFOLOXÍA			LÉXICO		
INTERVALOS	% LUGARES		INTERVALOS	% LUGARES	
93,24-96,36%	11,38%	59,28%	92,21-99,00%	2,39%	49,70%
90,11-93,23%	47,90%		83,42-91,20%	47,31%	
77,01-90,10%	38,92%	40,72%	79,98-83,41%	37,13%	50,30%
63,90-77,00%	1,80%		76,53-79,97%	13,17%	

Cadro 5. Índices de similaridade en morfoloxía-fonética e en léxico

A observación do mapa da figura 10 mostra tamén que nos atopamos ante unha configuración diferente das manchas que debuxan sobre o territorio os índices de similaridade máxima. Apenas hai polígonos vermellos, só dous nexos que se sitúan así a todo na Galicia noroccidental; por contra, hai unha maior abundancia de polígonos azuis, e non só no límite oriental, pois agora esparéxense nun amplo territorio e ocupan espazos que nos mapas de similaridade fonética e morfolóxica estaban tinguidos coas cores máis quentes. Desapareceu a imaxe reiterada ata agora dunha ampla área vermella e laranxa situada ao norte dunha liña que vai das Rías Baixas á Mariña, e a mancha de cores quentes dominantes sitúase agora ao sur dunha liña que vai de Bergantiños a Valdeorras; ao norte dela, cómpre salientar o grupo mindoniense, sobre as serras que unen a vertente coruñesa e a lucense, así como o lucense central.

Coma no caso da fonética, fixemos unha aproximación aos mesmos datos con 6 intervalos (figura 11), con resultados reveladores por canto se fai máis visible a maior heteroxeneidade léxica xa comentada. Os polígonos de máxima similaridade por riba da media (49,71%) distribúense en tres treitos, mais a práctica totalidade deles está integrada no de índices máis baixos: 2,40% (93,81-99,00%) e 2,40% (88,62-93,80%), fronte a 44,91% (83,42-88,61%). Nos de similaridade máxima máis baixa (50,29%), o número de polígonos é tamén menor segundo se afastan da media, pero non mostran unha diferenza tan acusada entre os tres treitos: 22,75% (81,13-83,41%), 18,56% (78,83-81,12%) e 76,53-78,82% (8,98%). Todo isto percíbese no mapa no predominio dos polígonos amarelos e na práctica eliminación dos laranxas; tamén no dominio dos azuis, ciscados ao leste da depresión meridiana, no canto de moitos verdes no mapa anterior, pero sobre todo interesa salientar o espallamento territorial dos polígonos tinguidos de azul escuro, os de índices de máxima similaridade máis baixos.

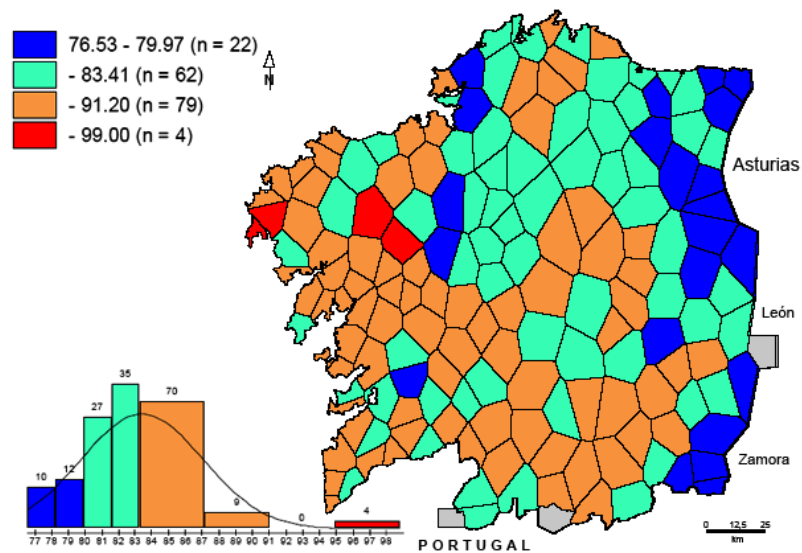

Figura 10. Similaridade máxima para os trazos léxicos (4 intervalos)

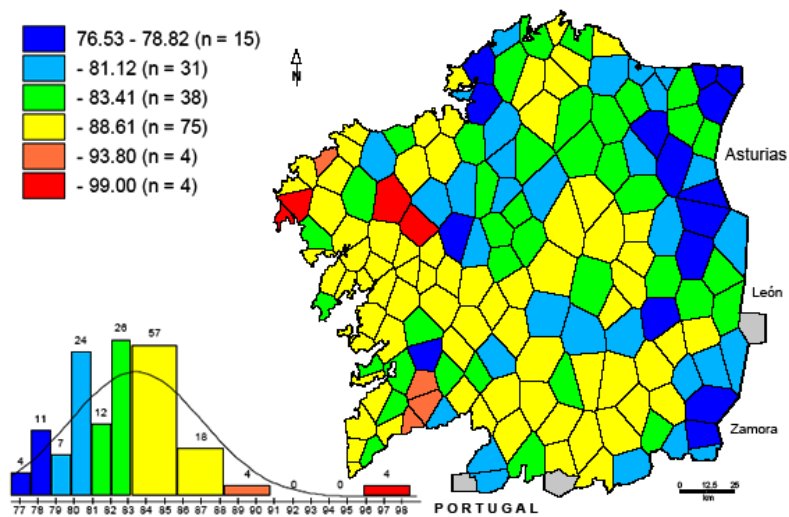

Figura 11. Similaridade máxima para os trazos léxicos (6 intervalos)

A figura 12 mostra a simetría nos datos léxicos. A imaxe non é tan clara na presentación de bandas compactas coma a da figura 9, pero confirma a maior interacción lingüística que se dá na Galicia centro-occidental, creando un espazo de menor peculiaridade léxica local fronte á Galicia centro-oriental. En occidente hai que salientar, con todo, a presenza de pequenos dominios conservadores, de maneira particular, unha vez máis, a Costa da Morte. No oriente destaca a banda vermella oriental, creada a base dunha sucesión de pequenas áreas léxicas para diferentes palabras de pouca difusión, así coma a personalidade dos espazos auriense e, en certo modo, mindoniense.

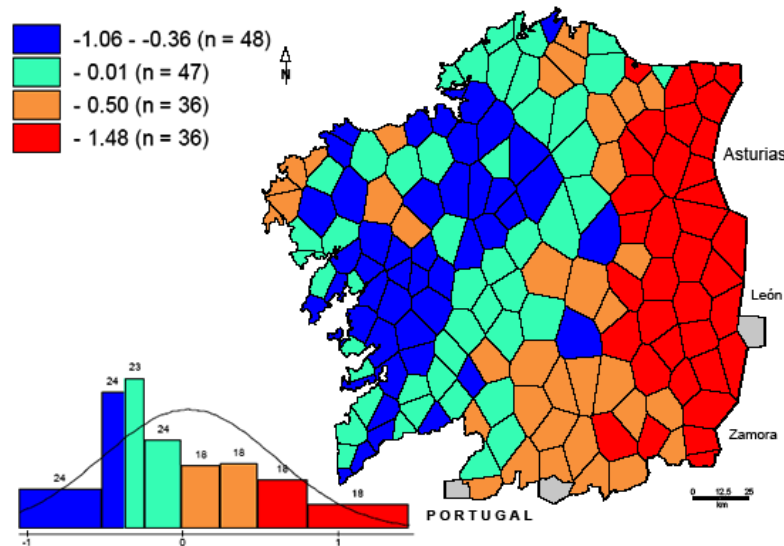

Figura 12. Coeficiente de simetría para os trazos léxicos (4 intervalos)

INTERPRETACIÓN DA FIGURA 13: ANÁLISE DE AGUPAMENTOS PARA TODOS OS TRAZOS LINGÜÍSTICOS

Unha das aplicacións máis interesantes do método cuantitativo é a que permite determinar as agrupacións de variedades lingüísticas que se producen nun territorio lingüístico. Este método denomínase análise de agrupamentos ou conglomerados, unha técnica multivariante que

procura a agrupación de elementos a partir dos trazos que os caracterizan, e que na aplicación dialectométrica vai agrupando as localidades estudadas pola súa proximidade lingüística. A partir da matriz de similaridade comeza o proceso aglomerativo que vai xerando fusións das localidades que menos se diferencian lingüisticamente; despois de cada fusión xérase unha nova matriz de similaridade que dá lugar a unha nova agrupación. Os algoritmos aglomerativos seguen todos unha mesma estratexia: separan cada elemento nun nodo diferente, calculan a distancia entre os elementos máis próximos e xúntanos nun agrupamento. Os agrupamentos realízanse procurando buscar a maior homoxeneidade intragrupal e a maior distancia intergrupar, polo tanto a distancia entre os elementos dunha mesma clase nunca vai ser superior á distancia entre un elemento desta clase e calquera elemento doutra clase.

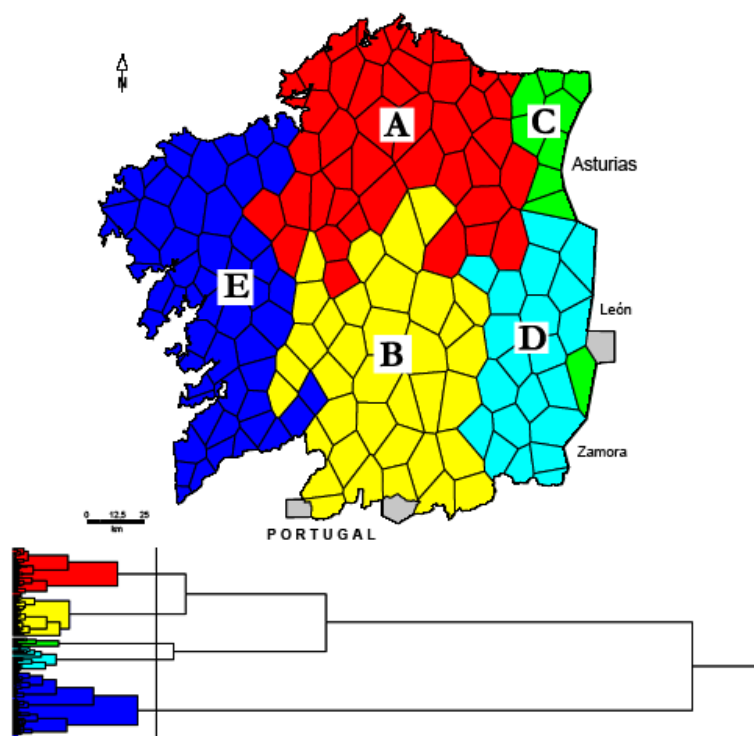

Figura 13. Análise de agrupamentos para o conxunto dos trazos lingüísticos

A representación gráfica desta operación é a árbore xerárquica ou dendrograma. O dendrograma establece unha relación ordenada dos grupos e a lonxitude das súas pólas e gallas é una representación da distancia entre os distintos agrupamentos. O dendrograma aparece acompañado dun mapa coropleto en que se colorearon os polígonos correspondentes aos agrupamentos. As cores do dendrograma e do mapa teñen simplemente unha finalidade cualitativa, e non cuantitativa coma nos mapas precedentes.

O dendrograma da figura 13 estableceuse coa axuda do algoritmo de Ward (Goebl 2000) e mostra as agrupacións que resultan da análise dos 321 trazos lingüísticos para os puntos do *ALGa*. O dendrograma representa en dúas dimensións o proceso de aglomeración dos 167 puntos do *ALGa*: no eixe de ordenadas colócanse as localidades analizadas, que pola cantidade non resultan apreciables individualmente; no eixe de abcisas respreséntanse os niveis sucesivos de agrupamento. A simple vista temos unha idea das agrupacións e da altura a que se produciron.

A lectura debe facerse neste caso de esquerda a dereita. As liñas verticais representan a fusión de agrupamentos: as agrupacións que se encontran máis á esquerda están formadas por localidades que comparten máis trazos comúns; xa que logo, as agrupacións que se producen máis cara á dereita están constituídas por localidades que presentan unha similaridade menor. A representación cartográfica da figura 13 corresponde cun corte do dendrograma que fai visible cinco agrupacións que se marcaron con letras maiúsculas. Partindo da dereita do dendrograma observamos que a árbore se xebra primeiramente na distinción entre unha faixa occidental (E) e o resto do territorio lingüístico (A, B, C, D). O agrupamento da faixa occidental comprende algo máis da metade occidental das provincias de Pontevedra e da Coruña; esta área mostra unha alta homoxeneidade interna e aparece distanciada lingüísticamente do resto do territorio. Se observamos á esquerda da liña de corte vertical, a primeira bifurcación nesta faixa prodúcese no seguinte corte (6 agrupacións) e dando lugar a dúas zonas (norte e sur) pouco distanciadas. Polo tanto, a área occidental, que se corresponde basicamente co territorio que na nosa tradición dialectolóxica se denomina «bloque occidental», aparece como a máis singular e tamén a máis distante das outras variedades xeolingüísticas do galego.

Seguindo a interpretación do dendrograma da figura 13, no camiño cara á esquerda atopamos unha bifurcación que permite distinguir entre unha área central (A e B) e outra oriental (C e D). A agrupación central é a máis extensa e abrangue a maior parte das provincias de Lugo e Ourense e as zonas máis orientais de Pontevedra e da Coruña. A faixa oriental comprende os puntos do leste de Ourense, algúns puntos suroccidentais de Lugo e as localidades do Principado de Asturias e das provincias de León e de Zamora onde se falan variedades galegas. O nivel de homoxeneidade interna destas dúas áreas é moi similar, abonda con reparar en que as seguintes bifurcacións se producen case á mesma altura (A e B, C e D). As agrupacións que resultan do corte no seguinte nivel poñen de relevo as diferenzas entre dúas áreas de semellante extensión na faixa central e outras dúas rexións na faixa oriental.

As coincidencias entre o reparto que resulta da análise de conglomerados e a distribución dialectal realizada por Fernández Rei (1990) resultan evidentes. Como conclusións fundamentais das dúas análises tiramos que as agrupacións dialectais básicas se dan en faixas que van de norte a sur e que distinguen tres áreas: occidental, central e oriental. A análise de conglomerados permítenos ademais apreciar que as variedades da área occidental son as que mostran maiores coincidencias entre si e as que máis se afastan das variedades faladas no resto do territorio. Dentro do bloque oriental obsérvanse tamén dúas agrupacións compactas, unha que reúne os sete puntos de Asturias, un de Lugo e outro de León⁵ (C); e outra constituída polos puntos do terzo oriental de Ourense, suorientais de Lugo e os correspondentes ás localidades das provincias de León e Zamora. No bloque central, un pouco menos compacto có oriental, as variedades congréganse nun grupo setentrional, algo máis extenso cá área mindoniense e outro grupo meridional que destaca pola súa forte homoxeneidade lingüística.

⁵ O punto de Lugo é L19, Negueira de Muñiz, e o de León Le5, Pombrigo. Os trazos da variedade falada en Pombrigo coinciden polo xeral máis coas variedades leonesas ca coas galegas.

REMATE

O avance na aplicación de métodos estatísticos no tratamento de grandes cantidades de datos chegou á xeolingüística non hai moitas décadas. A utilización de ferramentas informáticas e de sistemas de información xeográfica axudou a que esta metodoloxía puidese ser aplicada sen moita dificultade na manipulación dos materiais que nos ofrecen os atlas lingüísticos. A dialectometría naceu da conxunción de intereses entre a xeolingüística e a análise de datos, e como unha ferramenta argumentativa que o dialectólogo sempre debe usar como un importante complemento nas súas reflexións e propostas interpretativas. A pesar dos reparos que se lle apoñen a esta metodoloxía, resulta innegable que a dialectometría pon aos ollos dos investigadores un conxunto de relacións entre as variedades lingüísticas que quedarían agochadas se nos limitásemos ao emprego dos métodos tradicionais.

No ámbito galego aínda son poucas as tentativas de aplicación da dialectometría ao estudo da variación xeolingüística (Pöll 1993 e Sousa 2006). Agardamos que esta metodoloxía se consolide e nos vaia ofrecendo novas achegas que axuden a coñecer mellor a historia e o presente da variación xeolingüística en Galicia. Estas novas contribucións permitirannos confrontar de mellor maneira os datos xeolingüísticos con datos de orixe extralingüística e deste xeito explorar sobre fundamentos máis ricos a complexidade do fenómeno da variación lingüística.

ANEXO

Preguntas empregadas para a análise dialectométrica. Na columna da esquerda (Grupo) aparecen os códigos que se empregaron para marcar os distintos trazos (100 fonética, 101 morfoloxía nominal, 102 morfoloxía verbal e 104 léxico); na columna da dereita colócase o nome co que se identificou cada unha das preguntas

GRUPO	PREGUNTA	GRUPO	PREGUNTA
100	aira/eira	100	pe/pè
100	as vacas	100	péxego/pexego
100	auga/agua	100	piollo/pollo
100	baixar/baxar	100	pobre/probe
100	bicho/becho	100	pola/ponla
100	bon/bòn	100	ponte/pònte
100	broa/brona	100	posto/pòsto
100	cabalo/caballo	100	pozo/puzo
100	cabra/craba	100	quebrar/crebrar
100	cabrito/cabirto	100	queixo/queixo (sonor)
100	caixa/caxa	100	quente/calente
100	camiño/camín	100	ra/ran
100	casa/caSa (sonor)	100	rubio/roibo
100	catro/cuatro	100	s- sono
100	ceceo	100	saraiba/sarabia
100	ceo/seo	100	seo/ceo
100	chao(nas)/chan	100	sogro/sògro
100	coiro	100	sol
100	conca/cunca	100	tempo/tèmpo
100	concha/cuncha	100	toupa/teupa/tiopa
100	croio/coio	100	trencha/trincha
100	cruz/crus/cru	100	troita
100	dente/dènte	100	uce/urce
100	dereito/dreito	100	uña/unlla
100	desde/derde/dehde	100	verán/verao
100	-doira	100	verdade/verdá/verdai
100	entroido	100	voz/vòz
100	entroido/entroiro	100	xabón/xabrón
100	enxoito	100	xaneiro/janeiro/saneiro
100	esquecer/esquencer	101	animales/animás
100	faio/faiado	101	ans/ás/ais
100	fame/fòme	101	aquel/aquil
100	filloa/fillò	101	aquela/aquèla
100	flor	101	aqueles/aquelos

100	fol/fole	101	aquelo/aquilo
100	folla/fòlla	101	boa
100	fungueiro/fumeiro	101	bos
100	g/gh	101	cadanseu
100	gando/gado	101	cadrás
100	gardar/guardar	101	cánsaa/cánsai
100	gn/ngn/nk	101	carpíns
100	hora/hòra	101	chea/chía
100	hoxe/hose (despala.)	101	cheo/chen
100	hoxe/huxe	101	colérono/colléronno
100	lan/la	101	comigo/comingo
100	leite/lleite	101	convosco/con vós
100	lingua	101	eixe
100	mallo/manllo	101	el/il
100	man/mao	101	ela/èla
100	mañán/mañá	101	este/iste
100	mazán/mazá	101	estes/estos
100	meda/mèda	101	esto/isto
100	medo/mèdo	101	estrume
100	mel/mèl	101	fume
100	merlo/melro	101	guapísima
100	mesa/mèsa	101	irmá/irmán
100	moa/mola	101	irmán/irmao
100	moito	101	irmáns/irmaos
100	muller/mullèr	101	ladroa
100	muxir/munxir	101	lambona
100	neve/nève	101	lle/ñe/le
100	niño/nío	101	llo/llelo
100	noite	101	-los nenos/os nenos
100	novelo/novèlo	101	maceira/aira/ira
100	novo	101	maceira/ro
100	noz/nos	101	meu
100	ollo/òllo	101	miña/mía
100	padriño/padrín	101	o río/el ríu
100	palatalización a átono	101	ó/ao/al
100	palatalización a tónico	101	o/lo (pron)
100	pantalón/òn	101	pantalóns/-ós/-ois
101	te-che/che/te	102	trouxen/truén
101	teu/tou	102	túven/tiven/teven
101	tu/ti	102	valer/valir
101	ua(nas)/unha	102	vallo/valio/valgo
101	uns/unhos	102	veu/veo/viu

101	veciña/vecía	102	viñeches/viche
101	veciño/vecín	103	alcume
101	veciños/vecíus	103	andar a gatas
101	vímolo/slo	103	angazo
101	viuna/viua	103	año
101	vós/vosoutros	103	bagazo
102	agradeces/agradèces	103	berce
102	caer/caír	103	bolboreta
102	cantabamos/cantábamos	103	borra
102	cantábamos/cantábanos	103	broa
102	cantade/cantande/cantai	103	cabrito
102	cantades/cantandes/cantais	103	cadeado
102	cantanon/cantaron	103	cadela
102	cantei/cantín	103	canteiro
102	cantemos/cantèmos	103	carreteiro
102	-che/-ches	103	casarío
102	collamos/cóllamos	103	cazapo
102	colle/culle	103	ceo da boca
102	collemos/collèmos	103	chepa
102	collemos/collèmos/collimos	103	choca
102	colleu/colliu	103	cincha
102	collí/collín	103	códea de pan
102	colliche/colleche	103	corte
102	dea/día/de/deña	103	cribo
102	deches/diches	103	embigo
102	deu/dou/diu	103	érbedo
102	dicir/decir/decer	103	espiga
102	din/dei/dein/den	103	espiñazo
102	dis/dices	103	espirrar
102	dou/don	103	estadullo
102	está/estén	103	faiado
102	estar/tar	103	ferrador
102	este/esteña/estxa/estía	103	fervenza
102	facér/faguer/faer/fer	103	fociño
102	fago/faigo/faio	103	fol
102	fas/faes/faes	103	frouma
102	fixen/figuen/fecen	103	garavanzo
102	fumos/fomos	103	hombro
102	habemos/hemos	103	hórreo
102	haxa/haixa/haba/haiga	103	labio
102	houben/huben	103	legaña
102	iba/ía/iña	103	lentura

102	ides/vades	103	levar ó cabaliño
102	oír/ouvir/ouguir	103	lintel
102	partiu/parteu	103	lóstrego
102	podo/poido/podio	103	lousa
102	pomos/poñemos	103	lousas
102	porei	103	lúa nova
102	pos/pois	103	machada
102	puiden/puden	103	mallo
102	puña	103	mandíbula
102	puxen/puñen	103	marco
102	queira/quira/	103	mazaroca
102	queres/ques	103	médula
102	sallo/salo/saio	103	meniña do ollo
102	sea/seña/seXa	103	moega
102	sei/sein	103	moucho
102	son/sòn	103	munquir
102	souben/soupen	103	neto
102	-stes/-stedes/-chedes	103	noz
102	tendes/tedes	103	orballo
102	teñen/ten/tein	103	orneo
102	ter/tir	103	osa maior
102	tès/tes/teis/tèis	103	pardao
102	tiña/tía	103	pé do muíño
102	traer/traguer/trer/traír	103	pega
102	traigo/traio	103	pingo
103	pita cega	103	tixola
103	pitorrei	103	tobo
103	porco	103	truco
103	porta do forno	103	vaca saída
103	poxa	103	vacada
103	queixo	103	valo do carreiro
103	rebaño	103	vencello
103	rego	103	ver
103	rellá	103	vertedeira
103	remuíño	103	vía láctea
103	roxón	103	vínculeiro
103	salamántiga	103	viruela
103	samesuga	103	xenro
103	saramago	103	xudía
103	soro	103	xugo de bois
103	terreo pouco soleado	103	xunguir
103	timón	103	zoca

BIBLIOGRAFÍA

- Academia das Ciências de Lisboa (2001): *Dicionário da língua portuguesa contemporânea da Academia das Ciências de Lisboa*. Lisboa: Verbo.
- Academia de la Llingua Asturiana (2000): *Diccionariu de la llingua asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- ALE = *Atlas Linguarum Europae*, I, 3-4 (1983-1990). Assen-Maastricht: Van Gorcum; I, 5-6 (1998-2004). Rome: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- ALGa = C. García / A. Santamarina (dir.) (1990-): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza – Instituto da Lingua Galega.
- Alinei, M. (1974): «Semantic density in linguistic geography: a study of some romance words related to the wheel» en A. A. Weijnen / M. Alinei (eds.): *The wheel in the Atlas Linguarum Europae. Heteronyms and semantic density*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 16-28.
- Alinei, M. (1996 e 2001): *L'Origine delle lingue d'Europa*. vol. I: *La teoria della continuità*; vol. II: *Continuità dal Mesolitico all'età del Ferro nelle principali aree etnolinguistiche*. Bologna: Il Mulino.
- Alinei, M. (1997): «La teoria della continuità ed alcuni esempi di lunga durata nel lessico dialettale neolatino», *Rivista Italiana di Dialettologia* XXI, 73-96.
- Alinei, M. (2001): «Confini dialettali, confini archeologici: verso una dialettologia interdisciplinare» en G. Marcato (ed.): *I confini del dialetto, Atti del Convegno di Sappada / Plodn (Belluno, 2000)*. Padova: Unipress, 75-94.

- Alinei, M. (2001): «Conseguenze delle nuove teorie indoeuropeistiche sulla dialettologia romanza», *Estudis romànics* XXIII, 7-47.
- ALiR = *Atlas Linguistique Roman*, I (1996), II (2001). Centre de Dialectologie de Grenoble – Rome: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- Alonso Montero, X. (1974): *Galicia vista por los no gallegos: cuatrocientos autores, de Estrabón a Luis Entralgo*. Madrid: Júcar.
- Alonso Obregón, X. (1983): *Na miña aldea*. [s.l.]: [s.n.].
- Alvar, Manuel (1985-89): *Léxico de los marineros peninsulares*. Madrid: Arco Libros.
- Álvarez, R. (2002): «Viño novo en odres vellos: os nomes do millo» en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega – Consello da Cultura Galega, 69-94.
- Álvarez-Sanchís, J. R. (1999): *Los Vettones*. Madrid: Real Academia de la Historia.
- ALLA = Academia de la Llingua Asturiana (2000).
- Andrade Cernadas, J. M. (1995): *O Tombo de Celanova: estudio introductorio, edición e índices: (ss. IX-XII)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Annequin, C. (dir.) (2004): *Atlas culturel des Alpes. De la Préhistoire à la fin du Moyen Âge*. Grenoble-Paris: Picard.
- Anthony, D. (1986): «The ‘Kurgan Culture’, Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration», *Current Anthropology* 27, 4, 291-313.
- Arenas, J. A. (2002): «Die Kelten in Hispanien: Schlüssel zu ihrer Identifikation und offene Fragen», *Veleia* 18-19, 11-37.
- Arias Cuenllas, M. (1981): «El Monasterio de Samos desde sus orígenes hasta el s. XI», *Archivos Leoneses* 70, 267-350.
- Ascoli, G. I. (1878): «Schizzi franco-provenzali», *Archivio Glottologico Italiano* III, 71-120.
- Aurenhammer, F. (1991): «Voronoi Diagrams – A Survey of a Fundamental Geometric Data Structure», *ACM Computing Surveys* 23, 3, 345-405.
- Ávila y La Cueva, F. (1995): *Historia civil y eclesiástica de la ciudad de Tuy y su obispado*, [ed. facsimilar do ms. de 1835-50]. [Pontevedra]: Consello da Cultura Galega.

- Balboa, X. (1992): *O monte en Galicia*. Vigo: Xerais.
- Baliñas Pérez, C. (1992): *Do mito á realidade: a definición social e territorial de Galicia na Alta Idade Media (séculos VIII e IX)*. Santiago de Compostela: Fundación Universitaria de Cultura.
- Baliñas Pérez, C. (1998): *Gallegos del año mil*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 262-289.
- Baltar Veloso, R. (2005): «O nome dourado da *xoubas*», en A. I. Boullón Agrelo / J. L. Couceiro / F. Fernández Rei (eds.): *As tebras alumeadas. Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 41-43.
- Barrantes, R. / P. E. Smouse / H. W. Mohrenweiser / H. Gershowitz / J. Azofeifa / T. D. Arias / J. V. Neel (1990): «Microevolution in lower Central America: genetic characterization of the Chibcha-speaking groups of Costa Rica and Panama, and a consensus taxonomy based on genetic and linguistic affinity», *American Journal of Human Genetics* 46, 63-84.
- Barreca, F. (1987): *La Sardegna fenicia e punica*. Sassari: Chiarella.
- Barreiros, G.: (1968): *Chorographia*. Coimbra: Acta Universitatis Conimbrigensis [orixinal de 1561].
- Barriuso Fernández, E. (2002): *Atlas léxico marineru de Asturias*. [Oviedo]: Real Instituto de Estudios Asturianos.
- Bas, B. (1983): *As construcións populares: un tema de Etnografía en Galicia*. A Coruña: Edicións do Castro.
- Bascuas López, E. (2002): *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Anexo 51 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Beekes, R. S. P. (1995): *Comparative Indo-European Linguistics*. Amsterdam - Philadelphia: John Benjamins.
- Beleza, S. / L. Gusmao / A. Amorim / Á. Carracedo / A. Salas (2005): «The genetic legacy of western Bantu migrations», *Human Genetics* 117, 366-375.
- Bermejo Barrera, J. C. (1989): *Parentesco, familia y matrimonio en la historia de Galicia*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- Bernardo, P. de (2002): «Centro y áreas laterales: formación del celtibérico sobre el fondo del celta peninsular hispano», *Palaeohispanica* 2, 89-132.

- Bessat H. / C. Germi (2001): *Atlas toponymique Savoie, Vallée d'Aoste, Dauphiné, Provence*. Grenoble: ELLUG.
- Blanco, D. (1992): *A poesía popular en Galicia 1745-1885*. Vigo: Xerais.
- Blas Cortina, M. A. de (2001): «El origen geológico, galaico, del ejemplar de Marabiu (Teverga, Asturias) y consideraciones culturales sobre los útiles-arma, calificados de 'hachas nórdicas' del Noroeste ibérico», *Trabajos de Prehistoria* 58, 2, 143-158.
- Bocchi, G. / M. Ceruti (2001): *Le radici prime dell'Europa*. Milano: Bruno Mondadori.
- Bonnaud, P. (1981): *Terres et langages: peuples et régions*. Thèse de doctorat. Clermont-Ferrand.
- Bouhier, A. (1979): *La Galice. Essai géographique d'analyse et d'interprétation d'un vieux complexe agraire*. La Roche-sur-Yon (Vendée): Université de Poitiers.
- Bouhier, A. (2001): *Galicia. Ensaio xeográfico de análise e interpretación dun vello complexo agrario*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia – Caixanova [orixinal francés de 1979]
- Boullón Agrelo, A. I. (1999): *Antroponimia medieval galega (séculos VIII-XII)*. Tübingen: Niemeyer.
- Boullón Agrelo, A. I. (2002): «Onomástica e dialectoloxía: a propósito de *raposo* e *golpe*» en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*, Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega – Consello da Cultura Galega, 115-136. <http://www.consellodacultura.org/mediateca/pubs.pdf/dialectoloxia.pdf>
- Boullón Agrelo, A. I. (2005): «The surnames in Galicia today: characterization and description», en *XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche, Pisa, 28 agosto - 4 settembre 2005* (no prelo).
- Bouvier, J. C. (1976): *Les parlers provençaux de la Drôme*. Paris: Klincksieck.
- Bouza Brey, F. (1982): *Etnografía y Folklore de Galicia*. Vigo: Xerais.
- BRADS = *Bollettino del repertorio dell'atlante demologico sardo*. Cagliari: Università / Facoltà di Lettere e Filosofia.
- Brión, M. / A. Salas / A. González-Neira / M. V. Lareu / Á. Carracedo (2003): «Insights into Iberian population origins through the cons-

- truction of highly informative Y-chromosome haplotypes using biallelic markers, STRs, and the MSY1 minisatellite», *American Journal of Physical Anthropology* 122, 147-161.
- Brión, M. / B. Quintáns / M. Zarrabeitia / A. González-Neira / A. Salas / V. Lareu / C. Tyler-Smith / Á. Carracedo (2004): «Microgeographical differentiation in Northern Iberia revealed by Y-chromosomal DNA analysis», *Gene* 329, 17-25.
- Búa, J. C. (1997): «Dialectos indoeuropeos na franxa occidental hispánica», en G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O Feito diferencial galego, I. Historia (Santiago de Compostela 16-19 de decembro de 1996)*. Santiago de Compostela: Museo de Pobo Galego, 51-99.
- Búa, J. C. (2000): *Estudio lingüístico de la teonimia lusitano-gallega*. Tese de doutoramento. Universidad de Salamanca.
- Büchi, E. (1998): «Los antropónimos de origen toponímico: reflexiones metodológicas a partir de ejemplos del dominio lingüístico asturiano», en Ana M^a. Cano González (ed.): *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actas del IX Coloquio (Uviéu / Oviedo, 26-29 de octubre 1995)*. Tübingen: Max Niemeyer, 1-33.
- Caamaño Suárez, M. (2004): *As construcións da arquitectura popular*. Santiago de Compostela: Colexio de Arquitectos Técnicos.
- Cabeza Quiles, F. (1992): *Os nomes de lugar*. Vigo: Xerais.
- Calo Lourido, F. (1994): *A plástica da cultura castrexa galego-portuguesa*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Calo Lourido, F. (2004a): «Breves apuntamentos sobre a especificidade do home de mar», *Ardentía, Revista Galega de Cultura Marítima e Fluvial* 1, 62-65.
- Calo Lourido, F. (2004b): «Patrimonio móbil, fluído e movemento perpetuo conforman a praxe haliéutica e a cosmovisión do home do mar», en M. Fernández Senra / X. Fernández Senra (coords.): *I Congreso do patrimonio etnográfico galego. In memoriam Xaquín Lorenzo Fernández 'Xocas'*. Ourense: Deputación, 93-104.
- Calleja Puerta, M. / S. Beltrán Suárez (2002): «El espacio centro-occidental de Asturias en el siglo VIII», en VV.AA.: *La época de la monarquía asturiana. Actas del simposio celebrado en Covadonga (8-10 de octubre de 2001)*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos, 63-109.

- Cano González, A. M^a. (1977): «El habla de Somiedo (occidente de Asturias)», *Verba* 4, 174-299.
- Cano González, A. M^a. (1978): «El habla de Somiedo (occidente de Asturias)», *Verba* 5, 113-258.
- Cano González, A. M^a. (1982): *Vocabulario del bable de Somiedo*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Canobbio, S. / G. Iannaccaro (2000): *Contributo per una bibliografia sulla dialettologia percettiva e soggettiva*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Cappello, N. / S. Rendine / R. Griffo / G. E. Mameli / V. Succa / G. Vona / A. Piazza (1996): «Genetic analysis of Sardinia: I. data on 12 polymorphisms in 21 linguistic domains», *Annals of Human Genetics* 60, 125-141.
- Carballeira Anllo, X. M. / C. Ares Vázquez / C. Hermida Guliás / P. Iglesias Sierra / X. M. Lema Suárez / R. López Fernández (2000): *Gran diccionario Xerais da lingua*. Vigo: Xerais.
- Carballo Arceo, L. X. (2003): «La dorsal gallega como barrera intracultural durante la Edad del Hierro», *Madrider Mitteilungen* 44, 333-345.
- Carballo Arceo, L. X. / J. L. Naveiro López / J. Rey Castiñeira (1988): «Problemas de compartimentación espacial do castrexo galaico», *Trabalhos de Antropologia e Etnologia* XXVIII, 3-4, 167-178.
- Carmona, J. (1990): *El atraso industrial de Galicia. Auge y liquidación de las manufacturas textiles (1750-1900)*. Barcelona: Ariel.
- Caro Baroja, J. (1942): «Observaciones sobre la hipótesis del vascoiberismo considerada desde el punto de vista histórico», *Emerita* X, 2, 236-286 e XI, 1, 1-59.
- Carpitelli E. (1994): *Modelli fonetici e fonologici nell'analisi delle strutture vocaliche: il caso della dittongazione nei dialetti apuani*. Thèse de doctorat. Université de Florence.
- Carreras Candi, F. (1980): *Geografía general del Reino de Galicia*. A Coruña: Ediciones Gallegas.
- Carreras i Verdaguer, C. (1998): *Geografía Humana*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Casares, J. (1961): *Cosas del lenguaje: Etimología, lexicología, semántica*. Madrid: Espasa-Calpe.

- CatastroCoruña = *La Coruña 1752. Según las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*. Madrid: Tabapress, 1990. [introducción de B. Barreiro]
- CatastroSantiago = *Santiago de Compostela 1752. Según las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*. Madrid: Tabapress, 1990. [introducción de A. Eiras Roel]
- Cavalli-Sforza, L. L. / A. Piazza / P. Menozzi / J. Mountain (1988): «Reconstruction of human evolution: Bringing together genetic, archaeological and linguistic data», *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 6002-6008.
- CDFerreira = J. I. Fernández de Viana y Vieites (1994): *Colección diplomática del monasterio de santa María de Ferreira de Pantón*. Lugo: Deputación Provincial.
- CDMaia = Maia, C. de Azevedo (1986): *História do galego-portugués. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- CDOseira = M. Romaní Martínez (1989): *La colección diplomática de santa María de Oseira (1025-1310)*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- CDRamirás = M. Lucas Álvarez / P. P. Lucas Domínguez (1988): *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media. Colección diplomática*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria (1991): *Vecindario de Ensenada: 1759, vol. II: Galicia, Granada, Guadalajara, Madrid, Mancha, Murcia, Palencia*. Madrid: Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria – Tabapress.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum* II. Ed. E. Hübner. Berlin 1869. *Supplementum*, 1892. *Additamenta* en *Ephemerides Epigraphicae* VIII e IX, Berlin, 1899-1902.
- CIRG = *Corpus de Inscrições Romanas de Galicia*, I, *Provincia de A Coruña*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1991. [ed. G. Pereira-Menaut]
- CODOLGA = J. E. López Pereira (dir.): *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades [<http://corpus.cirp.es/CODOLGA/>].

- Concepción Suárez, J. (2001): *Diccionario toponímico de la montaña asturiana*. Oviedo: KRK.
- Contini, M. (1987): *Etude de géographie phonétique et de phonétique instrumentale du sarde*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Contini, M. (2004): «Noragugume, cosí vicina a Nuoro...», en L. Grimaldi / G. Mensching (eds.): *Su sardu. Limba de Sardigna e limba de Europa. Atti del congresso (Berlino 30 novembre - 2 dicembre 2001)*. Cagliari: CUEC, 113-137.
- Contini, M. / N. Capello / R. Griffo / S. Rendine / A. Piazza (1989): «Géolinguistique et géogénétique: une démarche interdisciplinaire», *Géolinguistique* 4, 129-197.
- CORGA = M. López Martínez / F. García Gondar (dirs.): *Corpus de Referencia do Galego Actual*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades [<http://corpus.cirp.es/CORGA/>].
- Corominas, J. (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae: els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- Corominas, J. / J. A. Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- Correa, J. A. (1985): «Consideraciones sobre las inscripciones tartesias», en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Universidad de Salamanca, 377-395.
- Correa, J. A. (1992): «La epigrafía tartesia», en D. Hertel / J. Untermann: *Andalusien zwischen Vorgeschichte und Mittelalter*. Köln: Böhlau Verlag, 75-114.
- Cortês, A. A. (1912): *Onomástico medieval português*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Cossu, M. G. (2000): *Unité et variabilité phonétique des parlers sardes méridionaux*, Thèse de doctorat en Sciences du Langage. Grenoble: Université Stendhal.
- Couceiro, J. L. (1976): *El habla de Feás*. Anexo 5 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Cumio (1999) = X. Feixó (dir.): *Diccionario Cumio da lingua galega*. Vigo: Edicións do Cumio.

- Cunliffe, B. (1997): *The Ancient Celts*. London: Penguin Books.
- D'Andeli = «Bataille des vins», en A. Héron (ed.): *Oeuvres de Henri d'Andeli, trouvère normand du XIIIe siècle*. Paris: Claudin, 1881.
- Dangréaux, B. (2001): «Production et diffusion de la céramique 'allobroge'. État de la question», *Revue archéologique de la Narbonnaise* 34, 139-155.
- Dangréaux, B. (2004): «La céramique dite 'allobroge'», en C. Jourdain-Annequin et alii (eds.): *Atlas culturel des Alpes. De la Préhistoire à la fin du Moyen Âge*. Grenoble-Paris: Picard, 176-177.
- David, P. (1947): *Etudes historiques sur la Galice et le Portugal: du VI au XII siècle*. Coimbra: Instituto de Estudos Históricos.
- Delitala, E. (1966): «La documentazione sulla festa di San Giovanni in Sardegna», *Bollettino del repertorio dell'atlante demologico sardo* 1.
- Devanceiros = Ferro Couselo, X. (1967): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. Vigo: Galaxia.
- Devoto, G. / G. Giacomelli (1972): *I dialetti delle regioni d'Italia*. Firenze: Sansoni.
- Diebold, A. (1987): «Linguistic Ways to Prehistory», en S. N. Skomal / E. C. Polomé (eds.): *Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem*. Washington D.C.: Institute for the Study of Man, 19-71.
- Dobesch, G. (1983): «Historische Fragestellungen in der Urgeschichte», en S. Deger-Jalkotzy (ed.): *Griechenland, die Ägais und die Levante während der 'Dark Ages' vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr. Akten des Symposiums von Stift Zwettl (NÖ) 11-14. Oktober 1980*. Wien: Akademie Verlag, 179-239.
- DocCatOurense = E. Duro Peña (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- DocNoia = M. C. Barreiro García (1995): *A documentación notarial do concello de Noia (ss. XIV-XVI). Lectura, edición e léxico*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- DocUnivSantiago = Justo Martín, Mª X. / M. Lucas Álvarez (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da serie Bens do Arquivo Histórico Universitario (Anos 1237/1537). Edición diplomática*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Domingo, X. (1989): *Memoria de Galicia*. [s.l.]: Renfe.

- Domínguez Castro, L. (1996): *Víñas, viños e xentes do Ribeiro. Economía e patrimonio familiar: 1810-1952*. Vigo: Xerais.
- Domínguez, Luis / N. Venade (2004): *As euro-regiões e o futuro da Europa: o modelo da Euro-região Galiza-Norte de Portugal*. Porto: Eixo Atlántico.
- Dubert, I. (1992): *Historia de la familia en Galicia durante la época moderna. 1550-1830. (Estructuras, modelos hereditarios y conflictividad)*. A Coruña-Sada: Ediciós do Castro.
- Dubert, I. (2001): *Del campo a la ciudad. Migraciones, familia y espacio urbano en la Historia de Galicia, 1708-1924*. Santiago de Compostela: Nigra Imaxe – Consorcio de Santiago.
- Duro Peña, E. (1972): *El monasterio de San Pedro de Rocas y su colección documental*, Ourense: Instituto de Estudios Orensano “Padre Feijoo”.
- Duro Peña, E. (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- EC = E. Carreira Álvarez (1954): «Contribución al estudio de la flora gallega», *Anales del Instituto Botánico A. J. Cavanilles* 13, 499-532.
- Eiras Roel, A. (1989): «El señorío gallego en cifras. Nómina y ranking de los señores jurisdiccionales», *Cuadernos de Estudios Gallegos* XXXVIII, 113-135,
- Eiras Roel, A. / O. Rey Castelao (eds.) (1994): *Migraciones internas y medium-distance en la Península Ibérica, 1500-1900*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Encarnação, J. d’ (1975): *Divindades indígenas sob o domínio romano em Portugal. Subsídios para o seu estudo*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda.
- Enquisa do Ateneo (1990): *Nacemento, casamento e morte en Galicia. Respostas á Enquisa do Ateneo de Madrid (1901-2)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Ernout, A. / A. Meillet (1985): *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Éditions Klincksieck.
- Estravís (1995) = Alonso Estravís, I.: *Dicionário da língua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Evans, D. E. (1993): «The Identification of Continental Celtic with special reference to Hispano-Celtic», en J. Untermann e F. Villar (eds.): *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre*

- Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Colonia 25-28 de noviembre de 1989)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 563-607.
- FA = M. Mayor / T. Díaz (1977): *La flora asturiana*. Gijón: Ayalga.
- Fábregas Valcarce, R. (1991): *Megalitismo del noroeste de la Península Ibérica: Tipología y secuencia de los materiales líticos*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Fábregas Valcarce, R. (1993): «Representaciones de bulto redondo en el megalitismo del Noroeste», *Trabajos de Prehistoria* 50, 87-101.
- Fábregas Valcarce, R. (2001): *Los petroglifos y su contexto. Un ejemplo de la Galicia meridional*. Vigo: Instituto de Estudios Vigueses.
- Fábregas Valcarce, R. / R. Bradley (1999): «La ley de la frontera: grupos rupestres galaico y esquemático y prehistoria del Noroeste de la Península», *Trabajos de Prehistoria* 56, 1, 103-114.
- Fariña Jamardo, X. (1982): *Concellos abertos na Limia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Fariña Jamardo, X. (1996): *A parroquia rural en Galicia*. Santiago de Compostela: EGAP.
- Fariña Tojo, J. (1980): *Los asentamientos rurales en Galicia*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local.
- Fernandes, A. de Almeida (1997): *Toponímia portuguesa. Exame a um dicionário*. Tarouca: Associação para a Defesa da Cultura Arouquense.
- Fernández Cortizo, C. (1991): «Estrategias familiares y pequeña explotación campesina en la Galicia del siglo XVIII», en P. Saavedra e R. Villares (eds.): *Señores y campesinos en la península Ibérica, siglos XVIII-XX. Campesinado y pequeña explotación*. Barcelona: Crítica – Consello da Cultura Galega, 310-345.
- Fernández Cortizo, C. (1992): «Trabajar por sus oficios fuera del Reino. El éxodo estacional en la Tierra de Montes, ss. XVII-XIX», en A. Eiras Roel (ed.): *Aportaciones al estudio de la emigración gallega. Un enfoque regional*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 45-60.
- Fernández Cortizo, C. (2001): *La tierra de montes en el siglo XVIII. Estructura demográfica en una sociedad rural*. Tese de doutoramento (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Fernández de Palencia, A. (1490): *Universal vocabulario en latín y en romance*. Sevilla: Paulus de Colonia.

- Floriano Cumbreño, A. C. (1949/51): *Diplomática española del período astur: estudio de las fuentes documentales del Reino de Asturias: 718-910*. Oviedo: Diputación Provincial.
- FM = Laboratorios Emyfar (1974): *Flora Medicinal*. Barcelona: Laboratorios Emyfar.
- FQ = P. Font Quer (1973): *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*. Barcelona: Labor.
- Fraguas, A. (1957): «Aportación al estudio folklórico del castaño, la castaña y el magosto», *Revista de Guimarães* LXVII, 443-458.
- Fraguas, A. (1973): *La Galicia insólita*. A Coruña: Librigal.
- Freixeiro Mato, X. R. (1998): *Gramática da lingua galega, vol. III: Semántica*. Vigo: A Nosa Terra.
- García Alonso, J. L. (2003): *La Península Ibérica en la Geografía de Claudio Ptolomeo*. Vitoria: Universidad del País Vasco.
- García Arias, X. L. (2000): *Pueblos asturianos: el porqué de sus nombres*. Xixón: Alborá Libros.
- García Bellido, A. (1948): *Hispania Graeca*. Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
- García de Cortázar y Ruiz de Aguirre, J. A. / C. Díez Herrera (1982): *La formación de la sociedad hispano-cristiana del Cantábrico al Ebro en los siglos VIII al XI*. Santander: Librería Estudio.
- García Lombardero, J. (1973): *La agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen*. Madrid: Siglo XXI.
- García Mercadal, J. (1999): *Viajes de extranjeros por España y Portugal: desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX*. Junta de Castilla y León.
- García Ramos, A. (1989): *Arqueología jurídico-consuetudinaria-económica de la región gallega*. Santiago de Compostela: Consello Cultura Galega.
- García, C. (1985): *Glosario de voces galegas de hoxe*. Anexo 27 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Gardette, P. (1939): «Limites phonétiques du franco-provençal au pays de Forez», *Romanica Helvetica* 14, 22-36.
- Gardette, P. (1959): «Francoprovençal *molar* ‘tertre, talus, tas de pierre, montagne’», en G. Gerardi (ed.): *Studi in onore di Angelo Monteverdi*. Modena: SEM, 254-268.

- Gardette, P. (1960): «Aspects du vocabulaire du francoprovençal», *Revue de linguistique romane* 24, 352-372.
- Giannelli, L. (1989): «Toscana: nuovi continui e prospettive di ricerca», en G. Holtus / M. Metzeltin / M. Pfister (eds.): *La dialettologia italiana oggi. Studi offerti a Manlio Cortelazzo*. Tübingen: Niemeyer, 277-285.
- Goebel, H. (1981): «Eléments d'analyse dialectométrique (avec application à l'ALS)», *Revue de linguistique romane* 45, 349-420.
- Goebel, H. (1987): «Points chauds de l'analyse dialectométrique: pondération et visualisation», *Revue de linguistique romane* 51, 63-118.
- Goebel, H. (1993): «Dialectometry. A Short Overview of the Principles and Practice of Quantitative Classification of Linguistic Atlas Data», en R. Köhler / B. B. Rieger (eds.): *Contributions to Quantitative Linguistics*. Dordrecht: Kluwer, 277-315.
- Goebel, H. (2002): «Analyse dialectométrique des structures de profondeur de l'ALS», *Revue de linguistique romane* 66, 5-63.
- Goebel, H. (2003): «Regards dialectométriques sur les données de l'Atlas linguistique de la France (ALS): relations quantitatives et structures de profondeur», *Estudis Romànics* XXV, 59-121.
- Gómez Fernández, A. / R. Fábregas Valcarce / A. de la Peña Santos (2001): «Pasaron 20 años: las excavaciones del yacimiento de Lavapés (Cangas del Morrazo)», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* LXVII, 9-27.
- Gómez Moreno, M. (1949): *Misceláneas: historia – arte – arqueología*. Madrid: Aguirre.
- González de Ulloa, P. (1950): *Descripción de los estados de la casa de Monterrey en Galicia (1777)*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos. [edición, prólogo e notas de Xosé Ramón y Fernández Oxea]
- González Pérez, C. (1991): *Antropología y etnografía de las proximidades de la Sierra de Ancares II. Aproximación etnográfica á cultura material da montaña lucense: notas históricas e situación presente*. Lugo: Deputación de Lugo.
- González Reboledo, X. M. / X. Rodríguez Campos (1990): *Antropología y etnografía de las proximidades de la Sierra de Ancares*. Lugo: Deputación de Lugo.

- González Ruibal, A. (2003): *Arqueología del primer milenio en el Noroeste de la Península Ibérica*. Tese de doutoramento (inérita). Universidad Complutense de Madrid.
- González Ruibal, A. (2004): «Facing two seas: Mediterranean and Atlantic contacts in the north-west of Iberia in the first millenium BC», *Oxford Journal of Archaeology* 23 núm. 3, 287-317.
- Gorrochategui Churruca, J. M^a. (1987): «En torno a la clasificación del lusitano», en J. Gorrochategui et alii (eds.): *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas* (Vitoria 1985). Vitoria: Instituto de Ciencias de la Antigüedad, 77-91.
- Gorrochategui Churruca, J. M^a. (1997): «Gallaecia e as linguas prerromanas da Península Ibérica», en G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O Feito diferencial galego, I. Historia*. Santiago de Compostela: Museo de Pobo Galego, 15-49.
- Grossi, P. (1977): *Un altro modo di possedere: l'emersione di forme alternative di proprietà alla coscienza giuridica post-unitaria*. Milán: Giuffrè.
- Guerra, A. (1996): «Os nomes do río Lima. Um problema de toponímia e geografia histórica», en F. Villar / J. d'Encarnação (eds.): *Hispania Prerromana. Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*. Universidad de Salamanca – Universidade de Coimbra, 147-161.
- Guimarães, R. D. (2002): *O falar de Barroso: o homem e a linguagem*. Mirandela: João Azevedo.
- Herr, R. (ed.) (1984): *Memorias del Cura Liberal Don Juan Antonio Posse con su Discurso sobre la Constitución de 1812*. Madrid: Siglo XXI.
- HGNB = J. M. Piel / D. Kremer (1976).
- Hidalgo Cuñarro, J. M. et alii (2005): *Rutas arqueológicas*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Hockett, Charles F. (1962): *Curso de lingüística moderna*. Buenos Aires: Universitaria, 1971⁴. [tradución da 4ª ed. 1962]
- Houaiss, A. / M. de Salles Villar / F. M. de Mello Franco (2001): *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Instituto Antônio Houaiss de Lexicografia – Objetiva.
- Hoz, J. de (1993): «Testimonios lingüísticos relativos al problema céltico en la Península Ibérica», en M. Almagro (coord.): *Los celtas: Hispania y Europa*. Universidad Complutense de Madrid.

- Hoz, J. de (1997): «Lingua e etnicidade na Galicia antiga», en G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O Feito diferencial galego, I. Historia*. Santiago de Compostela: Museo de Pobo Galego, 101-140.
- Hübner, E. (1893): *Monumenta Linguae Ibericae*. Berlín: [s.n.].
- Iannaccaro, G. (2003): *Il dialetto percepito. Sulla reazione di parlanti di fronte al cambio linguistico*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Iannaccaro, G. / V. Dell'Aquila (2001): «Elementi per lo studio delle frontiere linguistiche in Val di Fassa», *Géolinguistique* 8, 5-49.
- IEC = Institut d'Estudis Catalans (1995).
- Institut d'Estudis Catalans (1995): *Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona.
- Instituto Nacional de Estadística (1984): *Nomenclátor. Provincia de Asturias*. Madrid: INE.
- Ir Indo (1986) = X. G. Feixó Cid (coord.): *Diccionario práctico da lingua galega*. Vigo: Ir Indo Edicións.
- Ir Indo (2004) = B. Ledo Cabido (dir.): *Diccionario de galego*. Vigo: Ir Indo Edicións.
- IRG (1968) = J. Lorenzo et alii (eds.): *Inscripciones Romanas de Galicia IV. Provincia de Orense*. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos.
- IRPL (1979) = F. Arias et alii (eds.): *Inscriptions Romaines de la Province de Lugo*. Paris: Diffusion de Boccard.
- Iturra, R. (1988): *Antropología económica de la Galicia rural*. Xunta de Galicia.
- Izco Sevillano, J. (2001): «La Flora y la Vegetación», en A. Precedo Ledo / J. Sancho Comíns (dirs.): *Atlas de Galicia. Tomo I: Medio Natural*. Santiago de Compostela: Sociedade para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia, 219-257.
- Jorge, S. O. (1986): *Povoados da Pré-história recente da região de Chaves-V^a. P^a de Aguiar*. Porto: Instituto de Arqueologia da Faculdade de Letras.
- Justo Martín, M. X. / M. Lucas Álvarez (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela: pergameos da serie BENS do Arquivo Histórico Universitario (anos 1237-1537)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

- Kajanto, I. (1965): *The Latin cognomina*. Helsinki: Helsingfors.
- Kilian, L. (1988): *Zum Ursprung der Indogermanen*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Kitson, P. R. (1996): «British and European River-names», *Transactions of the Philological Society* 94, 2, 73-118.
- Kitson, P. R. (1997): «Reconstruction, typology and the 'original homeland' of the Indo-Europeans», en J. Fisiak (ed.): *Linguistic Reconstruction and Typology*. Berlin - New York: Mouton de Gruyter, 183-239.
- Krahe, H. (1962): «Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie», en *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, núm. 5, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 286-348.
- Krahe, H. (1964): *Unsere Ältesten Flussnamen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Kremer, D. (1970-1981/82): «Bemerkungen zu den mittelalterlichen hispanischen *cognomina*», I, *Aufsätze zur portugiesischen Kulturgeschichte*, 10 (1970) 123-183; II, 11 (1971) 139-187; III, 12 (1972/73) 101-188; IV, 13 (1974/75), 157-221; V, 14 (1976/77) 191-298; VI, 16 (1980) 117-205; VII, 17 (1981/82) 47-156.
- Krüger, F. (1952): Recensión de «Manuel J. Delgado *A Linguagem Popular do Baixo Alentejo*», *Boletim de Filologia* XIII, 327-336.
- Krüger, F. (1956): *Problemas etimológicos. Las raíces car-, carr- y corr- en los dialectos peninsulares*. Madrid: CSIC.
- Kruta, V. (2000): *Les Celtes. Histoire et Dictionnaire*. Paris: Éditions Robert Laffont.
- Laporta, M^a. T. (1992): «LAMA 'depressione del terreno': saggio storico-linguistico. Primo contributo» en R. Lorenzo: *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxías Románicas*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, vol. II, 449-59.
- Lazzeroni, R. (1964): «Considerazioni sulla formazione del lessico indoeuropeo occidentale», *Studi e Saggi Linguistici* 27 (N.S. 4), 1-86.
- LCN (1992) = E. Losada / J. Castro / E. Niño: *Nomenclatura vernácula da flora vascular galega*. Santiago de Compostela: Consellería de Agricultura, Gandería e Montes.
- Le Bras, H. / E. Todd (1981): *L'invention de la France*. Paris: Le livre de poche.

- Le Men, J. (2004): *Léxico del leonés actual. Vol. II. Col. Fuentes y estudios de historia leonesa*. León: Centro de Estudios e investigación “San Isidoro”.
- Lema Suárez, X. M. (1977): *Bamiro. Un estudio do hábitat rural galego*. Santiago de Compostela: Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia.
- Lhuyd, E. (1707): *Archaeologia Britannica*. Oxford.
- Lisón Tolosana, C. (1971a): *Antropología social en España*. Madrid: Siglo XXI.
- Lisón Tolosana, C. (1971b): *Antropología cultural de Galicia*. Madrid: Siglo XXI.
- Lisón Tolosana, C. (1974): *Antropología cultural de Galicia. Moradas del vivir galaico*, Madrid: Siglo XXI.
- Lisón Tolosana, C. (1976): «Estrategias matrimoniales, individuación y ethos lucense», en C. Lisón Tolosana (ed.): *Temas de Antropología española*. Madrid: Akal, 159-190.
- Lisón Tolosana, C. (1981): *Perfiles simbólico-morales de la cultura gallega*. Madrid: Akal.
- Llano, P. (1981): *Arquitectura popular en Galicia. A casa-vivenda. As serras*. Santiago de Compostela: Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia.
- LNotasRianxo = F. R. Tato Plaza (1999): *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Long, D. / D. R. Preston (2002): *Handbook of Perceptual Dialectology*, vol. II. Ottawa: John Benjamins.
- López Cuevillas, F. (1951): *Las joyas castreñas*. Madrid: CSIC.
- López Cuevillas, F. / V. Fernández Hermida / X. Lorenzo (1936): *Parroquia de Velle*. Santiago de Compostela: Seminario de Estudos Galegos.
- López, F. (1983): «Onomástica galega: topónimo e apel. ‘Quiroga’», *Grial* 79, 107-108.
- Lorenzo Fernández, X. (1962): «Etnografía. Cultura material», *Historia de Galiza* II. Buenos Aires: Nós.
- Lorenzo Fernández, X. (1973): *Cantigueiro popular*. Vigo: Galaxia.
- Lorenzo Fernández, X. (1979): «Etnografía. Cultura material», *Historia de Galicia* II. Madrid: Akal.

- Lorenzo, R. (1988): «Consideracións sobre as vocais nasais e o ditongo -ão en portugués», en D. Kremer (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*. Tübingen: Instituto da Cultura e Língua Portuguesa - **Consello da Cultura Galega**, 289-326.
- Lörinczi, M. (2001): «Confini e confini. Il valore delle isoglosse», en G. Marcato (ed.): *I confini del dialetto. Atti del Convegno, Sappada / Plodn (Belluno), 2000*. Padova: Unipress, 95-105.
- LTenzaHórreo = M^a. L. Méndez Fernández (1991): *Contribución ó estudio dun libro das Tenzas da Catedral de Santiago. Edición crítica e estudio dos folios 1 a 27*. Memoria de Licenciatura: Universidade de Santiago de Compostela.
- Lucas Álvarez, M. (1957-1958): «La colección diplomática del monasterio de San Lorenzo de Carboeiro», *Compostellanum*, vol. II (1957) núm. 4, 199-223; vol. III (1958) núm. 2, 29-116 e núm. 4, 179-270.
- Lucas Álvarez, M. (1986): *El Tumbo de San Julián de Samos (Siglos VIII-XII): Estudio introductorio, edición diplomática, apéndices e índices*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Lucas Gil, F. (1977): *El nombre civil de las personas naturales en el ordenamiento jurídico español*. Barcelona: Bosch.
- Machado, J. P. (1984): *Dicionário Onomástico Etimológico da Língua portuguesa*. Lisboa: Confluência.
- Madoz, P. (1849): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Imprenta del Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de D. Pascual Madoz.
- Maggi, D. (1983): «Sui teonimi *Trebopala* e *Icona* nell'iscrizione lusitana del Cabeço das Fráguas», en E. Campanile (ed.): *Problemi di lingua e di cultura nel campo indoeuropeo*. Pisa: Giardini Editori, 53-60.
- Maia, C. de Azevedo (1986): *História do galego-português: Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI: (com referência à situação do galego moderno)*. Lisboa: INIC.
- Makkay, J. (1987): «The Linear Pottery and the Early Indo-Europeans», en S. N. Skomal / E. C. Polomé (eds.): *Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem*. Washington D.C.: Institute for the Study of Man. 165-184.
- Makkay, J. (1992): «A Neolithic Model of Indo-European Prehistory», *Journal of Indo-European Studies* 20, 193-238.

- Mallory, J. P. (1989): *In Search of the Indo-Europeans*. London: Thames & Hudson.
- Mandianes Castro, M. (1984): *Loureses: antropoloxía dunha parroquia galega*. Vigo: Galaxia.
- Mandianes Castro, M. (1990): «El magosto», *Boletín auriense* XX-XXI, 293-308.
- Marco, F. (2004): «Acerca de las migraciones célticas a la Península Ibérica», en F. Marco et alii (eds.): *Vivir en tierra extraña: emigración e integración cultural en el mundo antiguo*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 77-94.
- Mariño Ferro, X. R. (2000): *Antropoloxía de Galicia*. Vigo: Xerais.
- Mariño Paz, R. (2002): «A desnasalización vocálica no galego medieval», *Verba* 29. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 71-118.
- Martín García, A. (2005): *Demografía y comportamientos demográficos en la Galicia Moderna. La villa de Ferrol y su tierra, siglos XVI-XIX*. León: Universidad de León.
- Martínez Baleirón, Mónica (2001): «Os estudos do léxico mariñeiro galego», en X. L. Regueira / A. Veiga (eds.): *Da gramática ó dicionario. Estudos de lingüística galega*. Anexo 49 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 185-195.
- Martínez Cortizas, A. / A. Pérez Alberti (coords.) (1999): *Atlas climático de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Martínez Rodríguez, I. (1975): *El bórreo gallego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Marty Caballero, D. E. (1883): *Diccionario de la lengua castellana*. Madrid: Casa Ed. Vda. de Rodríguez.
- Massariello Merzagora, G. (1988): *Lombardia*, en M. Cortelazzo (dir.): *Profilo dei dialetti italiani* 5, Pisa: Pacini.
- Mc Cone, K. (1996): *Towards a Relative Chronology of Ancient and Medieval Celtic Sound Change*. Maynooth: National University of Ireland.
- MDGA = Mesa prá Defensa del Galego de Asturias e da cultura da comarca (1992): *A Freita. Revista da MDGA*.
- Méndez, L. (1988): *Cousas de mulleres*. Barcelona: Anthropos.

- Menéndez Pidal, R. (1968): *Toponimia prerrománica hispana*. Madrid: Gredos.
- Merino, B. (1980): *Flora descriptiva e ilustrada de Galicia*. A Coruña: La Voz de Galicia. [reimpresión da edición orixinal de 1905]
- Michelena, L. (1976): «Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania», en D. M. Pippidi (ed.): *Travaux du VIe Congrès International d'Etudes Classiques (Madrid 1974)*, Bucarest - Paris: Editura academiei – Les belles lettres, 45-51. [recollido en *Lingua e Historia*, Madrid: Paraninfo, 1985, 201-212]
- Miguélez Rodríguez, E. (1993): *Diccionario de las hablas leonesas. León - Salamanca - Zamora*. [edición do autor]
- Millán, I. (1971): «Ara, con texto métrico, de San Orente de Entines», *Emerita* 39, 345-361.
- Millán, I. (1973): «Galeco *ru(g)ós ‘hozador > jabalí’ y otras voces emparentadas», *Emerita* 41,1, 129-155.
- Miralbes Bedera, M. R. (dir.) (1984): *Galicia en su realidad geográfica*. Santiago de Compostela: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- MLH (1997) = *Monumenta linguarum Hispanicarum, unter Mitwirkung von Dagmar Wodtke herausgegeben von Jürgen Untermann. Band IV. Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften*. Wiesbaden: Reichert.
- MLI (1893) = E. Hübner (ed.): *Monumenta linguae Ibericae*. Berlin: G. Reimer.
- Moliner, M^a. (1994¹⁹): *Diccionario de uso del español*. Madrid: Gredos.
- Moll Casanovas, F. de B. (1988): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- Montanari, M. (1993): *El hambre y la abundancia. Historia y cultura de la alimentación*. Barcelona: Grijalbo.
- Monteagudo, L. (1952): «Torques castreños de alambres enrollados», *Archivo Español de Arqueología* XXV, 287-296.
- Moralejo Laso, A. (1977): *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela: Pico Sacro.
- Moralejo, J. J. (2000a): «De griegos en Galicia», en M. Alganza et alii (eds.): *EPIEIKELA. Studia graeca in memoriam Jesús Lens Turo*. Granada: Athos - Pérgamos, 327-358.

- Moralejo, J. J. (2000b): «Prosapia y trapisonda de Iria Flavia», *El Extramundi* 21, 45-67.
- Moralejo, J. J. (2002): «Gallaecia y sus etimologías», en M. Domínguez et alii (eds.): *Sub luce florentis calami. Homenaje a Manuel C. Díaz y Díaz*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 92-115.
- Mörling, S. (1989): *As embarcacións tradicionais de Galicia*. [Santiago de Compostela]: Dirección Xeral de Formación e Promoción Social.
- Mörling, S. (2005): *Lanchas e dornas. A estabilidade cultural e a morfoloxía das embarcacións na costa occidental de Galicia*. Santiago de Compostela: Consellería de Pesca e Asuntos Marítimos.
- Navaza Blanco, G. (1998): *Contribución ó estudio da toponimia da Galicia meridional (fitotoponimia)*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Navaza Blanco, G. (2002): «Dialectoloxía e Toponimia», en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*, Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega - Consello da Cultura Galega, 137-146.
- Neira Cruz, X. A. (dir.) (2004): *El viaje a Compostela de Cosme III de Medicis*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Neira Martínez, J. / M^a. del R. Piñeiro (1989): *Diccionario de los bables de Asturias*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Neto, Serafim da Silva (1970²): *Historia da lingua portuguesa*. Rio de Janeiro: Livros de Portugal.
- Nogueira, M. / J. M. Hidalgo (coords.) (2004): *Museos do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- NV = F. Rocha (1996): *Nomes vulgares de plantas existentes em Portugal*. Lisboa: Direcção Geral de Protecção das culturas.
- O'Flannagan, P. (1996): *Xeografía histórica de Galicia*. Vigo: Xerais.
- O'Neill, B. J. (1984): *Proprietários, lavradores e jornaleiras*. Lisboa: Dom Quixote.
- Ohayon, E. / A. Cambon-Thomsen (1986): «The genetic Data from the French Provinces», en E. Ohayon / A. Cambon-Thomsen (eds.): *Human Population Genetics. Colloque INSERM*. Paris: INSERM, 345-350.
- Otero Pedrayo, R. (1969): *Síntesis histórica do século XVIII en Galicia*. Vigo: Galaxia.

- Padróns Ourense XV = A. López Carreira (1995): *Padróns de Ourense do século XV. Fontes estatísticas para a historia medieval de Galicia*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Palacio Sánchez, J. A. (1981): *Toponimia del Ayuntamiento de Pantón (Lugo)*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Pardellas de Blas, X. (dir.) (2000): *Plan de Infraestructuras do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular - Deputación de Pontevedra.
- Pardellas de Blas, X. (dir.) (2002): *Abordagem á actividade turística nas cidades do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Pellegrini, G. B. (1977): *Carta dei dialetti d'Italia*, en M. Cortelazzo (dir.): *Profilo dei dialetti italiani* 0, Pisa: Pacini.
- Pensado, J. L. (1983): «El léxico hispánico occidental en el “Tumbo Viejo” de San Pedro de Montes», *Verba* 10, 43-77.
- Pensado, J. L. (1999): *Onomástico etimológico de la lengua gallega / Martín Sarmiento*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Pensado, J. L. (ed.) (1995): *Traducción de algunas voces, frases y locuciones gallegas, especialmente de agricultura, al castellano (1840-1858)*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Peña Santos, A. de la / J. M. Rey García (2001): *Petroglifos de Galicia*. A Coruña: Vía Láctea Editorial.
- Pérez Alberti, A. (2002): *Teceláns. Viaxes*. Trasalba: Fundación Otero Pedrayo.
- Pérez García, J. M. (1982): «O millo en Galicia: un estado da cuestión», *Revista Galega de Estudos Agrarios* 7-8, 87-104.
- Pérez Outeiriño, B. (1982): *De ourivesaría castrexa. I. Arracadas*. Anexo 1 de *Boletín auriense*. Ourense: Museo Arqueolóxico Provincial.
- Pérez Outeiriño, B. (1990): «Achea tipolóxica para o estudo dos torques aureos do NW», *Gallaecia* 12, 139-151.
- Piazza A. (1988): «Evoluzione biologica e cultura», *Scientia. L'immagine e il mondo*. Milano: Comune di Milano, 237-248.
- Piazza, A. (1995): «L'origine des langues», *Géolinguistique* 6, 5-32.
- Piazza, A. / S. Rendine / P. Menozzi / J. Mountain / L. L. Cavalli-Sforza (1995): «Genetics and origin of European language», *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 92, 5836-5840.

- Piel, J. M. (1954): «*Bustum, pascua, veranea, hibernacula* y términos análogos en la topantroponimia del N.O. hispánico», *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos* 8, 21, 25-49.
- Piel, J. M. (1968): «Beiträge zur spanischen und portugiesischen Phytotoponomastik I» en H. Flasche (ed.): *Litterae Hispanae et Lusitanae. Herausgegeben von Hans Flasche*. München: Max Hueber, 331-348.
- Piel, J. M. / D. Kremer (1976): *Hispano-gotisches Namenbuch. Der Niederschlag des Westgotischen in den alten und heutigen Personen- und Ortsnamen der Iberischen Halbinsel*. Heidelberg: Carl Winter.
- Piñeiro de San Miguel, E. / A. Gómez Blanco (2004): *Homes de ferro en barcos de madeira. Aqueles pescadores de A Coruña*. Puerto de A Coruña: Caixanova.
- Pitte, J. R. (1983): *Histoire du paysage français*. Paris: Tallandier.
- Plaza, S. / A. Salas / F. Calafell / F. Corte-Real / J. Bertranpetit / Á. Carracedo / D. Comas (2004): «Insights into the western Bantu dispersal: mtDNA lineage analysis in Angola», *Human Genetics* 115, 439-447
- Pöll, B. (1993): «Zur Verbreitung zweier Analogiephänomene des galicischen Verbums anhand des ALGa (*Atlas Lingüístico Galego*)», en J. Kabatek / A. Schönberger (1993) (eds.): *Sprache, Literatur und Kultur Galiciens. Akten des 2. gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katalanistik*. (Berlin 10-12, September 1992), *Lusorama* I, 4, 37-52.
- Precedo Ledo, A. / M. Gallego Prieto (dirs.) (2001): *Mapa de límites das parroquias. Cartografía territorial básica de Galicia*. Santiago de Compostela: Sociedade para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia.
- Preston, D. R. (ed.) (1999): *Handbook of Perceptual Dialectology*, vol. I, Philadelphia - Amsterdam: John Benjamins.
- Prieto Molina, S. (1996): «Los torques castreños del Noroeste de la península Ibérica», *Complutum* 7, 195-223.
- Prósper, B. M^a. (2004): «Varia Palaeohispanica Occidentalia», *Palaeohispanica* 4, 169-194.
- Prósper, B. M^a. (2002): *Lenguas y religiones prerromanas del Occidente de la Península Ibérica*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- RAE (1726) = Real Academia Española: *Diccionario de autoridades*. Madrid: Gredos [ed. facsímil de 1990].

- RAE (1994) = Real Academia Española: *Diccionario de la lengua española*. Madrid: Unigraf.
- RAG = Real Academia Galega (1997).
- Ramón y Fernández Oxea, X. (1983): *Santa Marta de Moreiras. Monografía dunha parroquia ourensán (1925-1935)*. A Coruña: Edición do Castro.
- Real Academia Galega (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña - Vigo: Real Academia Galega - Xerais - Galaxia.
- Recuero Astray, M. / M. González Vázquez / P. Romero Portilla (1998): *Documentos Medievales del Reino de Galicia: Alfonso VII (1116-1157)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Renfrew, C. (1983): *Les origines de l'Europe*. Paris: Flammarion. [primeira edición inglesa de 1973]
- Renfrew, C. (1987): *Archaeology and Language*. Cambridge University Press.
- Renfrew, C. (1990): *L'énigme indo-européenne*. Paris: Flammarion. [primeira edición inglesa de 1987]
- Rey Castelao, O. (1992): «El reparto social del diezmo en Galicia», *Obradoiro de historia moderna* 1, 145-162.
- Rey Castiñeira, J. (1990-91): «Cerámica indígena de los castros costeros de la Galicia occidental: Rías Bajas. Valoración dentro del contexto general de la cultura castreña», *Castrelos* 3-4, 141-169.
- Rey Castiñeira, J. (1991): *Yacimientos castreños de la vertiente atlántica. Análisis de la cerámica indígena*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Rey Castiñeira, J. (1995): «Cuestiones de tipo territorial en la cultura castreña», en *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología (Vigo 1993)*. Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo, 165-171.
- Río Barja, F. (1990): *Cartografía xurisdiccional de Galicia no século XVIII*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Ríos Panisse, M^a. del Carmen (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. I Invertebrados y peces con anotaciones etimológicas por Antonio Santamarina*. Anejo 7 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela

- Ríos Panisse, M^a. del Carmen (1983): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia II. Mamíferos, aves y algas*. Anexo 19 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Risco, M. (1796): *Antigüedades de la ciudad y Sta. Iglesia de Lugo: memorias de los insignes Monasterios de S. Julián de Samos, y S. Vicente de Monforte...* en *España Sagrada* XL. Madrid: Oficina de la Viúda e Hijo de Marín [reimpresión de 1992, Lugo: Alvarellos].
- Risco, V. (1979): «Estudio etnográfico», en *Terra de Melide*. A Coruña: Edicións do Castro, 322-434.
- Risco, V. (1979a): «Etnografía: cultura espiritual», en *Historia de Galicia*. Madrid: Akal, 255-777.
- Rivas Quintas, E. (1991): *Onomástica persoal do Noroeste Hispánico*. Lugo: Alvarellos.
- Rivas Quintas, E. (1996): *Millo e bórreo. Legumia e cestos*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Rix, H. (1954): «Zur Verbreitung und Chronologie einiger keltischer Ortsnamentypen», en *Festschrift für Peter Goessler*. Stuttgart: Tübinger Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 99-107.
- Rodríguez Fernández, J. (1982): *Reyes de León. Ordoño III*. León: Ediciones Leonesas.
- Rodríguez Galdo, M^a. X. / F. Dopico (1980): «Novos cultivos e agricultura tradicional: a pataca en Galicia nos séculos XVIII e XIX», *Revista Galega de Estudos Agrarios* 3, 11-37.
- Romaní Martínez, M. (1990-93): *A Colección diplomática do Mosteiro Cisterciense de Santa María de Oseira (Ourense): (1025-1399)*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- Romero Masiá, A. (1976): *El habitat castreño*. Santiago de Compostela: COAG.
- Rozas Caeiro, A. (coord.) (1980): *Galicia en Mapas*. Pontevedra: Escola Aberta.
- Ruiz Almansa, J. (1948): *La población de Galicia (1500-1945)*. Madrid: Instituto Balmes de Sociología.
- Saavedra, P. (1985): «Comunidades campesiñas, xurisdiccións e partidos na Galicia da Idade Moderna», *Revista de Administración Galega* 2, 113-142.

- Saavedra, P. (1992): *A vida cotiá en Galicia de 1550-1850*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago.
- Saavedra, P. (1994): *La vida cotidiana en la Galicia del Antiguo Régimen*. Barcelona: Editorial Crítica.
- Saavedra, P. (1996): «Casa e comunidade na Galicia interior, 1750-1860», en *Das casas de morada ao monte comunal*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 19-74.
- Saavedra, P. (1996b): «Os montes abertos e os concellos rurais en Galicia nos séculos XVI-XVIII: aproximación a un problema», en *Das casas de morada ao monte comunal*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 331-386.
- Saavedra, P. (1998): «O hábitat no noroeste peninsular nos ss. XVI-XIX», en M^a. P. Torres Luna / R. C. Lois González / P. Saavedra (co-ords.): *Espacios rurais e sociedades campesiñas*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Saavedra, P. (1999): «Petite exploitation et changement agricole à l'intérieur d'un "vieux complexe agraire". Les campagnes de la Galice entre 1550 et 1850», *Histoire et Sociétés Rurales* 12, 63-108.
- Saavedra, P. (2003): «Contribución al estudio del régimen señorial gallego», en P. Saavedra: *Señoríos y comunidades campesinas. Aportaciones a la Historia Rural de la España Moderna*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 63-120.
- Säflund, G. (1939): «Le terramare delle provincie di Modena, Reggio Emilia, Parma e Piacenza», *Acta Instituti Romani Regni Sueciae* 7, 225.
- Salas, A. / D. Comas / M^a. V. Lareu / J. Bertranpetit / Á. Carracedo (1998): «mtDNA analysis of the Galician population: a genetic edge of European variation», *European Journal of Human Genetics* 6, 365-375.
- Salas, A. / M. Richards / M^a. V. Lareu / R. Scozzari. / A. Coppa / A. Torroni / V. Macaulay / Á. Carracedo (2004): «The African diaspora: mitochondrial DNA and the Atlantic slave trade», *American Journal of Human Genetics* 74, 454-465.
- Salas, A. / M. Richards / T. de la Fe / M^a. V. Lareu / B. Sobrino / P. Sanchez-Diz / V. Macaulay / Á. Carracedo (2002): «The making of the African mtDNA landscape», *American Journal of Human Genetics* 71, 1082-1111.

- Salas, A. / M^a. V. Lareu / P. Sánchez-Diz / F. Calafell / Á. Carracedo (2000): «mtDNA hypervariable region II (HVII) sequences in human evolution studies: impact of mutation rate heterogeneity», *Progress in Forensic Genetics* 8, 329-331
- Sánchez Vicente, X. X. (2002): *Diccionariu asturianu castellanu, castellanu asturianu*. Uviéu: Trabe.
- Santamarina, A. (2003³): *Diccionario de diccionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Scherer, A. (1954): «Worauf beruht die Verschiedenheit der indogermanischen Sprachen?», *Indogermanische Forschungen* 61, 201-215.
- Scherer, A. (1963): «Der Ursprung der ‘alteuropäischen’ Hydronymie», en *Atti e Memorie del VII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Firenze 1963*, II, 405-417.
- Schmid, B. (1998): «Apellidos asturianos procedentes de apodos», en Ana Mª Cano González (ed.) (1998): *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actas del IX Coloquio (Uviéu / Oviedo, 26-29 de octubre 1995)*. Tübingen: Max Niemeyer, 127-147.
- Schmid, W. P. (1995): «Alteuropäische Gewässer namen», en E. Eichler et alii (eds.): *Namenforschung, Handbücher zur Sprach - und Kommunikationswissenschaft* 11.1. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 756-762
- Schmid, W. P. (1997): «Idronimi antico-europei», *Res Balticae* 3, 89-102.
- Schmidt, K. H. (1985): «A Contribution to the Identification of Lusitanian», en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 319-341.
- Schmidt, K. H. (1992): «The Celtic Problem. Ethnogenesis (location, date?)», *Zeitschrift für celtische Philologie* 45, 38-65.
- Schmitt, C. (1977): «A propos de la formation linguistique du domaine francoprovençal», *Revue de linguistique romane* 41, 91-103.
- Schmoll, U. (1959): *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanischen Hispaniens und das Keltiberische*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Schulze, W. (1966²): *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*. Berlin - Zürich - Dublin: Wiedmann.
- Segalen, M. (1992): *Antropología histórica de la familia*. Madrid: Taurus.

- Séguy, J. et alii (1954-1973): *Atlas linguistique de la Gascogne*. Paris: CNRS.
- Silva, A. Coelho Ferreira da (1986): *A cultura castreja no Noroeste de Portugal*. Paços de Ferreira: Museu Arqueológico da Citânia de Sanfins.
- Silva, A. de Moraes (1949-59¹⁰): *Grande Dicionário da Língua Portuguesa*. Lisboa: Confluência. [edición revisada por Augusto Moreno, Cardoso Júnior e José Pedro Machado]
- Silveira, J. da (1947): «Estudos sobre o vocabulário português», *Revista Portuguesa de Filologia* I-2, 391-446.
- Sixirei Paredes, C. (1982): *San Cristobo de Xavestre*. A Coruña: Edición do Castro.
- Sletsjoe, L. (1959): *Le développement de l et n en ancien portugais. Étude fondée sur les diplômes des Portugaliae Monumenta Historica*. Oslo: Presses Universitaires d'Oslo.
- Sobrado, H. (2001): *Las tierras de Lugo en la Edad Moderna. Economía campesina, familia y herencia, 1550-1860*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sobrado, H. (2002): «El sustento y la morada: aspectos de las condiciones materiales de vida en la Galicia rural de la Edad Moderna», en C. Fernández Cortizo / D. L. González Lopo / E. Martínez Rodríguez: *Universitas. Homenaje a Antonio Eiras Roel*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, I, 425-438.
- Sotelo Blanco, O. (1993): *Caldelas. Antropología cultural de una comarca gallega*. Barcelona: Ronsel.
- Sousa Fernández, X. (2006): «Análise dialectométrica das variedades xeolingüísticas galegas», en M^a. C. Rolão Bernardo / H. Mateus Montenegro: *I Encontro de Estudos Dialectológicos: Actas*. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 345-362.
- Souto González, X. M. (1982): «Encol do hábitat e do poboamento. O caso de Galicia», *Cuadernos de Estudios Gallegos* 98, 7-63.
- Souto González, X. M. (coord.) (1999): *A Historia no Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Souto González, X. M. (coord.) (1999): *Xeografía do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.

- Souto González, X. M. (coord.) (2001): *Planeamento estratéxico e mercado-tecnia territorial*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Souto González, X. M. / R. Jorge Marques (coords.) (2003): *Participación cidadá e desenvolvemento local no Eixo Atlántico: Monforte e Chaves*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Specklin, R. (1982): «Etudes sur les origines de la France», *Acta Geographica* 49.
- Stoneking, M. (1998): «Women on the move», *Nature Genetics* 20, 219-220.
- Suárez Otero, J. (1997): «Un vaso campaniforme con decoración cordada en Galicia: A Fontenla (Moaña, Pontevedra)», *Boletín auriense* XXV, 9-36.
- TBieitoSantiago = J. I. Fernández de Viana y Vieites (1995): *El tumbillo de san Bieito do Campo (Santiago)*. Granada: Universidad. Foron tidas en conta as correccións feitas por Fernández Salgado, Antonio (1999): *Documentación medieval de san Bieito do Campo*. Memoria de licenciatura (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- TCaaveiro = J. I. Fernández de Viana y Vieites / J. C. de Pablos Ramírez / M^a. T. González Balasch (1996-1997): «El Tumbo de Caaveiro», *Cátedra* 3 (1996), 267-437, 4 (1997), 221-385.
- TCelanova = J. M. Andrade Cernadas (1995): *O tombo de Celanova: estudo introductorio, edición e índices (ss. IX-XII)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Telmon, T. (1983): «Sui confini linguistici. In margine ad un recente colloquio», *Archivio Glottologico Italiano* LXVIII, 98-108.
- Tenorio, N. (1982): *La aldea gallega*. Vigo: Xerais.
- Thompson, E. P. (1979): *Tradición, revuelta y consciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*. Barcelona: Crítica.
- TILG = A. Santamarina (dir.) (2004): *Tesouro Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega [<http://www.ti.usc.es/TILG/>].
- TLourenzá = Á. Rodríguez González / J. Á. Rey Caiña (1992): «Tumbo de Lorenzana», *Estudios Mindonienses* 8, 11-325.
- TMILG = X. Varela Barreiro (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades [<http://meogo.cirp.es/TMILG/>].

- Tourtoulon, Ch. de (1890): «La classification des dialectes», *Revue des Langues Romanes* 34, 130-175.
- Tovar, A. (1968): «La conquista de Hispania por el latín», en A. Tovar: *Lo que sabemos de la lucha de lenguas en la Península Ibérica*. Madrid: Editor Gregorio del Toro, 68-96.
- Tovar, A. (1973): «Die Inschrift vom Cabeço das Fráguas und die Sprache der Lusitaner», en *Sprachen und Inschriften*. Amsterdam: B. R. Grüner Verlag, 181-205 [edición orixinal: «L'inscription du Cabeço das Fráguas et la langue des Lusitaniens», *Études Celtiques* 11, 237-268, 1967]
- Tovar, A. (1980): *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*. Madrid: Alianza Editorial.
- Tovar, A. (1983): «Etnia y Lengua en la Galicia antigua: El problema del celtismo», en G. Pereira-Menaut: *Estudos de Cultura Castrexa e de Historia Antiga de Galicia*, 247-282. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Tovar, A. (1985): «La inscripción del Cabeço das Fráguas y la lengua de los lusitanos» en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 227-253.
- Tovar, A. (1986): «The Celts in the Iberian Peninsula: Archaeology, History and Language», en K. H. Schmidt (ed.): *Geschichte und Kultur der Kelten*. Heidelberg: Carl Winter, 68-101.
- Tovar, A. (1987): «Lenguas y pueblos de la antigua Hispania: lo que sabemos de nuestros antepasados protohistóricos», en J. Gorrochategui et alii (eds.): *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Vitoria 1985)*. Vitoria: Instituto de Ciencias de la Antigüedad 15-34.
- TSamos = M. Lucas Álvarez (1986): *El tumbo de san Julián de Samos (siglos VIII-XII). Estudio introductorio. Edición diplomática. Apéndices e índices*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- TSobrado = M. P. Loscertales de García Valdeavellano (1976): *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*. 2 vols. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, Archivo Histórico Nacional.
- Tuaillon, G. (1988): «Le francoprovençal. Langue oubliée», en G. Vermes (dir.), *Vingt-cinq communautés linguistiques de la France*. Tome

- I: *Langues régionales et langues non territorialisées*. Paris: L'Harmattan, 188-207.
- Tuaille, G. (1994): *Le francoprovençal. Progrès d'une définition*. Saint-Nicolas (Aoste): Centre d'études francoprovençales "René Willien". [texto aparecido por primeira vez en *Travaux de Linguistique et de Littérature* X,1, 293-339, 1972]
- Untermann, J. (1961): *Sprachräume und Sprachbewegungen im vorrömischen Hispanien*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. [traducións: «Estudio sobre las áreas lingüísticas pre-romanas de la Península Ibérica», *Archivo de Prehistoria levantina* 10, 1963, 165-192, e «Areas e movementos lingüísticos na Hispania pré-romana», *Revista de Guimarães* 72, 5-41 + 19 mapas, 1962]
- Untermann, J. (1983): «Die althispanischen Sprachen» en H. Temporini / W. Haase (eds.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 29.2. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 791-818.
- Untermann, J. (1985): «Los teónimos de la región lusitano-gallega como fuente de las lenguas indígenas» en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 343-363.
- Untermann, J. (1987): «Lusitanisch, Keltiberisch, Keltisch» en J. Gorrochategui et alii (eds.): *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Vitoria 1985)*. Vitoria: Instituto de Ciencias de la Antigüedad, 57-76.
- Untermann, J. (1992a): «Anotaciones al estudio de las lenguas prerromanas del Noroeste de la Península Ibérica» en G. Pereira-Menaut (ed.): *Galicia: da romanidade á xermanización. Problemas históricos e culturais. Actas do encontro científico en homenaxe a Fermin Bouza Brey (1901-1973)*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 367-397.
- Untermann, J. (1992b): «Los etnónimos de la Hispania antigua y las lenguas prerromanas de la Península Ibérica», *Complutum* 2-3, 19-33.
- Untermann, J. (1999): «'Alteuropäisch' in Hispanien», en E. Eggers et alii (eds.): *Florilegium Linguisticum. Festschrift für Wolfgang P. Schmid zum 70. Geburtstag*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 509-518.
- Untermann, J. (2001): «La toponimia antigua como fuente de las lenguas hispano-celtas», *Palaeohispanica* 1, 187-218.

- Untermann, J. (2004a): «Célticos y túrdulos», *Palaeohispanica* 4, 199-214.
- Untermann, J. (2004b): «Kelten und Celtici in Hispanien: alte und neue missverständnisse», en A. I Boullón (ed.): *Novi te ex nomine. Estudos filolóxicos ofrecidos ao Prof. Dr. Dieter Kremer*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, 475-485.
- Untermann, J. (inédito): «Griegos, romanos y 'bárbaros' en la toponimia paleohispánica», en *I Congreso da Asociación Galega de Onomástica (Santiago de Compostela, 2002)*.
- Vasconcellos, Carolina Michaëlis de (1895): «Fragmentos Etimológicos», *Revista Lusitana* 3, 181-182.
- Vasconcellos, J. Leite de (1897-1913): *Religiões da Lusitânia*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Vázquez Taboada, A. (1889): *N-o fiandón. Contos de todol-os cores*. Lugo: Imp. de Gerardo Castro Montoya.
- Venneman, T. (1994): «Linguistic Reconstruction in the context of European Prehistory», *Transactions of the Philological Society* 92, 2, 215-284.
- Vilaseco Vázquez, X. I. (2004): «Un novo seixo con trazos antropomórficos procedentes do dolmen de Axeitos (Ribeira, A Coruña)», *Gallaecia* 23, 7-33.
- Villar, F. (1990a): «Hispanocelta o Celtibérico», en E. C. Polomé / C. F. Justus (eds.): *Language Change and Typological Variation: In Honor of Winfred P. Lehmann on the Occasion of His 83rd Birthday*. vol. I. Washington D.C.: Insitute for the Study of Man, 60-77.
- Villar, F. (1990b): «Indo-Européens et Pré-Indo-Européens dans la Péninsule Ibérique», en T. L. Markey / J. A. C. Greppin (eds.): *When Worlds Collide. Indo-Europeans & Pre-Indo-Europeans. The Bellagio Papers*. Ann Arbor: Karoma Publishers Inc., 363-394.
- Villar, F. (1994): «Los antropónimos en *Pent-*, *Pint-* y las lenguas indoeuropeas prerromanas de la Península Ibérica», en R. Bielmeier / R. Stempel (eds.): *Indogermanica et Caucasica. Festschrift für K. H. Schmidt*. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 234-264.
- Villar, F. (1996a²): *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa. Lenguaje e Historia*. Madrid: Editorial Gredos.
- Villar, F. (1996b): «El teónimo lusitano *Reve* y sus epítetos», en W. Meid / P. Anreiter (eds.): *Die grösseren altkeltischen Sprachdenkmäler. Akten*

- des Kolloquiums Innsbruck, 29. April - 3. Mai 1993*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität, 160-211.
- Villar, F. (2000): *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana: las poblaciones y las lenguas prerromanas de Andalucía, Cataluña y Aragón según la información que nos proporciona la toponimia*. Salamanca: Ediciones Universidad Salamanca.
- Villar, F. (2004): «The Celtic Language of the Iberian Peninsula» en Ph. Baldi / P. U. Dini (eds.): *Studies in Baltic and Indo-European Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 243-274.
- Villar, F. / R. Pedrero (2001): «Arroyo de la Luz III», *Palaeohispanica* 1, 235-274.
- Villares, R. (1972): «El consumo alimenticio en el área rural compostelana a fines del s. XVII», *Compostellanum* XVII, 63-71.
- Vitorino, G. (1987): *Atlas lingüístico do litoral português. Fauna e flora (mapas e notas)*. Lisboa: Centro de Lingüística da Universidade de Lisboa – INIC.
- Witczak, K. T. (1999): «On the Indo-European origin of two Lusitanian theonyms (*Laebo* and *Reve*)», *Emerita* 67,1, 65-73.
- Xunta de Galicia (2003): *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.